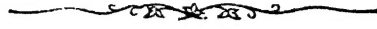

मुद्राराक्षसम् ।

(नाटकम्)

महाकवि-श्रीविशाखदत्त-विरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा,
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण
विरचितया

तदालम्बाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां प्रतिसंस्कृतया टीकया समलङ्कृतं
ताभ्यामेव प्रकाशितञ्च ।

ष ष स स्का ५ थ ५

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितम् ।

इ १८३५ ।

सर्वं स्वत्वं संरक्षितम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रौट्, आम्हार्ष्ट-
ट्रौट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रौट्, कलिकाता ।

कविप्रसिद्धिः ।

मुद्राराक्षसं नाम नाटकं विशाखदत्तेन प्रणीतमित्यन्यायां पुष्पिकायां प्रस्तावनायाञ्च लिखितम् । कोहल-शाण्डिल्य-धूर्तितप्रभृतिभिर्महाप्राज्ञैः सङ्कलितस्य भरतनाट्यशास्त्रमिति अमत्याभिधानप्रख्यातस्य भरतपिसंवादात्मकस्य नाट्यशास्त्र-स्यातिप्राचीनस्यार्वाचोनेषु नाटकेषु प्रस्तावनायां कविनाम-कीर्त्तनस्यावश्यकर्तव्यत्वात् मुद्राराक्षसप्रस्तावनायाञ्च विशाख-दत्तस्य नामकीर्त्तनात् स एवास्य कविरिति न विद्यतेऽत्र सन्देहसम्भावनालेशोऽपि । अस्यां प्रस्तावनायां पुनः कवेः पितामहस्य सामन्त-वटेश्वरदत्तस्य पितुर्महाराजभास्करदत्तस्य च नामकीर्त्तनात् अयमेव विशाखदत्तो नाटकस्यास्य कविरिति प्रसिद्ध्यर्थार्थं दृढीकरोति ।

अयन्तु कविः स्वजन्मना कं देशं कञ्च कालमलक्ष्यकारेति न शक्यतेऽवधारयितुं, किन्तु गौड्या रीतेः प्रायत्यादास्मिन् नाटके गौडदेशीयोऽयमिति प्रतिभाति । वटेश्वरशब्देन च वटेश्वर-नगरे वटेश्वरस्य शिवस्य वा भक्तजनवृन्दमध्ये अस्य जन्म सम्भाव्यते ।

अस्य कालनिर्णये तु अस्ति महान् विसंवादः ; पाश्चात्याः पण्डिताः ख्रिष्टस्य जन्मनः नवमे शतकेऽस्य प्रादुर्भाव इति कथयन्ति । सुगृहीतनाम्ना काशीनाथब्राम्बकेण तैलाङ्गेन चित्त-पावनवंशावतंसेन नासौ कविः ख्रिष्टजन्मनः अष्टमशतकादर्वा-चोको भवितुमर्हतीति प्रबलया युक्त्या बहुतरयन्योदारेण च निरणायि । अधुना तु शार्मण्यदेशीयेनाध्यापकप्रवरेण हिली-ब्राण्डेन समस्तभारतवर्षपरिभ्रमणानन्तरं नानास्थानस्थित-बहुतरहस्तलिखितपुस्तकसमालोचनेनास्य नाटकस्य सम्यक्

पाठोद्धारः कृतः । पाठोद्धारं च विपश्चितामधुना नास्ति कश्चित्
सन्देहः । सुसम्पादितस्य त्रेशुनगरे सुद्रितस्य मुद्राराक्षसस्य
भरतवाक्ये “म श्रीमद्विष्णुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः”
इति पाठदर्शनात् तीक्ष्णबुद्धिना इतिहासरसिकेन श्रीकाशी-
ग्रन्थालयेनास्ति नाटकमिदं चन्द्रगुप्तराजसमये रचितमभि-
नीतञ्चासीदिति स्थिरीकृतम् ।

तयश्च राजानः चन्द्रगुप्त इति नाम्ना विख्याता आसन् ।
एकस्तु मौर्यः, अस्मात् समयात् द्वाविंशशतवर्षेभ्यः पूर्वं
ग्रादुरासीत् ; स चास्य नाटकस्य नायकः इति न सम्भाव्यतेऽस्य
सभायामभिनयः । हूणादीनां बहुतरपरवर्तिनां स्नेच्छानां
नामोत्तेजादस्मिन् नाटके नन्दं तादृशे प्राचीने काले रचितमिति
विदुषां परामर्शः ।

द्वितीयस्तु चन्द्रगुप्तः गुप्तवंशीयः ख्रिष्टजन्मनः अथस्तात्
चतुर्थे शतके पाटलिपुत्रे राज्यमकरोत्, तस्य तद्राज्यं नाति-
विस्तृतं, न चास्य सभायां पण्डितानां समागमवार्त्ताऽपि श्रूयते ।
तस्य तु पौत्रः पञ्चमशतकीयचन्द्रगुप्तः आर्यावर्त्तव्यापिनो
राज्यस्याधोश्वरः आसीदिति बहुतरेषु शिलालेखेषु दृश्यते ।
स च विक्रमादित्य इत्याख्यां लेभे । तस्यैव सभायां नाटकमिदं
तस्यैव सभासदा विशाखदत्तेन रचितमभिनीतञ्च । हूणादयो
स्नेच्छास्तत्पूर्वमेव पञ्चनदप्रान्ते उत्पातमकार्षुरित्यापि इतिहास-
ग्रन्थात् । तेन च भरतवाक्ये “स्नेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुग-
मधुना पीवरं राजमूर्त्तः” इत्यापि सङ्गच्छते इति सर्वमन-
घदम् ।

महामहीपाध्यायः-

श्रीहरप्रसादशास्त्रिणाम् ।

मुद्राराक्षसनाटकस्य पूर्वपीठिका ।

अस्ति मगधेषु कुसुमपुरं नाम नगरम् । तत्र आसीत् महाप्रतापो राजा नन्दो नाम, तस्य च राज्ञः महिषी रत्नावली नाम ; तयोरासन् नव सूनवः । कदाचित् नन्दसमृद्धि-
लीलुपानां युद्धार्थिनां राज्ञां मन्त्रिणो व्यजिज्ञपन्—“भूपालाः ! परमसमृद्धिमान् विचक्षणामात्यो नन्दो निग्रहीतुं न शक्यः, अतोऽस्य अमात्यबलमविचार्य देवैः न एतदारम्भणीयं कार्यम्” इति । ततस्ते नृपतयोऽब्रुवन्—“भवद्भिः धीमद्भिः एकमत्या अरत्निमितं समं श्लक्ष्णं नितान्तरम्यं देवदारु-
खण्डमेकं रहसि सुवर्णपट्टिकायां संस्थाप्य मुद्रामुद्रितं विधाय ‘किमस्य मूलम् ? का वाऽस्य शिखा ? इति विचार्य आर्येण अस्माकं लेखनीयम्’ इति लेख्यं कतिपयतुरगवसनमणि-
मुक्तासमेतं महाराजाय नन्दाय प्रेषणीयम्” इति ; ते च तस्य तथैवान्वतिष्ठन् ।

कदाचित् राजा नन्दः प्रमदवनं प्राविशत् । तत्र प्रविश्य चामरग्राहिण्या सुमङ्गलाऽऽख्यया कयाऽपि किङ्करीया सह चल-
दलतरोरधस्तात् अतिष्ठत् । तत्र च तत्फलकणिकां घद-
नेन आदाय द्रुततरं गच्छन्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमालोक्य सविस्मयः स्मितमकरोत् । सुमङ्गलाऽपि राज्ञः स्मितमवलोक्य स्मितमकरोत् । ततो राज्ञा “कथं त्वया, स्मितं कृतम् ?” इति अभिहिता सा “न किञ्चित् कारणं मम स्मितस्य, परं महा-
राजस्य स्मितदर्शनेन मम स्मितं जातम्” इति अवदत् । ततश्च राजा “मत्स्मितहेतुमविज्ञाय त्वया न स्मितं कृतम्

इति मया ज्ञायते, तत् मत्स्मितहेतुः अवश्यं त्वया वक्तव्यः,
नो चेत् बधिष्यामि त्वाम्” इति तां तर्जयामास ।

उक्तञ्च—“वृथा स्मितं वृथाऽऽलापं न कुर्यात् बुद्धिमान् नरः ।
कुर्वन् वै लघुतामेति शक्तुष्योऽपि भूतले ॥”

इत्थं तर्जिता सा गत्यन्तरम् अपश्यन्ती ब्राह्मणम् एकम्
अपश्यत्, अवन्दत च तं पादयोः प्रणिपत्य । स च
अग्रजन्मा तां नितरां कातरां मृताम् इव उपलक्ष्यमाणाम्
अवलोक्य कारणम् अपृच्छत् । सा राज्ञा उक्तं सर्वं
न्यवेदयत् । स तु तां “सर्वम् एतदहम् अभिधास्ये, मा
भैषीः” इति समाश्वास्य अभाषत—“वत्से ! किं किं तत्र अभूत्,
सर्वं निवेदय” इति । सा अवोचत्—“ब्रह्मन् ! अश्वत्थतरु-
तले अश्वत्थबीजमादाय द्रुतं गच्छत् पिपीलिकापङ्क्तिमात्रम्
आसीत्, तत्र कियन्तं कालं व्याप्य राजा असौ स्थितः” इति ।

अथ ब्राह्मणेनोक्तं—“विदितं राजस्मितस्य कारणं, शृणु—
‘अश्वत्थबीजम् अतिक्षुद्रं क्षुद्राभिः पिपीलिकाभिः वदनेन
अपङ्क्तियते, परमेतदेव बीजं कदाचित् गजादिभिः अपि
करकलनायोग्यमहत्तरतरुरूपतया परिणंस्यति, तत् विचित्रा
विधातुः सृष्टिः’ इति स्मितमकरोत् राजा” । सा तु एवम्
अभिहिता द्विजेन राजान्तिकमुपेत्य कृताञ्जलिः अभाषत—
“देव ! चलदलबीजवदनां पिपीलिकालिम् अवलोक्य ‘एत-
देव बीजं कालवशात् महत्तरतरुरूपं भविष्यति’ इति
विस्मितः विधातुः अतितरां सृष्टिनैपुण्यमिति स्मितम् अकरोत्
महाराजः” इति । ततश्च अतिप्रीतो नृपतिः तस्यै सुमङ्गलायै
महार्चनहारं प्रसादम् अकरोत् ।

अथ एकदा सभाऽऽसीनं नृपं वेत्तपाणिः दीवारिकः समेत्य
प्रणम्य च कृताञ्जलिः सकलसामन्तसम्पत्त्या समागतदूतदत्तः

सुवर्णपेटिकासमेतानेकतुरगादिवस्तुजातं सानन्दमादाय प्रदर्श्य च राज्ञाऽनुमतः पेटिकामुद्वाह्य तन्निहितदारुखण्डलिखितञ्च सर्वम् अभिधाय परावर्त्तत । ततश्च राजा वक्रनासादिभिः अमात्यैः सह 'किमस्य मूलम् ? का वाऽस्य शिखा ?' इति विचारयन्नपि न किञ्चित् अवधारितवान् । ततश्च तदज्ञान-जनिताम् उत्सुकताम् आश्रित्य एव धृततत्काष्ठः स्वान्तःपुरमेव प्राविशत् । तत्र च "सुमङ्गलाया एव अस्ति अस्य निगूढार्थबोध-सामर्थ्यम्" इति अवधार्य तां अवादीत्—"सुमङ्गले ! ब्रूहि तावत् किमस्य काष्ठस्य मूलम् ? का वाऽस्य शिखा ?" इति । सा तु शिरसा प्रणम्य बद्धाञ्जलिः, "देव ! क्व प्रमदानाम् एतादृशं बुद्धिपाटवम् ? यच्च मया स्मितनिमित्तम् अभिहितं तन्न स्वधिया, परं केनचित् महात्मना मन्त्ररणोद्यमदर्शनमञ्जातकरूपेण अभि-हितं, मया देवपाटमूले निवेदितम्" इति अभाषत ।

अथ राजा तदा एव तं महःपुरुषम् अन्विष्य मन्त्राऽऽगार-मानीय यथार्हम् अर्चयित्वा अब्रवीत्—"ब्रह्मन् ! क्व देशम् अलङ्करोति भवान् ? किमाख्यम् ?" द्विजः प्राह—"राजन् ! भवन्नगरनिवासिनां मणिकारश्रेष्ठिनः चन्दनदामस्य सविधेः स्रुतवमतिः आस्ति सुबुद्धिशर्मा नाम" इति । राजा अब्रवीत्—"द्विजवर ! किमस्य काष्ठस्य मूलं, का वाऽस्य शिखेति भवता विचार्य अभिधीयताम्" । ब्राह्मणेन उक्तं—"नृपते ! किमत्र विचारणीयम् ॥ सुकर एतस्य अवबाधः ; अस्मिन् जले प्रक्षिप्ते योऽस्यांशो जले निमज्जति, स एव अस्य मूलं, यतः काष्ठस्य मूले एव गुरुताऽस्ति, गुरुत्वञ्च निमज्जनकारणम्" इति । ततश्च राजा तदीयबुद्धिसौष्ठवमवगत्य अनिप्रोतः तस्मै प्रधानामात्य-पदवीं दत्त्वा स्वामात्यकृत्ये न्ययोजयत् । अथ कालेन सुबुद्धि-शर्मणः निर्भीकयोद्धत्वेन 'राक्षसः' इत्यपराऽऽख्या सञ्जाता ।

अत्रान्तरे शकटारो नाम कश्चित् सुबुद्धिशर्माणं प्रधाना-
मात्यपदवीम् आरूढं निशम्य सध्वातेर्यः पर्वतेश्वरदेशसंस्था-
पितकटकाधिपत्यमपास्य क्वाया इव राजानं सेवितुम् उप-
चक्रमे । देवाच्च राजा ममार । तस्मिन् एव समये विन्ध्या-
रण्यसन्निधिवासी कश्चित् सुविद्यो नाम जटिलः, नेपाल-
देशात् नीलकण्ठनामापाध्यायप्रसादात् आसादितपरशरीर-
प्राणप्रवेशविद्यः, सुशील-बहुश्रुताभिधाभ्यां सतीर्थाभ्या सह गुरु-
दर्शनायै कल्पितलक्षसुवर्णाज्जनाय राजानं नन्दमेव तद्दान-
समर्थं मन्यमानः कुसुमपुरम् उपागमत् । अत्राप्रोच आगत्य
एव जाङ्गशीतोर् कृताऽऽसनपरिग्रहा राजमरणम् । सोऽचिन्त-
यत्—“कथमिदानीं गुरुदर्शनाम् आहरामि ? अस्याश्च
बहुत्वात् बहुधानसविधे याचितव्यं, तथात्वेऽपि सम्यक्
सिद्धिर्भवति न वा ? याचनन्तु जीवन्मरणमेव । उक्तञ्च—

‘धनाढ्यसविधे दीने देहि देहोत यो वदेत् ।

क्षपयन्नात्मनः कालं जीवन्नेव न जीवति ॥

वरं वृक्षत्वग्भिवसनरचनं शनशयनं

वरं जीर्णारण्ये गालितफलमूलाशनरुचिः ।

वरं मृत्युर्लोकः, न त् धनमदान्धस्य सविधे

स्खलदणं लज्जानतमिह मुखं याचनविधौ ॥’

अतो याचनमनुचितम् । तत् इदानीं निजविद्याबलेन राज-
शरीरमनुप्रविश्य सुशीलं याचकं विधाय स्वकायं साधयामि”
इति निश्चित्य सङ्गिनो अब्रवीत्—“भ्रातः सुशील ! त्वमद्य
सन्ध्यासमये राजशरीरप्रविष्टस्य मम सकाशं गत्वा गुरुदर्शनार्थं
लक्षसुवर्णानि याचस्व । भ्रातः बहुश्रुत ! त्वं मच्छरीरमिदं यत्नतो
रक्ष” इत्याख्याय स्वसिद्धविद्याप्रभावेण प्राणान् आकृष्य राज-
शरीरम् अन्वविशत् । राजा च सद्यः सुप्तोत्थित इव व्यबुध्यत ।

ततश्च मन्त्रिणा राज्ञसेन सकलनगरमहोत्सवाय प्रासाद-
सिंहासने राजानमुपवेश्य महत् मङ्गलमकारि । तस्मिंश्च काले
सुशीलम् आगतं दृष्ट्वा राजा तं बहु सम्मान्य गुरुदक्षिणार्थं तेन
प्रार्थितः तस्मै लक्षसुवर्णानि प्रादात् । एतदालोक्य मन्त्रिणा
राज्ञसेन चिन्तितं “राज्ञो गतजीवितस्य सहसा पुनर्जीवनं,
जीवितमात्रेण च बहुसुवर्णदानं किमपि अद्भुतमिव प्रतिभाति,
मन्ये, केनापि परशरीरप्रवेशविद्याविचक्षणोऽस्मै स्वेष्टलाभाय
आपातत इदम् अनुष्ठितं, परतश्च अनेन पुनः स्वशरीरपरिग्रहो-
ऽवश्यं करिष्यते, तदा च वयं राजरहिता भवामः ; अतो राज-
शरीरप्रविष्टस्य शरीरं कुत्रापि स्थितं विनाशनीयं, येन अनेन
पुनस्तत् न प्रतिपद्यते” इति विचिन्त्य तत्कालमेव तुरङ्गमारुढः
इतस्ततोऽन्वेषणाय भागौरथोपरिसरेण गच्छन् “कदा सुविद्यः
स्वशरीरमाश्रयेत्” इति चिन्ताव्याकुलं सुशीलं बहुश्रुतश्च दृष्ट्वा,
“अये ! स एवायं जनः, यः सुवर्णलक्षणाणि परिगृह्णीतवान् !!
दृश्यते च सुवर्णलक्षप्राप्तौ अपि व्यग्र इव ; अतोऽत्र
एव किमपि आलोकनीयम्” इति विविच्य अश्वात् अवततार,
ददर्श च जटिलशरीरमेकम् । “कथमेतत् शरीरम् अत्र पतितं
तिष्ठति ?” इति पृच्छ्या यदा सम्यगुत्तरं न आधिगतं, तदा
एतच्छरीराधिष्ठाता एव राजशरीरम् अनुप्रविष्ट इति निश्चित्य
तच्छरीरं काष्ठादिभिः अटाहि मन्त्रिणा राज्ञसेन, तौ च
जटिलसहचरी “कदाचितेताभ्यां कुटिलाशयाभ्यां कोऽपि उपायः
करिष्यते” इत्याशङ्क्य शिलानिबद्धहृदयो गङ्गाऽम्भसि निक्षिप्तौ ।

अथ राजशरीरप्रविष्टो जटिलः स्वविद्याप्रभावेण “शरीरं
मेऽनेन मन्त्रिणा राज्ञसेन भस्मसात् कृतम्” इति विदित्वा शरीर-
वत्सलतया मनःक्षोभम् अगात् । ततश्च कियता कालेन
मन्त्रिणा राज्ञसेन चिन्तितं—

“मयि प्रवृत्ते किमपि प्रवक्तुं
चित्तं समासज्जति कौतुकेषु ।
मयि स्थिते संसदि वक्रनासं
सम्बोध्य सश्वाषणमातनोति ॥

इति विरक्त इव लक्ष्यते राजा ; प्रायेणायं स्वशरीरविनाश-
जनितरोष इति मन्ये, अतोऽत्र इदानीम् अस्मदवस्थितिः न
उचिता । यतः,—

अन्तकः कुपितो यस्मिन् तदन्तं कुरुते हि सः ।

राजा तु कुपितः सर्वकुलस्थान्तं तनोत्यलम ॥”

इति विचिन्त्य सायं नगरप्रान्तस्थितदेवायतनमहोत्सव-
दर्शनव्याजेन सकुटुम्बः कुसुमपुरम् अजहात् । ततश्च भागी-
रथीम् उत्तोर्य “सन्निहितदेशाधिपतिः पर्वतेश्वर एव गुणज्ञो
माम् अनुग्रहीष्यति” इत्यवधार्य तमभ्यगात् ।

अथ नीतिरीतिविज्ञानविज्ञाता शकटार एव अमात्यवर्यः
राजप्रियताम् अगात् । एकदा राजानं भृगयारतिमालक्ष्य
शकटारोऽपि तमनुसरन् भृगयाविहारेण भृगमरञ्जयत् ।
भृगानुसरणक्रमेण राजानमतिनिविडारण्यप्रविष्टमश्वमारुढ-
मेकः शकटार एव अनुवव्राज तुरङ्गमाधिरुढः ; अपराणि
सैन्यानि तमनुसर्तुं न अशक्नुवन् । ततश्च अमात्यः शक-
टारो राजानं भृगं क्लान्तं क्षुत्पिपासातुरश्चालोक्य अश्वादव-
तीर्णः स्वोत्तरीयवसनाऽऽस्तृते कान्तारैकदेशे समुपवेश्य तस्य
पिपासाऽपनयनार्थं पानीयमानेतुमगात् । प्रापच्च इतस्ततो-
ऽन्विष्य जलाशयमेकम् । ततस्तत्र अवगाह्य विसिनौदल-
निर्मितपुटेन पानीयमुद्धृत्य पिबन् यावत् समन्तादवलोकयति
स्म, तावत् कामपि एकां कतिपयवर्णावलीविराजमानां शिलां
जलमध्ये अपश्यत् । तत्र लिखितमासीत् एतत्—

“अत्युच्छ्रिते मान्त्राणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा मरस्य
तयोर्द्वयोरिकतरं जहाति ॥

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।
अर्द्धराज्यहरं मृत्युं यो न हन्यात् स हन्यते ॥”

ततश्च असौ व्यचिन्तयत्—“केन किमर्थमिदं व्यलेखि ?
अथवा मदर्थमेव अत्रालेखि विधात्रा, यतोऽहमेव एतादृशोऽस्मि ।
यदि कदाचित् दुर्दैववशान्ने शिलामिममा राजा स्वयं पश्येत्,
तन्नूनं मम प्राणसंशय एव भवेत् ; तन्न युक्तमिममा शिलामीदृशी-
मेव परित्यक्तम् अन्यत्र वा नेतुं राजान् अत्र स्थितं । तदत्रैव
एना विपरीता कृत्वा स्थापयामि, कदाचिदसौ राजा अति-
पिपासाऽऽकुलतया अत्रैव आगमिष्यति” इति तथाऽकरोत् । ततः
पद्मिनोदनपुटेन जलं गृहीत्वा राजान्तिकमाजगाम । राजा
तु तज्जलं पोत्वाऽपि पिपासाशान्तिमलभमानः तामेव वापी-
मवातरत् । तत्र च शीतलसोपानप्रान्तशिलातले निहत-
चरणः निमलं पयः समन्तादवलोकयन् एकतस्तु कलुषितं
नौरमालक्ष्य “कथमिदमेव-रूपम् ?” इति तत्कितमतिस्तदन्तर्जले
करं प्रसारयामास, पश्यन् च शिलामिका सकर्दमाम् ;
उत्थाप्य तां जलेन चालयन् यावत् अवलोकयति स्म, तावत्
तत्र लिखितं तदेव श्लोकद्वयमालोक्य अवाचयत् ।

अत्रान्तरे मन्त्रिणा “कथमद्यापि राजा चिरयति ? मन्त्रे, सा
शिला अनेन अधिगता” इति तर्कयता तदन्वेषणव्याजेन तत्रैव
आगतम् । आगत्य च स मन्त्री तत्र तं राजानम् आकृष्ट-
शिलालिखितश्लोकदत्तदृष्टिं तदर्थोऽऽलोचनव्यग्रमानसम् अव-
लोक्य “मम एवायमनर्थं आपतितः” इति समचिन्तयत्—

“स्वयं गते जगज्जालं गतमेव न संशयः ।

स्वयं जीवति ततः सर्वं जीवतीत्येव निश्चयः ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां कारणं स्वस्य जीवनम् ।

तस्य सत्त्वे त्वधर्मोऽपि परिहर्तुं लघुर्भवेत् ॥

अश्वमेधसहस्राणि बाजपेयशतानि च ।

आत्मव्राणतुलां यान्ति नैव विज्ञानकोटयः ॥”

एवं विचिन्त्य तामेव महाशिलां राजशिरसि पातयामास ।
दृष्ट्वा च राजानं गतजीवितं तं वाजिनं कस्मिंश्चित् कान्तारे
विमुच्य तस्मात् अतिदूरमभिगच्छन् राजान्वषणमिव कुर्वन्
विचचार । ततश्च सैनिकेषु समागनेषु तान् राजवृत्तान्तं
पप्रच्छ । तैश्च “राजा न प्राप्तः” इति निगदितो दुःखित इव तैः
सह समन्तात् काननानि परिभ्रमन् दुःखाभिभूत इव नगरं
प्रत्यागमत् ।

आगत्य च तत्र राजानमदृष्ट्वा सर्वासु दिक्षु तदन्वेषणाय
लोकान् प्रास्थापयत् । पुनश्च स्वयं सैनिकैः परिहृतो राजा-
न्वेषणार्थं काननानि पथ्यटन् तमेवाश्वं लेभे, न तु राजानम् ।
ततः सर्वं प्रत्यावृत्त्य सुदुःखिताः नगरमेव शोकाग्ध्र्वा न्यमज्ज-
यन् । शकटारस्तु “हा राजन् ! कासि ? देहि मे प्रतिवचनम्”
इति नितरां शोकाऽऽकुल इव उच्चैश्चक्रन् । सर्वेऽपि तदनुजीविभिः
प्रतिबोधितोऽपि प्राणत्यागाय नाम मतिमकरोत् ।

अथ रोदिति सावरोधे कुसुमपुरजने वक्रनासादयो
मन्त्रिणो मिलित्वा तं शकटारं प्रबोध्य नव नन्दकुमारान्
साम्त्वयित्वा मृतस्य राज्ञः श्रीहृद्देहिकमकारयन् । शुभे च
दिने ज्येष्ठं राजसुतं राज्ये अभ्यषेचयन् । अपरे च राज-
नन्दनाः तं ज्येष्ठं पितरमिव उपचेरुः । एकदा असी नवो
नृपतिः सवयोभिः उपवने विहरन् कस्यचित् तरोस्तले उप-

विष्टः पिष्टनिधनजनितचिन्तया व्याकुलितः शकटारं अनुपस्थिते वक्रनासादीन् मन्त्रियोऽपृच्छत्—“आर्याः ! पिता अस्माकं क्व गतः ? किं वा तस्य वृत्तम् ? भवन्तः सविशेषं मम निवेदयन्तु” इति । ततस्तैः उक्तं—“राजन् । एकदा देवस्य पिता अमात्य-शकटारेण सह मृगयार्थं महावनम् अगात् । तत्र इतस्ततः परिभ्रमन्तो तौ पार्श्वचरसैनिकद्वन्दपरिभ्रष्टौ बहुदूरम् ईयतुः । ततः किञ्चित् कालानन्तरम् अमात्यः शकटारो ‘न क्वापि राजा प्राप्तः’ इति समागत्य नगरे प्रत्याप्य पुनः अन्वेषणार्थं गतस्तत्तुरङ्गममेव आनीतवान् ; एतावन्तमेव वयं वृत्तान्तं जानोमः” इति ।

राजा एतदाकर्ण्य नानावितर्काऽऽकुलतया क्षणं तूष्णीमासीत् । ततश्च उत्थाय रहसि विचारचतुरान् विश्वभ्राजन्-चारजनान् आहूय “क्व गतः तातः ? किञ्च अस्य सञ्ज्ञातम् ? एतत् रहस्यमन्विष्यन्तु भवन्तः, अन्वेषणे सम्पन्ने भवतः सम्यक् परितोषयिष्यामि” इति समाज्ञाप्य स्वयमन्तःपुरमगात् । ते तु किञ्चिदितस्ततो मार्गमाणाः अलब्धराजवृत्तान्ताः समागत्य प्रोचुः,—“देव । कश्चिदपि न अस्माभिर्ज्ञातो राजवृत्तान्तः” इति । ततश्च राजा कुपितस्तान् “भर्वाङ्घ्र्येन केनापि उपायेन एतन्निगूढवृत्तमानेतव्यं, नो चेत् युष्माकं प्राणदण्डं विधास्यामि” इति भयमदशयत् ।

अथ तेऽतिभीताः स्थलेषु जलेषु च विविधोपायेन अन्वेषणमकुर्वन् । तेषु कश्चित् स्थविरः नगरोपान्तवर्त्तिनः सरसस्तोरे समासीनं कमपि तापसवेशं पथिकमद्राचीत् । तापसश्च तमुद्गिरूपं दृष्ट्वा वृत्तान्तमपृच्छत् । ब्रूतेनोक्तं—“वयं राजाज्ञया मृगयागतस्य तत्पितुः अन्वेषणार्थं नानाविधान् उपायान् अकार्षां, परम् अकृतार्था एव । अकृतार्थाश्च अस्मान् समागतान् पार्थिवः प्राणदण्डेन योजयिष्यति” इति ।

तदाकर्ण्य स तापसस्तं स्वविरमब्रवीत्—“तात ! समा-
श्वसिहि, गच्छ, सत्वरं राजानं निवेदय—‘अस्ति कश्चित्तापस एत-
द्वृत्तान्तप्रणिधाननिपुणः’ इति” । तदाकर्ण्य तेन वृद्धेन हर्षोत्फुल्लं
चित्तेन सत्वरं राजसदनमध्येत्य राजाऽभिदधे—“देव ! अद्य
दिवसावसानममये मया कश्चित् तापसी दृष्टः । स तु मामलब्ध-
राजवृत्तान्तं विषादपूर्णमालोक्य कृपया श्रुतसर्ववृत्तान्तः ‘नय मां
राजसन्निधिम, अहमेतद्वृत्तान्तवर्णने शक्तः’ इत्याचष्ट । तच्छ्रुत्वा
अहं सत्वरमेव देवपादमूलमागतः, परं देवः प्रमाणम्” इति ।
ततश्च राज्ञा “शीघ्रमानय तं तापसम्” इत्युक्ते तेन अविलम्बित-
मेव आनीतः स तापसः राजसमीपमगच्छत् । तमागत-
मभिप्रणम्य समुचिताऽऽसने समुपवेश्य “भगवन् ! तातवृत्तान्त-
विज्ञाननितान्तचिन्ताऽऽकुलतया अनया प्रभृतया राज्यश्रिया
अपि निमेषमात्रमपि न विश्रान्तिमुखं प्राप्नोमि, ‘कं शरणं
यामि इदानीम् ?’ इति चिन्तयन्नेव चिन्तामणिमिव भवन्तं
समासादितवानस्मि” इत्यवसितवचने एव नरपती स तापसः
“स्वसमोहितं सिद्धमेव अवेहि, परश्वः सर्वमावेदयिष्यामि”
इत्यभिधाय सरस्तटमगात् राजा च अन्तःपुरम् ।

अथ तापसः “केनाप्युपायेन अयमर्थः शीघ्रं निर्णय एव” इति
चिन्तयन् वीरसाधनं संस्मार । बह्वपरिकरश्च प्रानक्त्याय तं
स्वविरं तदुपयोगिद्रव्यासादने न्ययोजयत् । स्वयञ्च श्मशाने
शूलाऽऽरोपितं पुरुषमेकं सङ्गृह्य सायं गङ्गाजलेन संस्नाप्य चिता-
मेकामासिच्य तत्र कृतार्चनं विहितसिन्दूरतिलकं रक्तचन्दन-
चर्चितं रक्तकरवोरदामनिबद्धप्रत्यङ्गं सताम्बूलवदनम् उद्याने
संस्थाप्य चरणयोर्हस्तयोः शिखायाश्च तत्तन्मन्त्रैः पञ्चभिः
कौलकैः कौल्यित्वा, मत्स्यमांसाद्यनेकवलिपूजोपकरणानि
आसाद्य, विमं सितचिकुरभारो वामकरकलितनरकपालमालः

कृतसिन्दूरतिलकः रक्तचन्दनकृतानुलेपनो रक्तपुष्पमाला-
विराजितकण्ठनालः करतलकलितललितकरबालः ताम्बूलवदनः
साञ्जननयनो दिग्वासाः तच्छ्वद्वयबद्धवीरासनो दिग्बन्धात्म-
रक्षादिकं विधाय विगतभीः दिक्षु विदिक्षु च क्षेत्रपालादिभ्यो
बलीन् विकीर्य तिरस्करिणीं नमस्कृत्य महाकालीं ध्यात्वा
निशार्थं मन्त्रमजपत् । ततश्च अनेकसिद्धिविध्वसिघोरनाना-
रूपभूतप्रेतापिशाचादीन् तत्तद्वलिभिः तत्तद्विद्याप्रभावैश्च निरा-
कुर्वन् मन्त्रवर्णावलीपाठपरः सहसा यामिनी-चरमयामे
प्रचण्डमार्तण्डमण्डलमिव प्रबलबहुलकालानलमिव तेजो-
राशिम् अपश्यत् । ततश्च देवीपादपद्मनिबद्धचेतस्तया अवचलितः
मतिः क्षणं भ्रमद्भ्रमरमन्दारदामनिबद्धकुटिलकुन्तलां
बहुलरत्नराजिविराजितानेकरविसम्भारभासुरकुण्डलां गृहीत-
दिव्यताम्बूलरागप्रतिफलनद्विगुणितरक्तमारञ्जित-गण्डमण्डलां
बालाऽऽतपविडम्बिसिन्दूरभारललिततिलकां सस्मितवदनचन्द्रां
देवीं भद्रकालीं ददृश । दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणम्य च तेन संसृता सा
“वत्स ! परितुष्टाऽस्मि, वरं वृणोष्व” इति तमवादीत् । ततस्तान
“मातः ! भूपतेनेन्दस्य किं वृत्तम् आचक्ष्व” इति वरं प्रार्थिता
महादेवी समभाषत—“भद्र ! अस्ति अत्र नगरोपान्तवर्ती
पातालकन्दरो नाम महीधरः ; तस्य दरीपरिसरे वटविटपिसविध-
वार्त्तन्या वाप्या जलान्तनिहितशिलातलोत्तिष्ठितश्लोकद्वयाभि-
प्रायदत्तचित्तो महीपतिः अमात्येन शकटारेण महाशिला-
निपातनेन व्यापादितः । तत्रैव अद्यापि तदीयसर्वाङ्गीणाभर-
णानि अस्थानि च सन्ति” इत्यभिधाय सद्यः तिरोदधे ।

अथ स तपस्वी तेन वृद्धेन सह सद्य एव राजसदनमया-
सीत्, अत्रवीच्य तं राजानं—“देव ! विदितं सर्वं देव्याः कृपया,
परं न शक्नोमि निवेदयितुं, यतः स्वायत्तसिद्धयः परायत्तसिद्धयः

उभयायत्तसिंहयश्च राजानो भवन्ति ; तेषु भवान् परायत्त-
सिंहिः एवासि । अयञ्च वृत्तान्तः सर्वोऽपि तं परमेवानुधावति”
इति । ततश्च राज्ञा “स्वायत्तसिंहिरेव अस्मि इति निःसन्देहमव-
गच्छ” इत्यभिहितः स तापसः सर्वं देव्युक्तं न्यवेदयत् । तदाकर्ण्य
राजा अतिचमत्कृतः स्वाभरणानि रत्नानि च बहूनि तस्मै पुर-
स्कृत्य तं तापसं वृद्धसहितं शिलामाभरणादिकञ्च आनेतुं प्राहि-
णोत् । तौ च परेद्युर्देव्युक्तवर्त्मना गत्वा तत् सर्वमादाय राज्ञे समर्प्य
स्वावासमगच्छताम् । ततो नृपतिः “तान्येव राजाभरणानि” इति
कञ्चुकिवदनात् विज्ञाय शिलातलोन्निष्ठितश्लोकद्वयार्थमवधार्य
पितृसौभयायत्तसिंहित्वमवगम्य अमात्यशकटारिण्येव इदमनु-
ष्ठितमिति जानन् शिलाम् आच्छाद्य वक्रनासादीन् आह्वय सर्वं
तद्वृत्तान्तमाख्याय शकटारं हन्तुमादिशत् । ततोऽमात्यशकटा-
रम् आह्वय तस्मै सर्वं तत्कृतमाख्याय कालकायनामानं भृत्यम्
आह्वय आज्ञापयत्—“कालकाय ! अनिगहनम् एकं भूगृहं
त्रिधाय सपुच्छकलत्रमेनं दुरात्मानं तस्मिन् निक्षिप्य अष्टाङ्गुल-
मितेन तद्वारेण पलपञ्चकमितान् पुराणचणकान् तन्मितञ्च
जलं प्रत्यहं दातव्यं, यथा च तत्र न कोऽपि गच्छेत् तथा
विधातव्यञ्च” इति । कालकायश्च तथैव तत् सर्वमन्वतिष्ठत् ।

अथ राज्ञा वक्रनासादिभिरेव राजकार्याणि अपश्यत् ।
शकटारस्तु तथाविधवन्धनागारनिक्षिप्तः नितरा दुःखितः सङ्कट-
वर्म-विकटवर्म-सुमति-मित्रगुप्त-प्रकटार-विकटाराख्यान् षट्
पुत्रान् अभाषत—“पुत्राः ! समुत्पन्ने ईदृशे व्यसने स्फुरति कश्चि-
दुपायो येन प्रतित्रिधानं कर्तुं शक्यते ?” ततस्तेषु “कतिपय-
निमेषश्चासवतामस्माकं न स्फुरति कोऽपि उपायलेशः, किञ्च,
तथात्रिधकृतातिपातकानां युक्तैव एतादृशो गतिः” इति वदन्
विकटारः समुत्पन्नमतिः सक्रोधश्च अभवन्तीत्—“भ्रातरः ! आत्म-

द्राणपरायणेन तार्तेन तादृशमकार्यमपि कृतं, परं तत्तनयो राज्य-
प्रदानपरिपोषणादिना वर्द्धितः इति कथं पातकिनो वयम् ?
किञ्च, कृतघ्नेन अमुणा निरपराधा वयमपि नीयामहेऽन्तकसदनं,
तदत्र स्वस्ववृद्धिविभवेन प्रतिविधानं भावनीयमेव” इति । ततः
शकटारा विकटारमेव प्रतिविधानक्षमं विज्ञाय तान् चणकान्
तत् जनश्च तज्जीवनाय एव प्रकल्प्य स्वयं सपुत्रकलत्रः क्रमेण
प्राणान् जहौ । विकटारस्तु राजापकारचिन्तनावगणितशोकः
कथञ्चित् तावन्मात्रवृत्तिः कालमत्यवाहयत् ।

एकदा राजा “का गतिरिदानीं शकटारस्य ?” इति काल-
कायमपृच्छत् । तेन च कालकायेन, “देव । तावन्मात्राः चणकाः
तत् जनश्च मया तेन रन्ध्रेण दीयते इति एतावन्मात्रं ज्ञायते,
नान्यत्” इति निवेदितम् । ततो मृगतिना भूगृहद्वारमुद्वाह्य
“कोऽत्र जीवति इति अवधार्यताम्” इति समादिष्टः कालकायः
सर्वाणि मृतकास्थीनि इतस्ततो दृष्ट्वा अस्थिचर्मविशेषं विकटा-
रश्च “देव ! सर्व एव मृताः, परमेकोऽस्थिचर्मशेषो हृतनिमेषः
निश्वासोपलब्धजीवनो बालस्तिष्ठति” इति न्यवेदयत् । तदाकर्ण्य
राजा सञ्जातकृपः तं बालकमानाय्य बन्धनात्, जीवनमात्रमर्क्षं
तदर्थम् आह्वापयत् । स च तेनैव अग्नेन स्वगृहे स्थितः
कालं निनाय ।

अत्रान्तरे मन्त्रिराक्षसो व्यचिन्तयत्—

“किं देशान्तरलब्धवैभवचयैः सर्वाधिकैः सर्वदा

यत्रात्यन्तिकवाक्यमित्रसुहृदां दृष्टिर्न सञ्जायते ? ।

किं वाऽनेन महत्तरेण महसा तत्राधिकारेण वा

यत्र द्वेषजनस्य काऽपि निकृतिः कर्तुं न वा शक्यते ? ॥

भिच्चाऽटनादिक्लेशविशेषकशतरदेहदाहजनितबहुवेरः सकल-
सम्पत्तिभोगयोग्यराजशरीरसंवाससंस्थापनारूपोपकारानभिज्ञौ

राजा तन्मतवर्त्ती शकटारक्ष निधनमगात् । तत्तनयश्च उदग्र-
धन्वा नन्दः सर्वामपि मर्द्दीं स्ववशां कर्तुंकामः सदृशरूप-
ममात्यं सृगयते । तदस्मात् निष्क्रम्य सकलसुहृदरशिरो-
मणिचन्दनदामशकटदासाद्यधिष्ठितं कुसुमपुरमेव समाश्रय-
णीयम्” इति विविच्य पर्वतेश्वरमनुमान्य कुसुमपुरमगात् ।
ततश्च नन्देन अमात्यराक्षसमागतं विज्ञाय “पैट्कोऽयममात्य-
वर्यः” इति तं प्रधानामात्यपदधीमध्यारोहयत् । स च यथाचितं
सवं राजकार्यमकरोत् । विकटारस्तु तादृशं महाप्रभाव-
शालिनं मन्त्रिराक्षसमेव भृशमुपचचार । तदुपचारेण अति-
प्रोतो राक्षसस्तस्मै पारितोषिक किञ्चित् दातुमैच्छत् । स च
“अमात्य ! नाहं पारितोषिकार्थी, राजसंमारे सर्वमेव त्वदधीनं,
तदहमेकमधिकारं लब्धुमिच्छामि” इति व्यज्ज्ञापयत् । अमात्य-
राक्षसश्च तस्मै “एकमधिकारं दास्ये” इति प्रतिशुश्राव ।

एकदा राक्षः पितृश्राद्धदिनमागतं दृष्ट्वा मन्त्रिराक्षसस्तं श्राद्ध-
भोक्तृब्राह्मणनिमन्त्रणार्थं न्ययोजयत् । विकटारस्तु “तथा” इति
मन्त्रिण आदेशं शिरसा आदाय “समयोऽयमस्मत्प्रतिहिंसायाः”
इत्यवधार्य तुरगाधिरूढः समन्तात् तादृशं विप्रमन्विष्यन्
प्रान्तरदेशे दीर्घदट्टनिहततेजसम् अशीतिवर्षदेशीयं कराल-
कुटिलविरलदशनं भ्रूकुटिकेशनिषेवितपिङ्गलनयनं प्रवृद्धशम्भु-
विकटवदनं पिङ्गलोर्ध्वकेशं कुक्षितवेशमतिकुक्षितरूपं कुशोन्मूल-
नाय तन्मूलेषु मार्क्षिकप्रक्षेपणव्यग्रकरं कमपि तापसम अद्राक्षीत् ।
दृष्ट्वा च तं “प्रायेण अयं महत्तरोद्योगभागिव लक्ष्यते” इत्यवधार्य
तुरङ्गादवरोह्य प्रणम्य कृताञ्जलिः अभाषत—“भगवन्तः !
के यूयम् ? किमभिधानं श्रीमताम् ? कथञ्च एतस्मिन् कान्तार-
देशे तीक्ष्णसन्तापवति मध्याह्नसमये किमिदमनुष्ठायते ? यदि
न रहस्यं श्रोतुमिच्छामि” । तदाकर्ण्य स तापसः,—“किमनेन

कार्यप्रतिबन्धिना आलापेन ?” इति वदन्नपि पुनःपुनस्तेनोप-
 रुध्यमानः करेण कुशोन्मूलनं कुर्वन् एव अब्रवीत्—“ब्राह्मणोऽहं
 विष्णुगुप्तो नाम शिवगुप्ततनयः ; एकदा मे तातः स्नातुं भागी-
 रथीतीरं गच्छन् कुशाङ्कुरविह्वलचरणस्तज्जनितक्षतवेदनयैव पर-
 लोकमगात् । अतः “इमे कुशा मच्छन्तव एव” इति एतान् उन्मूल-
 यितुम् एतन्मूलेषु मात्तिकं प्रक्षिपामि, येन तदाकृष्टाभिः
 पिपीलिकाभिः एतन्मूलपर्यन्तध्वंसः कर्तव्यः, इत्थं क्रमेण
 अखिलां महीं निष्कुशां करिष्यामि इति सङ्कल्पवशात्
 एतदनुष्ठायते” इति । विकटारः तदाकर्ण्य “यदि अनेन सह
 कथमपि राज्ञो विरोधः स्यात्, तदाऽनेन राजा समूलम उन्मूल-
 नीय एव, सम्भाव्यते च एतादृशेन कुरूपेण दृष्टेन एव राज्ञः
 कोपः । कुपितश्चैनं यथोचितमवमंभ्यते, तर्हि मम इष्टसिद्धिः
 अवश्यम्भाविनी” इति निश्चित्य तम् अब्रवीत्—“ब्रह्मन् ! भविता
 किल श्वः कुसुमपुराधिराजस्य नन्दस्य पैलकं कृत्यं, तत् भवन्त-
 महं निमन्त्रयामि तत्र भोक्तुम्” । अथ तापसः तादृशनिमन्त्रण-
 प्रत्याख्यानम् अनुचतं मन्वानः “किंमदमस्मत्काव्यावन्नम्
 उत्पादयामि ॥” इति विरक्त इव, “भवतु, आहसमये एव अहं
 गमिष्यामि, न पूर्वं, न वा गमनात् परं क्षणमपि विलम्बं
 सह्ये” इति आख्याय विरराम । विकटारस्तु “तथा” इति तं
 प्रणम्य प्रजविततरगः कुसुमपुरम् अगात्, न्यवेदयञ्च मन्त्रिणे
 राज्ञसाय “ब्राह्मणो निमन्त्रितः” इति ।

ततश्च निर्धारिते दिवसे मध्याह्नममये सुसज्जितआहवेलायां
 समागतं विष्णुगुप्तं योग्याऽऽसने समुपवेश्य विकटारः परावर्त्तत ।
 राजा तु अन्तःपुरात् क्षतनित्यक्रियः समागत्य आहमण्डपे
 सहसा तथाविधं विकटाकारं ब्राह्मणं आहभोक्तुः आसने समुप-
 विष्टम् आलोक्य सञ्जातरोषः,—“नास्ति किं क्षतितले कश्चित्

ब्राह्मणः, येन ईदृशोऽत्र आनीतः !! अपसार्यताम् एष विरूपः,
नाहम् एनं आहभोक्तारं कर्तुम् इच्छामि” इति उच्चेः
अभाषत । तदाकर्ण्य विष्णुगुप्तः प्रलयकाल इव क्रोधप्रज्वलितः
सहसा आसनात् उत्याय भूमौ पादम् आहत्य “धिष्णूख-
राजापसद ! न जानासि माम् ? अनुभव इदानीमविनयस्य
फलम् !! शृण्वन्तु सर्वे—

मध्येऽस्मिन् निलये हि सर्वविदुषां मूर्धाऽभिषिक्तस्य मे
यत्रासीदवमानना तदधुना स्तोमं कुशानामिव ।

यावन्नन्दकुलं कलङ्कमलिनं नोन्मूलये मूलतः

तावत् शोशिवगुप्तलालिततनुर्बध्नामि नाहं शिखाम् ॥”

इत्यभिधाय “अस्ति कश्चिदत्र य एतन्नाज्यराज्यकामः ?
समायातु मया सह” इति वदन् राजसदनात् उपावर्तत ।
तस्मिन् समये चन्द्रगुप्तो नाम अस्य राज्ञः पितुर्दासीपुत्रः
मनसि व्यचिन्तयत्—“सति नन्दान्वये न कथमपि मम राज्य-
लाभसम्भवः कदाचित्, यदि देवादस्य महातेजसो ब्राह्मणस्य
प्रसादात् आसाद्यते राज्यं, तन्नहत् प्रयोजनं सेत्स्यति ;
असिद्धार्यथेत अन्यत्रापि स्थित्वा कथमपि कालं क्षपयिष्यामि ;
तदनेन सह एव गमनम् उचितं मे” इति विचार्य तं ब्राह्मण-
मन्वगात् । भद्रभट-पुरुषदत्त हिङ्गुराज-बलगुप्त-राजसेन-भागु-
रायण-रोहिताक्ष-विजयवर्माणश्च तदनुचराः तमन्वगच्छन् ।
विष्णुगुप्तः तैः अनुगम्यमानो गङ्गामुत्तोर्य व्यचिन्तयत्—

“उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातं

परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसक्तानां कर्मणामासमाप्तेः

भवति हृदयदाहो शल्यतुल्यो विपाकः ॥

कथमेतत् कार्यं सेत्स्यति ? अथवा अलमनया चिन्तया,

यतः,—हस्ती स्थूलतरः स चाङ्गुश्वशः किं हस्तितुष्योऽङ्गुश्वः ?
 दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ? ।
 वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वज्रतुष्यो गिरिः ?
 बुद्धियेष्ठ गरीयसी स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ? ॥
 कोऽहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः केऽरयः के स्वपक्षाः ?
 कुत्रेमे कार्ययोगाः रिपुसमसुहृदां कीदृशः शक्तिसारः ? ।
 सम्पत्तौ कोऽय बन्धुः प्रतिहतवचनस्योत्तरं किन्नु मे स्यात् ?
 इत्येवं कार्यमिहाववहितमनसो नावद्यास्या भवन्ति ॥

किञ्च, सहायबलेनैव सुबुद्धिरपि रामो दशाननं जित्वा
 तदनुजाय संवासन्तुष्टो लङ्काराज्यमदात् इति सहायान्वेषणं
 प्रागेव कर्तव्यम् । तदिदानीं मन्त्रिणा राक्षसेन परित्यक्तं
 पर्वतेश्वरमेव मन्त्रणीतनीतिशास्त्रप्रदर्शनेन स्वायत्तं करोमि ;
 स च राज्यार्द्धलाभप्रोत्साहितो मया अवश्यमेव साहाय्यं करि-
 ष्यति” इति विचार्य पर्वतेश्वरसकाशम् अगच्छत् ।

अस्मिन् एव क्षणे विष्णुशर्मानामकं निजसुहृदं जीवसिद्धि-
 नामकं क्षणकवेशं विधाय ज्योतिर्विद्याबलेन अमात्यराक्षसेन
 सह कृतमैत्रीकं कुसुमपुरम् एव समोहितसिद्धये प्राहिणीत् ;
 न्ययोजयच्च सिद्धार्यकं नाम पुरुषं शकटदामेन कृताकृत्रिममैत्र्यं
 तदन्तिक एव स्थातुम् । स्वयञ्च पर्वतेश्वरं “राज्यार्द्धं दास्यामि” इति
 प्रलोभ्य तदीयबलसमुदायपरिवृतः कुसुमपुरम् उपरोद्धम् उद-
 चलत् । तस्मिंश्च अवसरे भागुरायणो विष्णुगुप्तेन मन्त्रितो मलय-
 केतुना पर्वतेश्वरपुत्रेण मैत्रीमकरोत् । भद्रभटादयश्च मलयकेतोः
 कुमारसेवकेन शिखरसेनेन सह कृतमैत्रीका आसन् ।

ततश्च चाणक्यमतिपरिगृहीत-शक-यवन-किरात-काम्बोज-
 पारसीकप्रभृतिप्रबलतरसैन्यसमन्वित-पर्वतेश्वरसैन्यपरिवृतचन्द्र-
 गुप्तेन सहस्रोपरुषं कुसुमपुरमवलोक्य राजा “समयोऽयमस्मात्कर-

कलितकरबालस्य” इति विचिन्त्य पित्रव्यपुत्रं सर्वार्थसिद्धिं
 मन्त्रिणं राक्षसञ्च दुर्गरक्षणेन नियुज्य भ्रातृगणैः सैनिकैश्च
 परिवृतः शत्रुसैन्यं विवेश । महति च तस्मिन् सम्पराये प्रवर्त्त-
 माने राजा सानुजः क्रमेण शस्त्रनिहतः क्षितितलशायी अभवत् ।
 चन्द्रगुप्तश्च जयध्वनिसम्प्लष्टः कुसुमपुरम् अतितरां कुरोध ।
 ततश्च सर्वार्थसिद्धिः तादृशोपरोधेन पौरजनदुःखातिरेकं सोढु-
 मशक्नुवन् स्वकुलक्षयञ्च चिन्तयन् निर्विसहृदयः केनापि
 मार्गेण निशीथे तपोवनाय पलायाञ्चक्रे । मन्त्रौ राक्षसस्तु चन्द्र-
 गुप्तद्वेषात् स्वामिवंशनाशाच्च नितरां व्यथितः सुहृदि चन्दन-
 दासे पुत्रकलत्रादिकं न्यासौकृत्य सुरङ्गया कथञ्चित् नगरात्
 निःसृत्य सर्वराज्यप्रदानप्रतिज्ञया पर्वतेश्वरेण सन्धाय चन्द्रगुप्त-
 विनाशार्थं विषकन्याकां निर्माय जीवसिद्धिचपणकहस्तेन चन्द्र-
 गुप्तसकाशं प्रादिषोत् । ततः चाणक्यः चपणकात् विषकन्याम्
 आदाय “अनया कन्यया विलासी पर्वतेश्वर एव प्रथमं
 तोषणीयः” इति चन्द्रगुप्तमाभाष्य तां तस्मै प्रादात् । तत्सम्भोगेन
 च गतप्राणं पर्वतेश्वरं दृष्ट्वा “प्रतिश्रुतार्द्धराज्यदानभीत्या चाण-
 क्येन ते पिता घातितः, त्वामपि समये को वेद किं करिष्यति ?”
 इति रहसि व्रासयित्वा भागुरायणेन अपवाहितो मलयकेतुः
 पर्वतेश्वरपुत्रः । ततश्च बहुभिः उपायैः चन्द्रगुप्ताय राज्यं दत्त्वा
 तत्स्थिरोकरणाय मन्त्रिणं राक्षसमुपसंगृहीतुं तथा घटनां
 कर्तुमुपक्रान्तवाञ्छाणक्य इति ।

अन्यविधा च आख्यायिका ।

आमन् नन्दा नाम केचित् भूमिपतयः । तेषु ज्येष्ठ उग्र-
धन्वाख्यो नन्दो महीं शशास । वक्रनामादयः कुलामात्याः
तस्यासन् । तेषु राक्षसो नाम भूसुरो विख्यातपौरुषो दण्डनीति-
प्रवीणः षाड्गुण्यप्रविभागवित् शुचिः शूरवरो नृप्रप्रियः
राज्यधुरामवहत् । अस्य राज्ञः ज्येष्ठा महिषी सुनन्दा नाम
आसीत् । मुरानाम्नो वृषलो तु शौललावण्यसम्पदा प्रिया अभ-
वत् । एकदा नृपतिः तपोधनमेकं गृहमागतं सभार्यैः समुपा-
चरत् भक्तिनम्रः । नृपतिः तस्य पूजितस्य अतिथेस्तापसस्य
पादोदकविन्दुभिः पत्न्यै उच्चास्त्रभूव । तेषाञ्च पादोदकविन्दूनां
नव ज्येष्ठाया महिष्याः शिरसि अपतत्, कनिष्ठायास्तु मुरायाः
शिरसि एकः । सा च मुरा तं विन्दुं सादरं भक्तिप्रवणा अग्रहीत् ।
तस्याश्च तादृशीं भक्तिमवलोक्य तापसोऽतितरां प्रस-
साद । तत्रसादाञ्च सा मौर्याख्यं गुणवत्तरं सुतमसूत । सुनन्दा
तु बहुगर्भयुक्तां मांसपेयीं प्रसूतवती । अस्याञ्च स्थितान् नव-
सङ्ग्रहकान् गर्भान् राक्षसस्तैलद्रोणेषु निक्षिप्य यत्नेन अपुषत् ।
ततस्ते क्रमेण परिवर्द्धमाना नव वीरा अभवन् ; पित्रा च स्वेनैव
नाम्ना नन्दा इति व्यपदिष्टाश्च । वृद्धो महीपतिः तेषु नवसु राज्यं
समासज्य महामतिं मौर्यश्च सेनापत्ये नियुज्य देवत्वमगात् ।
मौर्यस्य तु चन्द्रगुप्तप्रमुखाः शतं सुता आसन् । ते च नन्दा
दुरात्मानः सेर्याः तं सपुत्रमन्तर्भूमिगृहमवासयन् ।

एकदा सिंहलेश्वरः पञ्जरबद्धं मधूच्छिष्टमयं सिंहमेकं
जीवन्तमिव विधाय “यो द्वावयेदिमं क्रूरं सत्त्वं पञ्जरस्थमेव, अपि
तादृशः कोऽपि मुमतिर्यथाकमस्ति ?” इति सन्दिश्य नन्देभ्यः

प्राहिणोत् । तेषु च किंकर्तव्यविमूढेषु स्थितेषु मेधावो चन्द्र-
 गुप्त एव प्रतप्तायःशलाकया तं पञ्जरस्थमेव व्यलापयत् । ततश्च
 सर्वे तस्य तादृशं बुद्धिकौशलं प्रेक्ष्य विस्मितास्तं जिघांसितमपि
 नन्दा अन्तर्भूमिगृहात् उत्तारयामासुः । न असह्यन्तं तम्
 आजानुलम्बितबाहुं राजलक्षणयुतम् श्रीदार्यशीर्यगाम्भीर्यवन्तं
 विनीतं चन्द्रगुप्तम् ; न्ययोजयन्त च दैवपैटके कर्मणि । स तु
 कथमपि कालं प्रतीक्षमाणः तेषाम् अपचिकौषेया कञ्चित्
 अतिकोपनं कुशोन्मूलनार्थं कृतोद्यमं विष्णुगुप्तनामानं चणक-
 नन्दनं दण्डनीतिविशारदं विप्रं शरणमयासीत् । अभवच्च
 गुणातिशयात् अस्य अतिप्रियः । स तु एकदा नन्दानां पैटके
 कृत्ये निमग्नितः कुरूपतया तैः अवमानितोऽग्रासनात् च्यावि-
 तश्च क्रोधात् पाणिना शिखाम् उन्मुच्य नन्दवंशदिधक्षया “एतान्
 दर्पाध्यान् नन्दान् अनुन्मूल्य नाहं शिखां बध्नामि” इति तौत्राम्
 प्रतिज्ञाम् आरुह्य शरणागतं चन्द्रगुप्तं “तुभ्यमहं राज्यमेतत्
 दास्यामि” इति समाश्वास्य पुरात् निर्येयौ । चन्द्रगुप्तश्च स्वनि-
 ग्रहमयाकुलः सद्यः एव नगरात् निर्गत्य तं कौटिल्यमुपाश्रयत् ।
 स च चन्द्रगुप्तमादाय विष्णुशर्माणं स्वमितं क्षपणकवेशं विधाय
 तेनैव उपायेन राजसदादीन् अमात्यान् वञ्चयन् नन्दराज्यार्द्ध-
 प्रदानपणेन महाबलं स्नेच्छराजसहितं पर्वतेश्वरं समुत्थाप्य
 कुसुमपुरमवाकृणत् । नन्दाः सर्वे राजसमतिपरिगृहीताः युद्धाय
 एव सुब्रह्माः क्रमेण घोरं सम्यहारे चन्द्रगुप्तबलैः निहताः ।
 राजसस्तु तथाविधस्वामिवंशविनाशजनितरोषः कृद्गना चन्द्र-
 गुप्तं हन्तुं विविधान् उपायान् अकरोत् । सर्वार्थसिद्धिर्नाम
 नन्दानां पिढव्यतनयस्तादृशं पौराणामुपरि वर्तमानमवरोध-
 दुःखमसहमानः शर्वर्यां सुरङ्गया अपसृत्य वनमभ्यगात् ।

अथ मन्त्री राजसः स्रपुत्रकलत्रं सुहृत्तमे चन्दनदासे न्यस्य

सुरङ्गया अपसृत्य चन्द्रगुप्तनिधनाय क्षपणकद्वारेण विषकन्यां प्राहिणोत् । चाणक्यस्तु कूटमतिः तथा एव विषकन्यया अर्द्धराज्यहर्त्तारं पर्वतेश्वरं विनाशय स्नानुचरैः भागुरायणादिभिः भाययित्वा पुरात् पर्वतेश्वरपुत्रं मलयकेतुं निरसारयत् । राक्षसस्तु पुनः अराजकं नन्दानुरक्तपौराण्य कुसुमपुरं प्रविशन्तं चन्द्रगुप्तं हन्तुं रहसि सुहृदो दारुवर्मादौन् कूटयन्त्रादियोजनाय व्यवस्थापयत् । कौटिल्यस्तु स्वबुद्ध्या सर्वं तत् रिपुकल्पितम् अवबुध्य तत्तत्कूटयन्त्रादिभिः राक्षसपक्षीयान् एव तान् पर्वतेश्वरभ्रातरञ्च वैरोधकं पर्वतेश्वरबधोत्पन्नस्य अयशसः क्षालनार्थम् अर्द्धराज्यदानप्रलोभितं घातयामास । सर्वार्थमिद्विष्टं तपोवनस्थितं चारेण निहत्य चन्द्रगुप्तं नन्दराज्ये अभ्यषेचयत् । ततो राक्षसः किंकर्तव्यविमूढः शोचन् मलयकेतुं पर्वतकपुत्रमभ्येत्य प्राल्सादयन् अब्रवीत्—“राजपुत्र ! अहम् आरुढमूलं मौर्यं द्राक् निपात्य स्वामिना स्वर्गवासिनामानृत्य गमिष्यामि । सर्वे पौरा अस्मत्पक्षीया जाग्रति, तत् सर्वप्रयत्नेन तव हितार्थं यतिष्ये, सकौटिल्यं चन्द्रगुप्तं हत्वा तुभ्यं राज्यं दास्यामि एव । मौर्यराज्यार्द्धहारो ते पिता चाणक्येन विषकन्यया घातितः, तस्मात् सवथा नृशंसमेनं येन केनापि प्रकारेण हनिष्यामि । त्वयि सर्वं राज्यं समासज्य स्वामिकुलानामानृत्यं लप्से ।” इत्य मलयकेतुं प्राल्साह्य सोऽमात्यवर्यः विविधान् उपायान् शत्रुजयाय अकल्पयत्, परं देवप्रातिकूल्यात् सर्व एव तत्रयासो क्षिप्तो जातः । परिशेषे तु स्वयमेव शत्रुवश्योऽभवत् ।

इति श्रीमज्जीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्यसङ्कलिता

मुद्राराक्षस-पूर्वपीठिका ।

क्रमप्रविष्टाभिनवपात्राणि ।

पुरुषाः ।

१म अङ्के—सुवधारः	..	प्रधाननटः ।
आणक्यः	..	राजनीतिज्ञब्राह्मणः ।
शार्ङ्गरेवः	...	आणक्यशिष्यः ।
चरः	...	यमपटपाठाठ-आणक्यप्रशिषिः ।
सिद्धायकः	...	आणक्यप्रशिषिः ।
चन्दनदास	...	राजसमिधं शक्तिविशेषः ।
२य अङ्के—विवाधगुप्तः	...	आदिशक्तिवैश्वी राजसप्रशिषिः ।
राजस	...	नन्दराजमन्त्री ।
लाजाल	...	मलयकेतोः कञ्चुकी ।
प्रियवदन्तः	...	राजसामुचरः ।
शकटदासः	...	राजसामदम ।
३य अङ्के—वहोनावः	..	चन्द्रगुप्तस्य कञ्चुकी ।
चन्द्रगुप्तः	...	कुमुदपुरस्य राजा । (नायकः) ।
४थ अङ्के—करभकः	...	पलिकवैश्वी राजसवात्तावहः ।
दौषारकः	...	हाररचकः ।
वेदहस्तपुरुषः	...	राजागमनमूचकपुरुषावश्य । (नकीव) ।
मलयकेतुः	...	पार्वतीधराजा । (प्रतिनायकः) ।
भाग्यायकः	..	मलयकेतो, मिदवैश्वी आणक्यप्रशिषिः ।
जीवासाहः	...	अपणकवैश्वीयोतन्ता आणक्यप्रशिषिः ।
५म अङ्के—भामुचकः	..	मलयकेतोः समुचरः ।
६थ अङ्के—सामडायकः	...	सिद्धायकमित्रम ।
पुरुष	..	कुप्रवश्वी आणक्यप्रशिषिः ।
७म अङ्के—वज्रलमकः	..	प्रथमचण्डालवैश्वी सडार्थकः ।
वज्रवदन्तः	..	द्वितीयचण्डालवैश्वी सुसिद्धायकः ।
चन्दनदारुपत्र		
चन्द्रगुप्तस्य रचकाः		
पुरुषः	..	वात्तावहविशेष ।

स्त्रियः ।

१म अङ्के—नटी	...	सुतधारपत्री ।
श्रीशोतरा	..	चन्द्रगुप्तमहोदारी ।
५म अङ्के—वज्रयथा	...	मलयकेतुपतिदारी ।
७म अङ्के—कुतुम्बनी	...	चन्दनदारुपत्री ।

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि ? शशिकला, किन्तु नामैतदस्याः ?
नामैवास्यास्तदेतत् परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ? ।

टीकात्मकलाचरणम् ।—

संसारार्थवपारपोतसदृशं निर्वाणदानप्रभं

श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगलं भक्तैश्चकल्पद्रुमम् ।

मत्ता कायमनोवचोभिरधुना तस्यानुकम्पावशात्

मुद्राराक्षसनाटकं विहणत यद्वात् सता प्रीतये ॥

अथ तदभगान् विशाखदत्तनामा महाकविः प्रारिप्सितस्य मुद्राराक्षसनामक-
नाटकस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तकामनया खेष्टदेवतागुणसङ्कीर्णपूर्वकाश्रीवचनरूपं मङ्गलं
शिश्याशिक्षार्थे नान्या निवध्नाति, चत्वार्यदि ।—अथ प्रथमतः चरणादयं उपनिबद्धेषु हर-
पार्वत्योक्तपल्लुक्तिवाक्येषु आदौ शिरसि स्थितां सुरसरितं समालोक्य ईष्यान्विता
पार्वती हरं पृच्छति—ते तव, त्रिभुवनगुरोरपोत्थः, शिरसि स्थिता अत एव धन्या
सुभगा, इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना, का ? किं नामिका ? इति पार्वतीप्रश्नः । [अनेन उत्त-
माङ्गस्थितायाः चत्वार्यदिनात् आत्मनो वामाङ्गस्थितत्वं दीर्घाग्यस्य सूचितम् ; किञ्च,
“धन्या धीवित् प्रलोभिका” इति वचनात् एवं प्रलोभनश्रीलायाः कथं वक्ष्योऽसीति
उपालम्भोऽपि ध्वन्यते, यदा—धन्याशब्दा विपरीतलक्षणया अधन्यावचनः ; पुन्यस्य ते
या शिरःपमादृष्टा साऽधन्या, तस्याः वक्ष्यत्वं तव नीचितमिति तिरस्कारोऽपि व्यन्यते]
सुरसरितं निकीर्तुमिच्छता भगवता पार्वतीप्रश्नस्य स्त्रीविषयकत्वेन स्तुतिरसि स्थितायाः
शशिकलायाः अपि स्त्रीत्वेन तत्परत्वं प्रकल्प्य उत्तरमभिधीयते, शशिकलेति ।—शशिनः
चन्द्रस्य, कला अंशविशेषः, चन्द्रस्य अवयवरूपेण्यर्थः, इति हरस्य उत्तरम् । (स्त्रीत्व-
निर्वाहार्थं कलेति प्रयोगः) भूषणार्थे शिरसि तस्या चारणात् त्वया खेदी न विधेयः
इति भावः । एवं भगवता उत्तरिते तदाक्ये शशिनः कलेति योगायेनपदार्थं स्तुष्टायाः
स्त्रियाः शशिकलेति संज्ञापरत्वमध्यवस्थान्या पार्वत्या पुनः पृच्छते, किन्तु नामेति ।—शु-
भोः ! अस्याः प्रत्यक्षतो दृश्यमानायाः, स्त्रिया इति शेषः, एतत् शशिकलेति, नाम संज्ञा, किं

नारीं पृच्छामि नेन्दुं, कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुः,
देव्या निङ्गोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाल्यमव्यादिभोर्वः ॥ १ ॥

किमु ? मत्पुत्रा स्त्री किं शशिकला नामिका ? इति द्वितीयप्रश्नायः ; तथा च, भगवता
अथा देवीपुत्रविषयस्य अन्यपरत्वं समर्थं उत्तरदाने चातुर्यं प्रकाशितं, तथा भगवत्याऽपि
उत्तरवाक्यस्य योगिकांशपरतामपचाय प्रश्नविषयभूतायाः श्रियाः शशिकलासंज्ञकत्व-
मुद्गाह्य चातुर्यं प्रकटितम्, “शठे शाल्यं समाचरेत्” इत्युक्तेऽपि शाल्यमुरीकृत-
मिति बोध्यम् । एवं भगवत्या पृष्ठे “समासे खलु भिक्षेव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्” इति
व्याकरणसिद्धान्तमनुसृत्य समस्तस्यापि शशिकलाशब्दस्य कस्या शशिकलापविशिष्टार्थ-
वाचकतया तन्नामत्वम् असंभव इत्याशयेन उत्तरमाह, नामिति ।—अस्याः प्रत्यक्षतो
दृष्ट्यायाः, तत् सदृशं शशिकलैव, नाम संज्ञा, वाचकशब्द इत्यर्थः, एतत् ते तव,
[“वष्टो श्रेष्ठे” (२३३ ५० पा०) इति वष्टो] परिचितमपि ज्ञातमपि, कस्य हेतोः केन
हेतुना, विद्यूतम् ? इति द्वितीयोत्तरम् ; अथत् परिचितस्य विचारणे हेतुमन्तरेण
विचारणसम्भवात् परिचारणे च ज्ञातत्वात् तत् प्रश्नो न युक्तः इति समुद्रितायः ।
[“अथ “सर्वनामव्युत्पत्तौ च” (२३३ २७ पा०) इति वष्टो] । एवमस्फुटप्रश्ने
चातुर्येण भगवता कृतमपङ्गवमपाकत्वं शशिकलाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि तदर्थस्य
अन्वयव्यवस्थं चन्द्रपुंस्त्वैव पुंस्त्वात् न मत्प्रत्यय तद्विषयत्वं सम्भवति इत्याशयवती
पार्वती पुनः पृच्छति, नारीमिति ।—नारी तव शिरसि स्थितां स्थियं, पृच्छामि
ज्ञानतो ज्ञातुमिच्छामि, तद्विषयकी मे प्रश्नः इत्यर्थः ; इन्दुं चन्द्र, न पृच्छामि, तस्य
अस्त्वेन प्रश्नाविषयत्वात् ; तेषां तस्य परिचितत्वेऽपि न प्रश्नासङ्गतिः इति भावः । इति
तृतीयः प्रश्नः । एवं पार्वत्या पृष्ठे प्रच्छन्नातोः द्विकर्मकतया प्रश्नस्य मुख्यकर्मपरत्वं
अकल्प्य भगवानाह, कथयत्विति ।—इन्दुः इन्दुवाक्यमित्यर्थः, यदि तव प्रमाणं न,
भवतीत शब्दः, तस्य पक्षान् भगवत्या च नारीं प्रत्येव प्रश्नकरणात् इन्दोः प्रामाण्याभावः
सूचितः, तदा सविद्विता तत्रैव सङ्कचरो विजया स्त्रीत्वेन भवत्यते प्रमाणभूतैत्यर्थः,
अथ कथयतु, किमस्यत्वाननेन ? इति भावः ; इति तृतीयोत्तरम् । इति एवं चरक-
कथनप्रतिपादितप्रकारेण, देव्याः सकाशात्, [अवादान्तविवक्षया पञ्चमी । देखे इति
प्रादान्तरस एव साधु] सुरसरानं गङ्गा, निङ्गोतुमपक्षपितुं, गोपायितुमिति यावत्,
दृष्टीः अभिज्ञापनः, विभोः इत्यर्थः, शाल्यं चातुरी, यः युवान्, रङ्गस्थान् सम्भानित्यर्थः,
अस्यान् पादादित्याशीः । [अथ शिरोधारणेनातिप्रकटितस्य सुरसरिद्रूपस्य ;
कमुनः शशिकलायुक्तिनिद्वर्जनं स्फुल्लेन गोप्रनाद्याशोक्तिरप्रकारः,—“व्याकीर्तिर्गोप्रमं

अपि च । (क)—

पादस्याविर्भवत्तोमवनतिमवने रक्षतः स्त्रैरपातेः

सङ्कोचेनैव दोषां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ।

दृष्टिं लक्ष्येषु नोद्यां ज्वलनकणमुचं बध्नतो दाहभीतेः

इत्याधारानुरोधात् त्रिपुरविजयिनः पातु वो दुःखमृत्युम् ॥ २ ॥

व्याजः दुःखमपि वस्तुनः” इति दर्पणोक्तलक्षणात् ; तेन नाटकोद्यवस्तुनः शाठ्यपरत्वं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः] । सङ्घरा इत्थं—“संश्लेषाणां मयेव त्रिमुनियतियुता सङ्घरा कीर्तितेयम्” इति लक्षणात् । एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दः सु २०२० तमप्रसारान्तर्गतं इत्थमिदम् । अस्य हि श्लोकस्य नान्दीत्वात् मङ्गलाद्यं आदौ मङ्गलः सन्निवेशितः ; तथा च भागवतः,—“स्वैर सर्वगुरुर्दत्ते मङ्गलो भूमिदेवतः” इति ; तथा च “लया” इति चकार नकाराभ्यामारभ्यः शुभं सूचयति, यथा—“दोषः सोऽस्य मुदं नः” इति । एतत् सर्वम् अस्मात्कृतवृत्तरत्नाकरव्याख्यायां दृष्टव्यम् ; तथा च शुभसूचक-च-न वर्णप्रयोगात् लिप्तादिशुद्धिरपि अपोपयुज्यते ; तदुक्तं—“देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युः लिपिर्नो गणतोऽपि वा ॥” इति ॥ १ ॥

(क) विविक्षिताया अष्टपदात्मकान्या अपश्येवसानं सूचयन् इतोयग्रीक-मवतारयति,—अपि चेति ।

पादस्येति ।—पादस्य चरणस्य, [नातावेकवचननिर्देशात् पादयोरित्यर्थः] स्त्रैरपातेः यथेष्टं विलेपयोः, आविर्भवत्तोम उत्पत्त्यमानां, [“वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदा” (१।३।११ पा०) इति भविष्यत्सामीप्ये लट्, अप्रवृत्तमात्रमात्राधिकरणत्वात् शब्द-प्रत्ययश्च] अवनेः पृथिव्याः, अवनतिम् अधोगतिं, पातालप्रवेशमित्यर्थः, रक्षतः निवारयतः, भूमेः अवनतिमयेन मन्द मन्द पादविलेपं कुर्वतः इत्यर्थः, [“चौरं रक्षति” इत्यादौ यथा चौरस्य स्तब्धमभयनिवेशः, तथा अत्रापि चरावनत्यावि-भांनिवेशो रक्षणात्तरर्थः] सर्वलोकातिगानाम् अतिदोघंतया अतिक्रान्त-चतुर्दशभुवनानां, दोषां भुजानां, सङ्कोचेन यथेष्टं प्रसारणाभावात् कुण्डलेनैव, मुहुः बारं बारम्, अभिनयतः रसादिव्यञ्जनार्थं इत्थपादादिष्वेष्टं कुर्वतः, दाहभीतेः लक्ष्याणां भस्मीकरणशङ्कया, लक्ष्येषु दृष्टिविषयेषु, ज्वलनकणमुचम् अग्निसुलिक्रववर्षणम्, अत एव उद्यां दाहणम्, एकाग्रमित्यर्थः, दृष्टिं दृष्टीयमेवं, न बध्नतः न चिपतः, अस्मदाहशङ्कया आसृता लक्ष्याणि अपश्यत इत्यर्थः, त्रिपुरविजयिनः हरस्य,

नान्यन्ते सूत्रधारः । (ख) अलमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोऽस्मि
परिवदा, यथा—“अद्य सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपद-
भाक्पृथुसूतोः कवेः विशाखदत्तस्य (ग) कृतिः सुद्वाराक्षसं (घ)

आधारागुरोधात् आधारस्य पादविजपादीनामाश्रयस्य प्राचन्यादः, अनुरोधात् ध्वस-
संहार दाहा मा भुवन्निवन्निप्रायात्, इति पूर्वोक्तद्वयं, दुःखमूलं यथेच्छ इत्यपदादि-
प्रसारणाभावात् कुण्ठतमर्पणं, वो युष्मान्, सभासद इत्यर्थः, पातु रक्षतु । [अत्र
“विपुरविजयिनः” इति शब्देन यथा पुरतयविजयिना वाचाग्निना विपुत्रं दग्ध, तथा
क्रोधाग्निना मन्दवशवत् सराक्षसं मलयकेतुं दग्धं समर्थस्यापि चापकृष्य राक्षस-
जिह्वानुरोधेन कृच्छात् कुटिलनीतिप्रयोग इति ध्वन्यते । अलङ्कारस्य अवस्थादीनाम्
अवगत्याद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तः । केचित्तु—विपुरविजयिनीऽतिमहती
भगवतः शिवस्य पादपातस्य पृथिवीरूपादाधारात् शक्त्याधिक्योक्तैरधिकालङ्कारः,—
“आधाराधेययोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते” इति लक्षणात्] । सम्भारः इत्यम् ॥ २ ॥

(ख) नान्यन्ते सूत्रधार इति—नन्द्यात् लोकानिति नान्दो, श्रमाशसनेन
लोकानन्दजननात् ; तदुक्तम्—“आशीर्षचमयुक्ता स्तुतिर्यज्मात् प्रयुज्यते । देवहिण-
नृपादीना तस्मात् नान्दोति कथ्यते ॥” इति । अत्र तु श्लोकद्वये “अन्यात्” “पातु व.”
इत्याशीर्षचमयुक्तत्वात्, तथा भगवतः शिवस्य स्तुतिरूपत्वात् पदद्वयेनाष्टपादतया च
अष्टपदं नान्दो, “श्लोकपादं पदं केचित्” इत्याद्युक्तेः । आकुलं सुखं वाचिण्यां
तु अवातरवाक्यरूपं पदमेव प्रमाणीकृतमस्माभिरिति । तस्माः,—अष्टपादात्मिकाया
अष्टपादश्लोकपादाः, अन्ते—अवसाने, सूत्रधारः,—तदाख्यः प्रधानमटः,
“नान्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थं सूत्रधारो निगद्यते ॥”
इति लक्षणात् । कथयतीति पटनवाच्याह्वयेम् । एवं सर्वम् ।

(ग) “रूपकस्य कवेराख्या गोदावपि च कीर्तयेत्” इति दर्पणोक्तेः सूत्रधारस्य
नाटक-तत्त्वज्ञादीना नामकीर्तनस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् तदाह, आज्ञापित इति ।—
परिवदा—गोष्ठ्या, तर्कात्सम्बन्धेन इत्याशयः । नाटककर्ता कविर्विशाखदत्तः ।
यस्य सामन्तस्य—अधिराजोपाधिकस्य, वटेश्वरदत्तस्य पौत्र, महाराज इति पद मन्यते
[“भजो गिवः” (शारद २ पा०) इति खो महाराजपदनाक्] स चासी पृथुर्वाति
तस्य—महाराजोपाधिकस्य पृथो, पुत्रः । अनेन महाकुलप्रसूतत्वकवनेन कवेः प्रशंसा
कृता । [विशाखदत्तस्य इत्यत्र विशाखदेवस्य इति पाठात्तरम्] ।

(घ) सुद्वाराक्षसं—सुदृढा परिगृहीतः राक्षसोऽनेति मध्यपदलोपो बहुव्रीहिः,

नाम नाटकं (ङ) नाटयितव्यम्” इति । यत् सत्यं, काव्यविशेष-
वेदिन्यां परिषदि प्रयुञ्जानस्य (च) ममापि चेतसि सुमहान्
परितोषः प्रादुर्भवति ।—

चोयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता कृषिः ।

न शालेः स्तम्बकरिता वसुर्गुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इति सुद्वाराण्यसम् । [“अधिकृत्य कृते ग्रन्थे” (४।१।८७ पा०)
इत्यणन्तत्वात् नपुंसकत्वम्] ।

(ङ) नाटकमिति ।—नाटकं—वक्ष्यमाणलक्षणं नाट्येन प्रथोक्तं दृश्यकाव्ये
मित्यर्थः । तदुक्तम् ।—

“नाटकं ख्यातवत्तं ख्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

प्रख्यातवशी राजर्षिर्घोरोदात्तः प्रतापवान् ॥

दिव्योऽद्य दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मतः ।

एक एव भवेदग्नौ शृङ्गारो वीर एव वा ॥” इत्यादि ।

अथ च प्रख्यातनन्दर्शनात्तस्य चन्द्रगुप्तस्य दिव्यत्वाभावेऽपि दिव्यादिव्यरूपत्वमवश्यं,
घोरोदात्तत्वादगुणत्वमस्याये स्फुटतरं भविष्यति । नाटकेऽस्मिन् वीररसोऽङ्गो ।

(च) यदिति ।—अस्मात्कृताभिनयदर्शनेन सभासदः तृप्यन्ति, अस्माकञ्च सज्जानानन्दी
भवति, इति यत् तत् सत्यमेव इत्याभिप्रायेण उक्ते यत् सत्यमिति । काव्यविशेषः—
वेदिन्यां—काव्यस्य विशिष्यतेऽनेन इति विशेषः,—भेदको धर्मः, उत्कर्षापकर्षाधायकौ
गुणदोषौ इति यावत्, तद्वेदिन्या—तज्ज्ञाने निपुणायाम्, [अनेन काव्य परिषदोः
प्रशंसा कृता, तेन प्ररोचना नाम भारतीउपारु प्रदर्शितम् ; तदुक्ते दर्पणे
“—अत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना” इति । परिषदि—सभायां, प्रयुञ्जानस्य—
नाट्येन अभिनयतः । [“प्रोपाभ्यां युजेरयञ्प्रभाषेष्” (१।३।६४ पा०) इति तङ्] ।

परिषदि प्रयुञ्जानस्येत्यनेन परिषत्समीपे प्रयोग एव सन्निष्कारणं यदुक्ते, तत्र
परिषद्प्राप्तस्यैव प्राधान्यात् उत्कर्षाधायकतेत्यत्र दृष्टान्तमाह, चोयते इति ।—बालि-
शस्यापि कृषिकर्मणि अज्ञस्यापि, कृषीवत्तस्येति शेषः, कृषिः कर्षणं, लक्षणया तत्सम्बन्धि-
कीजमित्यर्थः, सत्क्षेत्रपतिता सति क्षेत्रे उत्कृष्टभूमौ, सर्वगायां भुवौत्यर्थः, पतिता उभा
कसौ, चोयते फलाधिक्यदायितया स्वयमेव बर्द्धते, फलातिशयमुत्पादयतीति यावत् ।
[“चोयते” इति कर्मकर्तारि लट्] तथा हि, शालेः स्तम्बकरिता पुष्कलता, [सर्वं
बुद्धं करोति “स्तम्बकृतोऽरिन्” (१।२।१४ पा०) ब्रीहिवत्सपोरिति वक्तव्यम् (पा०)

तत् यावत् इदानीं गृहं गत्वा गृहिणीम् आह्वय गृहजनेन सह सङ्गीतकम् अनुतिष्ठामि । (क) [परिक्रम्य अवलोक्य च] । इमे नो गृहाः, (ज) तत् यावत् प्रविशामि । [नाट्येन (झ) प्रविश्य अवलोक्य च] । अये ! तत् किमिदम् !! अस्मद्गृहेषु मङ्गोत्सव इव दृश्यते !! स्वस्व-कर्मणि अधिकतरम् अभियुक्तः (ञ) परिजनः । तथा हि—

वहति जलमियं पिनाष्टि गन्धान्

इयमियमुद्गृथते स्रजो विचित्राः ।

मुसलमिदमियञ्च पातकाले

मुहुरनुयाति कलेन हुङ्गतेन ॥ ४ ॥

इति इज्, तस्य भावः तत्ता] प्राचुर्यमित्यर्थः, वसुः बीजोपकल्प कर्षकस्य, गुणम् अभिज्ञतादिकं, नैपुण्यमित्यर्थः, न अपेक्षते न आकाङ्क्षित्यर्थः, तथा च, क्रियाधार-पादस्यैव प्राप्तान्य न कर्तुरित्युक्तमिति भावः । [एतेन आत्मप्राप्तापराधुखल-ज्जनेन नटस्यापि गुणवत्त्व प्रकटितम् । यथा बालिशकृशीवलबीजरोपकगुण-व्यतिरेकेण सर्वराभूनिनिहिता कृषिः त्रीडिपुष्कलता च स्वयमुपचिता भवति, तथा परिषदि नटगुणव्यतिरेकेणापि प्रयोगनैपुण्य क्रियाधारपादगुणतो भवतीति विस्मयप्रति-विस्मयप्रकटनात् दृष्टान्तावधारः] । अथ द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः अतुर्थवर्णात् यत्र जगत्वावस्थानात् पथ्यावक्तृ हन्तं—“युगोऽनुयंतो जैन पथ्यावक्तं प्रकीर्तितम्” इति उच्यताम् ॥ ३ ॥

(क) तत् यावदिति ।—गृहजनेन—गृहिण्या इत्यर्थः, “न गृहं गृहनिव्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते” इति स्मृतिवचनात् । यावत् अनुतिष्ठामि—अनुष्ठानामि, [“यावत्पुराणिपातयोः लट्” (३ ३ ४ पा०) इति भविष्यति लट्] ।

(ज) गृ. नः इति ।—“गृहाः पुंसि च भूस्त्रेव” इत्यमरीतेः बहुवचनम् ।

(झ) नाट्येन—नटोचितमङ्गीकरोष्वेव, कर्मव्याभिनयेन इति यावत् ।

(ञ) अभियुक्तः,—अभिनविष्टः, अभिरत इति यावत् ।

अभिनोगप्रकारमाह, वदतीति ।—इयं क्वचित्, जलं वहति आनयति, इयम् अपरा, गन्धान् गन्धद्रव्याणि, पिनाष्टि, इयम् चन्दा, विचित्राः नानावर्णादियुक्ताः, स्रजः मालिकाः, उद्गृथते पुण्यादिकमुच्चैश्च यद्ग्राति, [प्रयोगोऽयं चिन्त्यः] इयम् चन्दा, पात-काले कण्ठगार्थं क्षान्द्यापुपरि मुसलचपकाक्षे, हुङ्गं शून्यमायं, मुसलं मुसलपातमन्दम्

भवतु, कुटुम्बिनौम् (ट) आह्वय पृच्छामि । [नेपथ्याभिमुखम् (ठ) अवलोक्य] ।—

गुणवत्युपायनिलय ! स्थितिहेतो ! साधिके ! त्रिवर्गम् ।

मङ्गवननौतिविद्ये ! कार्यात् आर्य्ये ! द्रुतमुपैहि ॥ ५ ॥

इत्यर्थः, कलेन मधुरास्फुटेन, वृद्धतेन इमिति शब्दविशेषेण, मुहुः वारंवारम्, अनुयाति अनुकरोति । [अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः] । पुष्पिताया उक्तम् “अयुनि न-युगरेफतो यकारो युजि त न औ न-र-गाय पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(ट) भवतु, यदिति शेषः । कुटुम्बिनौ—गृहिणीम् । [अत्र भुवि प्राशस्ये वा इति : “भुमनिन्दाप्रशंसामु” इत्युक्तेः] ।

(ठ) नेपथ्याभिमुखं—नेपथ्यस्य देशरचनागृहस्य, अभिमुखं—समुत्तमम् ।

गुणवति इति ।—गुणवति ! बहुगुणशालिनि । उपायनिलय । उपायानां संसारसाधनोभूतव्यापाराणां, निलय ! आश्रयभूते । इत्यर्थः ; [निलयशब्दस्य अप्-प्रत्ययान्तात् नियतपालङ्गता] । स्थितिहेतो ! स्थितेः लोकावाधायाः, हेतो ! साधयामि । त्रिवर्गस्य यथाया चर्मायैकामाना सासारिकव्यापाराणां पुरुषार्थानां, साधिके । सभ्यादिके । “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहेषु गृहमुच्यते । तथा हि पुरुषः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥” इति स्मृतेः । मङ्गवननौतिविद्ये । मम भवनं मङ्गवनं, तत्र या भीतिः इतकर्तव्यता, तस्याः प्रकाशकत्वात् विशेष [इत्युपमाऽलङ्कारः] तत्सम्बुद्धौ, गृहकर्तव्यता इति यावत्, आर्य्ये । मान्य । साधुबोले । वा । (“वाच्यं नटीतृणचारावाय्यनाम्ना परस्परम्” इति वचनात् आर्य्ये इति नव्याः सम्बोधनम्) । कार्यात् प्रयोजनवशात्, [कार्यात् इत्यत्र हेतो पञ्चमी, फल-समीपे हेतुरित्युक्तेः अध्ययनेन वसन्तीत्यादिवत् उद्देश्यरूपफलस्यापि हेतुत्वाद्भीकारात् ; केचित् तु अत्र विशिष्टकार्यसङ्गात् प्रागुक्तं कार्यं परित्यज्य इत्यर्थे कृत्वा ल्यब्लोपे पञ्चमीम् आहुः] द्रुतं शीघ्रम्, उपैहि समीपमागच्छ । [द्रुतमित्यनेन विलम्बासङ्घि-चालरूपमोक्षकं बोध्यते] । अत्र “ऋतं च कश्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः” इति निबन्धात् वृत्तीयादि वर्षाविष्यमाचरद्भूपादाम् कृतमिति ध्वनितम् ; तथा हि, जल-जैर्मल्ल्यादिमुच्यते ! जिगीषूणां सामाद्युपायनिलय ! तेषामेव विजयावसरप्रदायित्वेन अर्थसाधिके ! तत्पूज्यत्वाद्धर्मकामयोः तत्साधिके च श्रुत् ! शीघ्रमागच्छ इति नाह-क्षिप्तं श्रवणमः प्रार्थ्यते । आचक्ष्वेन च राक्षससङ्घाद्य नीतिविद्या अभिमुखोक्तिवत्ये इति च ध्वनितम् । अत्र हि, गुणवति ! सन्निविद्यद्वादिषङ्गविशिष्टे ? उपायनिलय !

नटो । [प्रविश] । अज्जउत्त ! इअम्हि, अखाण्णिओएण मं
अणुगेह्खदु अज्जो । *

सू० । आर्य्य ! तिष्ठतु तावत् आज्ञानियोगः, कथय किमद्य

* आर्य्यपुत्र ! इयमस्मि, आज्ञानियोगेन मामनुगृह्णातु आर्य्यः ।

खानादिचतुसपावयुक्ते ! स्थितिहेतो ! राज्यरक्षाकारिणि ! त्रिवर्गस्य “चयः स्थानस्य
वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” इत्युक्तप्रत्यक्षस्य, साधिके ! सिद्धिकारिके !
आर्य्ये ! माय्ये ! [“आर्य्याचार्य्ये” इति पाठे तु—विहितकार्य्योपदेशिके इत्यर्थः] ।
नीतिविद्ये । राज्यप्राप्तनशास्त्रभूते ! त्वं द्रुतम् उपेक्षि इति व्याख्याने—
अप्राकरचिकित्सायैव श्रितपदमदित्वा प्रतीतेः “नानाऽर्थसंश्रयः श्रेष्ठः वय्यावर्ण्यो-
भवास्पदः” इति लक्षणात् श्रेष्ठालङ्कारः इति प्राचीनमतमङ्गीकृतवता द्रुगिराजेन
स्मर्यितम् । न च तादृशार्थस्य ध्वनिस्मिन्नेव प्रतीतेर्न श्रेष्ठालङ्कारावसरः इति
वाच्यं, इयोः पृथग्विषयत्वात् । इह गुणवत्यादिशब्दानामभिधेयता इत्या गृह-
कर्मोद्दिष्टत्व-सन्धिविग्रहप्रवृत्तिष्वङ्गुणविशिष्टत्वादिहोपभयार्थप्रतीतेः, तथा नटस्य
आर्य्यासम्बोधने त्वं नीतिविद्येत्यादिपरिहासोक्तिसम्भवेन द्वितीयायैवामभिधेयत्व-
लक्षणात् श्रेष्ठ एव ; ततश्च विस्तारयामभिधेयां चन्द्रगुप्तकर्त्तृकाण्यःप्रसादादिगुणवत्त-
श्रद्धाहानरूपस्य, तथा राजससंसाधनायै आचक्रकर्मैकस्वमवननीतिविद्या-
ऽमिसुखीकरवरूपस्यापरकार्य्यत्वेनानभिधेयतया ध्वननात् तत्र ध्वनिरिति । नव्यास्तु
द्वितीयायैवप्राकरचिकित्सेन चनभिधेयत्वात् नात्र श्रेष्ठ इत्याहुः ।

अत्र भारती नाम वृत्तिः,—“भारती संस्कृतप्राची वाग्व्यापारो नटान्तरः” इति
लक्षणात् । अत्र हि आर्य्या नाम वृत्तम् ; तल्लक्षणं यथा—“लक्ष्यैतत् सप्त
जन्मा गोपेता भवति नेह विषये जः । षष्ठी जन्म जलतु वा प्रजनाडौ नियत-
माय्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयत्वात् परके नृत्वे मुखलाञ्छ सयतिपदनिबन्धः ।
अरनेऽहो पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठ कः ॥” इति । अत्र षष्ठस्य जगत्त्वात्
(— —) इतिव्यवस्थामात्रः । इयं हि विश्वसिद्धाङ्गगुरुवर्यसहायात् नीरो
नाम आर्य्या, तथा सप्तदशवङ्गाङ्गलधुवर्यसहायात् विप्रजातोया अपि बहुनायक-
वत्त्वात् (जगत्तववत्त्वात्) वेष्टा इति कृन्दोविचिन्तितवेदिभिः अस्मत्कृतकृन्दोमज्जरी-
व्याख्यायां (तत्पुस्तक १६८—१७१ पृष्ठाङ्काः) निरोचितव्यम् ; एवमुत्तरमात्रं
इति हिक् । ५ ॥

भवत्या भगवतां ब्राह्मणानाम् उपनिमन्त्रणेन एतत् कुटुम्बकम्
अनुगृहीतम् ? अथवा अभिमता (ड) भवनम् अतिथयः प्राप्ताः,
यत् एष पाकविशेषारम्भः ? ।

नटो । अज्ज ! अज्ज आमंदिदा मए भग्गवंतो ब्वहणा । *

सूत्र । कथय कस्मिन् निमित्ते ? । (ढ)

नटो । उवरज्जदि किल भग्गवं चंदो त्ति । †

सूत्र । क एवमाह ? ।

नटो । एवं क्व णग्गरवासी जणो मंतेदि । ‡

सूत्र । आर्य्य ! कृतश्चमोऽस्मि चतुषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे, तत्
प्रवक्ष्यतां भगवतो ब्राह्मणान् उद्दिश्य पाकः, चन्द्रोपरागं प्रति
तु केनापि विप्रलब्धाऽसि (ण) । पश्य—

* आर्य्य । अथ आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ।

† उपरज्यति किल भगवान् चन्द्र इति ।

‡ एष खलु नगरवासी जनो मन्त्रयति ।

(ड) आज्ञानियोगः इति साक्षाद्वाक्यस्य निवर्तनरूपा वाक्यकेतिः । उप-
निमन्त्रणं—भोजनार्थं निमन्त्रणम् । कुटुम्बकं—परिवारम् । [कुटुम्बानां समूह इति
समूहार्थे कन्] । अभिमताः,—वाञ्छिताः । अभिमतशब्दस्य वाक्येति—ये
निमन्त्रिताः ते एव अभिमताः, अहं पुनः तव स्वामी अपि न अभिमतः, निमन्त्रणा-
भावात् एतदव्यापारस्य अज्ञानाच्च इति ।

(ढ) कस्मिन् निमित्ते—केन निमित्तेनेत्यर्थः, [“निमित्तपय्यां प्रयोगे सर्वासां
प्रायोदर्शनम्” इति वार्तिकम्] ।

(च) चतुषष्ट्यङ्गे—चतुषष्टिः अङ्गानि प्रतिपाद्यपकारा यस्य तस्मिन् ।
प्रवक्ष्यतां—पाकः समारम्भ्यताम् । [अत्र उक्ता पाकारम्भरूपदोषस्य तत् प्रवक्ष्यता-
मिति गुणवत्प्रतिपादनं सूदृढं नामाङ्गम्] । चन्द्रोपरागं—चन्द्रयुद्धम् ; (“उप-
रागो यद्यो राहु-यस्ये त्विन्द्रो य पूणि च” इत्यमरोक्तेः) । विप्रलब्धा—वक्षिता,
प्रनारिता इत्यर्थः ; (“विप्रलब्धस्तु वक्षितः” इत्यमरः) ।

क्रूरग्रहः सकेतुचन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्———” [इत्यर्हति] ।

विमलम् प्रकटयितुं सम्प्रति ग्रहवासम्भवं दर्शयन्नाह, क्रूरग्रह इति ।—सकेतुः सपातः, चन्द्रतुल्यकान्तिः, [पातपर्यायकेतुग्रहेण कान्तिवृत्तद्वययोगः उच्यते इति सिद्धान्तशास्त्रे प्रसिद्धम् । सकेतुग्रहस्य सप्तग्रहः सप्तग्रहस्य सप्तग्रहस्य समा- नायत्वम्] क्रूरग्रहः भूष्णायारूपो ध्वान्तादिदेवः राहुः, इदानीं सम्प्रति, असम्पूर्ण- मण्डलम् अपूर्णविविधं, चन्द्रं बलात् दृष्टात्, प्रसभमित्यर्थः, [“पूर्णेनाप्रतिपत्त्यौ यच्छते राहुणा ग्रहौ” इति सिद्धान्तोक्तेः ग्रहणस्य प्रतिपत्त्युदयोरन्तरालकाले एव चन्द्रमण्डलम् पूर्णतायां सम्भवेन इदानीमसम्पूर्णमण्डलतया न तदुद्योग्यता, अतो बलादिव्यनेनाद्योग्यकालत्वं व्योतितमित्यवधेयम्] अभिभवितुमाक्रान्तिं, अक्षितम् इति यावत्, इच्छति प्रवक्षीमवात्, (कूलं विपतिवर्तीतिवत् अचेतनेऽपि भूमिष्णायारूपे तमोनये राक्षो चेतनत्वोपचारः । सिद्धान्तशास्त्रे हि सूर्यकिरणा एव जलमयमण्डले चन्द्रे प्रतिबिम्बिताः सन्तः तस्य भासकतया नेशं तमो नाशयन्ति इत्युक्तम् ; तथाहि बराहः,—“सलिलमये ग्रशिनि रवेर्दीप्ततयो मूर्च्छिता. तमो नेशम् । अपयन्ति दपंचोदरनिहिता इव मन्दिरस्थानः ॥” इति । सिद्धान्तशिरोमणा- वपि—“तरबिम्बिरणसङ्घात् एष पीथुषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभि- रञ्जलिः ॥” इति । यत् तु रवेः समानकान्तिवृत्तस्थो चन्द्रः स तयाचन्द्रमसोर्मध्यगत- भूष्णायया आच्छादनं तदेव ग्रहणम् । क्वाया च प्रकाशाभावरूपतया तमोरुपा, तद्विहातदेवता च राहुग्रहः, अत एव “राहुर्न दृश्यो भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति” इति श्रुतौ राहोर्दृष्टिरुपलब्धत्वं तमसि नीलत्वारोपेण दृष्टिसदृशनीलष्णायारूपो भूत्वेत्यर्थः सिद्धान्तसम्मतोऽवसेयः) । भूमिष्णाययाऽऽच्छादनमपि पूर्णविविधस्यैव, तस्य पर्ववन्धित्वेन एव गान्धर्वादि सिद्धान्ते स्थितम् ; इदानीं च पूर्णत्वाभावात् न ग्रहणसम्भव इति भावः । अनेन वाक्येन प्रकरणप्रतिपाद्यम् चन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन समलक्ष्यकेतुनाऽभियोगस्तु श्रेष्ठं सूचनात् श्लिष्टावमादायैव आचक्रुः सप्तग्रहप्रवेशो वर्चनीय इति श्लिष्टार्थेस्तावदभिधीयते ।—सकेतुः मलयकेतुना सह, क्रूरे क्रूरवर्मणि कूटव्यवहारादौ, यक्षो ग्रहणमावहो यस्तु स राक्षसः इत्यर्थः, इदानीं सम्प्रति, असम्पूर्णमण्डलमभिराग्याभिविज्ञतया स्वस्य सम्यगाश्रयचाराभावेन अस्वाधीन- प्रकृतिसमकालं, चन्द्रं चन्द्रगुप्तं, बलात् बलं सामर्थ्ये निम्नादिदेव्यं वा आश्रित्य,

[नेपथ्ये] । आः ! क एव मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितु-
मिच्छति वलात् ? (त)

सू । “————रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥ ६ ॥

[लब्ध्वापि पञ्चमी] अभिभवितुं पराभवितुम्, इच्छति । [यत्र मुद्रानामाङ्कहारः,
—“सत्याद्यन्वचनं मुद्रा प्रकृताध्वरेः पटेः” इति लक्षणात्] ।

(त) एवम् अन्यायकं सुवधारवाक्यं श्रुत्वा वाक्यासमाप्तावेव तद्वाक्यं
प्राग् यतश्चिष्टाथपरमाश्रयं नेपथ्यान्तर्गत एव चाप्यसदभियोगमसङ्गमानः कथयति,
आः इत्यादि ।—आः इति कोपसूचकम् अव्ययम् । मयि स्थिते य चन्द्र—चन्द्रगुप्तम्,
अभिभवितुमिच्छति वलात् स एव कः ? इत्यन्वयः । [कश्चित् कथयेत्यधिकः पाठः ।
तत्र क इत्यनेनैव तत्कथनप्रसङ्गं कालविलम्बासङ्घिष्णुताद्योतनायै कथनप्रसङ्गः, तेन च
तस्यासङ्ख्यात् तत्प्रतिपादक इति ध्वनिः । इदं स्यादस्याऽन्यथावाच्यक्यरूपमभिवलं
नाम नाव्यवङ्गम्] ।

सुवधारस्तु स्ववाक्यसमाप्तिरप्यसङ्गवशात् तद्वाक्यमनाक्यैरेव वाक्यं समापयन्नाह,
रक्षत्येनमिति ।—बुधयोगः बुधेन सह चन्द्रस्य योगः, एकराश्ववज्जानरूपः समागमा-
परनामा सङ्घासः इति यावत्, “ताराशङ्काणामन्विऽन्य स्याता युद्धसमागमो । समा-
गमः शशाङ्गेन सूर्येणान्तमनं सह ॥” इति सूर्यसिद्धान्तोक्तः । एनं चन्द्र, रक्षति
ग्रहाहारयति । चन्द्रबुधयोरेकराश्ववज्जानाऽपि भङ्गा असम्पूर्णमण्डलत्वं सूचितम्] ।
“सूर्याचन्द्रमणोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी ” इति श्रुत्या तयोरन्यत्रविप्रकर्षकाले
एव पौर्णमास्याः सम्भवस्य परिदर्शिततया, परमविप्रकर्षस्य च राशिषट्कान्तरे एव
सम्भवेन “बुधो देवगुरुश्चैव रवेः सन्निहितः सदा” इत्याद्युक्तः बुधस्य राविराश्वपेक्षया
द्विवराश्वन्तरालपथ्यन्ते एव स्थितेर्निश्चिततया बुधयोगेन चन्द्रस्यापि द्विवराश्वन्तराले
एव स्थितेरवगमात् न परमविप्रकर्षः, ततो न पौर्णमासी, न वा सम्पूर्णमण्डलत्वं
चन्द्रस्य, अतो न सङ्घसम्भव इति भावः । एतेन “चन्द्र सम्पूर्णमण्डलम्” इति पाठस्तु
प्रामादिक एव, बुधयोगकाले चन्द्रस्य कदाचिदपि सम्पूर्णमण्डलत्वासम्भवात् ।
पञ्चान्तरे तु—बुधस्य विदुषसाप्यस्य, योगः काव्यकौशलम्, एनं पूर्वोक्तं चन्द्रगुप्तं,
रक्षति मायते, क्लृप्यङ्गाभिभवादिति श्रवः । [यत्र श्लेषगणरूपः नाटकाङ्कहारः,
तदुक्तं भरतेन—“इत्येवात् यत्र वाक्यानां श्लेषाः प्रतीयते । शब्दभङ्गा-
ऽनुपायोऽपि श्लेषगणः स उच्यते ॥” इति । अनुपातः,—अप्राकृतः, अपि-कारात्
प्राकृत इत्यर्थः] ॥ ६ ॥

नटी । अज्ज ! को उण एसो धरणिगोचरो भविअ चंदं
झाडाभिजोगादो (ध) रक्खिदुं इच्छदि ? *

सव । आर्य्य ! यत् सत्यं मयाऽपि न उपलक्षितः । भवतु,
भूयोऽभियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्से । (द) [क्रूरपट इत्यादि पुनः पठति] ।

[नेपथ्ये] । आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तम् अभि-
भवितुम् इच्छति बलात् ? (ध)

सव । [आकर्ण्य] । (न) आं ज्ञातम् !!—

कौटिल्यः—” [इत्यर्होक्ते नटी भयं नाटयति] । (प)

* आर्य्य । कः पुनरेष धरणिगोचरो भूत्वा चन्द्र गडाभयागात् वाचतुमान्छात ?

(ध) एवं सूत्रधारवाक्यसमाप्तिं वदन् प्रवेत्यभाषस्य चाचक्याख्यपावस्य
प्रवेशसूचनाय नटी नाम पृच्छति, आर्य्यैत ।—मयि स्थिते इत्यनेन स्वस्य स्थितौ
चन्द्रस्य क्रूराभिभवो न सम्भवतीत्युक्तम् ; तेन च स्वस्य तद्रक्षकत्वमर्थादायातमात्र
नेपथ्यं तद्वाक्यप्रयोक्तुः रक्षणासामर्थ्ये द्योतयितुं धरणीत्यादि विशिष्टम् । धरणिः गोचरो
विषयो देशो यस्य स भूमिदेशस्य इत्यर्थः, गगन भूमिस्थलेन (वृषपक्षे—अनुज्ञासन-
निजभूमिकाख्येन च) रक्ष्य-रक्षयर्थः भिन्नस्थानत्वात् कथं रक्षकत्वसम्भवः ? इति
प्रश्नाद्यः ; तेन तत्र रक्षयस्य शब्देन स्पष्टमनुज्ञावपि न जातमिति द्रष्टव्यम् ।
गडाभियोगात्—राक्षोराक्षमयात् इत्यर्थः ।

(द) धरणिस्थस्य चन्द्रपटवनिवारकत्वं न सम्भवतीति बटुष्यते तत् सत्य-
मित्यर्थः ; किन्तु स्ववाक्यसमाप्तिं व्यासङ्गवता मया कृतमोऽसौ इति नोपलक्षितः,
—नेपथ्यान्तर्गतत्वेन न दृष्टं, नापि स्वरविशेषादयममुक इति अनुमितः, व्यासङ्गान्तरे
स्वरविशेषज्ञानाभावादित्यर्थः । अभियुक्तः,—निविष्टः, अवहित इत्यर्थः । स्वरव्यक्तिः—
स्वरेण—तारमन्दादिकण्ठस्वरविशेषेण, व्यक्ति—विशिष्टजनम्, उपलप्से—ज्ञात्वा-
मीत्यर्थः ।

(ध) अत्र कवनिकाऽन्तर्वर्तिना चाचकेन नाटकीयस्य अर्थस्य सूचनाय प्रस्ता-
वनामध्येऽपि अूलिका नाम अर्धोपचेपकः,—“अन्तर्कवनिकासंख्येः सूचनायं
अूलिका” इति दर्पणलक्षणात्, तथा—“अनिर्गता प्रविष्टेऽपि नेपथ्यान्तर्गतेस्तथा ।
प्रश्नीणिता मध्यपादेः सूचिका अूलिका भवेत् ॥” इति काव्यानुपमाश्रयलक्षणात् ।

(न) आकर्ण्य—स्वरविशेषेण तद्वाक्यप्रयोक्तारं आचक्यमुपलभ्य ।

(प) नाटयति—अनिनयति, नटयमेव । शरीरादिपटव्या भयं व्यञ्जयति

सम ।—“— कुटिलमतिः स एष येन

क्रोधाग्नी प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नी

मौर्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्यवेति ॥ ७ ॥

तदित आवां गच्छावः ।

[निष्क्रान्तौ] ।

इति प्रस्तावना । (फ)

इत्यर्थः । आश्वक्यगुणवर्णनासमाप्तावपि नामयद्वचनानि च वाच्यवर्णनं तस्य अतीव दुःसहकोपनतासूचनामिति द्रष्टव्यम् ।

कुटिलमतिरिति ।—कुटिलमतिरित्यस्मिन् पटेकरहिते श्लोके प्राक् सूत्रधारपठितं “कौटिल्यः” इति पदमाकृष्य पुरश्चीयम् । येन क्रोधाग्नौ नन्दवंशः आत्मना सह योगा-
नन्दस्य अष्टौ पुत्रा इत्याशयः, (“नव नन्दा भविष्यन्ति आश्वक्यो यान् हनिष्यति” इति विश्वपुराणे आश्वक्यस्य नवनन्दहन्तृत्वमुक्तमस्मात्सर्गव्यम्) प्रसभ इडात्, न तु बहु-
कालेनेत्यर्थः, अदाहि भस्मीकृत, “आ” क एषः” इत्यादि-वाक्यप्रयोगात् स एष कुटिलमतिः अतिक्रूरस्वभावः, कौटिल्यः आश्वक्यः, [कुटिलस्वभावत्वात् तस्य कौटिल्य इत्यन्वर्थनामतेति द्योतयितुं कुटिलमतिरिति विशेषणम्] चन्द्रस्य ग्रहण-
मिति श्रुतेः श्रवणात्, सनामं नाम यस्य स सनामा तस्य, [“न्योतिर्जनपदराजिनामि-
नाम—” (६।३।५ पा०) इति समासस्य सादेशः] सनामः तुल्यनामधेयस्य,
चन्द्रसदृशनामः, मौर्येन्दोः [मुरानासौ नन्दस्य राज्ञः काचित् किङ्करो आसीत्,
तस्याः अश्वत्थं पुमान् मौर्यः स इन्दुः चन्द्र इवेति तथोक्तस्य] चन्द्रगुप्तस्य, द्विषदभि-
योगः द्विषता [“द्विषोऽमिते” (३।२।१३ पा०) इति शब्दप्रत्ययः] शत्रुघ्ना, मलय-
केतुसहितेन राजसेनेत्यर्थः, अभियोगः आक्रमणमिति भावत, इति एवम्, अवेति
अवगच्छति, बुध्यते इत्यर्थः । [उपैतीति पाठे—उपागच्छति, अववा इति ज्ञात्वा
तदवदमानः क्रोधेन उद्धरज्जे उपैति उपागच्छति, प्रविशतीति यावत् । अत्र क्रोधे
अग्नित्वारोपी वंशे वेणुत्वारोपहृत्पुरिति शिष्टपरम्परितं रूपकं मौर्येन्दोरित्युपमया
संलक्ष्यते] । प्रहर्षिको वृत्त—“व्याशाभर्मनजरमाः प्रहर्षिकीयम्” इति लक्षणात् ।
प्रयोदशाक्षरपादचन्द्रसा १४०१ तमप्रसारान्तर्गते वृत्तमिदम् ॥ ७ ॥

(फ) प्रस्तावनेति ।—प्रस्ताव्यते—उद्गाव्यते इति वृत्तम् अनर्थेति । तथा च वृत्तं—

“मटो विदूषको वाऽपि पारिपार्थिक एव वा ।

सूत्रधारश्च सज्जिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

[ततः प्रविशति मुक्ता शिखा परावृणन् चाणक्यः] । (व)

चाणक्यः । कथय, क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुम्

इच्छति वनात् ?—

आस्वादितद्विरटशीणितशीणशीमां

सन्ध्याकुणामिव कला शशलाञ्छनस्य ।

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं

को हर्त्तुमिच्छति हरिः परिभूय दंष्ट्राम् ? ॥ ८ ॥

चित्रेणां च स्वकार्यान्त्ये प्रस्तुताच्चापामर्शितः ।

अमखं तत् तु वाच्ये नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥” इति ।

अतः मृगधर नटो-प्रयुज्यमानाः चन्द्रगुप्तपाशवव्यपि पदानि सामन्त्यिताये-
नत्या चन्द्रगुप्तादिपार्श्वान्तरं सङ्गम्य चाणक्यरूपपायस्य “अभिभवितुमिच्छति वनात्”
इत्यनन्तरम् “आ, । क एष ” इत्याद्युक्तिः । प्रवेश इति नवीनैरङ्गीकृतैश्च प्रस्तावना
सहायकाभ्यां—“पदानि लगताशानि तद्व्यगतमेव वा । योजयन्ति पदैरन्ये” य
सहायक उच्यते ॥” इति दर्पणलक्षणात् । प्राप्नुतु “रवत्वं तु बुधयोगः” इत्यव-
लम्ब्य “स्वातन्त्र्यसमं वाच्यमर्थं वा यत्र सुविण” इति लक्षणात् मृगधरोक्तवाक्याये-
नादाय चाणक्यरूपपायस्य च प्रवेशात् कर्त्तव्यतारूपा नह मन्थन्त इति ।

(व) प्रस्तावना प्रतिपाद्य प्रकृते नाटके सम्प्रति मुखसन्धिरारभ्यते, “ततः
प्रविशति” इत्यादिना ।—यस्मिन् एकेन प्रयोजनेनान्विताया कथाशानाम् अचान्तर-
प्रयोजनसम्बन्धोऽवगन्तव्यः । तस्मान्मात्रलक्षणे यथा दर्पणे—“अन्तेकाग्रसम्बन्धः
सन्धिरैकान्त्ये सति” इति । मुद्रसंस्मृतिः नानारससमान्तप्रारम्भयोजनमुत्पत्ति-
स्वरूपः । तत्रैव तल्लक्षणं यथा—“यत्र योगसमुत्पत्तिर्गताऽथरससम्भवा । प्रारम्भश्च
समायुक्ता तन्मुखं परिपोषितम् ॥” इति । इह च चन्द्रगुप्तलक्ष्यैर्योगदानराक्षस-
सङ्घरूपप्रयोजनमात्मकचाणक्यनावगाशस्य अनुकूलदेशकतराक्षसमुद्राग्राहिरूपावान्तराण-
सम्बन्धतया प्रारम्भयोजनसमुत्पत्तिमन्वन्तया चाथं मुखसन्धिरिति । मुक्ता—
प्रत्यन्तरद्विताम् । (चाणक्यस्य शिखाभीषणस्य इतिहासः एतद्व्यस्य पौठिकायां
द्रष्टव्यः) । परावृणन्—मृगन्, बुद्धिग्राह्यं कुर्वन् वा । नटकुलानवलप्रतिज्ञावसरे
मुक्ता शिखा न बद्धा, भीष्मलक्ष्यैर्यस्य प्रतिज्ञाऽवश्येन अद्यापि अनिपटत्वात् ।

चन्द्रगुप्तमभिभवन्त्यादिना दर्शयति, आस्वादितेति ।—को जनः, [एवेन

अपि च ।—

नन्दकुल-कालभुजगीं कोपानलबहल लोल-धूमलताम् ।

अद्यापि बध्यमानां बध्यः का नेच्छति शिखा मे ? ॥ ८ ॥

राजसख दृःवाध्यसाधनचमत्वं परमसाहसिकत्वञ्च सूचितम्] कृत्वा मुखव्यादान-
रूपा, शरीरलाड्यपरिहरणरूपक्रियाविशेषः इति यावत्, तथा विदारितं प्रसारितं,
मुख येन तथोक्तव्य, [एतेन चाणक्यस्य अस्मिन् विषये अतिजागरूकत्वं ध्वन्यते]
हरिः सिद्ध, ("सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चाक्षी इत्यंशः केशरी हरिः" इत्यमरः) मुखीत्
आस्वादितेन पीतेन, हिरदशोषितेन हो रदो दन्तो यस्य स हिरदः इत्नी, तस्य शोषितं
हिरदशोषितं गजकेशरं, तेन शोषा रक्तवर्णा, शोभा यस्याः ताम्, [एतेन अचिर-
सम्पादितनन्दवैश्वसरोषा नाद्यापि प्रशमित इति सूचितम्] सन्ध्याकणां सन्धारणेण
अरुणा लोहितवर्णा, शशलाञ्छनस्य चन्द्रस्य, ललाभिव [एतेन दृष्टान्तन अभिनव-
पद्धिषु चन्द्रगुप्तलक्ष्या बहुलजनाभिनन्दनीयत्वम्, अस्य अभ्युत्थानावस्था, लक्ष्याश्च
चन्द्रगुप्तोपरि नवीनानुरागवत्त्वं सूचितम्] स्फुरन्ती दीप्यमानाम्, (एतेन समयाङ्क-
तया लक्ष्या बेरिटु साध्यत्वं सूच्यते] दंष्ट्रा दन्तं, परिभूय, हरामति श्रेष्ठः, [एतेन
भौत्यैश्वर्यो दुरुद्धरत्वं सूचितम्] इत्तुम् इच्छति ? सिद्धाभिभवेन तद्दन्तद्वयेच्छेद
मदभिभवेन चन्द्रगुप्तश्रीहरणेच्छा प्राथमाश्रित्य असाध्या चेति भावः । [अत्र सन्ध्या-
रुक्तामित्यनेन जायताऽपि मम पौरुषं परिभूय अवज्ञाय च भौत्यैलक्ष्यो इत्तुं यन्ते
इत्यहो ! आतयुरो दण्डनीतिपारहत्या आत्मिकार्यधुर्यो राजसोऽवश्यं सङ्काष्टः इति
आचक्षतेत्युक्तमात्ररूपा बीजस्य आरम्भावस्था अवतः सूचिता । चन्द्रगुप्तलक्ष्येष्ट्य-
फलकस्य राजससङ्कटदण्डाव्यय इतुः अगूतदेवतः, चाणक्यनीतिप्रयोगोऽत्र बीजं
बीडव्यम् ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—"अत्रमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतुः बीजं तदभिधीयते ॥" इति । अत्र सिद्धाभिभवेन दन्तद्वयेच्छेद
मदभिभवेन चन्द्रगुप्तश्रीहरणेच्छेति विवक्षितविवक्षभावबोधनात् निदर्शनाऽलङ्कारः ।
दुःखिराजस्तु अत्र रूपकान्तिप्रयोजनानालङ्कारमुक्त्वा तल्लक्षणं दर्शयितवान् ; तथा हि—
"रूपकान्तिप्रयोजितः स्यात् निगोष्ठाध्यवसानतः" इति] । वसन्ततिलकं वृत्तं—
"श्रेष्ठं वसन्ततिलकं तमजा जगौ न." इति लक्षणात् । एतच्च वृत्तं चतुर्दशाक्षर-
पादच्छन्दसा २८१३ तमप्रकारान्तर्गतम् ॥ ८ ॥

मुक्ता शिखां स्पृशन् इत्यनेन शिखामोचनापराधनितनन्दवैश्वजनरूपं काव्यं
कृतापितम्, इदानीं प्रतिशतार्थसिद्धेः तत्संयमनावसरः प्राप्त इति तद्व्यास उच्यते

अपि च ।—

उल्लङ्घयन् मम समुज्ज्वलतः प्रतापं

कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

सद्यः परात्मपरिणामविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ? ॥१०॥

शार्ङ्गरव ! शार्ङ्गरव ! (भ)

सूचितः, किन्तु पुनरपि चन्द्रगुप्ताभिभवोक्त्या कोपोपशमनं न जातमिति दर्शयन्नाह, नन्दकुलेति ।—वक्ष्यः वषाहं, को जनः, नन्दकुलस्य आत्मभुजगौ नाशकत्वात् जन्म-सर्पी, कोप एव अनन्तः तस्य बहला गुर्वी, खोला चञ्चला, धूमलता ताम् । [“खोला” इत्यत्र “गोला” इति पाठे—अत्यन्तगोलेत्यर्थः] मे मनः, शिखाम् अद्यापि प्रतिज्ञापूर्वक-ऽधीत्यर्थः, [अद्याधीत्यनेन मच्छिखामोचनफलं नन्दवंशनिधनं प्रत्यक्षतो दृष्टाऽपि मदनभिप्रेतवस्तुस्वरूपाय उद्यमः अविवक्ष्यकारितैवेति सूचितम्] वक्ष्यमाणां सद्यस्तु-सारभ्यमाणां, न इच्छति * मलयकेतुनियहं विना शिखा न वध्नामि इति निष्कृष्टोऽयः । [अत्र नैल्यकौटिल्यादिगुणेन शिखाया भुजगोलाधारोपाट्टपकं, कोपे अनन्तत्वारोपस्य शिखाया धूमलतात्वारोपे हेतुत्वात् परम्परितं च इत्युभयोः सङ्करः] । आर्यां वृत्त-मिदम् । लक्ष्यकृतं प्राक् । अद्यापि बहो गयो जः, तथा सा च पञ्चविंशति-लघुवर्णानर्गतत्वात् सन्निधा, बहुनायकत्वात् (जगद्वयत्वात्) वेश्मा च इति सुधीर्भिर्भाव्यम् ॥ ८ ॥

इममेव संरक्षं वीररसेन उपोदहयति, उल्लङ्घयन्निति ।—परात्मपरिणामविवेक-मूढः परस्य आत्मनश्च हः परिणामः उन्नतिः अवगतिर्वा, तस्य विवेकः विशेषज्ञानं, तस्मिन् मूढः अनभिज्ञः, परः स्त्री वा कौटुकं क्षमतावान् इति ज्ञानविहीन इत्यर्थः, (“परिणामश्च” इति पाठेऽपि—तथा एवाहः) को जनः, नन्दकुलमेव ज्ञाननं तस्य भूमकेतुः अग्निः तस्य, समुज्ज्वलतः दीदोष्यमानस्य, अनिवार्यवेगस्येत्यर्थः, मम कोपस्य प्रताप तेजः, उल्लङ्घयन् अतिक्रान्तिं कृत्वा, शालभेन पतङ्गोचितेन, विधिना व्यापारेण, अपिप्रवेशरूपेण, दहनज्वालापतयालुप्रलयभरीत्येति यावत्, सद्यः तत्क्षणात्, विनाशं लभताम् ? प्राप्नोति ? (अत्र सम्भावनाया धोट् । नन्दकुलेत्यादौ परम्परितरूपकं शालभेनेति निदर्शनं वा संसृज्यते) । वक्ष्यन्तिलक्ष्यं वक्ष्यम् ॥ १० ॥

(भ) आर्यस्यपतया विवृतिः ।

शिशुः । [गच्छति] । उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।

बाण । वत्स ! उपवेष्टुमिच्छामि । (म)

शिशुः । उपाध्याय ! ननु इयं सन्निहितवेत्रासनैव द्वारं प्रकोष्ठशाला, तदस्याम् उपवेष्टुम् अर्हति उपाध्यायः ।

बाण । वत्स ! कार्याभियोग एव अस्मान् आकुलयति न पुनः उपाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता । (य) [गच्छेत् उपविश्य आत्मगतम्] । (र) कथं प्रकाशतां गतोऽयमर्थः पौरिषु, यथा किल मन्दकुलविनाशजनितरोषो राज्ञसः पितृबधामर्षि-
तेन सकलनन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन (ल) पवेतकपुत्रेण

(म) इदमुपलक्षणभवेत्तन्म, अत्रोपाधि न त्वया आसनं सज्जितमित्यभि-
प्रायः ।

(य) कार्याभियोगः,—कार्यं—दैरनित्यं तन्मपि व्यापारं, अभियोगः,—अभि-
निवेशः, मनःसमाधिरूपः एव, अस्मान् [पावशेषणत्वेन अस्मादः एकत्वेऽपि बहुवचनम्]
आकुलयति—व्याकुलीकरोति, कार्यान्तरव्यामक्तस्यापि तत्राहाने मुखरथतोत्थः ।
[“कार्याभियोगः” इत्यनेन अनिर्वाहनात् विन्दादिरूपेण अनेकधा विस्तारिणः
कार्येहेतोः बाणकोट्युदीगस्य वीगस्य स्त्रीकोटेशः कृतः] । उपाध्यायानां सहभूः,—
सहजा, उपाध्यायस्वभावावकी, उपाध्यायत्वव्याप्येति यावत्, शिष्यजने—त्वाद्देशे,
दुःशीलता—अकर्तव्याचारः, न पुनः आकुलयति । अयं भावः,—गुरुभिरभोष्टान्वेषणे
हि शिष्यैरन्यतस्तदाहरणमेव विधेयं, शिष्येण अभोष्टान्वेषणे तु गुरुणा तद्व्याप्तीप-
देय एव कर्तव्यो न तु तदाहरणं, भवता तु अनादायेव आसनं तद्व्याप्त्यै उपदेशात्
उपाध्यायसदृशोत्तरादृता, सा तु शिष्यजने भयाद्देशे दुःशीलताऽपि कार्यान्तराभि-
निविष्टा सा आकुलयतीति । यदा—अल्पेऽप्यपराधे शिष्यान्, प्रति उपाध्याय उपा-
ध्यायानां सहजो दीपः, त्वं तु सेवायाम् अचलनमवहितोऽपि, कार्यव्यवहारादेव त्वामुप-
लब्धवानस्मीत्यर्थः ।

(र) आत्मगतं—स्वगतं, सर्वजनेः अत्रवर्णीयं सामाजिकमात्रश्रव्यमित्यर्थः,
“यत्तु श्रव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते” इति भरतवचने सर्वपदस्य सामाजिकैतर-
परत्वात् [इदं क्रियाविशेषणम्] ।

(ल) पितुः,—पर्वतकक्ष, वधेन—विषहन्त्याशा चापकेन हननेन, अमर्षितेन—

मलयकेतुना सह संख्याय तदुपगृह्यतेन च महता क्लेश्वराजेन
परिवृतो वृषलम् अभियोक्तुमुद्यत इति । (व) [निश्चिन्त्य] ।
अथ वा (श) येन मया सर्वलोकप्रकाशं नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय
निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्, सोऽहमिदानीं प्रकाशीभवन्त-
मपि एनम् अर्थं (घ) न समर्थः किं प्रशमयितुम् ? इति । कुत
एतत् ? यस्य मम—

श्यामीकृत्याननेन्दून् रिपुयुवतिदिशं सन्ततैः शोकधूमेः
कामं मन्त्रिदुर्मेभ्यो नयपवनहृतं मोहभक्ष प्रकीर्य ।
दग्ध्वा सम्भ्रान्तपौरद्विजगणरहितान् नन्दवंशप्ररोहान्
दाह्याभावाच्च खेदात् ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवह्निः ॥११॥

क्रुहेन । सकलेति ।—सकलनन्दराज्यस्य परिपचनं—चन्द्रगुप्तजये क्लृप्तत्वेन दानाङ्गी-
कारः, तेन प्रीत्याहितेन—जनितोत्साहेन ।

(व) वृषल इधं—धर्म, लाति—नाशयतीति वृषलः,—एतः तं चन्द्रगुप्तं, यदा-
नर्भजातत्वादस्य वृषलत्वम् । अभियोक्तुम्—आकस्मिक्तम् ।

(श) अत्र कथमेतदित्यादिना पुरमेतत् नन्दमौख्यलाघिष्ठितं, प्रकृतयश्च
नन्दानाख्ये राजसेऽनुरक्ताः, अतस्तत्त्वोद्यममाकर्ष्यं महान्तमन्त्राभं ते जनयेयुः, ततश्च
महत् ककुटमापतेदिति चिन्ता । तत्करिद्वारमाह, अथवेति ।—समागतमप्येनं
दृष्ट्वा निगद्योतं, समर्थः इत्यर्थः ।

(घ) एनमर्थं—मलयकेतुसहायिण राजसेन क्रियमाणं चन्द्रगुप्ताभियोगमित्यर्थः ।

अत्र शोकवधेन स्वसामर्थ्यमेव उद्भाषयद्वाह, श्यामीकृत्येति ।—यस्य मम (इति
मयाह्यपदव्ययस्य श्लोकस्य आदावशुषसमीयम्) कोषवह्निः कोपानलः, सन्ततैः
सुविच्छतेः, शोकधूमेः शोकाः पश्चादिवियोगजनिताः खेदाः एव, धूमाः ते रिपुयुवति-
दिशं रिपुणा युवतयः एव दिशः तासाम् आग्नानि सुष्ठानि एव, इन्दवः तान्
ज्वालीकृत्य मन्त्रिगोत्रस्य, मन्त्रिदुर्मेभ्यः मन्त्रिणः नन्दसन्निवाः एव, दुग्धा वृषाः तेभ्यः,
[अत्र “कर्मणा कर्मभिर्मेति स सम्प्रदानम्” (१४।२२ प्रा०) इति विद्येपक्रिययाऽभि-
प्रेतानां मन्त्रिदुग्धानां सम्प्रदानत्वं “पत्ये ज्ञेते” इतिवत्] नयः श्रुतदमनार्थं गीतिः
ध्व, पवनः वेगवत्त्वान् विद्येपकत्वाच्च लापनः, तेन कृतं चारिषं, मोहः क्षत्रीय-

अपि च।—

शोचन्तोऽवनतैर्नराधिपभयात् धिक्शब्दगर्भैर्मखैः

मामग्रसबतोऽवकष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।

ते पश्यन्तु तथैव सम्प्रति जना नन्दं मया सान्त्वयं

सिंहेनेव गजेन्द्रमद्रिशिखरात् सिंहासनात् पातितम् ॥१२॥

मुद्रता एव, भयं तत् कानं यथेष्टं, प्रकीर्त्य विचिष्य, स्वमन्त्रशक्त्या तान् मोहयित्वा इत्यर्थः, सन्ध्यान्तपौरद्विजगन्धर्वद्वितान् सन्ध्यान्ता मान्वाः, ये पौराः पुरवासिनः, ते एव द्विजगन्धाः पक्षिसमूहाः, तेः रक्षितान् तदव्यतिरिक्तान् इत्यर्थः, वेणुवनदादौ पक्षिषु सङ्घीय पलायन्ते इति भावः ; नन्दवंशप्ररोधान् नन्दस्य वंश एव वंशः वेणुः, तस्य प्ररोधान् अङ्कुरान्, शिशुपर्यन्तान् नन्दवंशान् इत्यर्थः, दग्ध्वा भक्ष्योक्तम्, दास्यस्य नाशस्य अन्त्यवस्तुनः, अभावात् अवस्थात्, न तु खेदात् परिश्रमात्, [सम्प्रति अपरो दास्यो मलयकैतुः प्राप्तः, तन्वाप्ययं ज्वलिष्यति इति न खेदादित्यनेन ध्वनितम्] अने ज्वलन इव दावानल इव, श्वास्यति विरमति । ज्वलनस्य सादृश्यविधयोक्तत्वेऽपि पुनः क्रीधे वक्रितारोपणं साहित्यिकोपवक्ररसस्यत्वद्योतनाथे “—राजेन्दुरिन्दुः क्षीर-निधाविव” इत्यादिवदिति बोद्धव्यम् । [अत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकं ज्वलन इवेत्युप-मया न खेदादिति परिसङ्ख्याया च सङ्कीर्णते] । संधिरा वृत्तम् ॥ ११ ॥

भोचन्त इति।—ये दर्शका उदासीनाश्च जनाः, पुरा नराधिपात् योगानन्दात्, भयं तदादिदृक्कर्मणि निन्दितत्ववचने राज्ञः क्रोधः स्यादिति यस्मात्सः तस्यात्, राज-भयादित्यर्थः, धिक्शब्दगर्भैः धिक् राजानमिति शब्दः, गर्भे अभ्यन्तरे येषां तेः अस्यष्ट-धिक्शब्दे, उपशृङ्खारितधिक्शब्देरिति यावत्, अवगतैः निन्दितकर्मणो दर्शनेऽपि क्रोधः स्यादित्याशयेन नमोक्तैः, मुखैः उपलक्षिता, [विशेषणं ततोया] भोचन्तः अन्तःक्रियं कुर्वन्तः सन्तः, मां चावश्यम्, अग्रसगतः उत्कृष्टशब्दीयज्ञाज्ञासनात्, अवकृष्टं आनितम्, अवशं प्रतीकारावस्ये यथा स्यात् तथा इत्यर्थः, मानिष्यन् विशिष्यं वा, दृष्टवन्तः, ते जनाः, सम्प्रति इदानीं, सिंहेन अद्रिशिखरात् पर्वतशृङ्गात्, गजेन्द्रमिव सान्त्वयं संबंधं, पुत्रादिसहितं, न कैवल्यनेकमित्यर्थः, नन्दं योगानन्दं, मया सिंहासनात् सिंहाद्वितराजासनात्, पातितं अमितं, तथैव पूर्ववत् भोचन्त एव, पश्यन्तु । योगानन्देन यथा समापकृतं, मयाऽपि तस्मै तथैवापकृतमिति अतिनाथ तथैवेति शब्दो, ईदृशी नदीयः क्रोधः सर्वलोकावस्थायः इति भावः । [अत्र उपमाऽवधारः] ।

सोऽहमिदानीम् अवसितप्रतिज्ञाभरोऽपि वृषलापेक्षया
शस्त्रं धारयामि । येन मया (स) —

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरागा इव भुवः

कृता मौर्य्यं लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

द्वयोः सारं तुल्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा

फलं कोपप्रोत्थोद्दिषति च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३ ॥

शार्दूलविकीर्णं वृत्तं, “सूत्रार्थेदि सः सगौ सततगाः शार्दूलविकीर्णतम्” इति
अक्षरात् । अस्य वृत्तस्य प्रसारस्तु—१४८३३७ तमः ॥ १२ ॥

(स) प्रतिज्ञा भर इव दुःखेन वाञ्छन्वात्, अवसितः,—समाप्तः, प्रतिज्ञाभरो
अस्य सः अवसितप्रतिज्ञाभरः,—तीर्थप्रतिज्ञा इत्यर्थः, [अवपूर्वकात् स्यतेः कर्त्तरि क्ते
सित इति सिद्धम्] । तीर्थप्रतिज्ञास्य शस्त्रधारणे कारणमाह, वृषलापेक्षयेति ।—
वृषलापेक्षया—चन्द्रगुप्तानुरोधेन । शस्त्रम्—उद्द्योगम् । [एतेन उपलब्धौ नाम
सुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितम् ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“काव्यायस्य समुत्पत्तिरूपत्वेप इति
स्युतः” इति । राक्षससङ्घरूपकाव्यवोजस्य स्त्रोदयोगस्य भोजन्यासादुपलब्धेपात् शस्त्र-
धारणमावश्यकमित्याह, तेनेति ।—एतत् पदद्वयं पद्यस्थेषु वक्ष्यमाणेषु समुत्खाता
इति, कृता इति, विभक्तमिति च क्रियापदेषु अन्वेति] ।

समुत्खाता इति ।—येन मया हृदयरागा इव हृदयस्य रागाः विषयवासनारूपा
अन्तःप्रवृत्तव इव, योगानन्दस्तत्पुत्राचार्य इति नव नन्दाः, भुवः पृथिव्याः, [इति
पद्यस्यैकवचनम्] समुत्खाताः समूलमुत्खलिताः, यदा—भुवः पृथिव्याः, हृदयरागा
इव खलिताः, अत्यन्तप्रकृतिरक्ततात् तेषां तत्कालम् । “नव नन्दा भविष्यान् चाणक्यो
यान् वनिष्यति” इति पुराणमहाशुसन्धेयम् । येन च मया सरसि नलिनीव मौर्य्यं
चन्द्रगुप्ते, लक्ष्मीः राजश्रीः, स्थिरपदा अचला, चिरस्थायिनीति यावत्, कृता, [एतेन
परिकरौ नाम सुखसन्धेः अङ्गं प्रदर्शितम् ; तद्वशा—“समुत्पन्नाग्रैवाहुल्यं ज्ञेयः
परिकरः पुनः” इति दर्पणेनेः] तथा येन च मया अभियुक्तेन अभिनिविष्टेन,
निषङ्गानुषङ्गाभिनिवेशवत्त्वर्थः, मनसा द्वयोः कोप-प्रोत्थोः कोपानुरागयोः, तुल्यमनुकूपं,
सारं गम्या, (“सारी बले स्थिरांशे च गम्या क्लीवं बरे त्रिषु” इत्यमरः) द्वितयं द्विविधं,
निषङ्गानुषङ्गद्वयं फलं, द्विषति शत्रौ योगानन्दे, सुहृदि शरणागततया कृदिमे निजे
चन्द्रगुप्ते च, विभक्तं वचावचनार्पितमित्यर्थः । [एतत् तु परिभाषणा नाम सुखसन्धे-
रङ्गम् ; तल्लक्षणं यथा—“कुतूहलोत्तरा नावः प्रोक्ता तु परिभाषणा” इति दर्पणे ।

अथ वा अगृहीते राज्ये किमुत्थातं, नन्दवंशस्य ? किं वा स्वैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तस्य ? [निश्चितम्] । अहो ! राज्यस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः ; स खलु कस्मिंश्चित् अपि जीवति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्यते । तदभियोगं प्रति निरुद्धयोगः अस्माभिः अवस्थापयितुं शक्य इति अनया एव बुद्ध्या तपोवनगतोऽपि घातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः सर्वार्थसिद्धिः ; यावत् असौ मलय-केतुम् अङ्गीकृत्य अस्मदुच्छेदाय विपुलतरं प्रयत्नम् उपदर्शयति एव । [प्रत्यक्षवदाकाशे सत्यं वदति] । साधु अमात्य राज्यस ! मन्त्रि-वृहस्पते ! साधु । (ह) कुतः ?—

उदयरागा इव नखिनीव इति चोपमादयं द्वितीयाङ्कनतेन यथासङ्गमं कथ्यते ।
[सिद्धरिषी वृत्तं, "रसेन्द्रेन्द्रा यमनसभला नः सिद्धरिषी" इति श्लोकान् ।
वृत्तस्यास्य प्रसारसङ्ख्या तु ५२३३० तमा ॥ १२ ॥

(ह) अगृहीते—अनायसीकृते, यद्वा—चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यम् अयादिते इत्यर्थः ।
[किमुत्थातमित्यनेन राज्यस्य बुद्धिमाहात्म्यात् पुनरप्यो नन्दवंशः ससुत्यास्यते इति ध्वन्यते ; तच्चाले च चन्द्रगुप्तस्य न स्थिरता इति सर्वाशयेभ्यः राज्यस्य एव जना-मास्यः निराश्रयः इति भावः] । अहो इति ।—इयं वीजविषये आश्चर्यावेशः परिभाषणा नाम तृतीयमङ्कम् । निरतिशयः,—निः,—नाशः, अतिशयो यस्मात् सः, अतिमहा-मित्यर्थः । नन्दान्वयावयवे—नन्दवंशादुरे इत्यर्थः । साचिव्यं—मन्त्रित्वम् । तदभियोगं—तस्य—नन्दान्वयावयवस्य, अभियोगं प्रति—प्रतिष्ठापनाभिमानं प्रति । निरुद्धयोगः,—व्यवसायहीनः । अवस्थापयितुं—वशे स्थापयितुम् । [पूर्वे गूढतया कृतस्य वीजस्य प्रकाशनात् उद्ग्रेही नाम मुखसन्धेः अङ्गमिदम् ; यथा दर्पणे—"वीजार्थस्य प्ररोधः स्फोटः"— इति] । तपोवनगतः,—वेरनिव्यातनाशमप्यात् जातवेराग्यतया वानप्रस्थवर्गमाश्रित इत्यर्थः, [तेन राज्याभिषागविरहं सूचयति] । तपस्वी—अचमत्वात् निरपराधः । घातितः,—तथाऽपि मत्प्रतिपत्तिना नाशितः इत्यर्थः । [हनोर्धेजनात् कर्मणि क्तः] । तदवधे दोषं दर्शयति, यावदिति ।—अहो—सर्वाथेऽसिद्धिः, सर्वं राज्याभिषागशून्योऽपि इत्यर्थः । मलयकेतुं—निमग्नमिति यावत् । अङ्गीकृत्य—] स्मरान्ये राजा भवतु इत्येवं, स्वीकृत्येति यावत् । प्रयत्नं—चेष्टाम् ; ["प्रयत्नम्" इत्यमरः]

ऐश्वर्यादनपेतमौखरमयं लोकोऽर्थतः सेवते

तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाऽऽशया ।

भर्तुर्यं प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतामङ्गेन निःसङ्गया

भक्त्या कार्यधुरां वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥ १४ ॥

अत एवास्माकं त्वत्सङ्गहे प्रयत्नः. (क) कथमसौ वृषलस्य
साचिव्यग्रहणेन सामुग्रहः स्यादिति । कुतः ?—

“प्रपञ्चम्” इति पाठे—युद्धाधीदयोगम् । उपदर्शयत्येव—अवश्यम् उपदर्शयिष्यतीत्यर्थः ;
[“यावत्पुनानिपातयोः लट्” (३।३।४ पा०) इति यावच्छब्दयोगे भव्ये लट्] ।
“स्थितस्याभिसुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः” इति भर्तृहरिकारिकोक्तिः विप्रकृतम्
राक्षसस्य सम्बोधनानौचित्यात् तत्सम्बोधनसमयेनायं कविपदं, प्रत्यक्षवादिति ।—
अप्रत्यक्षमपि राक्षसद्वयं लट्—सम्बोध्यम्, आकाशे प्रत्यक्षवत्—प्रत्यक्षेण तुल्यं, बहु—
सुदृष्टित्वेन आकाशे स्थितस्मात् कृत्येति । मन्त्रो वृद्ध्यातिरिच सूत्राददर्शित्वात् [इति
उपमितवसासः] मन्त्रिणां वृद्ध्यातिरिच शिष्यकृत्वादिति वा तत्सम्बुद्धौ, साधु
इत्यव्ययम्, अत्रादर्शयन्त्यकारणविशेषणं सम्बोध्यवर्णनं वा ।

साधुत्वमेवाह, ऐश्वर्यादिति ।—अयं प्रत्यक्षदृश्यो भूमिस्थः, लोकः सांसारिकजन
इत्यर्थः, ऐश्वर्यात् सम्पदः, अनपेतम् अमटम्, ऐश्वर्यशालिनित्यर्थः, ईश्वरं प्रभुम्,
अर्थतः अर्थलाभहेतोः, [सार्वविभक्तिकर्त्तासिः] सेवते, ये पुनः विपत्तिषु प्रभोः
शत्रुपराभवदुर्भाग्यादिकालेषु, तम् ईश्वरम्, अगुगच्छन्ति अगुसरन्ति, तद्विपत्तौ आत्मानं
विपन्नमिव मन्त्रेण इत्यर्थः ; अथवा तद्विपदद्वाराय यत्रातिशयं दर्शयन्तीत्यर्थः, ते
तत्प्रतिष्ठाश्रया तस्य प्रभोः, प्रतिष्ठा पुनश्चत्वात्, तत्र या आश्वा तया प्रभोः पुनः
अभ्युदये अस्माकम् अमोदलाभो भविष्यतीति प्रत्याश्रया इत्यर्थः, यशोलिप्तयेति वा,
अगुगच्छन्तीत्यनुषङ्गते ; ये तु भर्तुः स्वामिनः, प्रलये मरणेऽपि, पूर्वसुकृतामङ्गेन स्वामि-
कृतपूर्वोपकाराविकरणेन, निःसङ्गया निर्लोभया, स्वार्थशून्या, भक्त्या कार्यस्य भूः
इति (“कृत्पूरदूः—” (५।४।७४ पा०) इति अ-प्रत्ययः) कार्यधुरा तां कार्यधुरां
स्वामिनिपुणकार्यभारं वहन्ति त्वादृशा भवादृशाः, ते कृतिनः कर्मिष्ठाः, दुर्लभाः विरलाः ।
[अनेन गुणाख्यानेन विज्ञोभनं नाम मुख्यसत्यं प्रकटितम् ; यथा दर्पणे—“गुणा-
ख्यामं विज्ञोभनम्” इति] । शार्दूलविकीकृतं वचनम् ; “सूत्राग्नेः यदि नः सजौ
सततताः शार्दूलविकीकृतम्” इति लक्षणात् । अस्य प्रकारस्तु १४८१२० तमः ॥ १४४

अप्राप्तेन च कातरेण च गुणः स्यात् सानुरागेण कः

प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात् फलम् ? ।

प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये

ते भूत्या नृपतेः कलत्रमितरे सम्पत्सु चापत्सु च ॥ १५ ॥

तत् मयाऽपि अस्मिन् वस्तुनि न शयानेन स्थीयते, यथाः
शक्ति क्रियते तद्गृहणं प्रति यत्नः ; (ख) कथमिति ? अत्र तावत्
वृषलपर्वतकयोः अन्यतरविनाशिनापि चाणक्यस्य अपकृतं भव-
तीति विषकन्या (ग) राक्षसेन अस्माकम् अत्यन्तोपकारी मित्रं

(क) अत एव—अनौकिकगुणशालित्वात् । [एतेन कारणं नाम मुखसम्पन्नं
निरूपितम् ; यथा दर्पणे—“—कारणं पुनः । प्रकृतार्थसमारम्भः” इति ।

अप्राप्तेनेति।—सानुरागेण सानुरागवशा, अप्राप्तेन बुद्धिरहितेन, कातरेण
विक्रमशून्येन च, भूत्येन नृपतेः कः गुणः किं फलं, स्यात् ? न कीदृशीत्यर्थः ।
[अकारण्यं समुच्चयार्थम्] । प्रज्ञाविक्रमशालिनः बुद्धिविक्रमवतोऽपि, भक्तिहीनात्
राज्ञि सानुरागशून्यात् भूत्या वा, नृपतेः किं फलम् ? न किमपि इत्यर्थः । येषां
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिताः समस्ता एव, गुणाः, सन्तीति शेषः, ते भूत्या नृपतेः सम्पत्सु
विभूतिकालेषु, आपत्सु विरक्तानि च, भूतये सङ्कलाय, भवन्तीति शेषः, तरे
प्रज्ञादिशून्याः भूत्याः, नृपतेः कलत्रम् ऐश्वर्यशालाभकाननयेव सेवनात् बलितेव, “न वे
पत्युः कामाय प्रिया भवति चात्मनस्तु कामाय” इति श्रुतेः स्त्रीणां स्वकामादेव
प्रतिसेवनं प्रसिद्धं, तत्पाटुश्याच्च तेषां कलत्रं न तु यथायं भूत्या इति भावः । [एतेन
भेदकथनेन भेदो नाम मुखसम्पन्नं प्रदर्शितम् ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“—भेदः
सङ्गतभेदगम” इति] । अत्रापि वृत्तं शार्दूलविकीर्णतम् ॥ १५ ॥

(ख) अस्मिन् वस्तुनि—एतस्मिन् विषये । न शयानेन—न निरुद्धयोगतया शयान-
शून्येन, अनवहितेन इति प्राक्, [यथा—नशयानेनेति सगच्छं पदं, कार्यस्य नशब्दस्य
सुप्सुपेति समासः, शयनशयनेन इत्यर्थः । इदं बोधसंनिधानं समाधानशब्दं, बोधस्य
सम्यग्निधानात्] । तद्गृहणं—तस्य—राक्षसस्य, यदर्थं—नियदर्थं, अन्तुगुप्तसन्नि-
ध्यायशब्दं वा ।

(ग) तस्य हने राक्षसस्य आनवाद्यं दर्शयति, चाणक्यस्यापकृतमिति ।—वृषल-
सुवर्णकबोधभयोरपि चाणक्यमित्रत्वेन एकतरविनाशिऽपि सहासुहीनतया अन्यतरस्य

घातितः तपस्वी पर्वतेश्वर इति सञ्चारितो जगति जनापवादः
लोकप्रत्ययार्थम् । अथैव अर्थस्याभिव्यक्तये (घ) “पिता ते चाणक्येन
घातितः” इति रक्षसि ब्राह्मयित्वा भागुरायणेन अपवाहितः
पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः । शक्यः खलु एष राक्षसमतिपरि-
गृहीतोऽपि व्युत्तिष्ठमानो बुद्ध्या निवारयितुम् । (ङ) न पुनरस्य

विनाशः सुखरः इति चाणक्यगृहीतपक्षोच्छेदो भविष्यतीत्याशयेनैव तदननमित्यर्थः ।
अनेन तत्कृतं कदननयोग्यत्वं सन्भावितम् । विषयकन्या—सन्भोगक्षणादेव यथा मृत्यु-
र्भवेत् तथा सज्जितया कन्याया, यथा—यस्याभोगात् सन्भोगोत्तराच्चमेव नाशः तादृशा-
शुभलक्षणवत्या कन्याया, [अथ प्रयोज्यकर्तारि तृतीया] तद्वयथा सुसुतकन्याख्याने
१ न अध्याये—“विधैर्निर्दन्तुर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः । स्त्रियो वा विविधान्
योगान् कदाचित् सुभगेच्छया । विषयकन्योपयोगिनाश्च क्षणाज्जिह्वादस्त्वनरः ॥” इति ।
अस्य टीकायां उक्तम्,—“इति सृष्टन्तो स्वेदेन गन्धमाना च जेष्णुषे । पक्वं वृत्तादिव
खलं प्रज्ञातयति मेघनम् ॥” इति । ज्योतिषेऽपि—“सूर्यभोमाकिंवारेषु तिष्ठि-
र्भद्रा ज्ञप्ताभिधम् । अद्वेषा कृतिष्ठा चेत् स्नात तत्र जाता विषाक्षणा ॥ जगुर्लपे
रिपुक्षेत्र-संस्थितः पापखेचरः । हो समावपि योगेऽस्मिन् सञ्जाता विषयकन्या ॥
खप्रे जनिशरो यक्षाः सुतेऽर्क्षो नवमे कुजः । विषाख्या साऽपि गोदाज्ञा विविधा
विषयकन्या ॥” इति ।

(घ) लोकप्रत्ययार्थम्—पर्वतको नाम कश्चित् राजा चाणक्यस्य मित्रमासीत्,
तस्य स्वयं कदनं कदाऽपि न सन्भाव्यते, तथात्वे च चन्द्रगुप्तस्य सहायकीगतं स्यादिति
“राक्षसेनैव असौ घातितः” इत्येवं साधारणजनविश्वासाच्च, यथा लोका इममेव अद्य
तस्य जन्मेरन् अकांश्च कृतघ्नान् नावमच्छेदुस्तदर्थमिति यावत् । अथैव—पर्वतक-
नवरूपस्य, अथवा—बन्धुनः, अभिव्यक्तये—केन कृतमिति प्रकाशनाय । निर्बन्ध-
कस्य कथं राक्षसेन घातितस्ततो न चाणक्येन इत्येवं मलयकेतुं प्रति अनुमिदाद्यै
ब्रह्माश्रयितुमित्यर्थः ।

(ङ) एवमपवादेऽपि अकार्यं अयथायतया राक्षसेन पर्वतकपुत्रं मलयकेतुं
प्रति अकार्यं मत्कृतकदनस्य खपनेन ब्राह्मः समुत्पादितः इत्याह, पिता ते इत्यादि ।
—चाणक्येनैव, न तु मया इति रक्षसि ब्राह्मयित्वा अत्यन्तमित्रस्य भवत्पितुः तेन
कदनगत भवतोऽपि ततो नाशः भविष्यतीति ब्रह्मं कृत्वा अपसारितः इति भावः । अप-
वाहितः,—अपसारितः, खानान्तरं गीत इत्यर्थः । राक्षसमतिपरिगृहीतः,—राक्षस-

निग्रहात् पर्वतकवधोत्पन्नमयशः प्रकाशोभवत् प्रमार्ष्टुम् अल-
मिति । अन्यच्च, नियुक्ताश्च मया स्व परपक्षयोः अनुरक्तापरक्त-
जनजिज्ञासया बहुविधदेशभाषावेशाचारसञ्चारवेदिनो नाना-
व्यञ्जनाः प्रणिधयः ; अन्विष्यन्ते च कुसुमपुरनिवासिनां
नन्दाभात्यसुहृदां निपुणतरं प्रचारगतयः । तत्तत्कारणम्
उत्पाद्य कृतकृत्यताम् आपादिताः चन्द्रगुप्तसङ्घोत्थायिनो भद्र-
भटप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः । (च) शत्रुप्रयुक्तानाञ्च तौक्ष्ण्यस-

मतिः परिगृहीता येन सः [निग्रहान्त्व आदिताभ्यादितान् परनिपातः] । मलय-
केतुरर्द्धराज्यवदानेन अनेन व्यापितस्य तदा राजस्य उदासीनः कापि गच्छत,
अनर्वाहा कश्चित् प्रबलं प्रतिपक्षमुत्थापयेत् नास्तिदशतामेयात् । अपवादिते तु
मलयकेतो प्रायः एनमेवाग्रित्य प्रत्यवतिष्ठेत, तथा सति अनेनेव जनापवादेन जीव-
सिद्धिप्रत्याशितेन राजसमलयकेतोर्विरोधं सम्पाद्य नयमाणेषु राज्ञो वशीकर्तुं शक्यः
स्मादिति भावः । व्युत्तिष्ठमानः,—उदयच्छन्, युद्धार्थं कृतसमूहगतया इति शेषः ।

(च) अन्व—मलयकेतो । निग्रहात्—इनगात् । प्रमार्ष्टुम्—निराकर्तुम् ।
["पर्व्यातिवचनेष्वलमर्थेषु" (१।४।६६ पा०) इति तुमुन्] । मलयकेतुनिग्रहे
पर्वतकाऽपि मयेव इत इति लोकाणां प्रतीतिः स्मात्, ततश्च राजधीपरि पातितम्
अयशः परिमार्जितं स्मात्, तथात्वे च अनधीर्भेदो न सिध्येदिति भावः । अनुरक्तेति ।
—अनुरक्ताः,—अनुरागिणश्च, अपरक्ताः,—विरक्ताश्च, ये जनाः तादृशानाम् उभयपक्षी-
याणां जनानां, जिज्ञासया—प्रकृतिषु मध्ये के के जनाः अस्मात्पक्षे अनुरक्ता के वा
विरक्ताः इति ज्ञातुमिच्छयन्त्ययः । नानाव्यञ्जनाः,—नाना—विबध, व्यञ्जनं—चिह्नं
येषां ते बहुविधवेशाचारिणः इत्यर्थः । प्रणिधयः,—गूढपुरुषाः, चरा इति यावत् ।
प्रचारगतयः,—प्रचाराः,—कार्येषु प्रवृत्तयः, गतयः,—अवस्थाविशेषाश्च । निपुणतरं—
सुपुणतरम्, आतस्मानुसम्मानेनेत्यर्थः । अन्विष्यन्ते—अनुसन्धाय । नश्यन्ते ।
तत्तत्कारणम्—कृतकृत्यतासामकारणम् । उत्पाद्य—उत्पद्यित्वा । कृतकृत्यता—
जनोरकसिद्धिम् । आपादिताः,—प्रापिताः । चन्द्रगुप्तसङ्घोत्थायिनः,—चन्द्रगुप्तेन सह
उत्थायिनः,—उत्तिष्ठमानाः, तत्प्रतिपक्षायश्च आश्रयमाश्रितान्वा इत्यर्थः, एतेन ते
प्रधानपुरुषाः अनुरक्ता एव तिष्ठन्ति, न कदाऽपि विरत्यन्ते, तेषां विशेषपदाद्यन्वाभे
अपरक्ताः सन्तः ते चन्द्रगुप्तोच्छेदाय प्रत्युपतिष्ठेरन् इति भावः ।

दायिनां प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः परोक्षितभक्तयः क्षितिः पतिप्रत्यासन्नाः नियुक्ताः तत्र आसपुरुषाः । (क) अस्ति च अस्माकं सहाध्यायि मित्रं विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स च श्रीशनखदण्डनीती, चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः ; स च मया क्षपणक-लिङ्गधारो नन्दबधप्रतिज्ञामन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं ग्राहितः, विशेषतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविश्रम्भः ; तेन इदानीं महत् प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवम् अस्मत्तो न किञ्चित् परिहास्यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिः अस्मासु आरोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथवा यत् स्वयमभियोगदुःखैः असाधारणैः अपाकृतं, (ज) तदेव राज्यं सुखयति । कुतः ?—

(क) तीक्ष्णसदायिनां—विषदायिनाम् । प्रतिविधानं—नितारणम् । अप्रमादिनः,—साधनाः । [“अमित्यष्टाभ्यो घिनृण्” (३।२।१४१ पा०) इति घिनृण्] । क्षितिपतिप्रत्यासन्नाः,—राजपार्ष्णवराः । आसपुरुषाः,—विश्रमजननाः । [अथ “यथाशक्ति क्रियते” इत्यारभ्य “भविष्यति” इत्यन्तं वीजानुगुणप्रस्तुतकार्याभ्यः करणम् ; अतएव करणे “यस तावत् वृषल” इत्यारभ्य “प्रमार्ष्टुमलम्” इत्यन्तः सन्दर्भः वीजानुगुणसङ्कटनप्रयोजनविचारो युक्तिः । “शतुपयुक्तानाम्” इत्यादि “तदासपुरुषाः” इत्यन्तं बीजमुखदुःखहेतुः विधानं, सुखदुःखहेतोरिचारस्य अत्र विद्यमानात् । तीक्ष्णसदायिनी दुःखहेतवः, तत्प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः सुखहेतवः] ।

(ज) श्रीशनखदण्डनीती—दशमसा—युक्तेषु कृता श्रीशनखा, वा दण्डनीतः,—ज्ञावनशास्त्रं तत्त्वान् । प्रावीण्यं—पुण्यम् । क्षपणकलिङ्गधारो—गौडसत्याविचित्रज्ञापी । समुत्पन्नविश्रम्भः,—सञ्जातविश्रम्भः । [“यत्नतः” इति तु “दुष्टः शब्दः स्मरती त्रयं तो वा” इत्यादिवत् द्वितीयाद्याः तसि, न तु अपवादानविहिताद्याः पञ्चम्याः, “अपादाज्ञे चाद्वीयद्वयोः” (३।४।४३ पा०) इति तद्विनिषेधात् । केचित् तु “होय” शब्दमात्रं “वाप्रांत् होयते” इत्युदाहरणदर्शनात् हीयस्वपक्षक हा-वातीरेव यद्वत्-

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना वलिनोऽपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६ ॥

निष्कृति, न "हा" इत्यस्य ; तत्र, तथा च काशिका—“हीयते इति विकारनिर्देशो लङ्गतेः प्रतिपत्त्यर्थः” इति] । न परिहास्यते—परिहास्यं न भविष्यति, काव्य-
विकल्पादुपा न्यूनता न भविष्यतीत्यर्थः । [इयं वीजनियतिः परिह्यासः, न किञ्चित्
परिहास्यते सर्वे समारुह्यते इति परितः सर्वेदवायैः वीजस्य न्यासात्] । उदासी—
उदासीनः सन् तिष्ठति । अभिधोगदुःखेः,—काव्याभिव्यक्तिजनितेः खेदेः । [अयं
वीजसुखागमः प्राप्तिः नामाङ्गं, वीजेन स्वनीतिप्रयोगेण हवस्य सुखागमात् सुख-
प्राप्तेः । इत्थं सुखसन्धेः द्वादशाङ्गानि निरूपितानि । अतः परं यमपटचरहतातः
सर्वोऽपि “अवातराशंसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये सति” इत्युक्तस्य स्वपरपक्षागुरक्तापरक्त-
जननिश्चासा राक्षसमुद्राभावात्वात्तरप्रयोजनसम्बन्धस्य कथनार्थः । प्रयुक्तस्य पर-
पक्षेनैव सञ्चितस्य यमपटचरस्य प्रवेशः इति] । अपाकृतं—रहितम् ।

जगति स्त्रीपादाविगतसम्पत्सम्पन्नानां वीराणामपि प्रायः स्वयमाहरणपूर्वकमीजे
दुःखावस्थायाव इत्येतत् प्राकृतिकोदाहरणप्रदर्शनपुरःसरं समर्थयमान आह,
स्वयमिति ।—स्वभावतः प्रकृत्या, [अथ “प्रकृतादिभ्य उपसङ्ख्यानम्” (वा०) इति
विहितायाः तृतीयायाः तसिः] वलिनोऽपि वलवन्तोऽपि, गजेन्द्राश्च हरिहराश्च,
नरेन्द्राश्च भूपाश्च, [अकारहृद्यं प्रत्येकप्राधान्यसूचकम्] स्वयम् आत्मना, न त्वन्येनेति
भावः, आहृत्य सकृच्छ, एवम्—पिप्पलस्यधीवक्षदल्यादिकम्, अन्यत्र—राज्यादिकमिति
शेषः, भुञ्जानाः उपभोगं कुर्वाणाः, [अथ “भुञ्जीतवने” (१ । ३ । ६६ पा०)
इति तद्धि “ताच्छील्यवधौ—” (३ । २ । १२८ पा०) इति श्रानच्] अत एव
दुःखिताः क्लिष्टाः सन्तः, प्रायः बाहुल्येन, सीदन्ति अत्यन्तकार्यव्याकुलतया अवसन्नाः
भवन्तीत्यर्थः । [अथ प्रस्तुतानां स्वयमाहृत्य राज्यादिकं भुञ्जानानां भूपानाम् अप्रस्तुता-
नाञ्च स्वयं सकृच्छ कदल्यादिकमश्रुतां गजेन्द्राणां बाहुल्येनावसादनरूपेकक्रियासम्बन्ध-
कथनात् “बलावलेपादधुनाऽपि पूर्ववत् प्रवाह्यते तेन जनपज्जगोषुषा । सती च
योषित् प्रकृतिश्च निश्चया पुनसिन्ध्वेति भवान्तरेणपि ॥” इति दर्पव्रीकोदाहरणवत्
दोषकमलङ्कारः ; तद्वत्तत्र यथा दर्पके—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकानु निगद्यते । अथ
कारकमीकं ज्ञात् यनेकासु क्रियासु चेत् ॥” इति । पद्यावर्कं इत्यम् ॥ १६ ॥

[ततः प्रविशति सङ्घं यमपटेन । भ्रूः] ।

चरः । पणमह जमस्स चल्णे, किं कज्जं देवेहिं अस्सेहिं ? ।

एसो क्व, अस्सभत्ताणं हरइ जीअं फडफडुंतं * ॥ १७ ॥

अवि च—

पुरिसस्स जीविटब्बं विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।

मारइ सब्बलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥ १८ ॥

ता एटं गेहं पविसिअ जमपडुअं दंसअंतो गाएमि । †

[इति परिक्रामति] ।

* प्रथमतः यमस्य चरस्यो किं कार्यं देवैरन्यैः ? ।

एष खल्वन्यभक्तानां हरति जीवं परिक्षुरन्तम् ॥

† अपि च—पुरुषस्य जीवितव्यं विवशना भवति भक्तिगृहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यमेन यमेन जीवानः ॥

तच्छाटितं गृहं प्रविश्य यमपटं दण्डयन् गायामि ।

(भ्रूः) अस्मिन्प्रसङ्गे प्रवेशनिषेधात् “निवृत्ताय प्रविषयः” इत्यनेन उपस्थितस्य प्रविषेः सूचनात् तस्य प्रवेशनाह, तत इति ।—ततः,—सूचनाऽनन्तरमित्यर्थः । यमपटेन—यमस्य पट इव इति यमपटः तेन उपलक्षित इत्यर्थः । शुभाशुभकर्मसूचकत्वात् तत्पटेन सादृश्यं, लोकानां शुभाशुभकर्मसूचकपटदृशेन हि आजीविका सम्पद्यते भिक्षुकस्य ।

शुभाशुभसूचकयमपटाक्षितकरचरः स्नात्मानं यमभक्तिपरं प्रकटयितुं स्वाभोष्टदेवस्य यमस्य सर्वदेवप्राधान्यमाह, प्रथमत इति ।—यमस्य चरस्यो प्रथमतः दूयमिति शेषः, अन्यैः अपरैः, देवैः नचपत्यादिदेवताभिः, किं कार्यम् आचक्ष्वकम् ? न किमपि इत्यर्थः, अल्लन्यदेवसेवया इति भावः । तत्र हेतुमाह—यतः एव यमः, अन्यभक्तानाम् अन्यदेवसेवकानां, परिक्षुरन्तं प्रकटीभवन्तं, जीवं प्राचान्, हरति खलु ; यदा जीवी म्रियते, तदा कैऽपि देवाः श्लोपासकजीवस्य प्राचान् रक्षितुं न शक्नुवन्ति, अतः सर्वेभ्यः प्राचान्तात् यमस्य सेवैव कर्मण्या इति भावः । [अत्र अन्यदेवसेवां विहाय यमचरकामासेवोपदेशरूपपूर्वाङ्गनतवाक्याद्यं प्रति यमस्य अन्यदेवभक्तजीवननाशकत्वरूपपराङ्गनतवाक्याद्यं हेतुतया उपस्थापनात् काव्यविज्ञानकारः] । आर्या उतम ॥ १७ ॥

तदेवान्वासा यमचरमान आह, पुरुषस्येति ।—भक्तिगृहीतात् भग्न्या यमे नादानु-

शिशुः [विह्वलः] । भद्र ! न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः । हंहो बम्हण ! कस्स एटं गेहम् ? *

शिशुः । अस्माकम् उपाध्यायस्स सुगृहीतनान्नः (ज) आर्य्य-
चाणक्यस्स ।

चरः । [विह्वलः] । हंहो बम्हण ! अत्तकेरकस्स ज्जेब्ब एटं
धम्मभादुपस्स (ट) घरं होदि, ता देहि मे पवेसं, जाव दे
उवज्झाअस्स धम्मं उवटिसामि । †

शिशुः [सक्रोधम्] । धिक् मूर्ख ! किं भवान् अस्मदुपा-
ध्यायादपि धर्मवित्तरः ? (ठ)

* अहो ब्राह्मण ! कस्येदं गृहम् ?

† अहो ब्राह्मण ! आत्मीयस्यैव एतत् धर्मभातुगृहं भवति, तस्मात् देहि मे
प्रवेशं, यावत् तवोपाध्यायस्य धर्ममुपदिशामि ।

रागेण, गृहीतात् आश्रयतोक्ततात्, भक्तिवशोक्ततादित्यर्थः । विवस्मात् भयङ्करादपि.
यमादिति शेषः । तमाश्रित्येत्यर्थे, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] । पुरुषस्य यमसिवकस्य
जानवस्य, जीवितव्यं जीवन्, भवति तिष्ठतीत्यर्थः । यः यमः सर्वलोकं निखिलं जगत्,
मारयति विनाशयति, तेन यमेन जीवामः तमुपसिष्य तदनुगृहेण वा जीवनधारणं
कुर्मः ; यमभक्तिरपमृत्युकारिणीति भावः । [आभ्यां गोतिभ्यामभौ चाणक्यस्य यमवत्
क्रूरत्वं स्वपक्षपरपक्षानुगृहनिगृहसामर्थ्यं च द्योतयन् स्वस्य गूढचरत्वं व्यनक्ति । अत्र
निखिलजगदिनाशकयमरूपकारणात् तदुपासकस्य जीवनधारणीत्यर्थः । विवस्मी नाम
अलङ्कारः] । आर्य्या वत्तम् ॥ १८ ॥

(ज) सुगृहीतनान्नः.—यन्नाम्नि कृते शुभं ज्ञात स सुगृहीतनामा तन्न ।
तस्मा चोक्तं—“स सुगृहीतनामा ज्ञात यः प्रातः कार्य्यते जनैः” इति ।

(ट) धर्मभातुः.—धर्मस्य—राजकार्य्यस्य, ज्ञाता—प्रवर्तकः तस्य । धर्मं पुर-
ह्वानां निवेदयामीति गूढाभिसन्धानवचनम् । याचकस्य सर्वेऽपि धर्मतो ज्ञातर एवेति
वहिरर्थः ।

(ठ) धर्मवित्तरः,—धर्मविक्रयधर्मः ।

चरः । हंही बम्हण ! मा कुप्य ; ण हि क्वु सब्बो सब्बं जाणादि, ता किंपि दे उवज्झाओ जाणादि, किंपि अम्हा-
रिसापि जाणंति । *

शिशुः । [सक्तोचन] । मूर्ख ! सर्वज्ञताम् उपाध्यायस्य चोर-
यितुमिच्छसि !! (ड)

चरः । हंही बम्हण ! जइ दे उवज्झाओ सब्बं जाणादि,
जाणादु दाव कस्स चंदो अणभिमदो त्ति ? † (ढ)

शिशुः । मूर्ख ! किमर्नेन ज्ञातेन गुरोर्भविष्यति ?

चरः । हंही बम्हण ! तुअ उवज्झाओ ज्जेव जाणिस्सदि जं
इमिणा जाणिदेण भोटि, उज्जुबुद्धिआ तुमं दाव इत्तिअं
जाणासि, कमलाणं चंदो अणभिमदो त्ति । णं पेक्ख—

कमलाणं मणोहराणं वि रुग्गादो विसंबअइ शीलं ।

संपुस्समंडलांमि वि जाइं चंटे विरुडाइं ॥ १८ ॥

* अहो ब्राह्मण ! मा कुप्य ; न हि खलु सर्वः सर्वं जानाति, तत् किमपि
ते उपाध्यायो जानाति, किमपि अस्मादृशा अपि जानन्ति ।

† अहो ब्राह्मण ! यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति, जानातु तावत् कस्य
अन्दोऽनभिमत इति ? ।

‡ अहो ब्राह्मण ! तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति,
ऋजुबुद्धिस्त्वं तावत् एतावत् जानासि, कमलाणां अन्दोऽनभिमत इति । ननु पश्य—

कमलाणां मनोहराणामपि रुपादिसंबदति शीलम् ।

सम्पूर्णमण्डलेऽपि यानि अन्दे विरुद्धानि ॥

(ड) चोरयितुम्—अपलपितुं, गोप्तुमिति यावत् । [“चोरयितुमिच्छसि”
पृथक् “चोरयसि” इति पाठान्तरम्] ।

(ढ) कस्य अन्दगुप्तोऽनभिमत इति च गूढार्थः ।

कमलाणामिति ।—मनोहराणां सुन्दराणामपि, कमलाणां पद्मानां, रुपात्
आचारात्, शीलं चरितं, विसंबदति असहजमनुचितम् भवति, “यत्राकृतिसत्र गुणा
वृद्धिः” इति आयात् रूपशीलयोः सादृश्योचितेऽपि तत्रासादृश्यं निशान्तमसङ्गम् ।

बाण । [बाणस्यं आत्मगतम्] । अये ! चन्द्रगुप्तात् अपरज्ञान्
पुरुषान् जानामि इति उपक्षिप्तम् (ण) अनेन ।

शिशुः । मूर्ख ! किमिदमसम्बद्धम् (त) एवमभिधीयते ?

चरः । हंहो बम्हण ! सुसंबद्धं ज्जेव एदं भवे । *

शिशुः । यदि किं स्यात् ?

चरः । जइ सुणंतं जाणंतं अ जणं लहे । †

बाण । [विलोक्य] । भद्र ! सुखं प्रविश, लप्स्यसे श्रोतारं
ज्ञातारञ्च ।

चरः । एसो प्यविसामि । [प्रविश्योपसृत्य च] । जेटु जेटु
अज्जी । ‡

बाण । [विलोक्य आत्मगतम्] । कथं प्रभूतत्वात् (य) कार्याणां
कस्य परिज्ञाने नियुक्तः निपुणकः इति न ज्ञायते ; आं ज्ञातम्,

* अहो ब्राह्मण ! सुसम्बद्धमेवेतत् भवेत् ।

† यदि शृण्वन्तं जानन्तश्च जनं लभे । ['सुचितुं जाणंतं' इति पाठे—श्रोतं
जानन्तम् इति सं] ।

‡ एष प्रविशति । लयति लयति चार्थः ।

असङ्गतत्वमेव दर्शयति, सम्पूर्णत्वादिति ।—सम्पूर्णमण्डलेऽपि चन्द्रे चन्द्रविषये, तमश्चित्तस्य
इत्यर्थः, एतेन विरागकारणाभाव उक्तः, यानि विकृष्टानि विसृष्टानि, तदुदये
सङ्कोचनं तत्कान्तेरसङ्गत्वं इत्यनुचितमिति भावः । [अनेन पद्येन सनीहरगुणस्यापि
राक्षसपक्षपातिजनस्य स्वरूपाननुगुणं शीलम् असम्पूर्णमण्डले चन्द्रगुप्ते विकृष्टमाचरतीति
गूढांशः सूचितः ; एवं चन्द्रगुप्तस्य पूर्णमण्डलत्वेऽपि तस्मिन् प्रजानां विरागः अनुचित
इति ध्यायते । अत्र अपस्तुतात् कमलानां सम्पूर्णमण्डलचन्द्रेऽपि विकृष्टमाचरन्वपात्
सामान्यात् पूर्णमण्डलचन्द्रगुप्ते प्रजानां विरागप्रदर्शनात्मकानौचित्यरूपविशेषस्य अव-
गमात् अपस्तुतप्रदर्शनाऽलङ्कारः] । चार्था इत्यम् ॥ १८ ॥

(च) उपक्षिप्तं—प्रकाशितं, कथितमित्यर्थः ।

(त) असम्बद्धम्—असङ्गतं, पूर्वापरसम्बन्धरहितमित्यर्थः ।

(य) प्रभूतत्वात्—बाहुल्यात् ।

अये ! कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणकः !!

[प्रकाशम्] । भद्र ! स्वागतम् ? उपविश्यताम् ।

वरः । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । * [भूमावुपविशति] ।

वाच । भद्र ! उपवर्णय इदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि हृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः ? (द)

वरः । अध इं । अज्जेण क्खु तेसु तेसु विराजकारणेसु परिहरिदेसु सुगहोदणामधेए टेए चंटउत्ते दिढं अणुरत्ताओ पइदिओ । किंतु उण संति एत्थ णअरे अमच्चरक्खसेण सह पढमं समुप्पस्सिणेहवहुमाणा तिस्सि पुरिसा, जे देअस्स चंद-सिरिणो सिरिं ण सहंति । †

वाच । [स्तब्धम्] । ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्ते इति । भद्र ! अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ?

वरः । कधं अजाणिअणामधेआ अज्जस्स णिवेदिअंति !! ‡

वाच । तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

वरः । सुणादु अज्जो, पढमं दाव अज्जस्स रिपुवक्खे बह-पक्खवाटो क्खवणओ । §

वाच । [सहर्षमात्मगतम्] । अस्मद्रिपुपक्षे बह्वपक्षपातः क्षपणकः !! (ध) [प्रकाशम्] । किं नामधेयो हि सः ?

* वदार्थः आज्ञापयतीति ।

† अथ किम् । आर्यैश्च खलु तेषु तेषु विराजकारणेषु परिहृतेषु सुगहोदणामधेये टेवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः । किन्तु पुनः सन्ति अथ नगरे अमात्यराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नलोहबहुमानास्त्रवः पुरुषाः, ये देवस्य चन्द्रशिवः श्रियं न सहन्ते ।

‡ कश्चनज्ञातनामधेया आर्यस्य निवेद्यन्ते !!

§ श्रोतुं आर्यैः प्रथमं तावत् आर्यस्य रिपुपक्षे बह्वपक्षपातः क्षपणकः ।

(द) प्रकृतयः,—प्रधानपुरुषाः । (“प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे” इति कोपः) ।

(ध) बह्वपक्षपातः,—बहुलैः । क्षपणकः,—नीदृक्त्वादिद्वेषपर इत्यर्थः ।

चरः । जीवसिद्धो णाम । *

चाण । अस्मद्विपुपत्ते वडपच्चपातः क्षपणक इति कथम्
अवगतं भवता ?

चरः । जेण सा अमञ्जरक्वसेण प्पउत्ता विसकख्खा देए
पब्ब देस्सरे समावेसिदा । †

चाण । [खगतम्] । जीवसिद्धिरेष तावत् अस्मत्प्रणिधिः । (न)
[प्रकाशनम्] । भद्र ! अथ अपरः कः ?

चरः । अज्ज ! अवरो क्खु अमञ्जरक्वसस्स प्पिअवअस्सी
काअत्थो सअड्ढासो णाम । ‡

चाण । [विहस्य आत्मगतम्] । कायस्थ इति लघ्वी मात्रा ; (प)
तथाऽपि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुम् अवज्ञातुम् ।
तस्मिन् मया सुहृच्छृङ्गना सिद्ध्यर्थको निश्चितः । [प्रकाशनम्] ।
भद्र ! तृतीयं श्रोतुमिच्छामि ।

चरः । तित्थोओ वि अमञ्जरक्वमस्स दुदोअं विअ हिअअं
पुप्पउरवासी मणिअारसेट्ठी चंदणदासो णाम, जस्स गेहे
कलत्तं खासोकदुअ अमञ्जरक्वसो णअरादो अवक्कंतो । §

* जीवसिद्धिर्नाम ।

† येन सा अमात्यराजसेन प्रयुक्ता विवक्षित्वा देवे परंतेन्द्रे समावेशिता ।

‡ आर्य्य ! अपरः खलु अमात्यराजस्य प्रियवयस्यः कायस्थः शकटदासो नाम ।

§ तृतीयोऽपि अमात्यराजस्य द्वितीयनिवृत्तद्वयं पुष्पपुरनिवासी मणिकारयेणो
अन्दनदाधो नाम, यस्य गेहे कलत्रं व्यासीकृत्य अमात्यराजसो जमरावपक्रान्तः ।

(न) प्रणिधिः,—गूढचरः ; राजसमिन्नीभूतः सन्निभं जनापवादं निर्दिष्टये
मन्त्रयकेतुं प्रत्याययिष्यतीति साधः ।

(प) लघ्वी मात्रा—सुदः अंशः, हीनजातित्वात् हीनबुद्धिरयम् ; हीनबुद्धिना
क्रियती अपक्वतिः साध्यते ? इति अवज्ञासूचकमिदम् ; तदस्माकं नागिष्टं लब्धवेदिति
भावः ।

बाण । [आत्मगतम्] । नूनं सुहृत्तमः, न हि अनात्मसदृशेषु
राक्षसः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । [प्रकाशम्] । भद्र ! चन्दन-
दासस्य गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते
भवता ?

चरः । अज्ज ! इअं अंगुलीअमुदा अज्ज अवगदयं
करिस्सदि । * [इति मुद्राम अर्पयति] ।

बाण । [मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयित्वा च, सहर्षं
स्वगतम्] । ननु राक्षस एव अस्मदङ्गुलिप्रणयौ संवृत्त इति । (फ)
[प्रकाशम्] । भद्र ! अङ्गुलिमुद्राधिगमं विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

चरः । सुणाटु अज्जो, अत्थि दाव अहं अज्जेण पउरजण-
चरिदंसणे णित्तो, तदो परघरप्पवेसे परस्स अणासंक-
णोएण इमिणा जमपडेण आहिंडंतो (ब) माणआरसेट्ठिणो
चंदणदासस्स घरं पावटोम्हि, तहिं जमपडअं पसारिअ
प्पउत्तोम्हि गोदाइं गाइदुं—” । †

बाण । ततस्ततः ?

चरः । “—तदो एक्कादो आबरकादो (भ) पंचवरिसदेसीओ
प्पिअदंसणीअसरौराकिदो कुमारओ बालजणसुलहकोटू-
हलोप्फुल्लणअणजुअलओ णिक्कमिदं प्पउत्तो, तदो‘हा ! णिग्गदो,

* आर्ये ! इयमङ्गुलिमुद्रा आर्यमवगतायै करिष्यति । (“अज्ज अवगमस्सदि”
इति पाठि—आर्यमवगमयिष्यति इति सं) ।

+ शृणोतु आर्ये, अस्ति तावदहमार्येण पौरजनचरिवदर्शने नियुक्तः, ततः
परगृहप्रवेशे परस्मानाशङ्कनीयेन अनेन यमपटेन आदिवस्त्रमानो मन्त्रिकारश्रेष्ठिनः
चन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोऽस्मि, तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृत्तोऽस्मि गौतमि नातुम्—” ।

(फ) अङ्गुलिप्रणयौ संवृत्तः,—इत्यगत इत्यर्थः ।

(ब) आदिवस्त्रमानः,—भूषितवस्त्रः ।

(भ) आबरकात्—आवरणतः, जवनिकाया इत्यर्थः ।

हा ! निगदो'त्ति संकापरिगृह्णद्दुदगुरुषो तस्म ज्जेब्ब आवर-
कस्स भवभंतरे इत्थिआजणस्स उत्थिदो महंतो कलअलो । तदो
ईसिदुआरदेसदाविदमुहीए एक्काए इत्थिआए सो कुमारओ
णिक्कमंतो ज्जेब्ब णिवभच्छिअ अवलाविदो कोमलाए
बाहुलदाए । तस्साअ कुमारसंरोहसंभमप्पचलिदंगुलिदो
करादो पुरिसंगुलिपरिणाहप्यमाणघडिआ (म) विअलिदा
इयं अंगुलिमुद्दिआ देहलीवडम्मि णिपडिआ ; ताए इत्थिआए
अणववुद्धंत ज्जेब्ब मम चरणपासं समागच्छिअ पणाम-
णिहुआ णव-वह्णब्ब णिच्चला संबुत्ता । मए वि अमच्चरक्वसस्स
णामंकिदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा । ता एसो इमाए
मुद्दाए आगमो त्ति । *

आच । भद्र ! श्रुतम्, अपसर, नचिरादस्य परित्यमस्यानु-
रूपं फलमधिगमिष्यसि ।

* —ततश्च एकस्मात् आवरकात् पञ्चवर्षदेशीयः प्रिष्ठदशमोयशरीराकृतिः
कुमारकः बालजनसुप्रभञ्जित्पुल्लनयनयुगलको निष्क्रमितुं प्रवृत्तः, ततः 'हा !
निर्गतो हा ! निर्गतः' इति शब्दापरिगृह्णन्निभृतगुरुकः ('संकापरिगृह्णं विवेदंत' इति
पाठे—शब्दापरिगृह्णं निवेदयन् इति सं०) तस्यैव आवरकस्याभ्यन्तरे स्त्रीजनस्य उत्थितो
महान् कलकलः । तत ईषद्द्वारदेसदापितमुखा एकया स्त्रिया स कुमारको
निष्क्रमन्नेव निर्भत्यावलम्बितः कोमलया बाहुलतया । तस्माच्च कुमारसंरोधकम्भुन-
प्रचलिताङ्गुलिः करात् पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाणघटिता विगलितेयमङ्गुलिमुद्रिका
देहलीवन्धे निपतिता ; तथा स्त्रिया अनवबुध्यमानैव मम चरणपात्र समागत्य
प्रणामनिष्ठता नववधूर्त्तव निश्चला संवृता । मयाऽपि अनाद्यरात्रयस्य नामाडितेति
आर्थेण पादमूलं प्रापता, तस्मात् एषोऽस्मा मुदाया आगम इति ।

(म) पुरुषाङ्गुलिपरिणाहप्रमाणघटिता—पुरुषस्य अङ्गुलिः परिचायः,—
विक्षारः, तस्य प्रमाणेन—परिमाणेन, घटिता—निर्मिता, तेन ततः कृशाङ्गुलिः
स्त्रीकरात् गच्छन्नुद्भव इति भावः ।

वरः । जं अज्जो आसुवेदि त्ति । * [इति निष्क्रान्तः] ।

आच । शाङ्गेरव ! शाङ्गेरव !

प्रियः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! आज्ञापय ।

आच । वत्स ! मसीभाजनं पत्रञ्च उपानय ।

प्रियः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्त्य पुनः प्रविश्य] । उपाध्याय ! इदं मसीभाजनं पत्रञ्च ।

आच । [गृहीत्वा स्वगतम्] । किमत्राभिलिखामि ? अनेन खलु लेखेन राजसो जेतव्यः । (य)

प्रतिहारो । [प्रविश्य] । छेदु जेदु अज्जो । † (र)

आच । [सहर्षमात्मगतम्] । गृहीतोऽयं जयशब्दः । (ल) [प्रकाशम्] । शीणोत्तरे ! किम् आगमनप्रयोजनम् ?

* यदायं आज्ञापयति इति ।

† जयति जयति आय्यः ।

(य) अयं आचक्षत्य पुनरुद्घातो विन्दुः, तदुक्तं दशरूपके—“अवान्तरार्थ-विच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्” इति लक्षणात् । अवान्तरार्थेन यमपट्वररक्षान्तेन विच्छिन्नस्य अन्तरितस्य बोजस्य पुनः प्रवर्तनात् विन्दुवत् विन्दुः, जले तेषु विन्दुवत् प्रवृत्तत्वात् ।

(र) प्रतीहारो—“हारि हार्ये प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरं” इत्यमरवाक्यात् राजसमीपवर्तिहारिण्याता रमणी प्रतीहारो । तस्याः कर्त्तव्यनिरूपणपूर्वकं लक्षणमाहुः मातृगुताचार्याः—“सन्निविष्टसम्बद्धं नामाकार्यसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः चार्यै प्रतीहार्यसु ताः सुताः ॥” अत्र शोचोत्तरा इति तदाख्या ।

(ल) राजसज्जयार्थं लेखं निश्चिन्नीकृतवयति आचक्षते, प्रतीहार्या उक्तिः जयाद्यै-संबलिता अभिस्तुता, तेन अमीष्टजयशब्दप्रवृत्त्यात् आचक्षत्य दर्शो जातः, तस्मात् सः “गृहीतोऽयं जयशब्दः” इत्युक्तवान् । [एतत् नाज्योक्तपताकाख्यानकं प्रथमं, तदुक्तं दर्पणे—“यदायं चिन्तितेऽन्वष्टिन् तद्विज्ञोऽन्वः प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताकाख्यानकत्वं तत् ॥ उद्घोषेदार्थसम्पत्तिः गुणबलपचारतः । पताका-ख्याननिर्दं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥” इति । किञ्च अयं चार्यैर्विद्विषयसंगो-रसो विज्ञासः प्रथममङ्गम्] ।

प्रतो । अज्ज ! कमलमुडलाभारमंजलिं सीसे णिवेसिष
देओ चंदसिरो अज्जं विस्सवेदि, 'इच्छामि अहं अज्जेण
अव्वभणुस्सादो देवस्स पव्वदेसरस्स पारलोइअं काटुं, तेण अ
धारिटपुब्बाइं आभरणाइं गुणवंताणं बग्घणाणं पडिवादेमि'
त्ति । *

बाण । [सदर्पमात्मगतम्] । साधु वृषल ! साधु !! ममैव हृदयेन
सह सम्पन्नं मन्दिष्टवानमि । (व) [प्रकाशम्] । शोणोत्तरे !
उच्यताम् अस्मद्वचनात् वृषलः, "साधु वत्स ! साधु, अभिन्नः
स्त्वमि लोकव्यवहाराणां, तदनुष्ठेयताम् आत्मनोऽभिप्रायः ;
किन्तु पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि भूषणानि गुणवन्ति गुणवद्वा एव
ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि ; तत् एषोऽहं स्वयं परीक्षित-
गुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि । (श)

प्रतो । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । † [निष्क्रान्ता] ।

बाण । शार्ङ्गेरव ! शार्ङ्गेरव ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात्
विश्वावसुप्रभृतयः त्रयो भ्रातरः, यथा "वृषलात् प्रतिगृह्णाभर-
णानि भवद्भिः अहं द्रष्टव्यः" इति । (ष)

* आर्य ! कमलमुकुलाकारमञ्जालं शीघ्रं निवेश्य देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं कर्तुं, तेन
च धारितपूर्वाणि आभरणानि गुणवतां ब्राह्मणानां प्रतिपादयामि इति ।

† यत् आर्यं आज्ञापयतीति ।

(व) मन्दानोऽनुगतमेव त्वया । चक्षुर्विशतमित्यर्थः ।

(श) गुणवन्ति—बहुमूल्यत्वसदृशत्वादित्युक्तानि ; अत एव गुणवद्वा एव
देवानि सृष्टेश्वरेण योग्योचितत्वादिति सूचयता बाणक्येन पासभूतेन स्वप्रविधि-
भूतेन विश्वावसुप्रभृतिभ्रातृवयेण तदलङ्करणं चन्द्रगुप्तसमगतमपि प्रतिगृह्णन्तेनापीय
राजसस्य समीपे वणिग्द्वारा प्रेषणीयमित्याशयेन प्रतिपादनीयानिोपदिष्टम् ।
[प्रेषयामीत्यत्र भविष्यत्सामीप्ये लट् प्रेषयिष्यामीत्यर्थः] ।

(ष) चण्डारतयस्य पृथक् पृथक् प्रतिगृह्णाय त्रयो भ्रातरः इत्युक्तम् ।

श्रियः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः] ।

बाबा । [स्मृतम्] । उत्तरोऽयं लिखार्थः, (स) पूर्वः कतमो-
ऽस्तु ? [विचिन्त्य] । (ह) आः ज्ञातः, (क) उपलब्धवानस्मि
प्राणिधिभ्यः, यथा तस्य स्नेच्छराजब्रह्मस्य मध्यात् प्रधानतमाः
यच्च राजानः परया भक्त्या राजसमनुवर्तन्ते । ते यथा—

कीलूतस्त्रिवर्मा, मलयनरपतिः सिङ्गनादो नृसिंहः,
काश्मीरः पुष्कराक्षः, क्षत्रिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।

अहं दृष्टव्यः,—मन्मथोपमागतव्यम् इत्यर्थः । [प्रतिगृह्णानन्तरं स्वसकाशे आगमन-
मुपदिशता चाचक्षे तदलङ्काराणां तेभ्यः काव्यान्तरार्थं शास्त्रता सूचिता] ।

(स) अयम्—अलङ्काररूपः, लिखार्थः,—लेख्य—पद्यमाह्वे दर्शयिष्यमाणस्य
“स्वस्ति यथास्थाने कृतोऽपि कोऽपि कसपि” इत्यादकस्य, अर्थः,—प्रतिपाद्यः, उत्तरः,—
उत्तरावयवः, तत्र लेखे शेषभागे “अस्मान् प्रति अलङ्कारवयस्य यत् सत्यवताऽनुप्रापितं
तदुपगतम्” इति दर्शयिष्यमाणत्वात् तद्भागस्य अलङ्कारविषयकत्वम् इत्यर्थे स्पष्टो-
न्विष्यति; तथा च, एतदलङ्कारं पादद्वारा चन्द्रगुप्तात् प्रतिपाद्यं वशिष्ठाद्वारा
राजसमन्मथे विकीर्य मलयकेतुतो राजसभेदार्थं कल्प्यमाणस्य लेख्यस्य सुसंवादिता
स्वात् इत्याशयः । [एतेन राजसमुदाहृतपत्रपाठेन मलयकेतोः राजसत् भेदो
अविष्यति इत्याशयेन सुदृढदृष्टः उपायः अवलम्बितः इति गम्यते; तथा “अलङ्कार-
वयस्य सत्यवता यदनुप्रापितं तदुपगतम्” इति निर्वहणं वाचयिष्यमाण इत्यर्थः ।
इदं दृष्टमष्टवोजानुसरणं परिसर्पः, पूर्ववन्तो दृष्टस्य मध्ये मष्टस्य वीजस्य
अनुसन्धानात्] ।

(ह) पूर्वः,—लेख्यस्य पूर्वावयवार्थः,—कतमः,—किंरूपकः, अस्तु ?—
भवेत् ? इति चिन्ता ।

(क) आ—इति स्वरूपे, तत्कृष्यग्राह, ज्ञात इति—निास्य इत्यर्थः; लेख्यस्य
पूर्वावयवार्थः इत्यनुकर्षणीयम् । किरूपेण निास्य इत्याशयेन पद्यानां नृपाणां
राजसामुद्रकत्वेन उपलब्धतया तानि च पूर्वावयवतया मलयकेतुतो भेदग्राहं लिखामासि
लेख्यस्य पूर्वावयवार्थः निास्य इति भावः ।

तानि च दृष्टव्यं तेषु कर्णव्यदोषारोपणस्याशङ्कसमुच्छेदतामाह, कीलूत इत्यादि ।—
कीलूतः कुलूतदेवपतिः, त्रिवर्मा नाम, नृसिंहः नरश्रेष्ठः, मलयविपतिः, सिङ्गनादो

मेघाक्षः पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगवल्ः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टुं ॥ २० ॥

[विचिन्त्य] । अथवा न लिखामि, (ख) सर्वमनभिष्यक्तमेव
तावदास्ताम् । [प्रकाशम्] । शाङ्करव ! शाङ्करव !

शिशुः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! आज्ञापय ।

आण । वत्स ! श्रोत्रियाक्षराणि (ग) प्रयत्नेन लिखितान्यपि
नियतमस्फुटानि भवन्ति ; तत् उच्यताम् अस्मद्वचनात् सिद्धा-
र्थकः, [कर्णं कथयित्वा] । (घ) एभिः अक्षरैः “केनापि, किमपि,
कस्यापि, स्वयं वाच्यम्” इति अदत्तवाह्यनामानं लेखं शकटदासेन

नाम, काश्मीरः कश्मीरदेशाधिराजः, पुष्कराक्षो नाम, क्षरिपुमहिना शत्रुदमः,
सैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिः, सिन्धुषेणो नाम, पृथुतुरगवल्ः प्रशस्तान्वसाटिबल्ः,
पारसीकाधिराजः पारसीकदेशपतिः, मेघाक्षो नाम, एते पूर्वोक्ताः पञ्च राजानः ;
अहमेषां नामानि अत्र भेदपक्षे, लिखामि, अधुना चित्रगुप्तः यमः तत्सचिवो वा,
ध्रुवं निश्चितं, प्रमार्ष्टुं शोधयतु, त्यक्तु इति याचत, अहमेव तेषां शान्तिता भविष्यामि,
चित्रगुप्तप्रयासोऽत्र विफल इति भावः ; यदा—अस्मिन् पक्षे एतेषां नामलिखनेन
एते मरिष्यन्ति, अतश्चित्रगुप्तः स्वगणिताक्षरपक्षे (खाता) जीवितत्वेन लिखिताना-
मेषां नामानि प्रमार्त्यतीति भावः । स्वधरा वृत्तम् ॥ २० ॥

(ख) नामानि लिखितानि चेत् शकटदासोऽस्मान्मिच्छन् लेखयिष्यमाणं
लेखं न लिखिष्यतीति तात्पर्यम् ; अथवा—न लिखामि—तेषां नामानि स्पष्टतया
न लिखामि, किन्तु पक्षे “स्वास्त्ययवाञ्छाने” इत्यादिके “आप्ततमात् सिद्धार्थकान्”
इत्यंशे लिखिष्यमाणे वाचिहस्तदेशस्यापि सूचनात् तन्मुखिनेव तन्नामप्रकाशनमप्ये
भविष्यति इत्याशयः । [इदम् अनिष्टवस्तुनिषेधरूपं विभूतम् ; अनिष्टवस्तुनि
नामलिखने चेपात् निषेधान् । “निषेधः” इति पाठे—ए एवायं :] ।

(ग) स्वयं लेख्यालेखने हितं दर्शयति, श्रोत्रियेति ।—एतेन शिशुसमीपेऽपि
कुलेन अथवायं प्रकाशनात् मन्दगतिः कृतीति बोध्यम् ।

(घ) “अथस्तेकेन विशेषः पश्चात् ज्ञात्वा प्रसङ्गतः । कथं एवमिवेत्युक्ता
काव्यबन्धे प्रयुज्यते ॥” इत्यलङ्कारनिधनात् अत्र “कथं एवमिव” इति पाठः
साधीयान् ।

लेखयित्वा माम् उपतिष्ठस्व, न च आख्येयम् (ङ) अस्मै
चाणक्यो लेखयतीति ।

शिशुः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः] ।

चाण । [स्वगतम्] । हन्त !! जितो मलयकेतुः ।

सिद्धार्थकः । [लेखकस्य प्रविश्य] । जेदु जेदु अज्जो । (च)
अज्ज ! अअं सो सअडदासेण सहयलिहिदो लेहो । *

चाण । [गृहीत्वा निरोत्थ] । अहो ! दर्शनौयता अक्षराणाम् !!
[इति अशुवाच्य] । भद्र ! अनया मुद्रया मुद्रय (ङ) एनम् ।

सिद्धा । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । [तथा कृत्वा] । अज्ज !
अअं सो मुहिदो लेहो, ता आस्सवेदु अज्जो, कि अववं अणुचिद्धी-
अदु त्ति ? । †

चाण । भद्र ! कस्मिंश्चित् आत्मनाऽनुष्ठेये कर्मणि त्वां
व्यापारयितुम् (ज) इच्छामि ।

* जयति जयात आर्यः । आर्यः । अयं सः अकटदासेन स्वहस्तालेखतो लेखः ।
["मह वचणेण अविचालिअ" इत्यधिकपाठ — सम वचनेनाविचार्य इति स] ।

† यत् अर्थं आज्ञापयतीति । आर्यः । अयं स मुद्रितो लेखः, तत् आज्ञापयतु
आर्यः, किमपरमनुपरोधतान्ति ? ।

(ङ) अदत्तवाङ्मनामानम्—अदत्ताग वाङ्मना—कोलूतराक्षसादीनां, नामानि
यजिन्, चणवा—अलिखितश्रीभागस्यप्रतिपाद्यनामाक्षरम् इत्यर्थः । स्वयं
वाच्यम् इति विशेषणं श्रीनामशून्यत्वेतुः दर्शितं, सति हि श्रीनामलेखने
तन्नामाङ्कितपुरुषेणैव तदाच्य स्यात्, न स्वयमिति पक्षरोतिनियमात्, तथा च, स्वयं
वाच्यतायोग्यतायै श्रीनामशून्यतया लेखनीयमिति भावः । चाणक्यस्य इदं
लेख्यम् इत्यवगमे सन्देहात् अकटदासेन न लेख्यं स्यात् इत्यत उक्तं केनापि
लक्षणाधीत्यादि, तथाऽपि चाणक्यस्य तत्प्रयोजकतयाऽवगमेऽपि न लिखिष्यति इत्यत
आह, न च आख्येयमिति ।—आख्येयं—वाच्यम् ।

(च) इदं पताकाप्यानवम् । लक्षणाङ्कं प्राक् ।

(ङ) अनया—राक्षसनामाङ्कितया मुद्रया, मुद्रय—चणव ।

(ज) व्यापारविभुं—निधीकृतम् । [अयमिष्टजनानुग्रहः पट्युपासनम्] ।

विहा ! [सदर्भम्] । अज्ज ! अणुगहोदोमिह, ता आस्सवेदु
अज्जो, किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अणुचिट्ठिदब्बं ? । *

चाण । भद्र ! प्रथमं तावत् बध्यस्थानं गत्वा घातकाः
सरोषं दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञां ग्राहयितव्याः, ततस्तेषु गृहीत-
संज्ञेषु मयापदेशात् इतस्ततः प्रदुर्तेषु (भ) शकटदासो बध्य-
स्थानात् अपनीय राक्षसं प्रापयितव्यः, तस्माच्च सुहृत्पाण-
रक्षणापरितुष्टात् पारितोषिकं (ज) ग्राह्यं, राक्षस एव कश्चित्
कालं सेवितव्यः, ततः प्रत्यासन्नेषु परेषु त्वया प्रयोजनमिदम्
अनुष्ठेयम् । [कथं एवमेवम्] । (ट)

विहा । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । †

चाण । शाङ्करव ! शाङ्करव !

शिश्यः । [प्रविश्य] उपाध्याय ! आज्ञापय ।

चाण । उच्यतां मद्भवनात् कालपाशिको दण्डपाशिकश्च,

* आर्य ! अनुगृहीतोऽस्मि, तदाज्ञापयतु आर्यः, किमनेन दासजनेन
आर्यस्य अनुष्ठाय्यम् ? ।

† यदायं आज्ञापयतीति ।

(भ) प्रथममित्यादि ।—शकटदासस्य सूक्ष्मारापणं कपटव्यवहारः न यथायं ;
इति तत्स्थानात् सदुपदिष्टाङ्गैः चाण्डालो अपसार्यो, इत्थं तत्प्राप्तरक्षासम्भवः,
ततो विशेषतःसिद्धिः इत्याशयः । दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञां—दक्षिणनेत्रसङ्कोच-
सङ्केतम् । मया सरोषं दक्षिणाक्षिसङ्कोचसंज्ञायां क्रियमाणायां भवद्भक्तं विहाय
पलायितव्यमिति सङ्केतयितव्या इति भावः । मयापदेशात्—भयच्छानात्, तत्-
स्थानाद्दयादपसरणं व्यस्यित्वा प्रस्थितयोः तयोः वधादत्रा शकटदासस्य, ततः
राक्षससमीपानयनेन कल्पमुखादागतं भवदानीतं मित्रं निरोक्ष्य त्वयि विश्वासः
सुतरां सेव्यमिति इत्याशयः । प्रदुर्तेषु—पलायितेषु ।

(ज) पारितोषिकमिति—तस्यैव सुहृद्भेदे प्रथानोपयोगिताऽपि दर्शयिष्यते ।

(ट) तेन पारितोषिकेण यच्च कर्त्तव्यं यच्च अकर्त्तव्यं तत् सर्वं कथं वाह,
एवमिति ।—पञ्चमाहो बध्यमाणसुहृद्भेदव्यापारसङ्गम् ।

यथा वृषलः समाज्ञापयति, 'य एष क्षपणको जौवसिद्धिर्नाम
राक्षसप्रयुक्तो विषकन्यया पर्वतेश्वरं घातितवान्, स एनमेव
दोषं प्रस्थाप्य सनिकारं नगरात् निर्वाप्यताम्' इति । (ठ)

श्रियः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति परिक्रामति] ।

चाण । वत्स ! तिष्ठ तिष्ठ, 'योऽयमपरः कायस्थः शकट-
टामो नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यम् अस्मच्छरीरम् (ड) अभि-
द्रोक्षुमिह प्रयतते, स चापि एनं दोषं प्रस्थाप्य शूलमा-
रोप्यतां, (ढ) गृहजनस्य अस्य बन्धनागारे प्रवेश्यताम्' इति ।

श्रियः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रान्तः] ।

चाण । [चित्ता नाटयित्वा जगतम्] । अपि नाम दुरात्मा राक्षसो
गृह्येत ? (ण)

विद्धा । अज्ज ! गहोटी । * (त)

* आर्ये । गृह्येत ।

(ठ) जौवसिद्धिर्नाम्नाशनम् आत्मकृतपर्वतेश्वरवधस्य राक्षसकृततया व्यापनार्थं,
निष्काशितेन च तेन मलयकेतुसमीपे राक्षसेनैव पर्वतेश्वरो इतीति चाणक्येन इत्येव-
मवस्थं व्यापनार्थम् ।

(ड) अस्मच्छरीरमिति ।—अस्मच्छरीरमिव प्रेष्ठ चन्द्रममिति भावः । [अस्म-
च्छरीरमित्यत्र "क्षुधद्रुहोरपसृष्टयोः कर्म" (१।४।१८ पा०) इति सम्प्रदानस्य
कर्मतायां द्वितीया] ।

(ढ) शकटटासस्य शूलारोपणव्यपदेशनं मयसुत्याद्य सिद्धान्तैर्न तद्वत्त्वं
राक्षसस्य विश्वासोत्पादनार्थं, तेन वक्ष्यमाणमिदमभेदोपायमाश्रयं स्वाभीष्टलाभाशयः
स्योतितः । गृहजनस्य बन्धनागारप्रवेशनफलम् उत्तरम् चतुर्थे 'तव च पुत्रदारैः
सह समागमः' इति वक्ष्यमाद्येन राक्षसवचनेन मलयकेतुमगतिं कृतं ज्ञात्
पुत्रदारस्येति राक्षसस्य च मनसि विश्वत्पादादममिति सूक्ष्ममिदं चरचेष्टम् ।

(ण) अतुपचायवशात् क्रोधेन दुरात्मनि निर्देशः । [गृह्येत इत्यत्र सञ्भावनायां
विद्ध्] ।

(त) एतत् तृतीयं पञ्चाङ्गाश्रयम् ; तद्वत्त्वं वृद्धा—'मर्षोपचेपकं

बाब । [सदृशमात्मनस] । हन्त ! गृहीतो राजसः । (थ)
[प्रकाशन] । भद्र ! कीदृशं गृहीतः ?

सिद्धा । गृहीतो मए अज्जस्स संदेसो, ता गमिस्सं अहं
कज्जसिद्धीए । *

बाब । [सादृष्टिमद्रं लेखमपठित्वा] । (द) भद्र ! सिद्धार्थक !
गम्यताम्, अस्तु ते कार्य्यमिद्धिः ।

सिद्धा । जं अज्जो आस्सवेदि त्ति । † [पण्य निष्क्रान्तः] ।

शिशुः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! कालपाशिको दण्डपाशि-
कश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः, 'इदम् अनुष्ठायते देवस्य चन्द्र-
गुप्तस्य शासनम्' इति ।

बाब । शोभनम् । वत्स ! मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासम्
इदानीं द्रष्टुमिच्छामि । (घ)

शिशुः । यत्, आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य चन्दन-
दासेन सह पुनः प्रविश्य] । इत इतः श्रेष्ठिन् !

* गृहीतो मया कार्य्यस्य सन्देशः, तत् गमिष्यामि अहं कार्य्यसिद्धेः ।

† अदायं आज्ञापयतीति ।

यत् तु कीनं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥" इति दर्पण-
कल्पलतात् ।

(थ) दुर्याक्षो राजसः गृहीतो भवेन्न वा इति चिन्तयतः आश्चर्य्यस्य गृहीत
इति निश्चयात्मकवाक्यवशेन प्रभृतदर्शोदयः सञ्जातः । उक्तेति ।—[अयम् अरत्युप-
ग्रसनं शनः पक्षमसङ्गम ; अरतेः चिन्तायाः उपग्रसनान्] ।

(द) साङ्गुकीति ।—[उत्तमोत्तरवाक्येः कार्य्यसिद्धिरीक्षणप्रकाशनात् इहं
प्रश्नमनम्] । मलयकेतुराजसयोः विरोधापादनायै लेखरूप उपायः कृतः ।

(घ) अतः परं राजसस्य मोर्थ्यसाधिन्यप्रवचोक्तस्याय सप्तमेऽङ्के कश्चि-
द्व्यनाशोपाययोगसुखवस्तवस्य । इत्याह—चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि इति ।

चन्दनदासः । [स्वगतम्] ।—

चाणक्यमि अक्षरुणे सहसा सहविदस्स लोभस्स ।

बहुई णिहोसस्स वि संका किं जाददोसस्स ? ॥ २१ ॥

ता भणिदा मए धणसेणप्पमुहा तिस्स बाणिजिआ, जधा कदावि चाणकहदओ गेहं मे विचिस्सावेदि, ता अवहिदा णिव्वहध (न) भट्ठिणो अमच्चरक्खसस्स घरअणं, मह दाव जं होदि तं होदु त्ति । *

शिष्यः । भोः श्रेष्ठिन् ! इत इतः ।

चन्द । अअं आअदोम्हि । † [उभौ परिक्रामतः] ।

शिष्यः । उपाध्याय ! अयं श्रेष्ठौ चन्दनदासः ।

* चाणक्येऽस्मिन् अक्षरुणे सहसा शब्दायितस्य लोभस्य ।

बहुते निर्दोषस्यापि शङ्का किं जातदोषस्य ? ॥

तत् भविता मया जनसेनप्रमुखास्त्रयो वणिजिकाः, यथा कदाऽपि चाणक्यहतको गेहं मे विचिनीति, तदवहिता निर्बहत भर्तुः अनात्यराक्षसस्य गृहजनं, मन तावत् यत् भवति तत् भवतु इति ।

† अद्यमागतोऽस्मि ।

चाणक्ये इति ।—सहसा प्रसभ, शब्दायितस्य चाणक्येन आहतस्य, [शब्दं करोति इति—“शब्दवैरकलङ्घ—” (३।१।१७ पा०) इति क्वङ्, ततः “इतुमति च” (१।१।२६ पा०) इति चिबि कर्मणि निष्ठा, इट्; ततः “निष्ठाया सेटि” (६।४।५२ पा०) इति षेः लोपः] निर्दोषस्यापि लोभस्य जनस्य, अक्षरुणे निर्दोषे, चाणक्ये, [विषयविषयायां सप्तमी] शङ्का भयं, बहुते, किं वा कथा इत्यर्थः, जातदोषस्य राक्षसवनिस्तारक्षणात् दोषविशिष्टस्य, ममेति शेषः । [अत्र कूटनीति-प्रवक्तुः कौटिल्यस्य सूनीपमुपगतवतः निर्दोषस्यापि शङ्का जायते, जातदोषस्य पुनः सा कथेत्तुर्वागमादूर्वापत्तिरलङ्कारः,—“दृष्ट्वापुत्रकयाऽन्वावागमोऽर्वापत्तिरित्यते” इति दर्पवचनान्] । आर्या इतन् ॥ २१ ॥

(न) विचिनीति—मार्गवति । निर्बहत—निकाशयत, अन्तःपुरात् खानानन्दं प्रापयत इत्यर्थः ।

चन्द । [उपसृत्य] । जेदु जेदु अज्जो । *

चाण । [नाट्येन अवलोक्य] । भोः श्रेष्ठिन् ! (प) स्वागतम् ?

इदमासनम् आस्यताम् ।

चन्द । [प्रवस्य] । किं ण जाणादि अज्जो, जह्वा अणुचिदो उवआरो (फ) परिह्ववाटोवि महंतं दुःखमुप्पादेदि ; ता इह ज्जेव्व अहं उचिदाए भूमीए उवविसामि । †

चाण । भोः श्रेष्ठिन् ! मा मा एवम्, उचितमेवैतत् (ब) अस्माद्विधेः सह भवतः ; तदुपविश्यताम् आसने एव ।

चन्द । [स्वगतम्] । उपलक्षितमणेण किंपि । (भ) [प्रकाशम्] । जं अज्जो आसवेदि त्ति । ‡ [उपविष्टः] ।

चाण । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्दनदास ! अपि प्रचोद्यन्ते संव्यवहाराणां लाभा वः ? (म)

* जयति जयति चार्य्यः ।

† किं न जानाति चार्य्यः, यथाऽनुचित उपचारः [अत्र “सद्विद्वत्स्य” इति अधिकपाठे—“सद्विद्वत्स्य” इति सं] परिभवादपि सद्विद्वत्सुमुत्पादयति, तत् इदं अहम् उचितायां भूमौ उपविशामि ।

‡ उपलक्षितमनेन किमपि । यदायं चाज्ञापयति इति ।

(प) भोः श्रेष्ठिन् इति ।—[एतदादि चन्दनदासातिष्ठान्नाथे परिहासवचनं नमः] ।

(फ) उपचारः,—अभ्यर्चनादिरूप आदरः ।

(ब) “उचितमेवैतत्” इत्यत्र “सम्भावितमेवेदम्” इति पाठान्तरे—इदम् उपचारकरणं सम्भावितमेव इति वदिरूपचारः, परिभवकरणम् इति तु निगूढ आशयः ।

(भ) उपलक्षितमिति—मदीयमपराधादिकं ज्ञातं, यतः अस्माद्विधेः सह इत्यादि कथितम् ।

(म) प्रचोद्यन्ते—वर्द्धन्ते । [कर्मकर्तारि उपस] । संव्यवहाराणां—व. चिन्त्यस्य । “लाभा वः” इत्यत्र “वृद्धिलाभाः” इति पाठे—वृद्धेः कुशोदय इत्यर्थः ।

चन्द । अज्ज ! अध इं ; अज्जस्स प्पसाएण अञ्जाडिदा मे वाणिज्जा । * (य)

वाच । भोः श्रेष्ठिन् ! अपि कदाचित् चन्द्रगुप्तदोषा अतिक्रान्तपार्थिवगुणान् अधुना स्मारयन्ति प्रकृतीः ? (र)

चन्द । [कर्णौ पिशाच] । संतं पावं । (ल) सारअणिसासमुगदेण विअ पुंस्समाचंदेण चंदसिरिणा (व) अधिअं णंदंति पइदिओ । †

वाच । भोः श्रेष्ठिन् ! यदि एवं, प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रियमिच्छन्ति राजानः ।

* वायं ! चच किम् ; वायंस्व प्रसादेन अलङ्घिता मे वाचिज्या ।

† श्रान्तं पापम् । श्रारदनिश्रासमुक्ततेन इव पूर्णान्चन्द्रेण चन्द्रश्रिया अधिकं जन्दन्ति प्रकृतयः ।

(व) सिद्धविषयलोकारसूचकं पददर्शयन्दं, तदेव प्रकटयन् वाच, वायंस्व प्रसादेनेत्यादि ।—[वाचिजां कर्मं व्रतिषी इति वाचिज्य, वाचिज्य करोति इति “तत्करोति तदाचष्टे” (ग०) इति चिचि “अः प्रत्ययात्” (३३।१०२ पा०) इति अः, ततटाप् । केचित् तु—“वाचिज्या” इति पठन्त, तदर्थस्तु स एव, तथा चामरः,—“वाचिज्यन्तु वाचिज्या स्यात्” इति] ।

(र) अतिक्रान्तेति ।—चन्द्रगुप्तादधिकान् सौजन्योद्भासकान् अतीतगन्दाः पार्थिवगुणान् इत्यर्थः । प्रकृतीः,—प्रकृतिभिरित्यर्थः, [अरण्यस्य ज्ञानविशेषाद्यं कतया तदधीने प्रयोज्यकर्तारं कर्मसंज्ञाभावात् कर्षीणां निरङ्कुशतया प्रयोगः । टुण्डिराजस्तु—स्मारतिः ज्ञानसामान्यवचनः, अतो गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् इत्याह । राघवानन्द-कृते—स्मरणास्कारः] ।

(ल) श्रान्तं पापं—“श्रान्तं पापमनिर्देशे” इति वचनात् अवाच्यायं श्रान्तं श्रावयन्ति वयुज्यते माक्ये, न वाच्यमित्यर्थः । अश्राव्यश्रवणे लोके राम रामेत्यनुवाह-वदाभासः ।

(व) चन्द्रश्रिया—चन्द्रगुप्तेन इत्यर्थः । [इयम् अनुगुचोद्भातजायां प्रीतिः जनेक्षुतिः अटनमङ्गम्] ।

चन्द । आसुवेदु अज्जो, किं कित्तिअं वा अत्थजादं
इमादो जणादो इच्छौअदि त्ति ? । * (श)

बाण । भोः अेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्तराज्यमिदं, न नन्दराज्यम् ;
यतो नन्दस्य एवार्थरुचेः अर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति, (ष)
चन्द्रगुप्तस्य तु भवताम् अपरिक्षेय एव । (स)

चन्द । [सहर्षम्] । (ङ) अज्ज ! अणुगच्छोदोमिह । †

बाण । भोः अेष्ठिन् ! स च अपरिक्षेयः कथम् आविर्भव-
तीति न पुनः प्रष्टव्याः स्मो भवता ? (क)

चन्द । आसुवेदु अज्जो । ‡ (ख)

* आज्ञापयतु आर्थः । किं कियदा अर्थजातमज्जनादित्यते ? इति ।

† आर्थ ! अणुगच्छोदोमिह ।

‡ आज्ञापयतु आर्थः ।

(श) मत्तः किं प्रार्थ्यते ? इत्याशयः । [इयं राजानुरागहेतुः वाक्यरचना
उपन्यासः] ।

(ष) अत्र “स्म” शब्दो लिपिकरप्रमादात् लिखितः, नृत्यस्य तस्य प्रीतिर्वर्त्तमानत्वा-
योगादिति केचित् ; प्रीत्युत्पादनस्य तात्कालिकवर्त्तमानत्वाङ्गीकारे तु सिद्धोऽयं प्रयोगः ।

(स) अपरिक्षेयः,—खेदभावः, न त्वयंसम्बन्धः चन्द्रगुप्तस्य प्रीतिमुत्पादयति
इत्यनुकर्षः ।

(ङ) अर्थावचित्तीक्या उदात्ताश्रयात् चन्द्रगुप्तात् स्वायंज्ञानेरभावसरणात्
नन्दनदासस्य हर्षः ।

(क) अन्यवर्त्मस्य दुःखाभावस्यान्येन बाधः दुष्करः इति व्यञ्जकहेतुमेव तस्यानु-
मितिः इति दर्शयन्नाह, स च अपरिक्षेय इत्यादि ।—स कथं व्यज्यते इत्याद्यभिव्यक्ति-
प्रकारः एव भवता स्मः,—वयं, न पुनः प्रष्टव्याः,—निश्चासितव्याः ? अपि तु प्रष्टव्या
एव, अत्र काकुः । तथा च प्रकृतानाम् अपरिक्षेयव्यञ्जकः स्मो हेतुरिति भवता नां
प्रति प्रष्टव्यमेव इत्याशयः ।

(ख) अपरिक्षेयहेतुपश्चात् बाणक्येन निश्चयितः चन्दनदासः पृच्छति,
[आज्ञापयत्विति ।—वदतु भवान् अपरिक्षेयव्यञ्जकः को हेतुः इत्याशयः ।

बाण । सङ्केपतो राजनि अविरुद्धाभिर्वृत्तिभिः वर्त्तित-
तथ्यम् । (ग)

चन्द । अज्ज ! को उण अधसो अज्जेण अवगच्छीअदि ? *

बाण । भवान् एव तावत् प्रथमः । (घ)

चन्द । [कर्णोपिवाय] । संतं पावं संतं पावं, कीदिसो
तिष्णाणं अग्निणा सह विरोद्धो ? † (ङ)

बाण । अयम ईदृशो विरोधो यत्, त्वम अद्यापि राजापथ-
कारिणोऽस्मात्पराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहम् अभिनीय रक्षसि । (च)

चन्द । अज्ज ! अलीअं एदं, केणापि अणज्जेण अज्जस्स
णिबेट्ठिदं । ‡

बाण । भोः श्रेष्ठिन् ! अलम् आशङ्कया, भौताः पूर्वराज-
पुरुषाः पौराणाम् अनिच्छताम् अपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य
देशान्तरं व्रजन्ति, ततः तत्प्रच्छादनम् (छ) एव दोषम्
उत्पादयति ।

* आर्य्य ! कः पुनरधस्य आर्य्येणावगम्यते ? [“को राक्षविरुद्धो स्ति” इति
प्राठे—यो राजविरुद्धः इति । “राच” इत्यत्र “राक्षि” “राक्षा” इति च क्वचित् पाठः,
“राक्षि” राजविषये, “राक्षा” सङ्घ वा इति सं] ।

+ ज्ञानं पापं, ज्ञानं पापं, कीदृशसृणानामग्निना सङ्घ विरोधः ?

‡ आर्य्य ! अलीकमेतत्, केनापि अनार्य्येण आर्य्यस्य निवेदितम् ।

(ग) सङ्केपत इति ।—सङ्केपतः,—समासतः, राजनि अविरुद्धाभिः,—अनु-
कूलाभिः, उतिभिः,—व्यवहारैः, अपरिक्षेत्रे आभिर्भवतीत्यनुकृष्टाद्यैः ; प्रतिकूलाचरणस्य
परिक्षेत्रव्यापकत्वं सिद्धम् । वर्त्तितव्यं—व्यवहृतव्यं, तदपरिक्षेत्राभिव्यञ्जकमित्यर्थः ।

(घ) भवानेव इति—[इदं प्रतिमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम्] ।

(ङ) अथ अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(च) पुरा पुरादपक्रमणसमये रक्षणं भवतु नाम, अद्यापि मलयकेतुनाश्रित्य
राजापथकरणसमये तत्पक्षविरक्षणमनुचितमिति भावः ।

(छ) तत्प्रच्छादनं—तस्य गोपनम् ।

चन्द । एवं खेदं । तस्मिं समये आसीत् अमहघरे अमञ्च-
रक्वसस्स घरअणो । *

बाबा । प्रथमम् 'अनृतम्,' इदानीम् 'आसीत्' इति परस्पर-
विरोधिनी वचनं । (ज)

चन्द । एत्तिअं जेब अत्थि मे वाआच्छलं । † (झ)

बाबा । भोः अेष्टिन् ! चन्द्रगुप्ते राजनि न परिग्रहः कलानां,
तत् समर्पय राजसस्य गृहजनम्, अच्छलं भवतु भवतः ।

चन्द । अज्ज ! णं विस्सवेमि, तस्मिं समये आसीत् अमहघरे
अमञ्चरक्वसस्स घरअणो त्ति । ‡

बाबा । अथ इदानीं क्व गतः ?

चन्द । ण जाणामि कहिं गदो त्ति । §

बाबा । [स्मित कृत्वा] । कथं न ज्ञायते नाम ? भोः अेष्टिन् !

* एवं नु इदम् । तस्मिन् समये आसीदकङ्कहे अमात्यराजसस्य गृहजनः ।

† एतावदेवास्ति मे वाचाच्छलम् ।

‡ आर्य्य ! ननु विज्ञापयामि, तस्मिन् समये आसीदकङ्कहे अमात्यराजसस्य
गृहजन इति ।

§ न जानामि कुत्र गत इति ।

(ज) प्रथमम् 'अलीकमेतत्' इति कथनेन स्तनिकेतने राजसगृहजनस्य स्थितेः
असत्यतोक्ता, इदानीम् 'आसीत्' इति कथनेन समय विशेषे स्थापितक्ता, इत्यनयोः
वचनयोः परस्परविरोधिता इति ।

(झ) "कलं निरस्य भूतेन" इति कृतेः कपटं नरेन्द्रायास्त्वम् इति प्रकटयन्
ब्रवीति, एत्तिअमिति ।—एतावत्—पूर्वापरविरोधकपं, वाचाच्छलं, न तु तत्कृतनिष्क-
रुपापराधः । ["वाचा" इति आवसो वाक्शब्दः, "वटि भागुरिस्सोपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः । आपवैव हलन्तानां यथा वाचा निष्ठा दिग्वा ॥" इति नियमात्] ।

शिरसि फणौ, दूरे तत्प्रतीकारः; अन्यच्च नन्दमिव विष्णु-
गुप्तः—” । (ज) [इति अर्धौक्तौ लज्जां नाटयति] । (ट)

नन्द । [स्वगतम्] ।—

उपरि घणाघनस्थितिं दूरे दृष्ट्वा किमेतदावडिञ्चं ? ।

हिमवति दिव्योसहिञ्चो सीस्से सप्पो समाविट्ठो * ॥ २२ ॥

* उपरि घनाघनस्थितिं दूरे दायता किमेतदापतितम् ? ।

हिमवति दिव्योवचयः शोषं सर्पः समाविट्ठः ॥

(ज) शिरसि फणौति ।—फणौ—सर्पः, विषधरत्नम् असृज्यदंशनक्षम इत्यर्थः, शिरसि—उत्तमाङ्गे, [एतेन दंशनमात्रेणैव विनाशसम्भावना व्यज्यते] उपस्थितः इति शेषः, तत्प्रतीकारः,—तस्य—फणौ, प्रतीकारः,—निवृत्तिनोपायः, दूरे—विप्रकृष्टे, वर्तते इति शेषः, राजदोषिणा सृष्टं सन्धानादसृज्यविक्रमो राजदण्डः सन्निहितः, निवृत्त्युपायः पुनरसन्निहितः इत्यर्थः, [अप्रमत्तप्रशसाऽलङ्कारः] । अस्य निवारणोपायः राक्षसेन चन्द्रगुप्तजननं, तत्प्रथाया दूरावर्तिनौ, फलिष्यति न वा इति संशय एव ; तथा च “उपस्थितं परित्यज्य योऽधुवं तु विचिन्तयेत्” इत्युक्तौतिरागतेति भावः । [‘नन्दम्’ इति जातावेकवचनम्] । विष्णुगुप्तः,—चाणक्यः ।

(ट) स्वगतनन्दजननस्य उपमानतया स्तेन कथनमतीवागुचितमित्यतश्चाणक्यस्य लज्जा ।

मित्रराक्षसकलत्रादौ पापम् अतिमदत्, अमागुप्तकर्त्तव्यतया च साधुजनविगर्ह-
मेव भवेत्, तदप्रदाने च नास्ति चाणक्यतो भावः ; एवं-सदृष्टे किमिदानीं विधेयम् ?
इति चिन्तामप्रमत्तेनाह, उपरोति ।—घनाघनस्थितिं घनाघनस्य बहुकमेघस्य, तथा
च महाभारते शान्तिपर्वणि—“समुज्जमाना बहुधा येन जीताः पृथक् घनाः । वर्षमोक्ष-
कृतारम्भास्ते भवन्ति घनाघनाः ॥” इति । [इत्युक्तौतिराच “चरिचलितवदोनां वा
द्वित्वमप्याक् अभ्यासयेति वक्तव्यम्” इत्यत्र “दन्तेर्घल्लक्ष” इति वार्तिकेन अभ्यासा-
ऽऽगागमे अभ्यासस्य घत्वे च “अभ्यासाद्य” (७ : २ । ५५ पा०) इति उत्तरस्य दण्ड
कुत्वे घनाघनः इति सिद्धम्] यदा—घनस्य मेघस्य, अघनस्थितिं नास्ति घनं यस्मात्
तत् अघनं तत् स्थितिं शब्दितम्, अतिघोरमजितमित्यर्थः, उपरि, वर्तते इति शेषः,
द्विधा प्रिया, दूरे, तिष्ठतीति शेषः, एतत् किम् आपतितम् उपस्थितम् ? विरडिञ्चं
भेषजनिः कर्तृभोक्षीपक्षत्वात् कटक्षर इति भावः ; तत्प्रतीकारस्तु प्रियासङ्गम

चाच । “—चन्द्रगुप्तम् अमात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यतीति मैवं
मंस्थाः । पश्य—

विक्रान्तेनैयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्वक्रनासादिभिः

नन्दे जीवति, या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।

तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्,

कश्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत पृथक् ? ॥ २३ ॥

एव, तस्या दूरस्थितेः कश्चन न सम्भवः ; एव शीघ्रे सपेः समाविष्ट. दंशनायमुपागत
इत्यर्थः, तत्प्रतीकारोपायभूता दिव्यवेषयः हिमवति हिमालये, अतिदूर इत्यर्थः,
सन्तीति शेषः । अर्थ भावः,—सत्युरोगस्य सङ्कटभावेन उपस्थितिः, किन्तु तदीयस्य
दूरवर्त्तितात् सुतरां प्रतीकारासम्भव इति । [अब मेघगर्जितादिभिरतिशयोक्ताण्डितस्य
विरहिणो दयितादूरवर्त्तितया तदीयदुःखानपनोदनरूपप्रस्तुतात् श्रेष्ठिकर्तृकशास्त्र-
कलमार्पणेन चाचक्षुषोणनासम्भवरूपप्रस्तुतप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ; सा च शीघ्रेस्थितसर्पस्य
हिमवतः शीघ्रधानयनमिव सर्वदाऽसम्भवमिति विष्वप्रतिविम्बबोधनात् दृष्टान्ताल-
ङ्कारेण सङ्कीर्त्यते] ॥ २२ ॥

नयपराक्रमसमन्वित-सुसचिव-मैत-नवनन्दविनाशनेन मोक्ष्यशोस्त्रैर्यप्रतिपादन-
पुरःसरं स्वपौरुषोत्कर्षे प्रकटयन्नाह, विक्रान्तेरिति ।—विक्रान्तेः विक्रमशालिभिः,
[एतेन तेषां प्रसङ्ग परापङ्कशासम्भवं व्यज्यते] न केवल विक्रमयुक्तेरपि तु नय-
शालिभिः नोतिष्ठैः, [एतेन नयानभिः पराक्रमप्रयोगः फलसिद्धेः प्रतिकूषः, इह तु
तदव्यथैवेति ध्वन्यते] सुसचिवैः सुमन्त्रिभिः, [एतेन सचिवमूर्त्तये तु पराक्रमव्या-
यथाप्रयोगात् फलसिद्धिरिति व्यज्यते] वक्रनासादिभिः प्रधानपुरुषैः जीवांत नन्दे
[इति जातावेकवचनम् । एतेन न केवलं नयपराक्रमशालिनः सचिवाः, अपि तु
निखिलनृपगुणसम्पन्नाः नरपतयः, तथापि न पुनः दिवाः, अपि तु नवसङ्काकाः,
अतः कश्चमपि न प्रमादसम्भावनेति सूच्यते] मुहुः बारं बारं, चलन्ती अतिवचसा,
दुर्ज्ञेयास्त्रप्रयोगप्रभावादिति भावः, या श्रीः राजलक्ष्मीः, तदा स्थैर्यं न गमिता
न प्राप्तिता, न खिरीकृतैत्यर्थः, की जनः, जगत् प्रह्लादयन्तीम् उशस्यन्तीं, द्युतिं
चन्द्रिकांमिव, एकत्वमुपागतां स्थिरत्वमापन्नां, सन्नोत्था मथा हंतुना इति शेषः, तां
यिथं, चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः इच्छार्त्तुं विद्योजयितुं, व्यवस्येत प्रयतेत ? न कोऽपि
तत् कर्तुं शक्नुयादित्यर्थः । नयसु नन्देऽपि जीवसु व्यासज्य छिताऽपि या मथा
सञ्चालिता सती स्त्रैर्यं न गमिता, तां चन्द्रगुप्ते एकत्वमुपागत्य दृढतया स्थितान्

अपिच, [आस्वादितेत्यादि प्रागुक्तं पठति] । (उ)

चन्द । [खगतम्] । फलेण संपादितं सोहृदि दे
विकल्पितम् । * (ड)

[नेपथ्ये उत्सारणा (ठ) क्रियते] ।

बाब । शार्ङ्गरव ! ज्ञायतां किमेतत् ।

शिशुः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य,
पुनः प्रविश्य] । उपाध्याय ! एष राज्ञः चन्द्रगुप्तस्य आज्ञया
राजापथ्यकारी क्षपणकी जीवसिद्धिः सनिकारं नगरात्
निर्वाप्यते । (ण)

बाब । क्षपणकः ? अहह !! अथवा—अनुभवतु राजापथ्य-

* फलेण संपादितं भोभते ते विकल्पितम् ।

अविद्यमानेषु नन्देषु कश्चालयेत् ? इति भावः । [अत्र सम्भावनायां लिङ् । उपमा-
ऽलङ्कारः] । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(उ) आस्वादितेत्यादि ।—[एतत्तु स्वास्यगुरामप्रकाशविशिष्टवचनं पुष्पम्] ।
(अयं श्लोकः १४ पृष्ठे द्रष्टव्यः) ।

(ड) [“सम्पादितम्” इत्यत्र “भूवादितम्” इति पाठे—प्रकटितम्] ।
विकल्पितम्—आत्मनः श्लाघा ।

(ठ) उत्सारणा—दर्शनायै मिलितानां लोकानां सुन्दरनिवारणार्थमप-
सारणा ।

(ण) राजापथ्यकारी—राजविद्रोहीत्यर्थः, [पथ्यं—हितं, पथः अनपेक्षम् इति
यावत् ; “वर्धपथ्यं न्यायादनपेते” (४।४।२२ पा०) इति यत्, न पथ्यम् अपथ्यम्—
अहितमित्यर्थः, राज्ञः अपथ्यं राजापथ्यं, तत् कर्तुं शीलमसौ इति राजापथ्यकारी] ।
सनिकारं—सापमानम् । निर्वाप्यते—देशान्तरं प्रस्थाप्यते, प्रकारान्तरेण वधदण्डं
पाप्यते इति यावत् । “वपनं द्रविषादानं स्थानाभिज्ञानमर्थं तथा । एव हि ब्रह्म-
वन्धूनां वधो नाभ्योऽस्ति देहिषः ॥” इति भागवतोक्तेः सत्यासिनामपि ब्राह्मणवद्दण्ड-
विधानाच्च ।

(त) क्षपणकः,—निष्परिवहः तपस्वी, तेन निकारानर्हः इति काश्यपावि-
वरवाचः अहहशब्दः । अथवेति ।—राजापथ्यकारी यः कश्चिदपि निदास्य एवेति

कारित्वस्य फलम् । भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास ! एवमयं
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा, तत् क्रियतां पथ्यं
सुहृद्वचः, समर्प्यतां राजसगृहजनः, चिरमनुभूयन्तां विचित्रा
राजप्रसादाः । (त)

चन्द । णत्थि मे गेहे अमच्चरक्खमघरअणो । *

[ततो नेपथ्ये कलकलः ।]

चाण । शार्ङ्गैरव ! ज्ञायतां पुनः किमेतत् ।

शिशुः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रुत्य, पुनः
प्रविश्य] । उपाध्याय ! असौ राजाज्ञया राजापथ्यकारी कायस्थः
शकटदासः शूलम् आरोपयितुं नीयते ।

चाण । स्वकर्मफलभाक् भवतु । भोः श्रेष्ठिन् ! एवमयं
राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा, न मर्षयिष्यति राजस-
कलत्रप्रच्छादनं भवतः, तत् रक्ष परकलत्रेण आत्मनः कलत्रं
जीवितञ्च । (थ)

चन्द । अज्ज ! किं मे (ट) भअं दसेसि ? संतं वि गेहे
अमच्चरक्खमस्स घरअणं ण समप्पेमि, किं उण असंतं । †

* नानि मे गेहे अमात्यराजसगृहजनः ।

† चार्थ ! किं मे भयं दर्शयसि ? सन्तमपि गेहे अमात्यराजसस्य गृहजनं न
समर्पयामि, किं पुनरकलत्रम् ।

समाधानम् । तीक्ष्णेत्यादि ।—चन्दनदासेन सह कथोपकथनसमये अपथ्यकस्य
राजदण्डवर्णनं तदुपासनाद्यर्थम् ; एवम् अप्येऽपि ।

(थ) मर्षयिष्यति—क्षमिष्यते । प्रच्छादनं—गोपनम् । परकलत्रेण—राजस-
भार्याप्रदानेन, आत्मनः कलत्रं जीवितञ्च रक्ष, अन्यथा तदनर्पणे तव कलत्रजीवनयो-
रनिष्टः स्यादित्याशयः ।

(ट) मे इति ।—[अत्र "गतिबुद्धिः"—(१४४१२ पा०) इति सूत्रे "इमे; सर्वत्र"

बाब । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ?

चन्द । बाढं, (ध) एसो मे खिरो णिच्चओ । *

बाब । [स्तब्धम्] । साधु चन्दनदास ! साधु !—

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जनः ।

क इदं दुष्कारं कुर्यादिदानीं शिविना विना ? ॥ २४ ॥

[प्रकाशम्] । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ?

चन्द । बाढं । † (न)

* बाढं, एष मे खिरो निश्चयः ।

† बाढम् ।

इति भाष्यवचनात् कर्मतायां "पक्षे दर्थयन्" इतिक्त् "कर्मणा यमनिप्रेति" (१।४।३२ पा०) इति सूत्रेण चतुर्थी] ।

(च) बाढं—"भ्रष्टप्रतिज्ञयोः बाढम्" इत्यमरः ।

वस्तुनिमित्तं निखिलकेश्यज्जातमपह्नाय स्वविनाशमनायासेन स्वीकृतचन्दन-
दासस्य दृढतानवगम्य मनसा तं कीर्ति, सुलभेष्विति ।—अर्थलाभेषु अर्थानां लाभः
येभ्यः ते अर्थलाभाः अर्थागमोपाया इत्यर्थः, तेषु सुलभेषु सत्सु राक्षसकलव-
परित्यागे राजानुपहृताभ्यः, तन्नामे च विविधोन्नतिः सम्भाव्यते इति जानन्नपि
इति भावः; इदानीम् अस्मिन् कलियुगे, शिविना तन्नामधेयेन राज्ञा, विना
परसंवेदने (संविद्यते अनुभूयते इति संवेदनं सुखदुःखादि, प्रकरणादव दःख)
परस्य इतरस्य, संवेदने दुःखे तद्विषये, (परसंवेदने परकीयाद्येभ्यः समर्पणे कृते
सति स्वस्वाद्यर्थलाभेषु सुलभेषु अयमेव अन्वयः साधुः) इदम् उत्तमप्रकारं स्वजीवन-
दानेनापि स्वाद्ये तथोक्तस्य परकलवाच्छादनरूपं, दुष्करम् असाध्यं, राजदण्डावश्य-
म्भावादिति भावः, कर्म को जनः, कुर्यात् ? न कोऽप्येत्यर्थः । जनार्जोपायाद्येत्वेन
तथाऽऽचरथं छादित्वाशङ्क्य तेषां सुलभत्वं प्रदर्शितम् । शिविना कपोतरक्षणाद्य श्येन-
कृतोपाद्येमात्मनः सांसं दत्तमिति पौराणिकी वार्ताऽऽमानुसन्धेया । [अत्र महतः
श्रिवेश्वरितस्य प्रस्तुताङ्गत्वादुदात्तालङ्कारः, श्रिविः गरुडः पुण्यवहुले कृतयुगे कृतवान्,
त्वं तु इदानीं पापवहुलेऽपि कलौ करोषीति ततोऽप्यधिकमुचरितस्त्वमिति व्यतिरेकस्य
अन्वयः । इदमपि पुण्यम्] । पथ्यावक्तं इत्यम ॥ २४ ॥

(न) स्वजीवननाशेऽपि अमात्यकलवच्छासमर्पणरूपो निश्चयः निषीधनानीऽर्थः ।

बाण । [सक्तीषम] । दुरात्मन् ! दुष्टवणिक् ! अनुभूयतां तर्हि राजकीपः ।

चन्द । [बाहू प्रसार्य (प)] । सज्जोहि, अणुचिद्दु अज्जो अत्तणो अहिभारस्स अणुरुअं । *

बाण । [सक्तीषम] । शार्ङ्गरव ! उच्यताम् अस्मद्वचनात् कालपाशिको दण्डपाशिकश्च—“शीघ्रमयं दुष्टवणिक् निगृह्यताम्” अथवा—निष्ठतु, उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, “गृहीतगृहसारम् एनं सपुत्रकलत्रं संयम्य रक्ष” तावत्, यावत् मया वृषलाय कथ्यते, (फ) स एव अस्य सर्वस्वप्राणहरणं दण्डम् आज्ञापयिष्यति ।

शिष्यः । यत् आज्ञापयति उपाध्यायः । श्रेष्ठिन् ! इत इतः ।

चन्द । [उल्लास] । अज्ज ! अअमाअच्छामि । [स्वगतम्] । दिट्ठिआ मित्तकज्जेण मे विणासो जणिदो, ण उण पुरिसः दोसेण । † (व) [परिक्रम्य शिष्येण सट् निज्जान्तः] ।

बाण । [सट्पथम्] । हस्त !! लब्ध इदानीं राजसः । कुतः ?—

* सज्जोऽहि, अनुतिष्ठतु आर्यः आत्मनाऽधिभारस्य अनुदपम् । [“सरिसं” इति पाठे—सट्पथम्] ।

† आर्य ! अपमानाच्छामि । दिष्ट्या निवृत्तायैव मे विनाशो जनितः, न पुनः पुरुषदीपेण ।

(प) दण्डवद्वन्द्वे सानन्दचित्तताम्रदर्शनाद्यैः निःशङ्कं दण्डवद्वन्द्वे वा बाहुप्रसारणम् ।

(फ) गृहीतगृहसारं—गृहीतः गृहस्य सारः,—मूलवनादिरूपलिङ्गराशः यस्य स तथोक्तस्तम् । वृषलाय इति ।—[अत्र “क्रियापदस्यपि कर्तव्यम्” इति वार्तिकान् अतर्ह्यो । इदं कृशना हितागमननिरोधनं निरोधः । कृशना कपटेन हितागमनाय स्वेष्टसिद्धये चन्दनदासनिरोधात् ; यद्वा—हितं राजसम् आगमयति इति हितागमः, हितागमस्य हितराजसागमनहेतुभूतस्य चन्दनदासस्य निरोधनात्] ।

(व) पुरुषदीपेण—स्वाध्यापराधेन, सर्वपुरुषसाधारणदीपेण न विनाशः जनितः इत्यर्थः । [अत्र अत्रप्रपूर्वकं कथितारस्तु, स्तादृशाश्च स्वपीडात् परिसङ्क्रान्ताः] ।

त्यजत्वप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमापदि ।

तथैवास्मापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥ २५ ॥

[नेपथ्ये वृक्षदलः]

राक्षसः । शार्ङ्गैरिव !

शिशुः । [प्रविश्य] । उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।

राक्षसः । ज्ञायतां किमेतत् ।

शिशुः । [निष्क्रिय विभाव्य पुनः प्रविश्य सन्धानतः] । उपाध्याय ! एष खलु शकटदासं बध्यमानं बध्यभूमेः आदाय समपक्रान्तः (भ) सिद्धार्थकः ।

राक्षसः । [अगतम्] । साधु सिद्धार्थक ! साधु, कृतः कार्यारम्भः । (म) [प्रकाशम्] । प्रसह्य किमपक्रान्तः ? [वक्रोपम] । वत्स ! उच्यतां भागुरायणो यथा “त्वरितमनं सम्भावय” इति । (य)

वत्सुकलतरङ्गणाञ्च चन्दनदासस्य स्वमरणसौकर्यमाकर्ण्य मुद्रितराक्षस्य राज्ञस्य पराभवमुपेक्षमात्रं आह, त्यजतीति ।—अयं चन्दनदासः, तस्य राजसूय, आपदि पुत्रकलत्रादीनां शतकुले पतिष्यत्स्वरूपायां, तद्वत्तयायेति भावः, प्राणान् अप्रियवत् अनिष्टवत्, [अप्रियैः अमनोष्टैः तुल्यम् इति वृत्तिः] यथा त्यजति, अस्य चन्दनदासस्य, आपदि स्वसूयवत्तयाये राजदण्डेन विनाशरूपाया विपत्तौ सत्या, तथैव तस्य राजसूयापि, प्राणाः न प्रियाः, भविष्यतीति शेषः, तस्य कृतोपकारित्वात् अमृत-चन्दनदासेन सहामिन्नद्वयत्वाच्च । नूनमुपेक्षे, सम्भावयामीति भावः । [अत्र अयं सु-
वृक्ष सोऽपि अयनिव इति उपमेथोरमा व्यङ्गा] । पद्यावक्तं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(भ) बध्यभूमेः इति ।—[अपादाने पञ्चमी] । समपक्रान्तः,—पलायितवान् ।

(म) कार्यारम्भः,—स्वमन्त्रितस्य शकटदासं बध्यभूमेरादायापसरणरूपस्य कार्यस्य आरम्भः साधु यथा ज्ञातं तथा कृतः । तथा करणे च तस्य राजसूयविषे विनाशसमाजगता स्यात् इति, तेन चापे वर्णयिष्यमाणं महत् कार्यं भविष्यतीति तस्य साधुत्वम् । [अयमपि विन्दुः] ।

(य) सम्भावय—वर । निश्चयं सिद्धार्थकमानव इति वाक्यं, त्वमपि तेन सह गत्वा कार्यं साधय इति च गूढोपमः ।

शिष्यः । [पुनः तथा कृत्वा प्रविश्य सविषादम्] । उपाध्याय ! हा धिक् कष्टम् अपक्रान्तो भागुरायणोऽपि । (र)

आच । [स्वगतम्] । व्रजतु कार्य्यसिद्धये । (ल) [प्रज्ञाशं सकोपनिव] । वत्स ! कृतं विषादेन, उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् भद्रभट-पुरुषदत्त-हिङ्गुरात-वल्लगुप्त-राजसेन-रोहिताक्ष-विजय-वर्माणः । “शीघ्रम् उपसृत्य गृह्यतां दुरात्मा भागुरायणः” ।

शिष्यः । यदाज्ञापयति उपाध्यायः । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सविषादम्] । उपाध्याय ! हा धिक् कष्टं, सर्वमेव तन्त्र-माकुलीभूतं, तेऽपि खलु भद्रभटप्रभृतयः प्रथमम् अप्रभाताया-मेव रजन्याम् अपक्रान्ताः । (व)

आच । [स्वगतम्] । सर्वेषामेव शिवाः पन्थानः सन्तु । [प्रज्ञाशम्] । वत्स ! अलं विषादेन । पश्य—

ये याताः किमपि प्रधार्थ्यं हृदये, पूर्वं गता एव ते,
ये तिष्ठन्ति, भवन्तु तेऽपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः ।

(र) भागुरायणस्यापि अपक्रमणं मलयकैतोराशयस्थित्या वक्ष्यमाणकार्य्य-निष्पादनाद्यै, तच्च आचक्षेण व्ययमुपदिष्टम् ।

(ल) कार्य्यस्य—अये वर्णयिष्यमाणस्य स्तोपदिष्टस्य कृत्यस्य, सिद्धये—निष्पादनाय ।

(व) तन्त्र—प्रकृतिसंख्यलम् । आकुलीभूतं—व्यतिवृत्तम्, अनवस्थितमव्यादमिति यावत् ; प्राथोऽनेकेषाम् अपसरणात् । अप्रभातायां रजन्याम् इति ।—[अत्र “प्रथम-तरमुपस्थेय” इति क्वचित् पाठः] । अपक्रान्ताः,—पञ्चायिताः ।

योऽहं सहायकोऽपि खलुहिंस्रत्वा सर्वे सम्पादितवान्, तस्य मे स्मितायां तदनुवृत्तौ किं सहायगमनेनेति वदः प्रकटयितुमिच्छन्नाह, ये याता इति ।—ये भागुरायणादयः, किमपि मनुपदिष्टमनुपदिष्टं वा इष्टं, हृदये प्रधार्थ्यं मनसि कृत्वा, (अस्मादिदं मनसि कृत्वा इति वदः, अस्मात्कार्य्यसिद्धिमुद्दिश्य इति गूढम्) याताः मलयकैतोः समीपे इत्यर्थः, ते पूर्वमेव गताः, हृदयचिन्ताऽनुसारित्यात् स्वस्वगतेः, यतः तदनुशीलनं हृदेव, “गतस्य शोधनं नास्ति” इति न्यायादिति भावः ; ये जनाः, अत्र इदानीं तिष्ठन्ति तेऽपि गमने मलयकैतुसमीपगताः, प्रकामोद्यमाः

एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका

नन्दोन्मूलनदृष्टवैर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गात्रम ॥ २६ ॥

[उक्त्याय प्रत्यक्षवदाकाशे लुप्तं बहः ।] एष खलु दुरात्मनो भद्रभट-
प्रभृतीन् आहरामि । [आत्मगतम्] । दुरात्मन् राक्षस ! क्व
इदानीं यास्यसि ? (श) एषोऽहमचिरात् भवन्तं—

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलदानशक्तिम्

उत्सेकिना बलमटेन विगाहमानम् ।

प्रकाशमानोत्साहः, कामं यथेष्टम्, अनुमतमेतदव इत्यर्थः, ("अकामानुमतौ
कामम्" इत्यमरः) भवन्तु गच्छन्तु इत्यर्थः, मया खलुङ्गा एव तैर्बिनाऽपि
सर्वकार्याणां सम्पाद्यत्वात् तैरपि न मे प्रयोजनमिति भावः । अर्थसाधनविधौ
प्रयोजनसम्पादनरूपे विधाने, सेनाशतेभ्यः बहुसेनाभ्यः, अधिका अविषयकार्यत्वात्,
नन्दोन्मूलनदृष्टवैर्यमहिमा नन्दानाम् उन्मूलने दृष्टः वैर्यस्य शक्तेः, महिमा
माहात्म्यं, कार्यक्षमतातिशय इत्यर्थः, यस्याकाङ्क्षो, एका अद्वितीया, मम बुद्धिस्तु
केवलं मा गात् न गच्छतु, [बुद्धेः सर्वकार्यसाधनक्षमताद्योतनार्थं नन्दोन्मूलनेत्यादि
विशेषणम्] बुद्धियत्नेन एवाहं सर्वं सम्पादयिष्यामि इति भावः । [अत्र काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । अर्थं चतुर्वर्णनिर्वर्णनं वर्णसंहारः । ब्राह्मणादिवर्णान्तःपातिनीनां
प्रकृतोनां ये याता इत्यादिना निर्वर्णनात् निर्देशात् वयोदशम अक्षम् । ततोवाङ्मे
वक्ष्यमाणं तेषामुदलमानेय्यामि इति गूढाशयः ।] आर्टूकविक्रीडितं उतमम् ॥ २६ ॥

(श) स्वप्रेरितपुरुषैः राक्षसस्य व्यापनात् तस्य मुखयाच्छलं द्योतयन्नाह, केदानी-
मित्यादि ।—इदानीमस्मत्प्रेरितगुप्तचरैरेवं संवेष्टितः कस्मिन् पुरुषे विश्वस्य स्वकृत्यं
विश्वस्य यास्यसि ? न केचिदपि तवार्थसाधकाः, सर्वे ममार्थसाधका एव, मत्प्रापि-
त्वात् ; यद्वा—क कस्मिन् देशे, यास्यसि ? अस्मत्प्रापिभिरनुसन्धियमाणः यत्र कुत्रापि
प्रजाधिप्यसे तत्र तमेव धृतो भविष्यसीति तत्र पञ्चायनमप्यनुकरमिति भावः ।

स्वबुद्धिविभवेन नन्दवंशध्वंसं नन्दराज्ये भौथ्यप्रतिष्ठाया विदधत् क्षौटिल्यः स्वबुद्धि-
क्षौत्रलेन नीतिबुद्धिविभूषितस्यापि राक्षसस्य वशीकरणं प्रतिपादयति, स्वच्छन्दमिति ।
—एकचरम् एकः निःसहायः, रूढहीनश्च सन्, चरतीति तथोक्तं, नन्दवंशसम्बन्धिनी-
ऽकाम् इति तमेकचरसीति भावः, उज्ज्वलदानशक्तिम् उज्ज्वला उत्कृष्टा, दानशक्ति-
वितरकशक्तिः, मदलक्ष्मणरक्षसामर्थ्यं यस्य तद्याविधं, परज्योत्स्नापाद्यं महता
ज्योत्स्नयेन आपितः श्वटद्वास इति वक्ष्यमाणवदुज्ज्वलधारिणमिति भावः ;

बुद्ध्या निगृह्य, वृषलस्य कृते, क्रियायाम्

आरण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २७ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] । (घ)

इति मुद्राराक्षसे प्रथमोऽङ्कः । (स)

उत्सर्जना उदितेन, बलमदन सैन्यगर्वेण, देहिहसामर्थ्यग्रीहामपराक्रमेण च, अराति-
हस्तगतो विनश्येत्, न त् चन्द्रगुप्त सन्दधीत इति वृथाङ्गे वक्तृमाचटुरभमानवतेति
भावः; स्वच्छन्दं यथच्छ यदा—स्वच्छन्दं निरङ्कुशं, अपचमपट्टाय विजातीयं परपक्ष-
माश्रितोऽमोति तव कोऽप नियन्ता नास्तीत्यर्थः, । वगाहमानम् अकटपकाराय चट्ट-
मान, बिचरन्तश्च, आरण्यकं वन्य, दर्दमत्वमास्यात्, गजमिव भवन्मिति गद्यरूपद-
मवाक्यान्वयः भाष्यः, । वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्य, कृते निमित्त, तस्य प्रयोजनमाश्रय-
मित्यर्थः, बुद्ध्या निगृह्य वशीकृत्य, क्रियाया तस्यैव साधिव्ययव्ययकपाया, वाहनादि-
रूपायाश्च, प्रगुणीकरोमि प्रकटगुणवन्मम, अनुरागिणमित्यर्थः, मुदटरज्जुवदश्च, करोमि ।
यथा आरण्यकी दृष्टगजः शनैर्गेतपाटट्टटरज्जुवन्मनादिना उपार्थेन मंवाहनादि-
क्रियाया प्रगुणीकृत्यते (वशीकृत्यते) एव त्वामतिसङ्कटे पातयित्वा अगतिकतया
यथा स्वयमेव प्रवणीभवसि तथा वृषलसाधिव्यक्रियाया वशीकरोमि इत्यर्थः । [अत्र
शेषानुप्रासिता उपमा । अर्थं प्रथमः,—“प्रथमस्तु तदप्रामो व्यापारोऽतित्वरान्वितः”
इति लक्षणात् । इत्थं यद्विन्दुसन्ध्यारूपप्रतिमुखसन्धिः । । विन्दुप्रथवानुगुण्येनास्य सन्धिः
अथोदशान्वयज्जानि यथामति योजितानीति स्यादृष्टिभिरवधार्य सन्तोऽव्यम्] ।
वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(घ) “पादेस्त्रिचतुर्गैरङ्गक्षेपामन्ते च निर्गमः” इत्युक्तेः प्रविष्टपादाणामङ्गक्षेपे
निष्क्रमणस्यावश्यकत्वात् निष्क्रान्ताः सर्वे इत्युक्तम् ।

(च) “प्रत्यक्षनेत्रविरितो रसभावसमुज्ज्वलः” इत्याद्युक्तलक्षणः अङ्कः ।

इत्यशेषमास्त्राटवोसचरवपञ्चानन कुलपतिकल्प-“।ब,ए”इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचिताया, तदात्मजाभ्या

श्रीमदाशुतोषावद्याभुषण श्रीमान्नयवोषविद्यारत्नाभ्या

परिवासेत परिवर्द्धिताया सुखवाचिणी-

समाख्याया मुद्राराक्षसव्याख्याया

प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आदितुष्टिकः । (क)]

आदि ।—

जायंति तंतजुन्ति जहद्विभ्रं मंडलं अद्विलिंहंति ।

जे मंतरकवणपरा ते सम्पणराहिवे उववरंति * ॥ १

* जानानि तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।

ये मन्त्रकवणपरास्ते सर्पनराधिपे उपचरन्ति ॥

(क) अथ राजसक्तोपायद्वयान्तकवणाय प्राप्त्यापताकासम्बन्धयोर्गर्भ-
सन्धिः द्वितीयेनाङ्के आरभ्यते ।—“गर्भस्तु दृष्टद्वयस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः” इति
अत्राद्यात् । पूर्वाङ्के दृष्टत्वा अत्र राजसादितुष्टिकसंवादेकपया व्यापित्वा कथया
पताकाख्याया गटस्य अष्टस्य आचक्षणीतिरूपस्य बीजस्य अये मुहुरन्वेषणात् । पताका-
प्राप्त्याशानुगुणेन गर्भसन्धेरङ्गानि—“अभूतादरणं मार्गी रूपोदादरणे क्रमः । सङ्कट-
शानुमानच्च तोटकाधिवले तथा । सहेगसम्भवात्तेषां दादशाङ्गान्यनुक्रमात् ॥” इति ।

आदितुष्टिकः,—सर्पक्रीडनीपजीवोत्पत्तिः, (“सापुङ्गे” “तुष्टिचोयाला” इति
वा भाषा) [अदितुष्टेन सर्पमुखेण दीव्यतीति ठक्] अथादितुष्टिकरूपच्छत्रवेश-
चारिणो विराजगुप्तस्य सर्वे प्राक्तनं वचनं प्रस्तुतोपयोगिच्छात्रवरणमभूतादरणम् ;
प्रस्तुतस्य राजसं प्रति कुसुमपुरद्वयान्तकवणस्योपयोगे कृपाचरणात् ।

सुनीतिप्रयोगनिपुणेन बीजसम्पन्नेन राज्ञसेन कृपना कुसुमपुरद्वयान्तं शान्तं
नियुक्तः आदितुष्टिकवेशधारी पुरुषः स्वकार्येण दुरवगाहाराजनीतिपरतया-
इतिक्लेशकरत्वं दर्शयितुमाह, जानन्तीति ।—ये जनाः, तन्त्रे खराष्ट्रचिन्तायां, विषोषध-
विशेषे च, (“तत्र खराष्ट्रचिन्तायां शास्त्रोपधमखेवपि” इति वैजयन्ती) युक्तिं
सिद्धान्तोक्तत्वायं प्रयोगश्च, यथास्थितं यथावयं, जानानि, मण्डलं राष्ट्रम्, अथवा दादश-
राजमण्डलम्, अथमरिः, अयं मित्रम्, अथमरिमित्रम्, अथमुदासीनः, अयं विजिगीषुः
इत्यादिसङ्कटं, पक्षे—मण्डलं माहेन्द्रादिदेवतायन्त्रं, मण्डलाकारवेष्टनं वा, अभि
अभिषेच्य, विशेषतो ज्ञात्वा, [“अभिरभागे” (१४।८१ पा०) इति द्वितीया] लिखन्ति

[आकाशः] । अज्ज ! किं भणामि—को तुमं त्ति ? (ख)
अज्ज ! अहं क्वु आहिंत्तुं डिओ जिस्सुविस्सो णाम । [पुनराकाशः] ।
किं भणामि—अहंपि अहिंणा खेत्तिटुं इच्छामि त्ति ? अध
कदरं उण अज्जो वित्तिं उवजीवदि ? [पुनराकाशः] । किं
भणामि—राअउलसेवओ त्ति ? णं खेलदि ज्जेव अज्जो अहिंणा ।
किं भणामि—कधं त्ति ? अमंतासहिक्कुसलो वालग्गाहो,

* आर्य्य ! किं भणामि—कस्त्विति ? अर्य्य ! अहं खलु आदिशुक्लको
कीर्णविधो नाम । किं भणामि—अहमपि अहिना खेत्तिटुमिच्छामीति ? अथ कतरां
पुनराह्यो हस्तिम उपजीवति ? किं भणामि—राजकुलसेवक इति ? ननु खेलदि
एव आर्य्योऽहिना । किं भणामि—अथमिति ? अमन्तोवधिकुशलो व्यालगाहो,

पदाडटान् कुर्वन्ति, पक्षे—सर्पकुण्डलनस्थानं विविच्य भूमिं विदारयन्ति ; ये च
मन्तरश्चपराः मन्तराकार्य्यश्च रक्षणे गोपने, पराः आसक्ताः, मन्तरागोपनशीलाः इति
यावत्, पक्षे—गारुडादिमन्त्रैः रक्षणे आत्मरक्षणे, परा अप्रसक्ताः, गारुडादिमन्तराकारका
इत्यर्थः, ते जनाः, सर्पनराधिपे सर्प एव नराधिपः, यत्किञ्चित्स्वल्पमेऽपि तीक्ष्णप्रतापेन
प्राणहरत्वात्, [एतेन तन्त्रयोगादिषु अभिज्ञस्य सर्वगुणसम्पन्नस्य राजसस्यैव सर्पेण
कौडनसदृशे अजिन् कौटिल्येन सह प्रातर्दन्ताव्यापारे योग्यता विद्यते, नान्येषा-
मल्पबुद्धीनामिति व्यज्यते] तज्जिन् उपचरन्ति व्यवहरन्ति, तमुपजीव्य जीवितुं
शक्नुवन्ति, नान्ये । [एतेन राज्यतन्त्रावेष्टकेण अतिसाधधानतया वर्णितव्यम्, अन्यथा
आत्मविनाशसम्भव इति सूच्यते । अत्र सर्पे नराधिपत्वात् गोपात् तथा तन्त्रादिपदानां
अष्टत्वेन सर्पपक्षे राजपक्षे च अभिधाननिश्चयमात्रं श्रेयानुप्राप्तौ रूपकालङ्कारः, तेन
च राजनीतिसर्पखेलनकुशलोऽहं सर्पकौडया चन्द्रगुप्तं पराभूय राजनीतेरुत्कर्षे प्रति-
पादयिष्यामि इति वस्तु व्यज्यते] ॥ १ ॥

(ख) एवमाकाशस्थादृश्यपुरुषवाचं स्वधर्मेषोक्ता प्रलुत्तरयति, आर्य्येति ।—“किं
उचोषीति यस्माच्छो विना पात्रं प्रयुज्यते । सुत्वेवानुक्तमप्यहं तत् खादाकाशभाषितम् ॥”
इति “अप्रविष्टेः सहासापी भवेदाकाशभाषणम्” इति च लक्षणात् । एवमयेऽपि ।

(ग) नर्त्तति—नृत्यते, उत्तरवाक्यप्रदाने वा । तत्र त्वयं विशेषः,—[“ननी
पृष्टप्रतिवचने” (३२।१२० पा०) इति सूत्रेण “खेत्ति” इत्यत्र भूते कट्, तेन
ननु खेत्ति—कौडानकार्षीत् इत्यर्थः । एतेन भवानपि सर्पनराधिपसमंशः इति

अगिहोदंकुसो मत्तगन्धवारोही, लहाहिभारो जिदकासो
 राक्षसेवप्रो त्ति, एदे तिस्स अबस्सं विणासमणुहोति । (ग)
 कधं, दिट्ठमत्तो अदिक्कंतो एसो ! [पुनरावाशे] । अज्ज !
 तुमं उण किं भणासि—किं एदेसु पेडासमुग्गकेसु त्ति ? अज्ज !
 अप्पजीविभासंपादया सप्पा । [पुनरावाशे] । किं भणासि—
 पेक्खिदुमिच्छामि त्ति ? प्पसीददु प्पसीददु अज्जो, अत्थानं
 क्खु एदं ; ता जइ दे कोटूहलं, ता एहि, एदास्सं आवासे
 दंसेमि । [पुनरावाशे] । किं भणासि—एदं क्खु भट्ठिणो
 अमच्चरक्खसस्स गेहं, अत्थि इध अम्हारिसाणं प्पवेसो त्ति ?
 तेण हि गच्छदु अज्जो, जीविन्नाए प्पसादेण अत्थि एत्थ मम
 प्पवेसो त्ति । कधं, एसो वि अदिक्कंतो ! *

अगिहोताकुसो मत्तगन्धवारोही, लहाहिभारो जिदकासो राक्षसेव इति, एते
 त्रयोऽवयव्यं विनाशमनुभवन्ति । कधं, दृष्टमावोऽतिकाल एव ! आर्य ! त्वं पुनः
 किं भवसि—किमेतेषु पेटकसमुद्गकेषु इति ? आर्य ! आत्मजीविका-
 संपादकाः सर्पाः । किं भवसि—प्राप्ततृप्तिच्छानोति ? प्रसीदतु प्रसीदतु आर्यः,
 अत्थानं खलु एतत् ; तत् यदि ते कीतूहलं, तदेहि, एतन्निपावासे दर्शयामि ।
 किं भवसि—इदं खलु मैत्रिरसावराक्षस्य गृहं, नास्तीह अमादृशाना प्रवेशः
 इति ? तेन हि गच्छतु आर्यः, जीविन्नायाः प्रसादेन अस्ति अत्र मम प्रवेश इति ।
 अक्षयम्, एषोऽपि अतिकालः ! ।

व्यञ्जितं] । अमन्त्रीवचिकुशलः,—मन्त्रे—गारुडादके, शीवभी—ईश्वरमूलकादौ च,
 (" ईश्वर मूल " इति भाषा) न कुशलः,—निपुणः, अत्रः इत्यर्थः । [" असूयन्पश्चा
 राजदाराः " इत्यादिवत् अत्रापि गच्छन्मासः] । एवंविधो व्यालराक्षो—सर्प-
 खिलपीपजीवी । तत्रा अगिहोताकुशः,—अगिहोतः अकुशः शैल ताडयः, शासनदण्ड-
 रहितः इत्यर्थः । मत्तगन्धवारोही—मत्तहस्तिभारोही । तत्रा लहाहिभारः,—लह्यः
 अहिभारः,—कार्यप्रभृत्यं शैल ताडयः । जिदकासो—गुरुविजयो इत्यर्थः, [जितेन
 जनेन काशये प्रकाशये इति कितिः] एवमभूतः राजसेवकः,—राजपरिवारकः ।
 एते—अज्ञातपराः । तस्य,—अज्ञितस्य, जनाः इति शेषः । अत्रय्यं—निश्चितम् । विनाशं
 कर्तुम् । अमुभयान्त—प्राप्तवन्तीत्यर्थः ; एतेषा सर्वेषां स्वस्वगतसम्पदादिति भावः ।

[दिग्धीऽवलोक्य सकृत्तमाश्रित्य (च) लगतम्] । अहो ! आश्चर्यम् ।
चाचक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तम् अवलोक्य विफलमिव
राक्षसप्रयत्नम् अवगच्छामि । राक्षसमतिपरिगृहीतञ्च मलय-
केतुम् अवलोक्य चलितमिवाधिराज्यात् चन्द्रगुप्तमव-
गच्छामि । (ङ) तथा हि—

कौटिल्यधीरञ्जुनिबद्धमूर्तिं
मन्ये स्थिरां मौर्यकुलस्य लक्ष्मीम् ।
उपायहस्तैरपि राक्षसेन
विक्रयमाणामिव लक्षयामि ॥२॥

(च) वस्तुतः स्वस्य उत्तमपादत्वात् लगतं संकृतवचनम् ।

(ङ) आचक्येति ।—आचक्यस्य मतिः,—बुद्धिः, प्रवर्तनादया परिगृहीता
येन तं तथोक्तं, [निष्ठान्तस्य “वाऽऽदितान्यादिषु च” (२२:१७ पा०) इति
आदितान्यादित्वात् पाचिकः पूर्वनिपातः] । राक्षसप्रयत्न—राक्षसस्य प्रयासम् ।
विफलमिव—आचक्यबुद्धिसाहाय्यमधिगम्युपि चन्द्रगुप्ते फलजननासामर्थ्यात् वृथेव ।
अवगच्छामि—सम्भावयामि । एवं राक्षसमतीत्यादेरवयवः । [एतेन उभयोरपि
सचिबन्धोः बुद्धिकौशल्यानन्तरेव विषयस्वरमिति व्योतितम्] ।

इदानीन् समधीर्बुद्धिकौशलधीः परस्परविरुद्धत्वमेव दर्शयितुमाह, कौटिल्येति ।
—मौर्यकुलस्य चन्द्रगुप्तवशस्य, लज्जो राज्यश्रियं, कौटिल्यस्य आचक्यस्य, धीः
बुद्धिः एव, (स्थिरताऽऽपादनहेतुत्वात्) रञ्जुः, तथा निबद्धा मूर्तिर्धन्याः तादृशीन्,
अत एव स्थिरां रञ्जुबद्धत्वात् निश्चलाम् इव, मन्ये । अपि तथा, राक्षसेन उपायाः
समादयः, (“मिथो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्” इत्यमरः) एव उक्ताः
(आचर्य्यहेतुत्वात्) तेः विक्रयमात्रान् आक्रयमात्रामिव, लक्षयामि सम्भावयामि ;
रञ्जुबद्धमपि हस्तेनाक्रयमाणं लोकासिद्धमित्यतस्तथा सम्भावनम् । [अत्र बुद्धो रज्ज्वा
उपायेषु च चराणां तादात्म्येन अभेदारीपाद्रूपकद्वयम् ; तेन च मौर्यकुलस्यैव
तथा राक्षसकर्तृकावयवस्य सम्भावनाविधानादुक्त्यादयम् ; तदनधीरङ्गाङ्गभावेन
सद्वरः, “रूपकं रूपिताऽऽरोपादिवधे निरपङ्गवे” इति “भवेत् सम्भावनोक्त्या प्रकृतस्य
वरात्मना” इति च लक्षणात्] । अत्र इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः उपमाभिः इत्तम् ; सा च
उपमातिमसारस्य ऋद्धिमानवस्योद्गमेदे चतुर्भवेति ॥ २ ॥

तदेवमनयोः सुनयशालिनीः सचिवयोर्विरोधे संश्रयितेव (च)
नन्दकुललक्ष्मीर्लक्ष्यते । कुतः ?—

विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिसुख्ययोः

महावने वनगजयोरिवान्तरे ।

अनिशयाद्गजवश्येव भीतया

गतागतैर्भृशमिव खिद्यते श्रिया ॥३॥

तत् यावत् (क) भङ्गममात्यराक्षसं पश्यामि । [इति परिक्रम्य स्थितः] ।

(च) सुनयशालिनीः—सुनीतिश्रद्धा । सचिवयोः,—मन्त्रिणोः, चाणक्य-राक्षसयो-
रित्यर्थः । संश्रयितेव—कुतः तिष्ठामीति सन्देहाकुलैव इत्यर्थः । [अत्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] ।

सुनयशालिनीचाणक्य-राक्षसयोः कलङ्गे भौर्व्य-मलयकेतोः कृतरमङ्गौलस्य
दृढमवतिष्ठे इति राजलक्ष्म्याः सन्दिग्धतां वर्णयन्नाह, विरुद्धयोरिति ।—महावने
महारण्यं, अथवा—आहवे, वनगजयोरिव मृशम् अतिमात्रं, विरुद्धयोः अन्याऽन्यजयार्थं
विरोधमाचरतोः, मन्त्रिसुख्ययोः अमात्यवरयोः चाणक्यराक्षसयोः, अन्तरे मध्ये,
स्थितया इति शेषः ; इह अस्मिन् उपस्थितविषये परस्परजयरूपे व्यापारे, अनिशयात्
कस्य जयो भविष्यतीति निश्चयाभावात्, भीतया गजवश्या करिष्या इव, (“वशा
स्त्री करिषी च स्यात्” इत्यमरः) श्रिया राजलक्ष्म्या, गतागतैः मलयकेतोः भौर्व्यं
गातः, पुनः भौर्व्यात् मलयकेतो आगतिरित्येवं गमनागमने, मृशं प्रयासबाहुल्यात्
अत्यर्थं, खिद्यते इव । [मन्त्रिणोर्वनगजसदृश्यप्रदर्शनात् श्रियाश्च करिषीषाम्यक्षणात्
उपमाद्वयं, तेन च राजलक्ष्म्याः खेदसम्भावनाऽवधीषणादुत्प्रेक्षा, तदनयोः संसृष्टिः ।
इयं प्राप्ताशः—“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्ताशः कार्यसम्भवः” इति लक्षणात् ।
कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धा इति उपायशङ्का, राक्षसेन विह्वलमाणा इति अपायशङ्का,
ताभ्यां कार्यस्य भौर्व्यशील्येयस्य सम्भवः आदाचित्कलेन सम्भावना । विरोध-राक्षसयोः
महती संवादकथा पताका—“प्रतिपाद्यकथाङ्गं ज्ञात् पताका व्यापिनी कथा”
इति लक्षणात् । अनयोः सम्बन्धात् अयं गर्भसन्धिः] । क्वचिरा वृत्तं—“जभी सजौ
गिति क्वचिरा चतुर्थेः” इति लक्षणात् । अत्र प्रसारसङ्गा २८०६ ॥ ३ ॥

(क) इदम् अङ्गाख्यम्—“अङ्गान्तपादैरङ्गाः समुत्तराङ्गाश्चेत्यङ्गा” इति
लक्षणात् ; पूर्वार्द्धे चाणक्येन “बलमदेन विगाहमानम्” इति राक्षसकृतविगाहनक
नीतिप्रयोगस्य अस्मिन्नङ्गे वक्ष्यमाणस्य सूचनात् । यद्वा अङ्गावतरणं—“वज्र

[ततः प्रविशति आसन्नः स्वभवनगतः पुद्गलानुगम्यमानः]

सचिनी राक्षसः] ।

राक्ष । [कर्हमवलोक्य सवाचम्] । (न) कष्टं भोः ! कष्टम् ।—

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषां

नन्दानां विपुले कुलेऽकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।

चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रात्रिन्दिवं जाग्रतः

सैवेयं मम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥ ४ ॥

स्यादन्तराङ्गाद्यैः पूर्वाङ्गाद्यनुसङ्गतः । असूचितानुपादे तदङ्गावतरणं मतम् ॥” इति लक्षणा । अत्र वक्ष्यमाणस्य अपणकशकटदासादनियङ्गस्य पूर्वाङ्गाद्यनुसङ्गतत्वात् आहृत्यङ्कप्रवेशस्यानुपपत्त्या ।

(न) चिन्ताकाले कर्हमवलोकनं प्रसिद्धम् । पूर्वघटनाकारणात् बाध्यतातः ।

नक्षपराक्रमशालिनो राज्याधिपस्य स्वस्वामिनो दुर्दैवेन समुत्पादितं तादृशं विपर्ययं कारन् तत्प्रतीकारचिन्ताकुलचेताः तदर्थमनुशोचन्नाह, वृष्णीनामिति ।—नीतिः दण्ड-नीतिः, विक्रमः शौर्यं, गुणाः सन्धिविद्युदादयः, तेषां व्यापारेण यथायथं प्रयोगेण, शान्ताः श्रमिताः, [“वा दानशाल—” (७:१:२७ पा०) इति चिन्तनशर्मेर्निष्ठान्तः पालिकः निपातः] द्विषः शत्रवः ये तादृशानां, वृष्णीनां यदूनामिव, नन्दानां पुत्राष्टकसहित-योगानन्दस्य, विपुले मङ्गति अखिले वा, कुले अकरुणया अननुकूलया, नियत्या देन, क्षयं विनाशं, नीते गमिते सति, चिन्तावेशसमाकुलेन कष्टमापदुद्धारः स्यादित्येवं चिन्ताप्रसङ्गात्तस्याकुलेन, मनसा रात्रिन्दिवं [रात्रौ च दिवा च “अचतुरविचतुर—” (५:४:७७ पा०) इत्यादिना निपातः] जाग्रतः चिन्ताबाहुल्यात् अनिद्रामनुभवतः इत्यर्थः, मम सेव नन्देषु कीवत्सु यादृशी तादृश्यं, इयं चिन्ता कल्पितविषयावलम्बनेन तादृश्यसङ्कल्पविकल्पयोर्गोचरमाना भावना, भित्तिं चित्रलेखनाधारविशेषं, विना चित्रकर्मरचनां विविधपौरुषव्यापारः, वर्त्तते; अनवरता चिन्ता निराधारा चेत्त्यर्थः । चिन्तया विविधविषयिणी कल्पना आविर्भवति, परं प्रकृतस्थानं न प्राप्नोति ; स्वामिनो विभवे सुधा व्यापिषे इति खेदः । [अत्र नीतिविक्रमगुणप्रयोगशक्तित्वं वृष्णीनामिव नन्दानामित्यंशेनोपमाऽनुप्राणितः रात्रिन्दिवं चिन्ताऽन्वितस्य भावना-कल्पितविषयसङ्कल्पविकल्पमयी चित्रकर्मरचना चित्रलेखनकुशाद्याधारं विना वर्त्तते इति आधारं विना आधेयस्वापनात् अनाधाराधेयस्वापनात्मकः विशेषालङ्कारः ; तदुक्तं हर्षवे—”यदाधेयमनाधारमसंज्ञानेकगीचरम् । किञ्चित् प्रकुर्वतः काव्यमशक्यस्येतरक

अथवा—

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यापारमूढात्मना
प्राणप्रच्युतिभोरुणा न च मया, नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।

अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते

देवः स्वर्गगतोऽपि शात्रवबधेनाराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

या । आर्यस्य करणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥” इति ; स च “देव चित्रकर्मरचना” इति व्यसकपदैव सङ्कीर्ण्यते ।। शार्दूलविकीर्णितं उत्तम ॥ ४ ॥

स्नानिभक्त्युत्कर्षार्थं स्वस्य नीतिप्रयोगयत् दर्शयितुमाह, नेदमिति ।—परदास्यं पराधीनताम्, एव प्राप्य, आश्रित्य इत्यर्थः, मया नीतौ यत् मनः अत्यर्थम् अतीव, दीयते, इदं नीतौ मनोदानं, विस्मृतभक्तिना न, स्वात्मगुणं अरतेव दीयते इत्यर्थः ; तन्मरणे स्नानिगुणविचारणे नीतौ मनोदानासम्भवादेवमुक्तम् । [“विस्मृतभक्तिना” इत्यत्र विस्मृता भक्तिः येन इति विग्रहे—“स्त्रियाः पुंस्त्वम्—” (६।३।३४ पा०) इति सूत्रेण पुंवद्भावो दुर्घटः, तत्र “—अपूरणौप्रियादिषु” इति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् । ततः “दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपुंशपदस्य अविवक्षितत्वात् सिद्धम् इति समाधेयम्” इति आश्रित्यावचनात्, “दृढ भक्तिः यस्य स दृढभक्तिः” इति सिद्धान्तकौमुदुक्ते च “विस्मृतं भक्तिः येन” इति दृढभक्तिवत् नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः इति समाधेयम् ; तेन “अतो दृढं भक्तिः अस्य इति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिः” इति नचव्याख्यानं सङ्गच्छते । व्यासकारोऽपि एवमेव अनुमनुते । उक्तिकारस्तु—“दीर्घ-निष्ठतिमावपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषस्य अनुपकारत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव” इत्याह । भोजराजस्तु—“कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् ‘भवानो-भक्तिः’ इत्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुंवद्भावप्रतिषेधः, ‘दृढभक्तिः’ इत्यादौ भावसाधनत्वात् पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्य” इत्युक्तवान् । तेन भावविहिते भक्तिशब्दे पुंवद्भावनिषेधो न ज्ञातु इति विभावनीयम्] । अनुरक्तत्वापि अकार्यश्रेष्ठस्य कार्यसिद्धेरभावः, अतः तदभावं ज्ञात्वा न दर्शयमाह, न विषयेति ।—विषयव्यापारमूढात्मना न विषय-व्यापारे बन्धात् सामादिप्रयोगे, मूढः अनभिज्ञः, आत्मा अज्ञःकरणं यस्य तादृशेन न, सामादिप्रयोग बन्धायत्तं जानता एवेत्यर्थः, तदाभूतत्वापि भीक्ष्वे न आर्यसिद्धिः इत्यतः तदभावमपि आत्मनि दर्शयमाह, न प्राचेति ।—प्राणप्रच्युतिः प्राणनाशः, यतो भीक्षवा ब्रह्मतेन, न, अपि तु निर्भीक्ष्वेव इदं मनो दीयते इत्यर्थः ; तत्

[आकाशमवबोधयन् वाचम्] । भगवति कमलालये ! भृशम्
अगुणज्ञाऽसि । कुतः ?—

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं

रक्ताऽसि किं कथय वैरिणि मीर्यपुत्रे ? ।

दानास्त्रराजिरिव गन्धगजस्य नाशे

तच्चैव किं न चपले ! प्रलयं गताऽसि ? ॥ ६ ॥

किमात्मनः यमोक्षमाद्ये मनो दीयते ? इत्याह, नेति ।—नात्मप्रतिष्ठार्थिना
आत्मवशोवाञ्छया न । किं तर्हि ? इत्यत आह, देव इति ।—देवः नन्दः, योगानन्द
इत्यर्थः, स्वर्गगतीऽपि ज्ञानववधेन शत्रुनाशेन, [भावनिर्देशः] तदीयरिपूषां मया
नाशेन इति यावत्, आराधितः तत्प्रार्थितस्य मया सत्पादनात् आप्यायितः, ज्ञातः,
इति अस्मादेव कारणान्, मनो दीयते इत्यर्थः । [इदं तत्त्वानुकीर्णं मार्गः ।
अत्र स्त्रीयपराधीनतायामपि परलोकप्राप्तप्रभोराराधनायेव ज्ञानववधरूपादस्तुनः हेतोः
नेतिहसन्दर्भे अत्यन्तमनियोगप्रकाशजम्, अग्रप्रपूर्वकतादृशविस्मृतभाक्त्वात्म-
प्रतिष्ठालाभप्रमुखशब्दहेतुचतुष्टयनिराकरणेन परिसङ्गाऽलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
“प्रश्नादग्रगतो वाऽपि क्वचित्तादस्तुनो भवेत् । तादृगन्वयोपोहसेच्छब्द आर्षोऽथवा
तदा ॥ परिसङ्गा—” इति] । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ५ ॥

“लक्ष्मोः पुंयोगमाशंसुः कुलटेष कुतूहलात् । अतिकेऽपि स्थिता पल्लुः क्लीनान्
निरीक्षते ॥” इति न्यायमवलम्ब्य अङ्गीकृतपुरुषपरित्यागरूपं लक्ष्मीदोषं प्रकटयन्
आह, आनन्दहेतुमिति ।—चपले ! कुलटावत् हे चञ्चलस्वभावे ! लक्ष्मि ! [“चपले”
इति सन्धिवशेन कार्यविमृद्धता श्रियः सूचिता] । आनन्दहेतुं रतिनिदानम् अपि,
अतः परित्यागासम्भवः इति भावः, देवं राजानं, न तु निर्द्वन्द्वमित्यर्थः, अतः श्रियाः
परित्यागासम्भवः इति भावः, नन्दम् अपास्य विहाय, किं कथं, वैरिणि तदिपले,
मीर्यपुत्रे दुष्कुञ्जि, अतः तमानुरागाभीक्ष्ण्यमिति भावः, रक्ताऽसि ? अगुरागिणी
भवसि ? इति कथय । गन्धगजस्य “बलं गन्धं समाग्राय पलायन्तेऽपरे गजाः”
इत्युक्तदृष्टान्तं दत्तम्, नाशे तादृशे दृष्टिनि गटे सति इत्यर्थः, (“कदमिद्विभो भावी
द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः) तदीया दानास्त्रराजिः मदजलधारा इव, तत्रैव नन्दे
जले च, तेन सह इत्यर्थः, किं कथं, प्रलयं विलयं, न गताऽसि ? अस्मापि
क्षयवैद्यगुपयते; तादृशं गुणशालिनं पतिं विहाय अगुणज्ञेऽन्वपुर्वे तन्नाशयचमनुचित-

आपच, अनभिजाते ! (भू)—

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः,

पतिं पापे ! मौर्थ्यं यदसि कुलह्रीनं वृतवती ? ।

प्रकृत्वा वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला,

पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥

मिति असत्पुरुषाश्रयणापेक्षया ते मरणमेव वरमिति भावः । [अत्र श्रियो दानाश्रु-
रानिसदृशतथोपनिबद्धत्वात् उपमाऽलङ्कारः, आनन्दहेतुमिथ्यादिविशेषणपदानां
साक्षिप्राथम्यप्रतिपादनात् जायमानेन परिकरालङ्कारेण संसृज्यते, “उक्तोऽंशेष्वैः
साक्षि-प्रायेः परिकरो मतः” इति दर्पणलक्षणात्] । असन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(भू) अनभिजाते !—असदंशजे । अकुलीने इति यावत्, “लक्ष्मीयादी-
निषेधादी नाऽदी बादीचितं वचः । विभेति धीवरैभ्यो ङि ङङे(त्ति)त्वेव निमज्जति ॥”
इति वचनात् ; दुष्कुलजातत्वेनास्याः असदाचरणे प्रवृत्तिरिति भावः । [दुःस्त्रावेशेन
“अनभिजाते !” इति भर्त्सनम्] ।

नन्दराजपरित्यागेन मौर्थ्यसमाश्रयणात् श्रिया अविनोतत्वमवोचयद्वाह, पृथिव्या-
मिति ।—पापे ! हे पापाचरणे लक्ष्मि ! पृथिव्यां प्रथितकुलजाः विख्यातकुलोद्भवाः,
भूमिपतयः राजानः, किं दग्धाः ? मखीभृताः ? जैवेत्यर्थः, यत् यस्मात्, कुलह्रीनम्
अकुलीनं, मौर्थ्यं पतिं वृतवती असि ? मङ्गाकुलीनासद्भावे दुष्कुलजाश्रयणं
सम्भवति, परं सत्सु मङ्गाकुलीनेषु तदनाश्रयणमतोव गर्हितमिति भावः । रमणीयानेवं
स्वभावतया नाम ते कोऽपि दोषः इत्याह, प्रकृत्वेति ।—वा अचवा, पुरन्ध्रीणां स्त्रीणां,
काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला काशः प्रभवो यस्य तादृशं यत् कुसुमं काशपुष्पमित्यर्थः,
तस्य प्रान्तः अयं, तद्वत् चपला चपला, लघुस्थायिनीत्यर्थः ; [“आकाशप्रभव-
कुसुमप्रान्तचपला” इत्यपवादः, तस्य मिथ्यात्वात् उपमानासम्भवात्] प्रज्ञा बुद्धिः,
प्रकृत्वा स्वभावेन, पुरुषस्य गुणविज्ञाने गुणानां विशेषतो विवेचने, विमुखी, जनतीति
शेषः ; सदृसा गुणविज्ञानस्य असम्भवात् धैर्यमवापेक्षते, न तु आपल्यामिति भावः ।
[अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः “प्रान्तचपला”, इति उपमया
संसृज्यते । अत्र काशकुसुममिति वक्तव्यं “काशप्रभवकुसुमम्” इति अधिकस्य प्रभवशब्दस्य
कचनान्तं अधिकप्रदतादोषः । “भगवति लमलाक्षये !” इत्याद्यारभ्य राक्षसस्य
वितर्कप्रतिपादनं वाक्यं रूपं नाम अङ्गम्] । मिश्ररिषी वृत्तं—“रसे रुद्रेऽच्छा यमन-
सम्भवा नः मिश्ररिषी” इति लक्षणात् । अस्य प्रचारसङ्ख्या तु ५८२१० इति ॥ ७ ॥

अपि च, अविनीत ! तदहमाश्रयोन्मूलनेन एव त्वामकामं
करोमि । (ज) [विचिन्त्य] । मया तावत् सुहृत्तमस्य चन्द-
दासस्य गृहे गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता न्याय्यमनु-
ष्ठितम् । किं कारणमिति ? कुसुमपुराभियोगं प्रति अनु-
दासीनो राक्षस इति तत्रस्थानाम् अस्माभिः सह एककार्याणां
देवपादोपजीविनां नोद्यमः शिथिलीभविविध्यतीति । चन्द्रगुप्त-
शरीरम् अभिद्रोक्षुम् अस्मत्प्रयुक्तानां तीक्ष्णरमटायिनाम् उप-
सङ्गृह्य, परकृत्योपजापार्थञ्च सहता कोषमञ्चयेन स्थापितः
शकटदासः । प्रतिक्षणम् अरातिवृत्तान्तोपलब्धये, तत्संहति-
भेदाय च व्यापारिताः (ट) सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः, तत्
किमत्र बहुना ?—

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः

शार्दूलपोतमिव यं परिपुष्य नष्टः ।

(ज) आश्रयोन्मूलनेन—चन्द्रगुप्तमुन्मूल्येत्यर्थः । अकामा—विकलमनोरथान् ।

(ट) अनुदासीनः,—आश्रयान्वितः, सञ्चितः इत्यर्थः । [उत् + आस +
ज्ञानच्, “इंदासः” (७. २८३ पा०) इति आस-धातोः परस्य आनस्य इंदादेशः
नञ्-समासश्च] । तत्रस्थानां—तत्रस्थाने वर्तमानानां, [“तत्पुरुषे कृति बहुलम्”
(६. ३. १४ पा०) इति सप्तम्या अलुक्] । चन्द्रगुप्तेति ।—[अत्र “कुषुद्रुहोऽप-
सृष्टयोः कर्म” (१. ४. ३८ पा०) इति सम्प्रदानस्य कर्मत्वम्] । परकृत्योपजापार्थं
—शत्रुकाव्यभङ्गायाम्, अथवा—परेषां—शत्रूणां, कृत्यमेव कृत्यं—कार्यं येषां
तादृशानां शत्रुकाव्यकारिणाम्, उपजापार्थं—भेदाय, प्रचुरधनादिदानेन ते पुरुषा
यथा शत्रुभ्यो भिक्षोरन् तथाऽऽचरन्त्यर्थे, मनोभङ्गकरणाद्यमित्यर्थः । कोषमञ्चयेन—
धनराशिना । तत्संहतिभेदाय—तेषाम्—अरातीनां, संहतिः,—सम्यक्त्वम्, तस्मा भेदः
भङ्गः तस्मै, [तत्संहतिभेदभटादयः जीवसिद्धिना भेदिताः इत्यस्य अर्थः । इदं
प्रकृत्योत्कर्षाभिधानम् उदाहरणं, राक्षसेन प्रकृतकार्यस्य उत्कर्षाभिधानात्] सम्यक्त्वे
शत्रूणां दुर्जयता, भेदे मुजयतेति भावः । व्यापारिताः,—नियुक्ताः ।

समुद्रा मोयिविनाशे दृढसङ्कल्पमुपपादयन्नाह, इष्टात्मज इति ।—इष्टः प्रियः,

तस्यैव बुद्धिर्वाशिखेन भिर्नाद्म मर्म
वर्मभिवेत् यदि न देवममृश्यमानम् ॥ ८ ॥

[ततः प्रविशति कच्छुको] । (४)

कच्छु ।—

कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरया चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।
तं सम्प्रत्युपचोद्यमानमपि मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते, जेतुं न शक्नोति च ॥ ९ ॥

आत्मजः यस्य सः, देवः नन्दः, सान्त्वयः स्तोत्रादितेरष्टाभिः पुत्रैः सहित एव इत्यर्थः, शार्दूलपोतं व्याघ्रशायकमिव, (स्वपोषकघातकत्वेनायं दृष्टान्तः) यं चन्द्रगुप्तं, दासो-
जर्भजमपि आत्मजमुद्धेयं परिपुष्य प्रतिपाल्य, उपदि सदाः, नष्टः विनाशं गतः, अहं
बुद्धिर्वाशिखेन प्रज्ञारूपशरीरं, तस्य मौर्यस्यैव, मर्मं जीवस्थानं, (यस्मिन्नाहते मृत्युर्भवति
तत् स्थानं मर्मं) भिर्नाद्मि हिधा करोमि ; यदि एतत् देवं भाग्यं, चन्द्रगुप्तमुद्भाट्ट-
मित्यर्थः, असम्यग्मानम् असदमानं सत्, [“अदृश्यमानम्” इति पाठः—देवं दृश्यं
चेत् तदपि प्रतिकर्तुं शक्नुवाम इति भावः] तस्य न वर्मभिवेत् कवचरूपं न स्यात्,
रक्षकं न भवेदित्यर्थः ; [अयमं वर्मं सम्प्रत्यमानं भवेत् इति अभूततद्भावे श्चिः] तथा च
तस्य भाग्यवर्मेव बहुद्विजशरभेदमात् रक्षणीपायः, भाग्य इति भावः । [अत्र उपमा-
रूपकयोः संसृष्टिः । “मया तावत्” इत्यारभ्य “देवममृश्यमानम्” इत्यन्तेन राक्षसस्य
उपायापायशङ्के दर्शिते] । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(४) कच्छुको—अन्तःपुरद्वाररक्षकपुरुषविशेषः । “अन्तःपुरचरो बडो विप्रो
नृपगणान्वितः । सर्वकार्याधिकुशलः कच्छुकोऽपि बोधते ॥” इति दर्पणकृता
लक्षणात् ।

जरायां स्त्रीयलोभस्य धर्मजयेच्छादृष्टान्तप्रसङ्गेन चाणक्यनीतिकौशलेन मौर्य-
प्रतिष्ठापिताया अपि राजलक्ष्म्याः जयाय प्रयतमानस्य विशिष्टनीतिवसन्तित्वस्यापि राक्ष-
सस्य असामर्थ्ये प्रकाशयितुमाह, काममित्यादि ।—यथा चाणक्यनीत्या नन्दं प्रमथ्य कुसुम-
पुरं क्रमेण मौर्यः प्रतिष्ठापितः, तथा जरया बार्डकेन, कामं विषयानिष्ठापं, प्रमथ्य
सम्राट्, मयि क्रमेण धर्मः प्रतिष्ठापितः, बार्डके विषयवैराग्ये कामं विहाय धर्ममेव
सेवितुमुच्छे इति भावः ; सम्प्रति मलयकैतुसेवया लब्धान्तरः लब्धावसरः, राक्षसः यथा

[दृश] । अयममात्यराक्षसः । [परिक्रम्य उपसृत्य च] । अमात्य !
स्वस्ति भवते ।

राक्ष । आर्य्य जाजले ! अभिवादये । प्रियंवदक ! आसनम्
अत्रभवत उपनय ।

प्रियं । एदं आसनं उपविषदु अज्जो । *

कञ्चु । [नाट्येन उपविश्य] । अमात्य ! कुमारी मलयकेतुः
अमात्यं विज्ञापयति—“चिरात् प्रभृति आर्य्यः परित्यक्तोचित-
शरीरसंस्कार इति पीड्यते मे हृदयम् । यद्यपि स्वामिगुणाः
सहसा न शक्यन्ते विस्मर्त्तुं, (ड) तथाऽपि मदिज्ञापनां मानयितुम्
अर्हति आर्य्यः ।” [इत्याभरणानि दर्शयित्वा] । अमात्य ! इमानि
आभरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्य्य प्रेषितानि, धारयितुम्
अर्हति आर्य्यः ।

इदम् आसनम् उपविशतु आर्य्यः ।

मौर्य्यजयाय यतते, किन्तु तम उपचीयमानं वदिषाम् अपि, मौर्य्यं जेतुं न शक्नोति
आशक्यनीतेः प्राबल्यात् न शक्यति, तदत संवया राजकुलस्थेयः, लब्धावसरो मे
स्त्रीभिः, धर्मस्य जयाय यतते, वदिष्युं त धर्मं जेतुं च न शक्नोति ; जरायां धर्मबाहुल्यात्
प्रसरन्नपि स्त्रीभिः विषयवैराग्यात् न धर्मं जेतुं शक्नोतीति भावः । [“उपचीयमानमग्न”
इत्येव पाठः समीचीनः “कक्षणेत्यकूत” (१।४।८० पा०) इति कर्मप्रवचनीयेभानुदा
योगे द्वितीयायाः साधुत्वात् । “अपि” इति पाठे तु जेतुमित्यस्य कर्मणि द्वितीया,
तथात्वे व्यभिचिदान्वयत्वात् क्लृप्तत्वदोषः स्वीकरणीय इति । अनेन कञ्चुकिनिवेदेन
राक्षसीयमस्य आशक्यनीत्या भावो उपमर्दः सूचितः । अत्र “मौर्य्य इव” तथा “राक्षस-
वत्” इति सादृश्यप्रतिपादनादुपमा, तथा प्रसूते कञ्चुकिस्त्रीभे अप्रसूतभटव्यवहारस्य
जयेष्कादिकस्य समारोपणात् समासोक्तिश्च] । आदर्शविकीडित इति ॥ ८ ॥

(ड) उचितसंस्काराणां हेतुं वषंयन्नाह, स्वामिगुणा इति ।—स्वामिनः,—
नन्दस्य, ये गुणाः,—दयादाक्षयादयः ते, सहसा विस्मर्त्तुं न शक्यन्ते, तत्कारणे
च तदीयदुःखमात्मनि प्राशोष्य ददृशंस्कारो नैव क्षियते, दुःखितस्य भूषायां प्रथवा-
भावादिति भावः ।

राक्षः । आर्य्य ! जाजर्ले ! विज्ञाप्यता मइचनात् कुमारः,
“विस्मृता मया स्वामिगुणाः तव गुणपक्षपातिना । किन्तु—

न तावन्निर्वीर्य्यः परपरिभवाक्रान्तिक्षपण-

वेच्छाभ्यङ्गैर्गमः प्रतनुर्मापि संस्काररचनाम् ।

न यावाद्भाग्यक्षयितरिपुचक्रस्य निहितं

सुभाङ्गे डेमाङ्गं नृवर ! तव सिंहासनमिदम्” ॥ १० ॥

कम् । अमात्यं त्वायि नेतरि सुनयनेतत् कुमारस्य, तत्
प्रतिमान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः । (ट)

राक्षः । आर्य्य ! कुमार इव अनतिक्रमणीयवचनो भवानपि,
तदनुष्ठायते कुमारस्याज्ञाः ।

क । [नाटकेन नृपणानि परिधाप्य ।] स्वस्ति भवते, साध्या-
म्यहम् । (ग)

स्वस्य स्वामिनाम् परपरिभवेण स्वभावात्प्राप्तानुगमार्गिष्वपि दर्शयत्माह, न
तार्कादाता—नृवर । ड नरयज्ञ । परपरिभवाक्रान्तिक्षपणः परेषां परिभव
परपरिभवे तस्य आक्रान्त्याम् आक्रमणं प्रत्येः दोषः, अत एव निर्वीर्य्यं कोशपक्षप-
तिरिति, परिभवे तावत्कालं प्रतनुमापि स्वल्पाभापि, संस्काररचना दृढनाशनाल-
पारिभवाद्यादृष्ट्या, न तद्वान्न न करोमः, यावत् निशप्रेयथा तथा क्षयित नाशितं,
रिपुचक्रं शत्रुसङ्घं यस्य तादृश्यं, तव देमाङ्गं स्वर्णालङ्कारमित्यर्थः, इदम् [इदमिति
पुष्टिपदपरामर्शः] सिंहासनं मया तदाख्ये पाटलिपुत्रनगरस्थाप्राप्तं, सुहृ गात्र
नृप्राप्तं यत् तादृशं नगरं पाटलिपुत्रं इति वा, न निहितं स्थापितं, भवादिति
शेषः । शिखरिण्यैः प्रथमः ॥ १० ॥

(ड) प्रतिमान्यता—प्रातपान्यताम् । प्रणयः—साधवणधारणरूपा प्रार्थना ।

(ग) साध्याम्यहं—नाटके गच्छामित्यस्य साधयामि इति प्रयुज्यते, “प्रायेण
ज्यन्तक, साधयामि” स्थाने प्रयुज्यते” इति दर्पणीकः, अहं कायसाधनायै
गच्छामि इत्यर्थः । इदं प्रस्तोतृपद्योगं समाधानवचनं सङ्गृह्यः, प्रस्तुतस्य राजसस्य
सत्यादृष्टोपयोग्यत्वात् । यद्वा—प्रस्तुतस्य चाणक्योपायद्वयस्य बीजलोपयोगि इदं
नृपणटानं समाधानवचनम्, अमुपटमं च राजसनं सङ्ग्राहकाय पारितोषिकतया
दास्यमानानाम् एषासं नृपणानां निवृत्त्यै कृतं च उपयोक्तव्यमाशङ्क्यम् ।

राज । आर्य्य ! अभिवाटये । [कञ्चुको निष्क्रान्तः] । प्रियंवदक !
त्रायतां, कोऽयमस्मद्दृशेनार्थी द्वारि तिष्ठति ।

प्रियः । जं अज्जो आणवेदि ति । [परिक्रम्य आह्निगुडिकं दृष्ट्वा] ।
यं अज्ज ! को तुमं ? *

आदि । भद्र ! अहं क्व आह्निगुडिओ जिस्सविमो णाम,
इच्छामि अमच्चरक्कमस्स पुरदो सप्पोहं खैलिट्ठं । †

प्रियः । सिट्ठ, जाव अमच्चस्स णिवेदमि । [रत्नसमुपसृज्य] ।
अज्ज ! एमो क्व सप्पोवज्जीवो इच्छदि सप्पोहं अमच्चस्स पुरदो
खैलिट्ठं । ‡

राज । [वामाक्षिस्मन्दनं मृशयित्वा आत्मगतम्] । कथं, प्रथममेव
सर्पदर्शनम् ॥ (त) [प्रकाशम्] । प्रियंवदक ! न नः कुतूहलमस्ति
सर्पदर्शने ; तत् परितोष्य विमर्जयेनम् ।

प्रियः । जं अज्जो आणवेदि । [परिक्रम्य आह्निगुडिकमुपसृज्य] ।
भद्र ! एमो क्व टे अमच्चो अटंसणेण प्पसादं करेदि, ए उण
टंसणेण । §

* यदाय्य आज्ञापयतीति । ननु आर्य्य ! कस्मिन् ?

† भद्र ! अहं खल्वह्निगुडिकी जीवविषी नाम, इच्छाम्यमात्सरात्मस्य पुरतः
सर्पैः खेलितुम् ।

‡ तिष्ठ, यावदमात्स्यं निवेदयामि । आर्य्य ! एष खलु सर्पोपजीवी इच्छति
सर्पैः अमात्स्यं पुरतः खेलितुम् ।

§ यदाय्य आज्ञापयति । भद्र ! एष खलु ते अमात्स्योऽदर्शनेन प्रसादं कुराति, न
पुनर्दर्शनेन ।

(त) कथं प्रथममेव सर्पदर्शनमिति शङ्कायः सञ्जमः ।

वाहि । भद्र ! विस्मवेहि मम वचनेण अमच्चं—“ए केवलं
अहं सप्पोवजीवी, पाउअकवी (थ) क्वु अहं ; ता जइ मे
दंसणेण अमच्चो प्पसादं ए करेदि, ता एदं पि पत्तअं वाचेदुं
प्पसीददु” त्ति । * [पत्रमर्पयति] ।

प्रियं । [पत्रं गृहीत्वा राज्ञसमुपसृत्य] । अमच्च ! एसो क्वु आहि-
तुंडिओ विस्मवेदि—“ए केवलं अहं सप्पोवजीवी, पाउअकवी
क्वु अहं, ता जइ मे दंसणेण अमच्चो प्पसादं ए करेदि, ता एदं
पि पत्तअं वाचेदुं प्पसीददु” त्ति । †

राज्ञ । [पत्रं गृहीत्वा वाचयति] ।—

पाऊण णिरवसेसं कुसुमरसं अत्तणो कुसलदाए ।

जं उग्गिरइ भमरो तं अस्साणं कुणइ कज्जं ॥ ११ ॥

* भद्र ! विज्ञापय मम वचनेनामात्यं—“न केवलमहं सप्पोवजीवी, प्राकृत-
कविः खल्वहम्, तथातः यदि मे दर्शनेन अमात्यः प्रसादं न करोति, तदा एतदपि
पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु” इति ।

† अमात्य । एष खलु आहितुष्टिओ विज्ञापयति—“न केवलमहं सप्पोव-
जीवी, प्राकृतकविः खलु अहं, तथातः यदि मे दर्शनेन अमात्यः प्रसादं न करोति,
तदा एतदपि पत्रकं वाचयितुं प्रसीदतु” इति ।

‡ पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।

शुद्धिगतिं अमरसदन्येषा करोति कार्यम् ॥

(च) प्राकृतकविः,—स्वतःसिद्धज्ञानवान्, प्राकृतभाषामिदः आत्यन्तरि वा ।
[प्रकृतिपरिज्ञाने यत्नतया नियुक्तः सोऽहमिति च ध्वन्यते] ।

अर्वाग्रयुक्तः प्रविधिरहं, न पुनः सुजगोपजीवी, तदनुजानीहि ते शुभदर्शनायेति
अप्रस्तुताधेलेखनमुखेन प्रतिपादयितुमाह, पीत्वेति ।—आत्मनः कुशलतया नैपुण्येन,
निरवशेषं समग्रं, कुसुमरसं कुसुमस्य पुष्पस्य, रसं मधु, [कुसुमस्य कुसुमपूरस्य, रसं
वीर्यं, शुद्धरस्यतल्ल वा, ज्ञात्वा इत्यपि सूच्यते] पीत्वा समरः मधुकरः, सर्वतगामित्वात्
अमररश्मिचरश्च, यत् साङ्गरति, तत् सद्दीर्घमाद्यं मधु, वृषकारित्वात् चरवाक्यम्,
अन्येषां सर्वेषां, चरप्रेरकश्च च, कार्यं देवपैत्रादिकं सत्त्वावपहादिकश्च कर्म,
करोति निष्पादयति । [अमाप्रस्तुतात् अमरस्य अनैपुण्येन समग्रकुसुमरसमात्मनः निमित्तक-

राज । [आत्मगतम्] । अये ! कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञः (द) अहं
भवप्रणिधिश्चेति गाथाऽर्थः । आः ॥ कार्यव्यग्रत्वात् (घ) मनसः,
प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां विस्मृतम्, इदानीं स्मृतिरूपलब्धा । व्यक्तम्
आहितुण्डिकच्छद्मना (न) कुसुमपुरात् आगतेन विराधगुप्तेन
अनेन भवितव्यम् । [प्रकाशनम्] । प्रियंवदक ! प्रवेशय एनं,
सुकविः एषः, श्रोतव्यम् अस्मात् सुभाषितम् ।

प्रियं । जं अज्जो आणवेदि त्ति । [आहितुण्डिकसुपद्यम्] ।
उपसप्यदु अज्जो । *

आदि । [नायकेन उपसद्य चरणीय च संस्कृतमाश्रित्य स्वगतम्] । अये !
अयममात्वरक्षसः तिष्ठति । स एषः,—
वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे विवृत्तानना,
स्कन्धे दक्षिणया वनान्निहितयाऽप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।

* यदायं आशापद्यति । उपसर्पतु आर्यः ।

मधूङ्गिराणां, प्रस्तुतस्य स्वनेपुण्येन कुसुमपुरवृत्तान्तवेदिनो विराधस्य तदुभोङ्गिराणप्रतीतेः
अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; तेन च यथा भयस्य निरतिशयमधुपानादङ्गिराणभिलाषः,
तथा कुसुमपुरवृत्तान्तस्य बहुलतया सङ्गृहीतत्वात् तद्भाषणे समातितरामभिलाष इति
व्यन्यते] । आर्यां वृत्तम् ॥ ११ ॥

(द) कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञः इति ।—[इयं सच्चिन्तितार्थप्राप्तिः क्रमः ; पूर्वं हारि
कसिंहति इति कुसुमपुरवृत्तान्तहरचारामनस्य सच्चिन्तितस्य प्राप्ते] ।

(घ) कार्यव्यग्रत्वात् इति ।—[इदम् इष्टजनानुसन्धानरूपमधिबलम् अङ्गम्] ।

(न) व्यक्ताहितुण्डिकेति ।—[इदं लिङ्गादभ्युदयम् अनुमानमङ्गम्] ।

मौल्यस्य अचिरं राज्याभिषेके संवृत्तेऽपि राजसप्रयत्नतः पुनः भ्रंशभयेनेव
राजलज्जोः सम्पूर्णतया नाद्यापि तमाश्रयतीति दर्शयद्वाह, वामामित्यादि ।—श्रीः
लज्जोः, वामां दक्षिणेतरी, (स्त्रीणां पतिवामभागे शयनविधानात् प्रथमं वामभुजस्यैव
पशुः खण्डे दानसम्भवादिति भावः) बाहुलतां भुजबद्धौ, (तनुत्वात् दीर्घत्वात्
षेष्टनयोग्यत्वाच्च बाह्वे लतात्वारोपः) कण्ठे शिथिलं, न तु गाढमित्यर्थः, यथा स्यात्

गाढालिङ्गनसङ्गपोडितमुखं यस्योद्यमाशङ्कितो,

मौर्यस्योरसि नाधुनाऽपि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥

[प्रकाशन] । जगदु जगदु जगदु । *

राक्षः । [विनोक्त] । अये विराधः !—” (प) [इत्यर्होक्ते विदद-
कृतिः] । (फ) प्रियंवदक ! भुजङ्गेः इदानीं विनोदयामः, तत्
विश्वम्यतां परिजनेन, त्वमपि स्वमधिकारम् अशून्यं कुरु । (व)

* जयात् जयति अनात् ।

तथा । नवेश्य आसज्य, यस्य राक्षसश्च, उद्यमाशङ्कितो उदयोगभीता । [सापेक्षत्वेऽपि
गमकत्वात् समासः] अत एव विद्वत्तानना चक्षितस्य परादस्य दर्शनोचितत्वात्
परादस्यमुखो सती, वलात् प्रसन्न, स्तब्धे स्तब्धे, निद्रितया मयेन अनारोपत्वात्
पथैव स्वयम् अप्रितया अपि, मुहुः पुनः पुनः, अङ्गे कोटदेशे, पतन्त्या पतनेन
स्वल्पन्त्या, दक्षिणया वामेतरया, बाहुलतयेति शेषः, हेतुभूतया तदर्पणेनेव
गाढालिङ्गनसम्बन्धः इति भावः ; यत् गाढालिङ्गनं दृढालिङ्गन, तस्य सङ्गेन संश्लेष,
पौडतं मुख इव तत् विपिटोक्तचतुर्भुजम् इत्यर्थः, यथा स्यात् तथा, अद्यापि
अधुनाऽपि, मौर्यस्य चन्द्रगुप्तस्य, उरसि वक्षसि, वामेतरं दक्षिणं, स्तनं न कुरुते
आपयति, उभयबाहुभ्यां दृढ समालिङ्गनं ज्ञेते इत्यर्थः, भीतायाः गाढालिङ्गना-
सम्बन्धादिति भावः । [एतेनाद्यापि चन्द्रगुप्ते राज्यश्रीर्भूयं गानुरक्ता, तव राक्षसप्रयत्नात्
पुनराक्षसप्रयत्नेन कारयामिति ध्वनितम् । अवेदानोमपि मौर्ये नातिशिरायां प्रत्युत
राक्षसप्रयत्नेन पुनश्चक्षितायां राजसत्त्वां प्रस्तुतायाम् अप्रस्तुतायाः प्रतिनायक-
भीतायाः कक्षासित् नायिकायाः मयचकितत्वानाढालिङ्गनादिकायाऽऽरोपात्
समासोक्तिरलङ्कारः, स च उद्यमाशङ्कितो पदार्थहेतुकेन काव्यनिर्गुणे सङ्कीर्णः] ।

“स एव” इति गद्यस्यैव पद्यस्थेन यस्येत्यनेन अन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं इति ॥१२॥

(प) “अये विराधः !” इति परिजनं प्रति रङ्गछनोपनायमर्होक्तिः ।

(फ) विददकृतिः,—जातकारणः । [अत्र “अये विराधः ! (इत्यर्होक्ते) ननु
प्रकटश्लेषः” इति अनालोक्तिरूपः पाठः एव साधोयान् ; अद्यापि “अये विराधः” इति
परिजनं प्रति रङ्गछनोपनायमर्होक्तिः । “प्रकटश्लेषः” इति उक्तवाक्यस्य अन्वया-
कारणेन पूरकम् । विराधप्रकटश्लेषस्यैवकारणम् । विजिता राधा वेशाः, तद्रूपाणि
प्रकटाणि श्लेषाणि यस्य स इत्यर्थः] ।

(व) स्वाधिकारमशून्यमिति ।—परप्रवेशनमदत्त्वा द्वारि अवहितसिद्धेयः ।

प्रियं । जं अमञ्चो आणवेदि त्ति । *

[सपरिवारो (म) निष्कान्तः] ।

राज । सखे ! (म) विराधगुप्त ! इदम् आसनम् आस्यताम् ।

विरा । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [नाञ्चोन उपविष्टः] ।

राज । [सखेदं निर्वर्ण्य (य)] । अहो ! देवपादपञ्चोपजीविनो जनस्य इयम् अवस्था । [इति रोदिति] ।

विरा । अमात्य ! अलं शोकेन, नातिचिरात् अमात्योऽस्मान् नूनं पुरातनीम् अवस्थाम् आरोपयिष्यति । (र)

राज । सखे ! विराधगुप्त ! वर्णय इदानीं कुसुमपुर-
वृत्तान्तम् । (ल)

विरा । अमात्य ! विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तः, तदाज्ञापय,
कुतः प्रभृति कथयामि ? (व)

राज । सखे ! चन्द्रगुप्तस्य तावत् नगरप्रवेशात् प्रभृति
अस्मत्प्रयुक्तेः तीक्ष्णरसदायिभिः किम् अनुष्ठितमिति आदितः
श्रोतुमिच्छामि ।

* यदमात्य आज्ञापयतीति ।

आदिशुक्तिरुक्तकच्छना प्रसिधितया प्रवितस्य विराधगुप्तस्य प्रियंवदकसमीपे नामाचारणे
मन्त्रप्रकाशने स्थादित्युक्ते तस्य गीगनाय प्रियंवदकं प्रति क्लेन ततोऽपसारणमिति
द्रष्टव्यम् ।

(म) सपरिवारः,—सपरिजनः ।

(न) सखे !—अभिप्रष्टव्य ! आदरातिशयप्रकटनावेन एवं सम्बोधनम् ।

“समप्राणः सखा मतः” इत्युक्तेः ।

(य) निर्वर्ण्य—दृष्ट्वा, (“निर्वर्ण्यन्तु निष्कान्तं दर्शनालोकेष्वचमम्” इत्यमरः) ।

(र) पुरातनीं—प्राचीनां, प्राक्सदृशीमित्यर्थः । आरोपयिष्यति—आरोहयि-
ष्यति [“रुहः पोऽन्वतरस्याम्” (७।१।४३ पा०) इति डञास्य पञ्चारः] ।

(ल) सखे ! वर्णय इति ।—[इयं व्यापिनी कथा पताका] ।

(व) कथयामि इति ।—[“लोड्येकण्ये च” (१।३।८ पा०) इति षट्] ।

विरा । एष कथयामि । अस्ति तावत् शक्यवनकिरात-
काखोजपारसीकवाह्नीकप्रभृतिभिः चाणक्यमतिपरिगृहीतैः
चन्द्रगुप्त-पर्वतेश्वरबलैः उदधिभिः इव प्रलयकालचलितसलिल-
सञ्चयैः समन्तात् उपरुद्धं (श) कुसुमपुरम् ।

राक्ष । [शस्त्रमाकृत्य ससम्भ्रमम्] । मयि स्थिते कः कुसुमपुरम्
उपरोत्स्यति !! प्रवीरक ! प्रवीरक ! (ष) क्षिप्रमिदानीम्—
प्राकारान् परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिचिष्यतां,
द्वारेषु द्विरदैः परद्विपघटाभेदक्षमैः स्वीयताम् ।
मुक्ता मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शत्रोर्बले दुर्बले,
ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो देषामभौष्टं यशः ॥ १३ ॥

(श) अस्तीति ।—[अत्र वाक्यार्थः कर्ता] । उपरुद्धं—सेव्यवेष्टितम् ।

(ष) उपरोत्स्यति इति ।—[अत्र “अनवकृतामर्षयोरकिञ्चिदपि” (३।१।४५
पा०) इति भूते लट्] । प्रवीरक, —तदानीन्तनः सप्रहितीऽनुचरः ।

इतद्वृत्तान्तस्त्वस्मिन्नेन श्रुतौ राक्षसस्योक्ताङ्गातिप्रधानं तत्कालोचितकार्यकरणाय
अधिकारिणो नियोगं वर्णयति, प्राकारानिति ।—प्राकारान् प्राचीराणि, परितः सर्वतः,
[“अमित, परितः—” (बा०) इति परितः-शब्दयोगे द्वितीया] शरासनधरे धनुष्यैः,
[शरा अव्यक्तं लिख्यन्तं अनेनेति शरासनं धनुः तद्वरैः] क्षिप्रं क्षेपणीयम्, आशुग वा
अस्त्र, परिचिष्यताम् । (तरक्षेपणे हि शत्रूणां प्रवेशसम्भवात् तथोपदेशः बोध्यः) ।
[शीक्रेऽव क्षिप्रमिति पटं न क्रियाविशेषणं, तस्य गत्यर्थेन क्षिप्रमिति पटेन प्रत्येक-
क्रियायामनुपपन्नौघेन पुनरुक्तत्वापत्तेः] । परद्विपघटाभेदक्षमैः परेषां शत्रूणां, द्विपानां
हस्तिभिः, द्वारेषु स्वीयताम्, (अनेनापि प्राचीरात् अस्त्रक्षेपणेन परद्वारेषु प्रबलहस्ति-
हन्दरक्षणेन शत्रूणां पुरप्रवेशसम्भवाय तथोपदेशः) । एवं लट्पूर्वस्यामुपदिश्य चात्मना
सह वननिर्गममुपदिशति, मुक्तेषादि ।—किञ्च, येषां यशः कीर्तिरिव, अमीदम्
अभिलक्षितं, ये केवलं यशःप्राप्तेन इत्यर्थः, ते निर्यान्तु, पुरादिति शेषः ; स्वामि-
नरूपेऽपि युद्धादौ प्रवृत्तिर्न स्वामिसन्तोषाय, अपि तु ययोऽर्थांशेति भावः । भीरुणां
रक्षप्रवेशसम्भवादाह, मृत्युभयं मुक्ता लज्जा, मया सह (अस्वामिनः
निहन्त्याङ्गतावारणाय मया सह इत्युक्तम्) एकमनसः अभिमततयः, (एतच्च विशेषणं

विरा । अमात्य ! चलमावेगेन ; वृत्तमिदं वर्ण्यते ।

राज । कथं वृत्तमिदम् ॥ मया पुनर्ज्ञातं, म एव कालो वर्तते इति । [शस्त्रमुत्प्लव्य साधनम्] । हा देव नन्द ! स्मरति ते राज्ञसः प्रसादानां, (स) यस्तु एवंविधे काले—

यद्वैषा मेघनीला चलति गजघटा, राज्ञसस्तत्र यायात्
एतत् पारिप्लवाश्च भ्रूति तुरगबलं वार्यतां राज्ञसेन ।
पत्तीनां राज्ञमोऽन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञाम्
अज्ञामीः स्नेहयोगात् स्थितमिह नगरे राज्ञसानां सहस्रम् ॥१४॥
ततस्ततः ?

स्वामिनो विनाशेऽपि यथा स्वामिभक्त्यनुसारेण मया प्रयत्नते, एवं मया तुल्यरूपाः अपि प्रवर्तन्तामिति दर्शनाय) अत एव प्रवृत्तिं मनो येषां तादृशाः युयुत्सवः सन्तः, शत्रोः विपक्षस्य, दुर्बले स्वपक्षात् द्यौनवले, (तथोक्तिरुत्साहवर्धनायां) पराक्रम-कौशल्यादभावात् मुजये इत्यर्थः । बले भेद्ये, निर्यान्तु इति पूर्वेष्वन्वयः । प्रविशन्तु इति तस्यार्थः । [इदं रोषसम्भ्रमवचनं तोटकम् । अत्र हि वीरौ रसः ; तत्र शत्रुबलादयः आत्मस्वनविभावाः, कुसुमपुरप्रवेशे विपक्षपक्षघटा उद्दोषनविभावाः, "सुक्ता सन्तुभयं... ते निर्यान्तु" इत्यादिरूपनिजसङ्गायान्वेषणादयः अनुभावाः, "मयि स्थिते कः कुसुम-पुरम् उपरोक्त्यति" इत्यादिरूप-गवां दयः शस्त्रार्थणादिकञ्च सञ्चारिभावाः, पूर्वोक्तास्तु-पातादयः आत्मिकभावाः, एतेः परिपुष्टः शत्रुपक्षनिवारणपूर्वकं निजनगररक्षायां राज्ञसोत्साहः स्यादिति भावः वीररसतां भजते] । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

(स) प्रसादानाम्—अनुपपन्नपूर्वकप्रदानानाम्, "कृदभिहितो माधो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् । ("प्रसादस्तु प्रसन्नता" इत्यमरः) । [अत्र "अधीगण्येदयेष्टां कर्मणि" (२।३।५२ पा०) इति वक्ष्ये] ।

स्वस्वामिनां नन्दानां तादृशविनाशं चावश्यं च सर्वथा जयलामननुसारं विजृम्भाशयः राज्ञसः स्वं प्रति जीवितवतां तेषां प्राक्काशीनमनुराग प्रदर्शयन्ननुशोचति, यदेति ।—यत्र रणप्रदेशे, एषा मेघनीला मेघवत श्यामला, गजघटा इति नन्दः, चलति तत्र राज्ञसः यायात् युद्धाभिसुखीभूय गच्छेत्, [गजघटां दृष्ट्वा राज्ञसो न विभति इति ध्वनितम्] । पारिप्लवं चक्षुषम्, उत्तरकृमिस्थः, यत् अन्धः कलं, तद्वत् भ्रूतिः उल्लङ्घनादिगतविशेषो यस्य तादृशं समीरविशामचक्षुषामरतरङ्गक्षोषवदित्यर्थः,

विरा । ततः समन्तात् उपरुद्धं पुष्पपुरम् अवलोक्य बहु-
दिवसप्रभृति महत् उपरोधवैश्रसम्(ह) उपरि पौराणां परिवर्त्त-
मानम् (क) असहमाने, तस्याम् अवस्थायां पौरजनापेक्षया
सुरङ्गाम् (ख) उपेत्य अपक्रान्ते तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ,
स्वामिविरहात् सुशिथिलीकृतप्रयत्नेषु युष्मद्वलेषु जयघोषणा-
व्याघातादिमाहसानुमितान्तर्नगरवासिषु (ग) पुनरपि नन्द-
राज्यप्रत्यानयनाय सुरङ्गया वह्निरपगतेषु युष्मासु, चन्द्रगुप्त-
निधनाय युष्मद्वयुक्तया विषकन्यया घातिते तपस्विनि (घ)
पर्वतेश्वरे—”

एतत् तुरगवलं विपक्षस्य अश्वमेधं, राक्षसेन वार्यतां प्रतिकथ्यताम् । [तत्रापि
राक्षसी न वसति इति सूचितम्] । राक्षसः पत्नीनां पदातीनाम्, अथवा—
“पक्षैर्भक्षरथाः रात्र्याः पत्तिः पञ्च पदातयः” इत्यमरोक्तलक्षणात्मानानाम्, एतत्
बलम्, अन्तं नाशं, नयतु प्रापयतु । [अन्तरिति पाठे—पत्नीनां शत्रुपदातीनाम्, अन्तः
मध्ये, बलं स्वबलं मेधं, नयतु प्रापयतु] । इति एवम्प्रकारेण, मध्ये मां प्रति इत्यर्थः,
आज्ञां प्रेषयन्, हे देव । इति शेषः, स्वेदयोगात् प्रीतिर्हृतीः, इह नगरे राक्षसानां महत्
स्थितम् अज्ञानीः सहस्रराक्षससाम्राज्यकारितया मां राक्षससहस्रमिव सम्भावित-
वान्, उत्प्रेक्षसे स्म इत्यर्थः । [अत उपमयोः संसृष्टिः ; तथा च, प्रथम-दृतीयपाठयोः
“राक्षसी यायात्” “राक्षसी नयत्” इति कर्मवाच्यप्रयोगप्रक्रमे, द्वितीयपाठे “वार्यतां
राक्षसेन” इति कर्मवाच्यप्रयोगात् भग्नपक्षमतादीनां अनुसन्धेयः] । स्वधरा इति ॥ १४ ॥

(ह) उपरोधवैश्रसम्—उपरोधेन वैश्रसम्—अत्याचाररूपम् ।

(क) परिवर्त्तमानं—नित्यनूतनमित्यर्थः ।

(ख) पौरजनापेक्षया—नगरवासिनामनुमत्या । सुरङ्गा—सन्धिं, भूमध्य-
गतप्रच्छन्नपवनमिति यावत् ।

(ग) जयघोषणेत्यादि ।—जयघोषणा—डिण्डिमवादनपुरःसरजयविज्ञापनं, नोर्थ-
स्येति शेषः, तस्याः व्याघातः,—अक्षररूपम् आदिर्येषां तेः, साहसे,—बलकृतकार्यैः,
अग्नितेषु—शत्रूपजापदूषिता इत्येवम् उन्नोतेषु, अन्तर्नगरवासिषु, “युष्मद्वलेषु” इत्यस्य
विशेषणम् ।

(घ) तपस्विनि—ब्राह्मे, निरपराधे इत्यर्थः ।

राज । सखे ! पश्य आश्चर्यम्—

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता,
हन्तुं शक्तिरिवार्जनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
हेङ्गिस्त्रेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

विरा । अमात्य ! दैवस्य अत्र कामचारः, किमत्र क्रियते ?

राज । ततस्ततः ?

विरा । “—ततः पिष्टबधपरित्रासात् अपक्रान्ते कुसुम-
पुरात् कुमारे मलयकेतो, विश्वामिते (ङ) च पर्वतकभ्रातरि
वैरोचके, प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे. चाणक्य-
हतकेन आहूय अभिहिताः कुसुमपुरनिवासिनः सर्वे एव सूत्र-
धाराः, (च) यथा ‘सांवत्सरिकवचनात् (छ) अद्यैव अर्द्धरात्रिसमये

भीत्यावनाशाय प्रयुक्तस्य अर्जुनस्य स्वपुरुषकारस्य प्रातःकालदेवेन अन्वयाकारण-
मुपमया सविषयं दर्शयन्नाह, कर्णेनेति ।—कर्णेनेव राक्षसेन, मया राजसेन, अर्जुन-
निव चन्द्रगुप्त इत्यु बलवती सामर्थ्यशालिनी, एकपुरुषव्यापादिनी एकपुरुषघातिनी,
शक्तिरिव इन्द्रदत्त एरुन्नोशक्तिनामास्त्रविशेष इव, या विषाङ्गना विषकन्या, रक्षिता
रक्षायिता, सा विषकन्या, विष्णोरिव कृष्णस्यैव, विष्णुगुप्तहतकस्य चाणक्यहतकस्य,
आत्यन्तिकश्रेयसे समधिककल्याणार्थम्, अर्जुनस्यैव चन्द्रगुप्तस्य इत्यर्थात्, तदवध्यं
तत्र परिपक्वतराज्याहंदागभीरोः आचक्यस्य एव वध्यं, हेङ्गिस्त्रेयमिव हेङ्गिस्त्रेयानन्दं
घटोत्कचमिव, पर्वतनृपम् एव प्राप्य, अवधीत् । सहजकवचकुण्डलादानमुष्टन
एकपुरुषघातिनी शक्तिरन्द्रेण कर्णाय दत्ता, ततः रात्रियुद्धे अतिविक्रान्तं
घटोत्कचं कथमपि वारयितुमशक्नुवन् कर्णः अर्जुनवशात् रक्षितया एकपुरुष-
घातिन्या शक्त्या निहतवानिति महाभारतीयकथाऽनानुसन्धेया । (अत्र आरभ्य-
भेकस्य पूर्वभागमर्थोत्पत्तिरुच्यते विषमालङ्कारः, स च उपमासङ्गीतः) । शार्दूल-
विक्रोडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ङ) विश्वामिते—“तुभ्यमेव राज्याहं दास्यामि” इति सान्त्वयित्वा आचक्येन
आश्वासिते ।

(च) सूत्रधाराः,—काष्ठशिल्पिनः ।

(छ) सांवत्सरिकवचनात्—दैवशुभाक्यात् ।

एवाभिमतः चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति, ततः प्रथमद्वारात् प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनम्' इति । ततः सूत्र-
धारैः अभिहितम्—'आर्य्य ! प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्द-
भवनप्रवेशम् उपलभ्य (ज) सूत्रधारेण दारुवर्मणा कनकतोरण-
न्यासादिभिः संस्कारविशेषैः (झ) संस्कृतं प्रथमराजद्वारम् ।
इदानीम् अस्माभिः अभ्यन्तरे संस्कारो (ञ) विधेयः' इति ।
ततः चाणक्यवटुना अनादिष्टेनैव दारुवर्मणा संस्कृतं राज-
भवनद्वारम् इति परितुष्टेन दारुवर्मणः सुचिरं दाक्ष्यम् (ट)
अभिनन्द्य अभिहितम् 'अचिरादस्य दाक्ष्यस्य अनुरूपं फलम् (ठ)
अधिगमिष्यसि दारुवर्मन् !'

राक्ष । [सोद्वेगम्] । सखे ! कुतः चाणक्यवटोः परितोषः ?
अफलम् अनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नम् अवगच्छामि ;
यदनेन बुद्धिमोहात् अथवा राजभक्तिप्रकर्षात् (ड) नियोग-
कालम् अप्रतीक्षमाणेन सञ्जनितः चाणक्यवटोः चेतसि बल-
वान् विकल्पः (ढ) । ततस्ततः ?

विरा । ततः चाणक्यवटुकेन (ण) अनुकूललग्नवशात् अद्य

(ज) उपलभ्य—ज्ञात्वा ।

(झ) संस्कारविशेषैः,—चन्द्रगुप्तोपरि तोरणपातनीयमादिरूपैः ।

(ञ) अभ्यन्तरे संस्कार इति ।—दीप्तरसदान्धवनगृहस्थितङ्गनादिरूपः इति
पूटोऽभिसन्धिः ।

(ट) दाक्ष्यं—नैपुण्यम् ।

(ठ) अनुरूपं फलं—वचनरूपं फलम् इति यूटम् ।

(ड) राजभक्त्येति ।—राक्ष—सर्वासिंहिडो, भक्तिप्रकर्षः,—वैरनिधनेन भक्त्यति-
शयप्रदर्शनं तज्जात् । [अयम् अपकारिजनात् भयम् उद्वेगः] ।

(ढ) विकल्पः,—संशयः ।

(ण) ततः चाणक्यवटुकेनैत्यादि ।—[इदं चाणक्यस्य इदानीं पायानुसरणम्
आचक्षेपो नाम अन्वयवृत्तम्] ।

अर्द्धरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति
शिल्पिनः पौरांश्च गृहीतार्यान् कृत्वा, तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वर-
भ्रातरं वैरोचकमेकासने चन्द्रगुप्तेन सह उपवेश्य कृतः (त)
पृथ्वीराज्यार्द्धभागः ।

राज । किम् अतिसृष्टं (थ) पर्वतेश्वरभ्रात्रे वैरोचकाय
पूर्वप्रतिश्रुतं राज्यार्द्धम् ?

विरा । अमात्य ! अथ किम् ।

राज । [आत्मगतम्] । नियतम् अतिधूर्त्तवटुना तस्यापि तप-
स्विनः कमपि उपांशुबधम् आकलय्य (द) पर्वतेश्वरविनाश-
जनितस्य अयश्मः परिहारार्थम् एषा लोकप्रतिपत्तिः
उपचरिता । (ध) [प्रकाशम्] । ततस्ततः ?

विरा । ततः प्रथममेव प्रकाशोक्तते चन्द्रगुप्तस्य अर्द्धरात्रे
नन्दभवनप्रवेशे, कृताभिषेके च वैरोचके, द्विमविमलमुक्ता-
गुणपरिक्षेपोपरचितपटुवारबाणप्रच्छादितशरीरे, (न) मणि-
मयमुकुटपटुबन्धनिविडनियतरुचिरतरमौली, सुरभिक्षुसुम-
द्रामवैकक्षिकावभासितवक्षःस्थले, (प) परिचितदर्शनैरपि

(त) कृतः,—दत्त इत्यर्थः ।

(थ) अतिसृष्टं—दत्तम् ।

(द) उपांशुबधं—गुप्तकृत्वा । आकलय्य—अवसाय्य ।

(ध) लोकप्रतिपत्तिः,—लोकानां प्रतिपत्तिः,—निश्चयः, [अत्र "लोकप्रसिद्धिः"
इति पाठे—लोकेषु प्रसिद्धिः,—प्रख्यापनेत्यर्थः] । उपचरिता—कल्पिता ।

(न) वैरोचक—पर्वतेश्वरभ्रातरि । द्विमंवादि ।—द्विमम् इव विमलः,—स्फुटः,
यः मुक्तागुणः,—मुक्ताहारः, तस्य परिक्षेपः,—शोभां परितः प्रदानं, तेन उपरचितः
निर्मितः, पटुः उज्ज्वलः, यो वारबाणः कक्षुलः, तेन प्रच्छादितं शरीरं यत् तादृशम् ।
[एतेन तस्य वैरोचकत्वेनाभिधानं न भविष्यतीति सूचितम्] ।

(प) सुरभोत्यादि ।—सुरभि—सुगन्धि, यत्र कुसुमदाम—पुष्पमाला, तदेव

अभिज्ञायमाने, नृपाकृतौ (फ) चाणक्यहतकस्य आज्ञया चन्द्र-
गुप्तोपवाद्यां (ब) चन्द्रलेखाभिधानां नागवशां (भ) आरुह्य,
चन्द्रगुप्तानुयायिना (म) राजलोकेन अनुगम्यमाने, जवेन देवस्य
नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचके, युष्मद्युक्तेन सूत्रधारेण
दारुवर्मणा चन्द्रगुप्तोऽयमिति मन्यमानेन वैरोचकस्य उपा-
निपातनाय सज्जौकृतं यन्त्रतोरणम् (य) । अत्रान्तरे वहि-
र्निगृहीतवाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु भूमिपालेषु युष्मत्-
प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिषादिना वर्वरकेण (र) कनकदण्डान्त-
र्निहताम् अमिपुत्तिकाम (ल) आकर्षकामेन अवलम्बिता
करेण कनकशृङ्खलामुखावलम्बिनी कनकदण्डिका (व) ।

राज । उभयोरपि अस्थाने यत्रः । ततस्ततः ?

बिरा । अथ जघनाभिघातम् उपेक्षमाणा (श) गजबधूः
अतिजवनतया गत्यन्तरम् आरूढवती । (घ) ततः प्रथमगत्यनु-

वैकचिक—यज्ञोपवीतवत् तिर्यग्गन्त एकपाशुलस्तम् व्याप्य अपरपार्श्वे कुक्षिपथ्यन-
विरुद्धः द्वारः, तेन अभिषिक्तं—शोभितं, वचःस्थलं यत्र तादृशे ।

(फ) नृपाकृतौ—चन्द्रगुप्तवत् अभिज्ञायमाने इत्यर्थः, अथवा कविमाकारे ।

(ब) चन्द्रगुप्तोपवाद्यां—चन्द्रगुप्तः उपवाद्या यस्याः तां चन्द्रगुप्तवाहिनौमित्यर्थः ।

(भ) नागवशां—नानास्य वशा—स्त्री तां, हस्तिनौमित्यर्थः । ("वशा स्त्री
करिषी च स्यात्" इत्यमरः) ।

(म) चन्द्रगुप्तानुयायिनेत्युक्ते चन्द्रगुप्तस्यनसत्पादनाशम् ।

(य) यन्त्रतोरणं—तोरणरूपेण निर्मितं यन्त्रमित्यर्थः ।

(र) अथ हि चन्द्रगुप्तस्य उपांशुवचाद्ये तत्र निषादिना राजसेन नियोजितः ।

(ल) अमिपुत्तिकां—कुरिषामित्यर्थः ।

(व) कनकैत्यादि—कनकशृङ्खला—स्वर्णद्वारः, मुखावलम्बिनी—मुखे बन्ध-
नाना यस्याः तादृशी । कनकदण्डिका—स्वर्णदण्डिः ।

(श) उपेक्षमाणा—असहमाना ।

(घ) अतिजवनतया—अतिवेगवतया, गत्यन्तरम्—अस्यां गतिं, स्वरितगति-
ः इत्यर्थः, आरूढवती—प्राप्तवती, आश्रितवती ।

रोधप्रत्याकलितमुक्तेन भ्रष्टलक्ष्यं (स) पतता यन्त्रतोरणेन
आकृष्टकृपाणो व्यग्रपाणिः (ह) अनासाद्यैव चन्द्रगुप्तप्रत्याशया
वैरोचकं दारुवर्मणा हतः तपस्वी वर्वरकः । ततो दारुवर्मणा
यन्त्रतोरणपातम् आत्मविनाशफलम् अवधार्य शौघमेव उत्तुङ्ग-
तोरणस्थानम् आरूढेन यन्त्रघटनबीजलोहकीलकम् (क)
आदाय हस्तिनीगत एव हतः तपस्वी (ख) वैरोचकः ।

राज । हा ! कष्टम्, अनर्थद्वयमापतितम् ; न हतः चन्द्रगुप्ता-
ऽसौ, हतो वैरोचक-वर्वरकौ !! [सावेगमात्मगतम्] । न एतां
उभौ हतो, दैवेन वयमेव हताः (ग) । [प्रकाशम्] । अथ स सूत्र-
धारो दारुवर्मा क्व ?

विरा । वैरोचकपुरःसरैः पदातिभ्योऽर्क्षोऽष्टघातं हतः । (व)

राज । [साधम्] । कष्टं भोः कष्टम् ! अहो ! वत्सलेन सुहृदा
दारुवर्मणा वियुक्ताः स्मः । अथ तेन तत्र भिषजा अभयदत्तेन
किमनुष्ठितम् ?

विरा । अमात्य ! सर्वमनुष्ठितम् ।

(स) प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेन—प्रथमा या गतिः,—भन्दगतिरित्यर्थः,
तदनुरोधेन प्रत्याकलितं—धृत्वं, मुक्तञ्च तेन । भ्रष्टलक्ष्यं—भ्रष्टम्—अतिक्रान्तम् इतस्ततो
यातं वा, लक्ष्यं यत्र तत् यथा स्यात् तथा ।

(ह) आकृष्टकृपाणः,—रुद्धोत्तखड्गः । व्यग्रपाणिः,—प्रहारार्थमुद्यतकर इत्यर्थः ।

(क) उत्तुङ्गतोरणस्थानम्—उच्चैस्तद्वद्विहरिण्यानम् । आरूढेन—प्राप्तवता
सत्तेत्यर्थः । यन्त्रघटनबीजलोहकीलकं—यन्त्रसंस्थापनहेतुभूतं लोहकीलकम् ।

(ख) तपस्वी—वराकः, दीन इत्यर्थः, “वेचारा” इति भाषा ।

(ग) दैवेन—नियत्या । अनयोरुभयार्द्धतत्वेऽपि तयोर्विनाशस्य अस्मादिनाश-
नियामकत्वात् देवकृतः तथोपाशः अस्मादिनाश एवेति समुदितायः ।

(व) लोष्टघातमिति ।—लोष्टैर्हत्वा इति लोष्टघातं, [“करणे ङनः” (३।४।३७
पा०) इति ङन्तेः षमुल्] । हतः,—नाशितः । [“कृपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः”
(३।४।४६ पा०) इत्यनुशासनात् दिङन्ते प्रयोगः] ।

राक्ष । [सङ्घर्षम्] । अपि नाम सखे ! हतः चन्द्रगुप्तहतकः ?

विरा । अमात्य ! देवात् न हतः ।

राक्ष । [सावधानम्] । तत् किमिदानीं कथयसि परितुष्टः
'सर्वम् अनुष्ठितम्' इति ?

विरा । अमात्य ! कल्पितम् अनेन विषचूर्णमिश्रम् औषधं
चन्द्रगुप्ताय । तच्च प्रत्यक्षोक्तुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजनं
वर्णान्तरम् उपगतम् उपलभ्य अभिहितः चन्द्रगुप्तः,—'वृषल !
वृषल ! सविपम् औषधं, न पातव्यम्' इति ।

राक्ष । शठः खलु असौ वटुः । अथ स वैद्यः कथम् ? (ङ)

विरा । स खलु वैद्यः तदेव औषधं पायित उपरतश्च । (च)

राक्ष । [सावधानम्] । अहह ! महान् विज्ञानराशिः उप-
हतः ॥ भट्ट ! अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य (क) किं
वृत्तम् ?

विरा । आत्मविनाशः ।

राक्ष । [धीरेण] । कथमिव ?

विरा । स खलु मूर्खः तं युष्माभिः अतिसृष्टं (ज) महान्तम्
अर्थराशिम् अवाप्य महता व्ययेन उपभोक्तुम् आरब्धवान् ।
ततः 'कुतोऽयं भूयान् धनागमः तव' इति पृच्छमानोऽयं
यदा वाक्यभेदान् (झ) दृष्ट्वा अकथयत्, तदा चाणक्यहतका-
देशात् विचित्रेण लघनं व्यापादितः (ञ) ।

(ङ) कथं—कां व्यापारः, किमवश्य इत्यर्थः ; अभवत् इति शेषः ।

(च) पायितः, रात्रौ चाणक्येन वा इति शेषः । उपरतः,—सुतः ।

(क) शयनाधिकृतस्य—शय्यावस्थे तद्रक्षनाया वा प्राप्ताधिकारस्य, शयनगृहे
नियुक्तस्य इत्यर्थः । प्रमोदकस्य—राक्षसेन वशीकृतस्य चन्द्रगुप्तस्य वंशस्य ।

(ज) अतिसृष्ट—दत्तम् ।

(झ) वाक्यभेदान्—परस्परविरोधीनि वाक्यानि इत्यर्थः ।

(ञ) विचित्रेण लघने—प्रयुक्तारण्येन विविधप्रकारेण हननेन, नितरां क्षेपयित्वा ।

राक्ष । [सावेगम्] । कथम्, अत्रापि वयमेव उपहृता दैवेन !!
अथ शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्त्तमस्मत्प्रयुक्तानां नर-
पतिशयनगृहस्य अन्तःसुरङ्गायां निवसतां बोभत्सकादीनां को
वृत्तान्तः ?

विरा । अमात्य ! दारुणो वृत्तान्तः ।

राक्ष । [सावेगम्] । कथं, दारुणो वृत्तान्तः !! न खलु
विदिताः (८) ते तत्र निवसन्तः चाणक्यहतकेन ?

विरा । अथ किम् ।

राक्ष । कथमिव ?

विरा । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशात् प्रविष्टमात्रेण एव शयनगृहे
चाणक्येन दुरात्मना समन्तात् अवलोकितं, ततस्तु एकस्मात्
भित्तिच्छिद्राद्गृहीतभक्तावयवां (८) निष्क्रामन्तीं पिपीलिका-
पङ्क्तिम् अवलोक्य पुरुषगर्भमतद्गृहमिति गृह्योत्तरार्थेन दाहितं
तदन्तःशयनगृहम् । तस्मिंश्च दह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टिविषयाः
प्रथममपिहितनिर्गमनमार्गम् (९) अनधिगम्य सर्वे एव बोभत्सा-
दयः तत्रैव ज्वलनम् उपगता उपरताश्च ।

राक्ष । [साक्षम्] । सखे ! पश्य, चन्द्रगुप्तस्य दैवसम्पदा सर्वं
एव उपरताः । [सचिन्तम्] । सखे ! दैवसम्पदं पश्य दुरात्मनः
चन्द्रगुप्तहतकस्य ; कुतः ?—

विनाशनेन इति यावत्, ("दक्षिणा दक्षिणा मारा" इति भाषा) । व्यापादितः,—
भारितः ।

(८) खलु इति—प्रश्नार्थमव्ययं, विदिताः किम् ? इत्यर्थः ।

(८) गृहीतेति ।—गृहीता भक्तानाम्—अवयवाः, अवयवाः,—कणाः यथा
ताम्, अन्नकणवादिनीम् इत्यर्थः ।

(९) अपिहितेत्यादि ।—अपिहितः,—निर्गमः, निर्गममार्गः तम् ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया,
 देवात् पर्वतकस्तया विनिहता यस्तस्य राज्याईभाक् ।
 ये यन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः,
 मूर्ध्नि स्यैव फलन्ति पश्य विविधश्रेयांसि मे नीतयः ॥ १६ ॥
 विरा । अमात्य ! तथाऽपि प्रारब्धम् अपरित्याज्यमेव । (ठ)

पश्यतु अमात्यः,—

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः,
 प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
 विघ्नैः पुनःपुनरपि प्रतिहन्यमानाः,
 प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥ १७ ॥

स्नाभोष्टिङ्गे कृतमपि पौरुषं न स्तोपकाराय जातम्, अपि तु तेन दुर्दैवशेन
 विपरिषे श्रेयः समुत्पादितमित्याद्यप्युरःसर देवोत्कर्षे दर्शयद्वाह, कन्यात । — मया तस्य
 चन्द्रगुप्तस्य, वधाय या विषमयी कन्या गूढं प्रयुक्ता प्रेषिता, देवात् दुर्भाग्यवशात्, तथा
 कन्यया, यः तस्य राज्याईभाक् परिपणितार्द्धराज्याधिकारी, पर्वतकः स एव विनिहताः
 व्यापादतः ; ये दारुवर्मादयः, यन्त्रेषु मारणसाधनपदार्थेषु च, रसेषु विषेषु च, (अत्र
 रसशब्दो विषवाचकः, “शुक्रारादो विषे भौर्धे गुणे रामे जले रसः” इत्यमरोक्तेः)
 प्रणिहिताः व्यापारिताः, मया इति शेषः, तैः यन्त्रविषादिभिरिव, मदीयपुरुषमच्योते-
 रेवति भावः, ते घातिताः विनाशिताः, पश्य, अतः कारणात् मे नीतयः उपायाः,
 मूर्ध्नि स्यैव एव विविधश्रेयांसि प्रभूतानि मङ्गलानि, फलन्ति जनयन्ति, मत्कृतोपायेः
 विषकन्यादिभिरुदोयानिष्टनिवारणात् प्रत्युत मदीयानिष्टकरणाच्चेत्यर्थः । [अत्र
 चन्द्रगुप्तविनाशाय विषकन्यादिप्रेषणरूपनीतिप्रयोगेच तरफलानवप्तिः प्रत्युत भौर्धस्यैव
 श्रेयःप्राप्त्या स्नानिष्टमित्यनेच विषमालङ्कारः,—“अदाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनघस्य च
 सम्भवः” इति दर्पचलचणात्] । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ठ) प्रारब्धं—प्रकृतम् । अपरित्याज्य—पारित्यक्तमयोग्यम् । [लज्जघातोः
 मृत्युः, “अत्यन्तरणे लजेरपसङ्गानम्” इति भाष्यवचनात् जकारस्य कृत्वाभावः] ।

धीमत्तो हि कदाचिदपि न प्रारब्धं परित्यजेयुरिति नीतिवाक्येन वसन्तसुखाद-
 यमाह, प्रारभ्यते इति । — नीचैः क्षुब्धैः, जनेरिति शेषः, विघ्नभयेन क्षरित्यमात्रकाव्ये
 भविष्यद्विघ्नसम्भावनाया, न खलु नेव, प्रारभ्यते प्रकस्यते, काव्यमिति शेषः, मध्याः

अपि च—

किं शेषस्य भवत्यथा न वपुषि ? क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्,
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेः ? आस्ते न यन्निश्चलः ।
किन्त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवत् श्लाघ्यो जनो लज्जते,
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ १८ ॥

राज । सखे ! प्रारब्धम् अपरित्याज्यम् इति प्रत्यक्षम्
एतद्भवतः । ततस्ततः ?

विश । ततः प्रभृति चाणक्यहतकः चन्द्रगुप्तस्य शरीरे
सहस्रगुणम् अप्रमत्तः एभ्य एव ईदृशं भविष्यतीति अन्विष्य
अन्विष्य निगृहीतवान् कुसुमपुरनिवासिनो नन्दामात्यपुरुषान् ।

प्रारब्ध विभेन विहताः सन्तः विरमान्, आरब्धकार्यादिति शेषः, प्रारब्ध त्यजन्ती-
त्यर्थः ; ["व्याङ्परिभ्यो रमः" (१.३.८३ पा०) इति परस्मैपदम्] उत्तमगुणाः
महान्, त्वमिव विप्र अन्तराथैः, पुनः पुनः वारं वार, प्रतिद्वन्द्वमाना विप्लवीक्रियमाणा
अपि, प्रारब्धम् उपकालम्, उद्वहन्ति समापयन्तीत्यर्थः । [अत्र उपमाश्लङ्कारः ।
"न परित्यजान्ति" इति पाठ—अप्रस्तुतप्रशंसा] । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ १७ ॥

पूर्वाक्तमर्थं समशायतुमाह, एकं शेषस्योक्तम् ।—शेषस्य अनन्तलागस्य, वपुषि दिष्टे,
भरव्यथा भूधारणजनितक्लेशः, किं न भवति ? अपि तु भवत्येव ; तथाऽपि एष
शेषः, क्ष्मा पृष्विर्धौ, न क्षिपति न त्यजति, तादृशभारसत्त्वेऽपि न तेन तस्याः स्वेपः
क्रियते इति यत् ; वा अथवा, दिनपतेः सूर्यस्य, परिश्रमः किं नास्ति ? अपि तु
आस्ति एव, तथाऽपि निश्चलः क्रियाशून्यः, न आस्ते न तिष्ठतीति यत् ; तत्र
अङ्गीकृतापरित्याग एव कारणम् इति भावः । भारे परिश्रमे च सर्वत्र तत्तत्
कार्यं यद्य परित्यजति, तत्र हेतु-वर्णयन् अर्थान्तरं त्यजति, क्षिप्नोति ।—किन्तु
परन्तु, श्लाघ्यः महान्, जनः कृपणवत् क्षुद्रेण तुल्यम्, अङ्गीकृतम् उत्सृजन् त्यजन्,
लज्जते ; यतः प्रतिपन्नवस्तुषु अङ्गीकृतविषयेषु, निर्वाहः यथापूर्वं समापनं, प्रतिपालनम्
इति बाधनं, एतत् सतां साधूनां, गोत्रव्रतं कुलाचारः, साधनः कश्चपि अङ्गीकृतं न
त्यजन्तीत्यर्थः ; तथा चोक्तम्—“अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति” इति । [अत्र
पूर्वाङ्गता प्रतिबलरूपमा उत्तराङ्गतेन उपमाशुभाशितेनाशान्तरन्यासेन सहोक्तिः] ।
शार्दूलविभीषितं व्रतम् ॥ १८ ॥

राक्ष । [सावेगम्] । वयस्य ! अथ के के निगृह्येताः ?

विरा । अमात्य ! आदौ एव तावत् क्षपणको जीवसिद्धिः
सनिकारं नगरात् निर्वासितः ।

राक्ष । [आत्मगतम्] । एतावत् सद्यः, न निष्परिश्रमं स्थान-
परिभ्रमः पीडयिष्यति । (ण) [प्रकाशम्] । सखे ! कमपराधम्
उद्दिश्य निर्वासित एषः ?

विरा । एष दुरात्मा राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं
घातितवानिति ।

राक्ष । [स्वनतम्] । साधु कौटिल्य ! साधु ।—

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च घातितोऽर्द्धराज्यहरः ।

एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥ १८ ॥

[प्रकाशम्] । ततस्ततः ?

विरा । ततः चन्द्रगुप्तशरीरम् अभिद्रोक्षुम् अनेन व्यापा-
रिताः (त) दारुवर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूल-
मारोपितः ।

(ष) सद्यः—सद्यनीयम् । [“शक्तिमहीय” (३१:१८६ पा०) इति यत्] ।
निष्परिश्रमं—संसारत्यागं, विषयासक्तिरहितमित्यर्थः । स्थानपरिभ्रमः,—गृहच्युतिः ।
पीडयिष्यति—दुःखाकरिष्यतीत्यर्थः ।

गुप्तपक्षपातिनः पण्डिता हि शर्वोर्गुणम् ईर्ष्या लोकासमक्षं वक्तुमनिच्छन्तोऽपि
जनसा सम्यगेव आद्रियन्ते इति राक्षसोऽपि कौटिल्यनीतेरसाधारण्यं प्रतिपदमनुभवन्
तमेव प्रशंसन्नाह, परिहृतमिति ।—अयशः अक्षीर्तिः, पर्वतेश्वरवधजनितमित्यर्थः,
परिहृतम् आत्मनःशोभितम्, अस्मासु पातितश्च सङ्गृहितश्च, तथा अर्द्धराज्यहरः
परिपक्षितराज्यार्द्धभागी, पर्वतेश्वर इति शेषः, घातितः नाशितः, यस्य तव एकमपि
एकप्रयत्नसाध्यमपि, नीतिबीजं क्षपणकनिर्वासनरूपम्, [इदमेकं बीजान्वेषणम्]
बहुफलतां पूर्वोक्तफलवशापायकताम्, एति प्राप्नोति, विविधं फलं जनयतीत्यर्थः ।
[अत्र चिन्तनाक्रियाप्रक्रमे “परिहृतम्” इति चिन्तनाक्रियायोगजं भग्नप्रक्रमतादोष-
भावइति, स च “व्यावृत्तम्” इति पठित्वा भङ्गनीयः] । आर्याः ॥ तत् ॥ १८ ॥

(त) अनेन—शकटदासेन, व्यापारिताः,—नियोजिताः ।

राज । [साक्षम्] । हा सखे ! शकटदास ! अयुक्तः तव अय-
मीदृशो मृत्युः ॥ अथवा, स्वाम्यर्थम् उपरतो न शीघ्रस्त्वमसि ;
वयमेव अत्र शीघ्राः, ये नन्दकुलविनाशेऽपि जीवितुमिच्छामः ।

विरा । अमात्य ! न एतदेवं, स्वाम्यर्थ एव साधयितव्यः
इति प्रयतसे ।

राज । सखे !—

अस्माकममुमेवार्थमवलम्ब्या जिजीविषा ।

परलोकगतो देवः कृतघ्नेर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

विरा । अमात्य ! न एतत् एवम् । [अस्माकममुमेवार्थम् इत्यादि
पुनः पठति] । (घ)

स्वामिभक्तस्य हि तन्मरणमनु मरणेन भक्तिप्रदर्शनमपेक्ष्य जीवतः तत्कार्यसाधनमेव
साधयेत्, इति प्रागुक्तविराधसिद्धान्तं सर्वथा समर्थयमान आह, अस्माकमिति ।—
अमुमेव उपपन्नमेव, अर्थे स्वामिकार्ये, वैरनिर्व्याप्तमरुपप्रयोजनमेव इत्यर्थः, अवलम्ब्या
आश्रित्य, अस्माकं जिजीविषा जीवनेच्छा, [अयते सनत्ताद प्रत्ययः] । एषाऽपि न
श्रेयसी प्रवृत्तिः इत्याशयेनाह, परलोकंति ।—कृतघ्नेः तन्मरणानुगमनित्वेन कृतोप-
कारानभिज्ञे सङ्घः, [कृतं घ्नन्ति इति व्युत्पत्त्या कृतघ्नः “कप्रकरणे मूत्रविभुजादिभ्य
उपसङ्गानम्” (वा०) इति मूलविभुजादित्वात् क.] परलोकगतः देवः न अनुगम्यते
न अनुस्रियते इत्यर्थः । [“अस्माभिः अमुमेवार्थमालम्ब्या न जिजीविषाम” इति पाठे—अमु-
मेवार्थमालम्ब्या अस्माभिः कृतघ्नः सङ्घः परलोकगतो देवः नानुगम्यते, न जिजीविषा-
मालम्ब्यत्यन्वयः । पाठोऽस्मिन् परिसङ्क्रान्तलङ्कारो बोध्यः] । पथ्यावक्तुं इति ॥ २० ॥

(घ) राजसप्रयुक्तवाक्यस्य अर्थान्तरत्वं दर्शयितुं विराधगुप्त आह, नेतदेवम्
इति ।—एतत्—भवत्प्रयुक्तं श्लोकात्मकं वाक्यम् । एवं न—एतदर्थकं न, किन्तु
अन्यार्थकम् इत्यर्थः । अतः तत् पद्यं पुनः पठन् अर्थान्तरपरतां व्योतयति, स च अयः
इत्य—पूर्वाहं प्राग्वत् । कृतघ्नः तत्कृतोपकारविचारकोः इव, देवो नानुगम्यते,
ये उपकारिणां प्रयोजनम् अनभिसम्पाद्य स्मियन्ते, ते कृतघ्ना एव, अतः कृतघ्नेरिव
अस्माभिः नानुगम्यते इत्यर्थः । [केचित्तु विराधोक्तौ “कृतघ्नेः” इत्यत्र “कृतघ्नेः”
इति परिवर्त्यं पठन्ति, तदायमर्थः,—कृतघ्नाः तत्कार्यसाधनेनैव तत्परिीषो भवेत्
इत्याशयेन तथा तदनुगमनम् इति मन्थने जातम्] ।

राक्षसः । सखे ! कथ्यताम्, अपरस्यापि सुहृद्व्यसनशतस्य
श्रवणे सज्जा वयम् ।

विराट् । तत एतत् उपलभ्य चन्दनदासेन उपाकृष्टसाध्वसेन
अपवाहितम् (द) अमात्यकलत्रम् ।

राक्षसः । सखे ! क्रूरस्य चाणक्यवटोः विरुद्धम् अयुक्तम् अनु-
ष्ठितं चन्दनदासेन ।

विराट् । अमात्य ! ननु अयुक्ततरः सुहृद्गोहः । (ध)

राक्षसः । ततस्ततः ?

विराट् । ततो याच्यमानेनापि यदा न समर्पितम् अनेन
अमात्यकलत्रं, ततः कुपितेन चाणक्यवटुना—”

राक्षसः । [शोकेन] । स खलु व्यापादितः ? (न)

विराट् । “—अमात्य ! न खलु व्यापादितः,—किन्तु गृहीत-
गृहसारः सपुत्रकलत्रः संयम्य बन्धनागारे निक्षिप्तः ।

राक्षसः । ततः किं परितुष्टः कथयसि—‘अपवाहितम् अनेन
राक्षसकलत्रम्’ इति ? ननु वक्तव्यं “संयतः सकलत्रो राक्षसः”
इति । (प)

[प्रविश्य पटाक्षेपेण (फ) पुरुषः] । जम्बदु जम्बदु अज्जो ! अज्ज !
एसो क्व सज्जददासो पडिहारभूमिमुबल्लितो । * (ब)

* जयति जयति आर्य्यः । आर्य्य ! एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपल्लितः ।

(द) उपाकृष्टसाध्वसेन—सज्जातबासेन । अपवाहितं—स्नानान्तरं प्रापितम् ।

(ध) सर्वदोहात् निबद्गोहातिगर्हित इति भावः ।

(न) [अपकारिणनाम भयम् उद्देशः] ।

(प) तद्व्यनेनेव सकलत्रोऽहं वदः, सुहृदोक्तमथोरभिन्नहृदयत्वादित्यर्थः ।

(फ) पटाक्षेपेण—पटस्थ—जबनिकापण, अक्षेपेण—काव्येण शीघ्रताऽर्थम्
इतरकर्तृवज्जबनिकापटक्षेपमन्तरैरेव, स्वस्मिन् पटाक्षेपे कृतेव ; तत्प्राशङ्ग्येन इत्यर्थः ।

“पटक्षेपो न कर्तव्य आत्तराजप्रवेशने” इति वचनात् ।

(ब) प्रतीहारभूमिं—द्वारदेशम् । (“स्त्री द्वारं प्रतीहारः” इत्यमरः ।)

राज । प्रियवदक ! आप सत्यम् ?

प्रियं । अलीअं किं अमच्चपादोपजीविणो मंतिदं जाणंति ? *

राज । सखे ! विराधगुप्त ! किम् एतत् ?

विरा । अमात्य ! रक्षति खलु भव्यं भवितव्यता ।

राज । प्रियवदक ! यदि एवं, तत् किं चिरयसि ? क्षिप्रं प्रवेशय तम् ।

प्रियं । जं अमच्चो आणवेदि त्ति । † [निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रावर्त्तति सिद्धार्थकेन अनुगम्यमानः शकटदासः] ।

शक । [दृष्ट्वा आत्मगतम्] । —

दृष्ट्वा मौय्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्रास्तले

तल्लक्ष्मोमिव चेतसः प्रमथिनौमुन्मुच्य बध्यस्रजम् ।

श्रुत्वा स्वाभ्युपरोधरौद्रविषमानाध्माततूयस्वनान्

न ध्वस्तं प्रथमाभिघातकर्ठिनं मन्ये मदीयं मनः ॥ २१ ॥

* अलीकं किम् अमात्यपादोपजीविणो मन्त्रयितुं जानन्ति ?

† यदमात्य आज्ञापयति इति ।

पुनः पुनरन्तरायसदृशमुनीयं दुःखदुःखमपि लेशजातम् अनुभूयापि मदीयं चित्तं यत्र भयं, तत्र पुनः पुनराद्यानन्वकाठित्यमेव दृष्टुरित्याह, दृष्टेति । — धरित्राः पृथिव्याः, तले भूमावित्यर्थः, मौय्यं चन्द्रगुप्तमिव, प्रतिष्ठितपदं लक्ष्यप्रतिष्ठ, स्थापितमूलच, शूल मारणार्थकोलकविशेष, मदश्चमिति शेष, दृष्ट्वा तल्लक्ष्मीं तस्य चन्द्रगुप्तस्य, लक्ष्मीं श्रियमिव, चेतसः प्रमथिनीं चित्तविदारिणीं, [“प्रमथिनीम्” इत्यसाधुः पाठः, “प्रे लपट्टदुमणवदवसः” (३२।१४५ पा०) इति सूत्रेण प्र-पूर्वक-मण्य धातोः चिनुञि “प्रमाथी” इत्येव पदं भवति । “सकपः प्रत्ययो जेष्ट” इति नियमान् न णिनिः ; तथा मन्थधातोरेपि णिनि-प्रत्यये नकारलोपाभावः । अतः “प्रमथिनीम्” इत्यत्र “प्रमथनीम्” इत्येव पठनीयम् । “चेतनाप्रमथिनीम्” इति पाठान्तरे—चेतनायाः वृद्धेः, प्रमथिनीं] बध्यस्रजं बध्यचक्रभूता मालाम्, उन्मुच्य (धातूनामनेकार्थत्वात्) परिचाय, स्वाभ्युप-रोधरौद्रविषमान् स्वामिनः मन्दस्व, उपरोधो दिसनं, तद्वत् रौद्रान् घोरान्, विषमान् अशान्तान् च, आध्माततूयस्वनान् धीमथावाद्यशब्दान्, श्रुत्वा मदीयं मनः [जीव-

[नाट्येन अवलोक्य सदृशम्] । अयम् अमात्यराक्षसः तिष्ठति ।

य एषः,—

अक्षीणभक्तिः क्षीणेऽपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।

पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २२ ॥

[उपसृष्टम्] । जयति जयति अमात्यः ।

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य सदृशम्] । सखे शकटदास ! दिष्ट्या
कौटिल्यगोचरगतोऽपि दृष्टोऽसि, तत् परिष्वजस्व माम् ।

[शकटदासः तथा करोति] ।

राक्ष । [तं परिष्वज्य] । इदम् आसनम्, आस्यताम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति नाट्येन उपविष्टम्] ।

कर्मेन्द्रियहानीना मनोऽव्यधीनतया प्रकृते दृशनश्रवणव्यनक्रियायां मन एव कर्म,
अतो ध्वस्तक्रियेककर्तृत्वात् क्ता प्रत्ययः] प्रथमाभिघातकठिनं प्रथमाभिघातनं
स्वामिवधकृतताडनेन, काठनम् अत एव न ध्वस्तं न आहतं, मन्य । लोके हि क्लिप्तत
वस्तु भूया भूय आहतं सत काठनं भवतीति प्रासङ्गिकं, अतः काठित्वाद्यं ध्वस्तमात्रं
भावः । [प्रथमाभिघातकठिनमर्तो न ध्वस्तमित्येव ध्वस्तमित्यस्य प्रथमाभिघातकाठन-
मात्रं हेतूत्या कान्यलिङ्गानुप्राणितम् । मन्य-शब्दप्रयोगानव्यसनीयत्वात् नाम अनङ्कारः
स च मोक्ष्यं श्लेशानश्रुत्या । राज्यश्री-वज्रसैन्योपमानोपनेयभावात् प्रतिहतपद-
मिति श्लिष्टपदेनीत्यापितत्वाच्च श्लेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारश्च संसृष्टः । अत्र अर्थोक्त्यै
श्लेशानश्रुत्यादिभिर्होपमानैः नरनाथचन्द्रगुप्तादेः सन्तुलनेन चाण्डाल इव राजाऽसौ
इति पूर्वोक्तालङ्कारसमुत्थः वस्तुध्वनिः शकटदासस्य चसूया द्योतयतीति बोध्यम्] ।
शार्दूलविक्रीडितं वनम् ॥ २१ ॥

स्व न्युपरमेऽपि तस्मिन् अक्षयिभक्तिसमन्तं तत्कार्यसंसाधनार्थमिदानीमपि सततं
सतमानराक्षसं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा आह, अक्षीणभक्तिरस्ति ।—नन्दे क्षीणेऽपि विनष्टाप,
अक्षीणभक्तिः [अत्र पुंश्रवणसक्तिस्तु “नेदं विस्मृतभक्तिना” (६६ पृ०) इत्यत्र विचारिता
इति द्रष्टव्यम्] । स्वाम्यर्थं स्वामिकायै वरनिर्वातनरूपम्, उद्वहन् साधयन्, पृथिव्यां
स्वामिभक्तानां स्वामिभक्तिपरायणानां, परमे अनुपमे, प्रमाणे दृष्टान्ते, स्थितः । पश्या-
वक्तुं प्रवृत्तम् ॥ २२ ॥

राच । सखे ! शकटदास ! अथ कोऽयम् अस्य मे हृदय-
नन्दस्य (भ) हेतुः ?

शक । [सिद्धार्थं निर्दिश्य] । अमात्य ! प्रियसुहृदा सिद्धार्थ-
केन घातकान् विद्राव्य बध्यस्थानात् अपवाहितोऽस्मि (म) ।

राच । [सन्धेयम्] । भद्रं सिद्धार्थक ! कामम् अपर्याप्तम्
इदम् अस्य प्रियस्य, तथाऽपि गृह्यताम् । [इति स्वगात्रात् प्रवृत्ताय
भूषणानि (य) प्रयच्छति] ।

सिद्धा । [गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम्] । एतं क्व अज्जीवदेसेण
करिस्सं । [प्रकाशम्] । अमच्च ! एतम् मे पट्टमप्यविदुस्य णत्थि
कोवि परिचिदो, जहिं एतं अमच्चस्स प्पसादं णाक्खिअप
णिब्बुदो भावस्सं ; ता इच्छाम अहं इमाए सुहिआए सुहिदं
अमच्चस्स ज्जेव भाडागारे णिक्खविदं । जदा मे एदिणा
प्यओअणं भावस्सदि, तदा गणिहस्स । * (र)

* इदं खलु आर्योपदेशेन करिष्यामि । अमात्य ! अत्र मे प्रथमप्रवृत्त्य
नास्ति कोऽपि परिचितः, यत्र इमम् अमात्यस्य प्रसादं निर्दिश्य निर्हृतो भावयामि,
तादृक्कामि अहम् एतथा मुदया मुद्रितम् अमात्यस्य एव भाडागारे निक्षिप्तम् ।
यदा मम एतेन प्रयोगेन भविष्यति, तदा गृहीष्यामि ।

(भ) हृदयानन्दस्य—आत्तादास्य, जीवतः भवतः यत् दर्शनं तस्य इत्यर्थः ।

(म) विद्राव्य—ताडयत्वा । अपवाहितः,—अपसारितः, समानातः इत्यर्थः ।

(य) भूषणानि—मल्लवस्तुना प्राग्दत्तानि, तत्र तद्भूषणानां लेख्यपत्रसङ्घ-
भावेन विज्ञातकन स्थापनादुत्तरम् लेख्यस्य सत्यतायाः प्रचुरकारणसम्पत्तिर्भावि-
यतीत्यनुसन्धेयम् ।

(र) आर्यत्वाद् । —आर्योपदेशेन—आर्यस्य—आर्यत्वम्, उपदेशेन—
आदेशेन, प्राक्प्रदर्शनेन इत्यर्थः । इदं—परितोषिकग्रन्थम् । [इदमप्य-
वोक्तव्यम्] । एतथा—यमपट्टदर्शिनः सकाशात् आणक्येन अधिगतया मच्छं
दत्तया । मुदया—गच्छन्नामाङ्कतया, अङ्कुरीयस्यापि शेषेण इत्यर्थः । गृहीष्यामि
—तत्र प्रतारणार्थं यदा शकटवापयिष्यामि तदा गृहीष्यामि इति गूढोऽर्थः ।

राक्ष । भद्र ! भवतु, को दोषः ? शकटदास ! एवं क्रियताम् ।

शम्भ । यत् आज्ञापयति अमात्य इति । [मुद्रां विलोक्य जनान्ति-
कम् (ख)] । अमात्य ! भवन्नामाङ्किता इयं मुद्रा ।

राक्ष । [विलोक्य सविषादं सवितर्कम् आत्मगतम्] । कष्टम् ! मद्रत्-
कण्ठाविनीटाः नगरात् निष्क्रामतो मम हस्तात् ब्राह्मण्या (व)
गृहीता, तत् कथम् अस्य हस्तम् उपगता ? [प्रकाशम्] । भद्र !
सिद्धार्थक ! कुतः त्वया इयम् अधिगता ?

सिद्धा । अमच्च ! अत्रि कुसुमपुरनिवासो मणिआरमंष्टी
चन्दणदासो नाम । तस्मै गेहदुषारे भूमिम् पङ्क्तिं, मय
समासादिता । *

राक्ष । युज्यते ।

सिद्धा । अमच्च ! किं एतत् जुज्जति ? † (श)

* अमात्य ! अत्रि कुसुमपुरनिवासो मणिकारमेष्टी चन्दनदासो नाम,
तस्य गेहद्वारे भूमौ पतिता, मया समासादिता । [“समासादिता” इत्यत्र “लङ्का”
इति पाठे—“लङ्का” इति मे] ।

† अमात्य ! किमयं युज्यते ?

(ख) जनान्तिकं—“जनान्तिकन्तु तत् भोक्तं यत् तृतीयाद्यमोचरम्” इति, तथा—
“विपताकरीषात्मानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्त्योऽन्त्यामन्त्रेण यत् स्वाज्जनान्ते
तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तलक्षणक जनान्तराश्रयमाश्रयपेक्ष भाषणम् ।

(व) निष्क्रामतः,—वडिगेकृतः । [अत्र अप्रथमासमानाधिकरणत्वात् शब्द-
प्रत्ययः, तस्मिंश्च “वा आश्रयमाश्रयमुक्तम्—” (१।१।७० पा०) इति श्रवणो
नैकत्विकत्वात् शप्, ततश्च “क्रमः परस्मैपदेषु” (७।३।७६ पा०) इति दोषः] ।
ब्राह्मण्या—मन्त्रवशात् ।

(श) “युज्यते” इति राक्षसवाक्यं सुत्वा संशयानः, अनेन मुद्रायाः स्वीयत्व-
निर्णयः क्रियते इति विदधामि अत्र इव पृच्छति—अमात्येति ।

राज । भद्र ! यतो महाधनानां द्वारि पतितस्य एवंविधस्य
उपलब्धिरिति । (घ)

शक । सखे सिद्धार्थक ! अमात्यनामाङ्किता इयं मुद्रा,
तदितो बहुतरेण अर्थेन (स) भवन्तम् अमात्यः तोषयिष्यति,
तत् दीयताम् एषा मुद्रा ।

सिद्धा । अज्ज ! एमो मे परितोमो जं, अमच्चो इमाए मुद्राए
परिगृह्यसादं (ह) करेदि त्ति । * [इति मुद्रां समर्पयति] ।

राज । सखे शकटदास ! अनया एव मुद्रया स्वाधिकारे
व्यवहर्त्तव्यं भवता ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

सिद्धा । अमच्च ! विस्सवेमि किं पि । †

राज । भद्र ! विश्व्वं ब्रूहि ।

सिद्धा । जाणाटि ज्जेव अमच्चो, जधा चाणकहदअस्स
विप्पिअं कटुअ णत्थि मे पुणो पाडलिउत्ते प्वेसो त्ति, ता
इच्छामि अहं अज्जस्स ज्जेव सुप्पसस्से पादे सेविदुं । ‡

* आये ! एष मे परितोमो यत्, अमात्यः अज्जाः मुद्रायाः परिगृह्यसादं
करोतीति ।

† अमात्य ! विज्ञापयामि किमपि ।

‡ जानात्येव अमात्यः, यथा चाणक्यदत्तकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति मे पुनः
पाटलिपुत्रे प्रवेश इति, तदिच्छामि अहम् अमात्यस्य एव सुप्रसन्नो पादो सेवितुम् ।

(घ) स्वच्छन्दस्य तव स्थितिकाले चन्दनदासगृहद्वारे मुद्रिकापतनं भवितु-
मर्हतीत्यभिप्रायेण शकटदासं प्रति उक्तमपि "युज्यते" इति वाक्यं सिद्धार्थकं प्रति
निगूढनायकमन्यथाऽर्थपरतया लक्ष्यग्राह्यं, यतो महाधनानामिति ।

(स) इतः,—मुद्रामृत्यात् । बहुतरेण—अत्यधिकेन । मुद्रा—अङ्कुरीयकस्यः
चिह्नविशेषः ।

(ह) वदथेनियमानोता तत् सिद्धमिति गूढार्थः ।

राक्ष । भद्र ! प्रियं नः, किन्तु त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन अन्त-
रितोऽस्माकम् अनुनयः । (क) तत् एवं क्रियताम् ।

सिद्धा । [सङ्घर्षम्] । अणुगच्छिदोम्हि । *

राक्ष । सखे शकटदास ! विश्रामय सिद्धार्यकम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति सिद्धार्यकेन सङ्घ निष्क्रान्तः] ।

राक्ष । सखे विराधगुप्त ! वर्णय इदानीं कुसुमपुरवृत्तान्त-
श्रेष्ठम् । अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं (ख)
चन्द्रगुप्तप्रकृतयः ?

विरा । अमात्य ! वाढं क्षमन्ते, ननु यथाप्रधानम् अनु-
गच्छन्ति एव । (ग)

राक्ष । सखे ! किं तत्र कारणम् ? (घ)

* अनुगच्छीतोऽपि ।

(क) त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन—तवाभिप्रायं परिज्ञाय इत्यर्थः । अन्तरितः,—
तिरोद्धितः ; अस्माभिर्भवाद्गुप्तं निवसन्धुनीय स्तनिकटे रक्षितुं यत्रः कर्तव्य आसीत्,
स तु भवद्वचनेन एव अनायाससिद्धः संवृत्त इति भावः । [“त्वदभिप्रायपरिज्ञानेन”
इति पाठे—अन्तरितः,—विलम्बितः] ।

(ख) अपि क्षमन्ते ?—सङ्कल्पे किम् ? अस्मदुपजापम्—अस्माभिः कृतं परस्पर-
भेदं, तत्र न विरक्ताः ? इत्यर्थः ।

(ग) वाढमित्युक्ताङ्गीकारयोजकमव्ययम् । “क्षमन्ते” इत्यत्र प्रागुक्तवाक्यस्य-
मुपजापमिति पदं कर्जतयाऽन्विति ; न केवलं क्षमन्ते, ननु मन्ये इत्यर्थः, तमुपजाप-
मनुगच्छन्ति—अनुसरन्त्येव, परस्परभेदरूपं तत्तत्कार्यमनुभवन्त्येव इत्यर्थः । न केवलं
प्रकृतय एव, किन्तु प्रधानादर्थे राजासामान्यादयोऽपीत्याह, यथाप्रधानमिति ।—प्रधानं
—राजा चन्द्रगुप्तः तन्मात्रो वाक्कस्य, तमनतिक्रम्य तौ अपि परस्परभेदं प्राप्नुतः, किं
पुनः ; अपरे तदनुवर्तिनः राजापुत्रा इत्यर्थः । अनुगच्छन्ति—परस्परभेदरूपं कार्यमनु-
सरन्तीत्यर्थः ; इत्युक्तिं चेतत् प्रस्तावके—“प्राक्परिगृहीतोपजापः” इत्यादि ।

(घ) प्रधानयोः राजासामान्ययोः भेदे कारणं पृच्छति, किं तत्रेति ।—तत्र-
परस्परभेदे ।

विरा । अमात्य ! इदं तत्र कारणं—मलयकंतोः अपक्रम-
यात् प्रभृति पीडितः चन्द्रगुप्तेन चाणक्य इति । चाणक्योऽपि
जितकाशितयाऽसहमानः तैः तैः आज्ञाभङ्गैः चन्द्रगुप्तस्य चेतसः
पीडाम् उपचिनोति, अयमपि मम अनुभवः । (ङ)

राज । [सचर्चम्] । सखे विराधगुप्त ! तद्वच्छ त्वम् अनेन
आहितुण्डकच्छन्नना पुनः कुसुमपुरमेव । तत्र हि मे सुहृत्
वैतालिकव्यञ्जनः (च) स्तनकलसो नाम प्रतिवसति । स त्वया
मदचनात् वाच्यः, यथा “चाणक्येन क्रियमाणेषु आज्ञाभङ्गेषु
चन्द्रगुप्तः त्वया समुत्तेजनसमर्थः श्लोकैः उपश्लोकयितव्यः” (क)
इति । कार्यञ्च अतिनिभृतं करभकहस्तेन सन्देष्टव्यम् इति ।

विरा । यत् आज्ञापयति अमात्यः ।

[इति निष्क्रान्तः] ।

पुरुषः । [प्रविश्य] । जेदु जेदु अमच्चो । अमच्च ! सअइदासो
विस्सवेदि, ‘एदे क्व तिसि अलंकारविसेसा विकीअंति, ता
पच्चक्खोकरेदु अमच्चो’ । * (ज)

* जयति जयति अमात्यः । अमात्य ! शकटदासो विज्ञापयति, ‘एते खलु
वयोऽलङ्कारविशेषा विकीयन्ते, तत् प्रत्यक्षीकरोतु अमात्यः’ ।

(ङ) पीडितः,—विरक्तोक्तः । जितकाशितया—जितेन—विपक्षपराजयेन ।
काशिते—स्युर्हते इति जितकाशो—गर्वितः, तस्य भावः जितकाशिता तथा । उप-
चिनोति—वर्द्धयति । अयमपीति ।—इत्थं तत्प्रवृत्तं मया अनुभूतं आगतमित्यर्थः ।
[इदमपि बोधान्वेषणम्] ।

(च) वैतालिकव्यञ्जनः,—कृशना राज्ञा निद्राभङ्गकारकदेशवारो हृदयोक्तास-
त्काभिनवपद्यपाठकश्च, यः निद्रितान् जायतोऽपि भूपतिप्रभृतीन् स्तुतिपाठाद्विना
प्रातः प्रवीक्षयति, समयागरे कर्तव्याभिनवेशे उत्थाडयति च, स इत्यर्थः ।

(क) उपश्लोकयितव्यः,—श्लोकेन उपश्लोतव्य इत्यर्थः ।

(ज) एतदलङ्कारविक्रितारश्च चाणक्यप्रविषयः, ते च चाणक्योपदेशेन कृत-

राक्ष । [विलोक्य आत्मगतम्] । अहो ! महाहर्षिणि आभरणानि ।
[पञ्चाग्रम्] । भद्र ! उच्यतां शकटदासः, “परितोष विक्रेतारं
गृह्णन्ताम्” इति ।

पुनः । जं अमञ्ची आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्तः] ।

राक्ष । [स्तब्धम्] । यावत् अहमपि कुसुमपुराय करभक्तं
प्रेषयामि । [उच्यते] । अपि नाम दुरात्मनः चाणक्यवृत्तकात्
चन्द्रगुप्तो भिद्येत ? (भू) अथवा सिद्धमेव समीहितं पश्यामि ।
कुतः ?—

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्त्तते,
चाणक्योऽपि मदाश्रयादयमभूत् राजेति जातकथयः ।

* यदनाथ आज्ञापयति ।

पर्वतेश्वराङ्गधृतालङ्कारवयं राक्षससमीपे विक्रेतुमागताः ; तस्य क्रीत्वा स्वन्नरीरे
राक्षसेन धृत्वा मलयकैतोः समीपे यास्यते, तद्गृहा जाये दर्शयिष्यमाणः राक्षसेन
मलयकैतोर्मंदो भविष्यति, तथा लिख्यपत्रे लिखितस्य पत्रस्याश्रयतापमित्यादिकभागस्य
एतदलङ्कारवयस्य सुसंवादिता भविष्यतीत्यतः राक्षससमीपे तादृकयथामिति द्रष्टव्यम् ।
[इदमपि वीजान्वेषणम्] ।

(भू) ततः प्रसूति चन्द्रगुप्तदेहे सङ्कलनगुचसमप्रसन्नः चाणक्य इति श्रुत्वा
तद्विषयोपे निराशः सन् राक्षसः “आम्ना बलवतो राजन् ! शस्त्रो जेष्यति पाक्षवान्”
इति न्यायेन अतः परं स्तनकलत्राद्वारा मौर्य-चाणक्ययोर्मित्री विरोधीत्यादयेन
स्वर्तुषिर्द्धिं समाशंसते—अपि नामेति ।

स्वस्वप्रयोजनमुद्दिश्येव सर्वे इतरानपेक्षन्ते, एतौ च चाणक्य-चन्द्रगुप्तौ प्रतिज्ञा-
पूरणेन राज्यप्राप्त्या च कृतकृत्याविति न तथोरितरेतरापेक्षाऽस्तीति भेदः सुखेन
भविष्यमर्हतीत्याह, मौर्य इति ।—मौर्यचन्द्रगुप्तः, सर्वभूतलभुजा सर्वेषां राज्ञाम्,
आज्ञापकः आश्रिता, सम्पादित्वयः, अत एव तेजसि नर्त्त, वर्त्तते, तेजसो सन्नाको इत्यर्थः ।
चाणक्योऽपि अयं चन्द्रगुप्तः, मदानश्रयात् राजा अभूत् इति जातकथयः सञ्जात-

राज्यप्राप्तिकृतार्थमेकमपरं तीर्थप्रतिष्ठाऽर्णवं,
सौहार्दात् कृतकृत्यतेव नियतं लब्धान्तरा भेक्ष्यति ॥ २३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

गर्भेः, अतः लब्धान्तरा प्राप्तावसरा, कृतकृत्यता कृतावता एव, राज्यप्राप्त्या कृतावते
सिद्धिमानम्, एवं चन्द्रगुप्तं, तीर्थप्रतिष्ठाऽर्णवम् अपरं चाणक्यञ्च, सौहार्दात् नियतं
निश्चितं, भेक्ष्यति पृथक् करिष्यतीत्यर्थः ; एतौ कृतकृत्यतया अन्योऽन्यं निरपेक्षौ केनचित्
कारणेन विरोधे सति पुनर्यं सम्भास्यते इति भावः । आर्द्धलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

इत्थं पताका प्राप्तायाऽऽनुगुण्येन गर्भसम्बन्धादशाङ्कानि निरूपितानि, गर्भसन्निध्य
अन्तः ।

ब्रह्मशिवशास्त्राटोसञ्चरन्पञ्चानन कुलपतिवत्स-“वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण श्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिबर्तित परिवर्द्धितायां सुखबोधिनी-

सनाख्यायां मुदाराचसन्ध्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति कञ्चुको] ।

कञ्चु ।—

रूपादीन् विषयान् निरूप्य करणैः यैरात्मलाभस्त्वया
लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अथ राक्षसेन अभिषेद्यमाणं चाचक्ष-चन्द्रगुप्तयोः विरोधं कथयितुं विमर्शसन्धिः
प्रारभ्यते ।—तृतीयचतुर्थे अङ्के विमर्शसन्धिः, “गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य वीजार्थस्याव-
गमनम् । हेतुना येन केनापि विमर्शः सन्धिकथ्यते ॥” इति लक्षणात् । गर्भसन्धौ
प्रसिद्धस्य सुहृदन्वितस्य चाचक्ष्यगोतिरूपस्य वीजस्य कौमुदीमहोक्तप्रतिषेधादिना
प्रक्षरीमात्रा अप्यथा कथया च अवगमनात् अनुसन्धानात् नियतासि प्रकथ्याः
सम्बन्धस्य चाव सत्त्वात् तृतीयेऽङ्के नियतासिः, चतुर्थे अङ्के राक्षस-चारुवादनरूपा
कथा प्रक्षरी भण्यते । नियतासि-प्रकथ्यांगुण्येनास्य सन्धेस्त्रयोदशाङ्कानि —“तत्राप-
वादसम्प्लेटी बिद्रवद्रवशक्तयः । द्युतिः प्रसङ्गच्छन्नं व्यवसायो विरोधनम् । प्ररोचनं
विचक्षणमादानञ्च तयोदयः ॥” इति । तत्र तावत् प्रथमं कञ्चुकिवाक्येन चाचक्ष-
चन्द्रगुप्त कृतञ्च-कलहनिदानस्य कौमुदीमहोक्तप्रव्यापारवर्णनस्य प्रच्छदविष्कम्भकत्वेन
लक्षणासुपस्थिति कविरिति ।

महाराज-भौल्यादिदृष्ट्यापि कौमुदीमहोक्तप्रव्य एकाचाचक्ष्यनामधेय द्विजप्रति-
विहृत्ते एव सर्वेषां तदङ्गीकरचसमुच्चिन्तयन् स्वस्य जरया जनितामवस्थां वर्णयन्नाह,
रूपादीनिति ।—इदं दृष्टे ! त्वया यैः करणैरिन्द्रियैः, रूपादीन् रूपप्रभृतीन्, विषयान्
इन्द्रियशाल्यपदार्थानित्यर्थः, (अत्र “रूपं शब्दो गन्ध रस स्पर्शाश्च विषया अमी”
इत्यमरोक्तेः विषयशब्देनैव रूपादीनां प्राप्तावपि पुनः “रूपादीन्” इति कथनं
गोचरोपदर्शनायेन न दोषावहम्) निरूप्य परिच्छिद्य, अवबुध्येत्यर्थः, [आत्मकर्तृक-
काम्यवबोधस्य दृष्टाकर्तृकत्वनिर्होपच्यते] आत्मलाभः स्वहृत्तिलाभः, सतया
स्थितिरिति यावत्, लब्धः प्राप्तः, [विषयध्यानेनैव दृष्टाया उपपत्तेः शास्त्रे भूरिशो
दर्शितत्वात् “वासं वसति” इत्यादिवत् एकस्य लभेः इह व्यापाराद्येक-कालत्वव्यपेरता,
तेन गान्तव्यः] । सम्पति जरयां तेषु आत्मलाभोपायेषु, चक्षुरादिषु चक्षुःप्रभृतिषु,

अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि मे
न्यस्तं मूर्द्धि पदं तवैव जरया तृण्यो ! सुधा माद्यसि ॥१॥

[पङ्क्तिभ्य आकाशे] । भो भोः सुगाङ्गप्रमादाधिक्यताः पुरुषाः !
सुगृहीतनामा देवः चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति, यथा—
'प्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवरमणीयतरं' (क) कुसुमपुरम् अवलोकयि-
तुम् इच्छामि, तत् संस्क्रियन्ताम् अस्मद्दर्शनयोग्याः सुगाङ्ग-
प्रासादस्य उपरि भूमयः' इति । तत् किं चिरयन्ति भवन्तः ?
[आकाशे आचक्षते] । किं ब्रूथ "प्रार्थ्य ! किम् अविदित एवायं

इन्द्रियेष्वपि स्वार्थावबोधकियाः स्वस्वविषयवृत्तरूपस्यापाराः, इताः नटाः, जरायाम्
इन्द्रियाणां सत्यग्वीषाभावस्य लोकासिद्धत्वादिति भावः । एवं ज्ञानेन्द्रियाणामपाटव-
मुक्त्वा तत्प्रयोज्यानां कर्मेन्द्रियाणामपि अपाटवमाह, अङ्गानीति ।—मे मन, आज्ञा-
विधेयानि पूर्वम् आदेशानुवर्त्तानि, वशीभूतानीत्यर्थः, ["अज्ञाविधेयानि" इति पाठे—
अथ अपुना, अविधेयानि अवशीभूतानि इति विशेषः] अङ्गानि इत्यपदादौनि, प्रसभं
इडात्, सङ्घेति यावत्, पटुतां स्वस्वकार्यादानगतिभोजनादिवु सामर्थ्यं, त्यजन्ति
लङ्गति, किमु वक्तव्यं तव, तव एव मूर्द्धि शिरसि, जरया वार्द्धकेन, पदं न्यस्तं दत्तं,
तव सर्वे स्वातन्त्र्या नाशितमित्यर्थः, तथा च, सर्वथैव तव कामाभावात् त्वं सुधा वृथा,
माद्यसि फलं विना एव वरीवृष्यसे, विषयभोगार्थमेव तृण्यो जायते, विषयभोगश्च
इन्द्रियपाटवमन्तरेण दुर्घटः, इत्यतो जरायां तृण्यो विफलैव इति भावः । [एतेन
श्रीकेन कौमुदीमहोत्सवः भौव्यादिष्टोऽपि आचक्षन्निविद्धतया जरायां तृण्योद्गम इव
विफलतां भजते इति ध्वन्यते । एवमत्र विदुषाभ्याम् प्रस्तुतायां जरायां प्रवल-
पराक्रमवत्याः अप्रस्तुतायाः नायिकायाः अभ्युदयव्यवहारस्य तथा प्रस्तुतायां तृण्ययाम्
अप्रस्तुतायाः कल्पाचित् व्यर्थमादनव्यवहारस्य समारोपात् समाधीतिः मत्तताकारणा-
भावेन तत्कार्योत्पन्नरूपजायमानया विभाषणया सहोच्यते । कश्चुकिनिर्वेदो हि
जाटके वर्णनीयः इति साम्प्रदायिकाः] । शार्दूलविक्रीकृतं वृत्तम् ॥ १ ॥

(क) सुगृहीतनामेति ।—“स सुगृहीतनामा स्थात यः प्रातरनुचिन्त्यते” इत्युक्तेः
प्रातःस्मरणधीयमानेत्यर्थः । प्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवरमणीयतरं—प्रवृत्तः,—प्रारब्धः, यः
कौमुदीमहोत्सवः,—शारदपौर्णमास्यां स्मरणधीयः महाऽऽनन्दजनकव्यापारविशेषः, तेन
रमणीयतरं—सुगन्धस्मरणधीयम् ।

देवस्य चन्द्रगुप्तस्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः” इति ? आः देवोप-
हृताः ! किम् अनेन वः प्राणहरेण कथोद्घातेन ? (ख) शीघ्रम्
इदानीम्—

पालिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन् स्तब्धान् पिनहस्रजः

सम्पूर्णैन्दुमयूखसंहतिरुचां सञ्चामराणां श्रियः ।

सिंहाङ्गासनधारणाच्च सुचिरं सञ्जातमूर्च्छांमिव

क्षिप्रं चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोऽनुगृह्णातु गाम् ॥२॥

[आकाशे] । किं कथयन्ति भवन्तः “एते त्वरामहे” इति ?

भद्राः ! त्वरध्वम्, अयमागत एव देवः चन्द्रगुप्तः । य एषः,—

सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता

चिरं धुर्य्येणोढा गुरुरपि भुवो याऽस्य गुरुणा ।

(ख) अयं—चाणक्येन क्रियमाण इत्यर्थः । [इदन्तु वीजस्य चाणक्यगीतेरव-
मर्शनम्] । प्राणहरेण इति ।—राजानभिमतविषयत्वेन तस्य प्राणदण्डफलकत्वात्
प्राणहरेत्वनम् । कथोद्घातेन—कथाप्रसङ्गेन ।

केन रूपेण कौमुदीमहोत्सवः करणीय इति आह, पालिङ्गन्त्विति ।—सम्पूर्णैन्दु-
मयूखसंहतिरुचां पूर्णचन्द्रकिरणसमूहस्तुल्यकान्तीनां, सञ्चामराणां सुगन्धवाण्यनानां,
श्रियः शोभाः, पिनहस्रजः माल्यवर्णितान् गृहीतधूपसुरभीन् घृतधूपसुरभीन्, स्तब्धान्,
प्रासादस्येति शेषः, पालिङ्गन्तु आश्रयन्तु ; तथा च, स्तब्धान् धूपसुरभीरभान्वितान् विधाय
माल्यभूषितान् कृत्वा शोभायै शुभचामरान्वितान् कुर्वन्त इति नियोगः । सुचिरं
सन्ततं, सिंहाङ्गासनधारणात् सिंहाङ्गासनस्य सिंहाचक्रितस्य राजासनस्य, चारणात्,
अथ च सिंहेन स्तम्भोपपासने चारणात्, सञ्जातमूर्च्छां बहुभारधारणात् सिंहभवाच्च
मूर्च्छितामिव, गौ भूमिं सौरभेशोच्च, सकुसुमः पुष्पसहितः, चन्दनवारिणा मलयज-
सम्पृक्तसलिलेन, सेकः क्षिप्रं शीघ्रम्, अनुगृह्णातु ; यथा सिंहकोपपतिता अत एव
मूर्च्छिता क्लृप्ता गौः जलादिसेकादाश्रयते, तथा गुरुभारसिंहासनधारणात् शान्ता
भूमिः चन्दनवारिणा आश्रयतामिति भावः । [अथ पालिङ्गनादिकार्य्यसाम्यात्
विश्रवसाम्याच्च समाधीतिः संहतिरुचामित्युपमया, सिंहाह्वेति नामिति च श्लेषश्च,
मूर्च्छांमिव इत्युत्प्रेषणं च संसृष्टा] । आर्दूखनिर्झरितं वृत्तम् ॥ २ ॥

“अयमागत एव” इति प्रत्यचदृश्यस्य चन्द्रगुप्तस्य तदानीतनीलवस्त्रां वयं वग्राह,

धुरं तामेवोच्चैनववयसि वोढुं व्यवसितो

मनस्वी दम्यत्वात् खल्वति न च दुःखं वहति च ॥ ३ ॥

[नेपथ्ये] । इत इतो देवः । (ग)

[ततः प्रविशति राजा प्रतीकारो च] ।

राजा । [सगतम्] । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपर-
तन्त्रस्य (घ) भूपतेः महदप्रोतिष्ठानम् । यतः,—
परार्थानुष्ठाने जडयति नृपं स्वार्थपरता,
परित्यक्तान्यार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

सुविश्रब्धैरिति ।—विषयेषु उच्चावचेषु दुरवगाह्येषु च अपि, अतः सर्वथा खल्वन-
सम्भावना इति भावः, पक्षिषु मार्गेषु राजनीत्यादिषु च, अचलता अखलता, चैव्य-
मासेदुषा इत्यर्थः, धुर्ये च भारवहनकमेव प्राप्तदम्यावस्थेन च, अस्य चन्द्रगुप्तस्य, गुप्तस्य
जनकेन प्रकृतमन्देन, (चन्द्रगुप्तस्य मुराशां प्रकृतमन्देनैव उत्पादात्) भुवः पृथिव्याः, या
गुरुरपि धूः भारविन्ता च, सुविश्रब्धैः सुविश्रब्धैः सुदृढैश्च, अङ्गैः अमात्यादिभिः
स्त्रायादिभिर्युक्तेषु, चरन् कदा पृता, नववयसि यौवने, मनस्वी प्रशस्तमनाः, महानु-
भावः इत्यर्थः, तामेव उच्चैः महतीं, धुरं भारं विन्ताञ्च, वोढुं व्यवसितः उद्यतः, दम्यत्वात्
विनियत्वात्, अनतिप्रोदत्वादित्यर्थः, खल्वति किञ्चित् खिद्यते, मनस्वित्वात् उत्साह-
वत्त्वाच्च दुःखं न वहति च । [गुरुभारस्य वहने खेदाद्यवस्थानावेऽपि नास्ति दुःखमाति
आधिक्यवचनात् व्यतिरेकात्कारः सुविश्रब्धैः अङ्गैः पक्षिषु विषयेषु इत्यादिद्विष्ट-
पदव्यासप्रतिभोद्धापितः समीपं कार्य्येण भारवहनरूपेण प्रस्तुते जननरेन्द्रे अन्वस्य
अप्रस्तुतस्य बालवचनस्य व्यवहारसमारोपात् समासोक्तानिर्वृत्तः] । शिखरिणी
उक्तम् ॥ ३ ॥

(ग) इत इत इति ।—[इयं चूडिका—“अनर्जवनिवासस्थैः चूडिकायंल
सूचना” इति सूत्रेणात्] ।

(घ) राजधर्मानुवृत्तिपरतन्त्रस्य—राजधर्मस्य शास्त्रविहितस्य अनुवृत्तिः,—चतु-
स्ररथं, तत्र परतन्त्रः,—परार्थोक्तः तन्त्रः ।

प्रजापालनरूपराजधर्मानुवृत्तौ तदायत्तस्य नृपतेर्न सुखं सर्वं परवशं दुःखम् इति
मनूक्तेरित्याह, परार्थेति ।—परार्थानुष्ठाने परेषां कार्य्यदर्शनादिव्यापारैः, स्वार्थपरता
स्वकार्य्यसाधनप्रवृत्तिः, नृप जडयति स्वस्वीकरोति, किं स्वार्थं परार्थे वा सम्पाद-

परार्थश्चेत् स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्,
 परायत्तः प्रीते! कथमिव रसं वेत्तु पुरुषः ? ॥ ४ ॥
 अपि च, दुराराध्या हि राजलक्ष्मीः आत्मवद्भिः अपि (ङ)
 राजभिः । कुतः ?—

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्प्रासान्न सन्तिष्ठते,
 मूर्खान् द्रष्टुं न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्सपि ।
 शूरेभ्योऽप्यधिकं विभेत्युपहसत्येकान्तभीरुनहो !
 श्रीलक्ष्मप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

यानि इत्यत्र सन्देहात् निश्चयमिव करोतीत्यर्थः । [“नृकथति” इत्यत्र “रुचयति” इति पाठे—त्यजति ।] “सर्वः स्वाद्यं समीकते” इत्युक्तेः स्वाद्यपरः सन् प्रवर्त्ततां, किं परार्थागुष्ठानेन ? इत्यत्राह, परित्यजेति ।—परित्यक्तात्वार्यः अनादृत्यपरार्थः, [“परित्यक्तस्वाद्यं” इति पाठान्तरे—चित्तिपतिः चित्तिपतिशब्दः, परित्यक्तः स्वाद्यः चित्ति-वाञ्छनकर्तृत्वरूपः अवयवार्थो येन तादृशः, त्यक्तनिजकार्यः ; तेन न उद्देश्यविधेयधी-रैक्यदीपः] चित्तिपतिः पृथिवीपतिः, नियतं नियतम्, अवयवार्थः अननुगतनामा, अवयवार्थनामा इत्यर्थः, परकार्यकारण्येन एवास्य चित्तिपतित्वम्, अन्यथा निष्फलमिति भावः, तथा च, चित्तिपतिना स्वाद्यं परित्यज्य परार्थे एव प्रवर्त्तितव्यम् इत्याशयः । एवञ्च परार्थः परकार्यं, स्वार्थात् स्वकार्यात्, अभिमततरोः प्रियतरश्चेत्, तर्हि परवान् परार्थप्रवृत्तिमत्त्वेन परार्थीनः, भवेदिति शेषः ; इतोऽत खेदयोतनाद्येनव्ययम् । एवञ्च परायत्तः परार्थीनः, पुरुषः कथमिव केन प्रकारेण, प्रीतेः सुखञ्च, रसम् आस्वादं, वेत्तु ? अनुभवतु ? रस-वेदनयोस्तुल्याद्येत्वेनेकस्य वेदनस्यैव कृतव्यक्तता । शिखरिणी इत्यम् ॥ ४ ॥

(ङ) आत्मवद्भिः अपि—समाहितचित्तैरपि, यशोभतेन्द्रियैरपि इति यावत्, किं पुनरजितेन्द्रियैः इति भावः ।

अप्याः दुराराध्यत्वमेव इदानीं विद्वेति, तीक्ष्णादिति ।—अहो !! इति आश्चर्य-सूचकमव्ययम् । श्रीः लक्ष्मीः, तीक्ष्णात् उपात्तं जनात्, उद्विजते कदाचित् कृषी मां नाशयेदिति उद्विष्टा भवति, परिभवनासात् अत्यक्तावमानमयात्, मृदौ ज्ञानलक्षणादे, अपिज्ञाने इति यावत्, न सन्तिष्ठते, [“समवप्रविभ्यः स्त्रः” (१३।२२ पा०) इति ङङ्] मूर्खान् अद्यान्, अपिबेदिन इत्यर्थः, सुविचारवानावादिति भावः, द्रष्टुं,

अन्यच्च—“कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण त्वया कश्चित्
कालं व्यवहर्त्तव्यम्” इत्याख्योपदेशः, स च कथमपि मया
पातकम् इवाभ्युपगतः । (च) अथवा शश्वत् आख्योपदेशसंस्क्रिय-
माणमतयः सदा एव अस्वतन्त्रा वयम् ; कुतः ?—

इह हि रचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते,

त्यजति तु यदा मार्गं मोहात् तदा गुरुरङ्गुशः ।

विनयवचयस्तस्मात् सन्तः सदैव निरङ्गुशाः,

परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥ ६ ॥

अन्तर्विदम् विदितविद्यावत् अपि, प्रचयिताम् अनुरागं, न गच्छति, विद्यायामेव
तेषामनुरागो विरागकारणमिति भावः ; शूरेभ्यः वीरेभ्यः अपि, अधिकं विभेति,
प्रबलैश्चः पराभूय कदा नां शठदंष्ट्रं नेष्टोति सन्भावयति भावः ; एकान्तभीरुन्
अतिभयशीलान्, उपपद्यते ; भीरुरयं भयेन कदा परदंष्ट्रमप्यिष्यतीति शङ्कया इति
भावः ; लज्जप्रसूरा क्रमशः प्राप्तप्रतिष्ठा, कामुकवशीकरणेन लज्जप्रागल्भ्या इति
यावत्, वेशभूषितैश्च वाराहजैश्च, भृशम् अचष्टे, दुःखोपचर्यां दुःखिनः सेव्या । [“गद-
मदचरयमचानुपमम्” (३।१।१०० पा०) इति सूत्रे अनुपमगां देव ऋतेः यद-
त्रिधानात् “उपचर्या” इत्यादि प्रयोगः कवीनां निरङ्गुशत्वात् सङ्गोचः ; अर्थेति
साधयित्वा पश्चात् प्रादिसमासः इति वा] । यथा तोच्छतादशो दोषा एकान्त-
विद्वत्त्वादवच गुणा न भवेयुः, राज्ञा लज्जोच्छेद्यां तदा यातितव्यम् इति भावः ।
[अत्रेकस्मात् राज्यश्रियः कर्तृत्वेनानेकक्रियासम्बन्धनिबन्धना पादमर्यादोपकाङ्क्षतिः
अनुपपादे स्थितया उपमया संसृष्टा] । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ ५ ॥

(च) अभ्युपगतः,—अङ्गीकृतः ।

आख्योपदेशस्यापि सततमस्वातन्त्र्यामुपपादयितुम् चाह, इहेति ।—इह अजिन्
अगति, साध्वीं क्रियां सज्जाय्ये, रचयन् कुर्वन्, शिष्यः न निवार्यते न निवस्यते,
गुरुणेति श्रेष्ठः, अपि त्वनुदीयते इत्यर्थः ; यदा तु मोहात् अज्ञानात्, मार्गे पन्थानं,
सदाचाररूपमिति यावत्, त्यजति, तदा गुरुः अङ्गुशः तत्र गमननिवारकास्त्रविशेषतुल्यः,
अवतीति श्रेष्ठः ; तस्मात् त्रिनयवचयः त्रिनये गुरुकृतशिक्षणे, कश्चित्तेषां ते त्रिनीताः
इत्यर्थः, सन्तः साधुशिक्षाया, सदा एव निरङ्गुशाः निरोधयन्त्याः, स्वतन्त्रा एव इति
ज्ञातव्यं, गुरुज्ञानं न निवारयतीत्यर्थः ; अतः चारवान्, वयं हि निश्चितं, स्वातन्त्र्येभ्यः

[प्रकाशन] । आर्य्य वैहीनरे ! सुगाङ्गप्रासादमार्गम् (छ)
आदेशय ।

कचु । इत इतो देव ।

राजा । [परिक्रामति] ।

कचु । [परिक्रम्य] । अयं सुगाङ्गप्रासादः, शनैः आरोढु-
मर्हति (ज) देवः ।

राजा । [नाट्येन आरुह्य दिशोऽवलोक्य] । अहो ! शरत्समय-
सम्भृतशोभाविभूतीनां दिशाम् अतिरमणीयता !! कुतः ?—

शनैः शान्ता भूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः,

समन्ताटाकीर्णाः कलविरुतिभिः सारसकुलैः ।

चिताः चित्राकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुम्दैः

नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

आधीनताभ्यः, परतरन चत्यन्तं यथा तथा, पराङ्मुखाः, भवेन इति शेषः । यथा—
अतः परतरन अत उत्तरकाखे, [“कालाध्वनोरत्यन्तमंथोगे” (२३५ पा०) इति
द्वितीया] अतः परं कदापि स्वातन्त्र्यं नैच्छामः, आर्याधीना एव सर्वदा वृत्तांसे
इति भावः । हरिषो वृत्तं—“नममरसला गः बद्धेदेः ह्येहंरिषो मता” इति
सुचयान् । एतच्छन्दसः प्रसारस्तु ४६११३ सङ्ग्रहः ॥ ६ ॥

(छ) सुगाङ्गप्रासादः—सु—सुखमं, गाङ्गं यत्र तादृशस्य तन्नामकस्य वा,
प्रासादस्य मार्ग—गमनपथम् । प्राक् “सुगाङ्गे उमाङ्गम्” इत्यत्र सुगाङ्गशब्दस्य
प्रासादनामपरत्वेन तन्नामके प्रासादे इत्यर्थो द्रष्टव्यः इति केचित् ।

(ज) आरोढुम्—उपरि उत्थातुम् । [“अक्षध्वं.....सहाङ्गंस्थेषु तुमुन्”
(२३५६५ पा०) इति अर्धोपपठे तुमुन्] ।

उक्ता आरोढीयां रमणीयतामेव कान्तः श्लोकवयेव वक्ष्यति, शनैरिति ।—सित-
जलधरच्छेदपुलिनाः सितजलधरच्छेदाः जलामावात् चबलमेवच्छेदाः, पुलिनामीव
प्राक्षां ताः, शनैः कमेध, वर्षांपगमात् शान्ताः निर्मलाः, विगतकाकुल्याः, भूताः जीवाः,
कलविरुतिभिः मधुराश्रयानिनादेः, सारसकुलैः (दिक् सरितोक्तमवस्य समवेशसम्भवेन
मीपमानान्तरापेक्षा) समन्तात् वसुधैव कुटुम्बकम्, आकीर्णा व्याप्ताः ; निशि रजन्ता, चित्राकारेः
विचित्ररूपैः, विकचानि प्रफुल्लानि, नक्षत्राणि कुसुदानीव कुमुदप्रभाचीव, तेः चिताः

अपि च—

अपामुद्धृतानां निजमुपदिशन्त्या स्थितिपदं,
दधत्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले ।
मयूराणामुग्रं विषमिव हरन्त्या मदमहो !
कृतः कृतस्त्रस्यार्यं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥

अपि च—

भर्तृस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
मार्गं कथञ्चिदवतार्यं तनूभवन्तीम् ।
सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
गङ्गां शरन्नयति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥ ९ ॥

व्याप्ताः, दीर्घाः अनन्ताः, मेघावरचरादिव्यात् दीर्घतायुक्ता इव प्रतीयमाना इत्यर्थः, दृष्ट
दिशः सरित इव नभस्त आकाशात् यावत्तमासाद्य, (“—नभः, क्लृप्तं व्योम्न पुमान्
घने । प्राचयावचवर्षासु—” इति मेदिनी) सन्दन्ते प्रादुर्भवन्ति, निःसरन्ति चेत्यर्थः ।
[अत्र शरदि दिशां सरिताश्च वर्ण्यत्वात् इवशब्दमावर्त्य दिशः सरित इव सरितश्च
दिश इव इत्यन्वोऽन्यमुपमानोपमेयभावात् उपमेयोपमाऽलङ्कारः । अनेन शरद्गुणकृतेन
स्वस्य जेवयावावग्राहसमयः इति ध्वनितम्] । शिखरिणी इतम् ॥ ७ ॥

अपामिति ।—उद्धृतानां प्रवृत्तानां, प्राप्तावतानाम्, [अतिक्लान्तमर्यादानामिति
ध्वनिः] अपां जलानां, निजं स्वाभाविकं, स्थितिपदं स्वस्वानस्थितिमार्गे मर्यादाय,
[स्वाभाविकस्वानमिति ध्वनिः] उपदिशन्त्या नियोजयन्त्या, उदारे मङ्गति, फले शस्य
विषादिफले च सति, शालीनां चान्यानाम्, अवनतिं गमतां विनोतताश्च, दधत्या
जलयन्त्या, उग्रं तीक्ष्णं, विषं गरलमिव, मयूराणां शिखिनां, मदं मधे, हरन्त्या अप-
नयन्त्या, शरदा शरत्कालेन, कृतस्य समयस्य, लोकस्य भुवनस्य, अत्रम् उत्तमकारः,
विनय इव कृतः, अहो ! इति आश्चर्य्यद्योतकमव्ययम् । [अचेतनानामपि जनानाम्,
अस्यचेतनानामपि शालीनां, सचेतनानां मयूराणाञ्च तत्तद्दोषापहरणात् सर्वेषामिव
विषमिव इव शरदा कालेन कृत इत्युत्प्रेक्षा, विषमिवेत्युपमा च । अनेन पद्येन उद्धृतस्य
मलयकेतोर्भाविनियुक्तः राक्षसस्य विषवदुपशिक्षणादिमदापहरणं, चन्द्रगुप्तस्य विनयश्च
सूचितः] । शिखरिणी इतम् ॥ ८ ॥

भर्तुरिति ।—शरत् रतिकथायां सविद्यासाक्षापि, चतुरा निपुणा, दूतीव बहुवल्लभस्य

[समन्तात् नाद्येन अवलोक्य) । अये ! कथम् अप्रवृत्तकौमुदी-
महोत्सवं कुसुमपुरं पश्यामि ? आर्य्य वैहीनरे ! अथ (भ्र)
त्वया अस्मद्वचनात् आघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ?

अधु । देव ! अथ किम् । आघोषितो देवस्य आज्ञया कुसुम-
पुरे कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा । आर्य्य ! तदेवं किं न परिगृहीतम् अस्मद्वचनं
पौरजनेन ?

अधु । [कर्णो पिपास्य] । देव ! शान्तं पापं, शान्तं पापं,
पृथिव्याम् अस्त्वलितपूर्वं देवस्य आसनं कथं पौरेषु स्तब्धितुम्
अर्हति ?

राजा । आर्य्य वैहीनरे ! तत् कथम् अप्रवृत्तकौमुदी-
महोत्सवम् अधुनाऽपि कुसुमपुरं पश्यामि ? पश्य—

धूर्त्तरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वैश्वनार्य्यैः

नालङ्कर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।

बहुनदीस्नानित्वात् अनेककालस्य बहुपक्वोक्तस्य च, भर्तुः कामिनः पत्न्यस्य रूपेण
स्मरितेन च, तुल्यं कञ्चुविताम् आबिषाम् अप्रसन्नाय, स्त्राण्डितात्वात् ईर्ष्यावतीमित्यर्थः,
अत एव तन्मूढतन्तो वषांस्रवज्जनेन विरहदुःखेन च तनीयसो क्रमाकरोन्, गङ्गां
[नारीञ्चेति ध्वनिः] नार्गे स्त्राणातप्रदेशे सख्यांदायाश्च, कञ्चुवित् कटेन, सर्वात्मना
सर्वप्रकारेण, तत्तत्प्रवीणवाक्यैरित्यर्थः, अवतार्य्य स्थापयित्वा, प्रसन्नां स्त्राणां विगतैर्ध्यांश्च
कृत्वा, चित्तपतिं हरित्यति, चित्तं समुदमिष पतिं समुद्रतुल्यगभीरं पतिञ्च, नयति
आभिमुख्येन प्रापयति, अग्नूत्तरति च । [अथ अथैश्वर्यागुपयितोपमाऽलङ्कारः,
तेन च राजसमतिपरिरुद्धोत्तया कञ्चुवितं संशयितामिव मन्दकुलस्योऽपि चतुरद्वीप
स्मृतिगसीरा चात्सङ्गतीति; समुद्रवदतिगभीरं चन्द्रगुप्तं प्रापयतीति श्रुत्यते । अथनपि
होलावसयः] । अत्रकालिन्नकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(भ्र) अथेति—प्रश्नाद्यन्वयः, किमित्यर्थः ।

तत्रैव कौमुदीमहोत्सवमात्रं वक्ष्यमाह, धूर्त्तरिति ।—विश्वनाथः बारविद्याविद्,
स्फुटचतुरकथाकोविदे; स्वल्पवाग्दरीप्रवक्तृपण्डितैः, धूर्त्तैः सप्तदैः, अन्वीयमानां प्रव-

अन्योऽन्यं स्पृह्यमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः,
साकं स्त्रीभिर्मज्जन्ते विधिमभिलषितं पार्वणं पौरमुख्याः ॥ १० ॥

चक्षुः । देव ! एवमेतत् । (ज)

राजा । किमेतत् ? (ट)

चक्षुः । देव ! अत इदम्— । (ठ)

राजा । आर्य्य ! स्फुटमभिधीयताम् ।

चक्षुः । “—देव ! प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा । [संकोधन्] । आः !! केन ?

चक्षुः । न अतः परम् अस्माभिर्देवो विज्ञापयितुं शक्यते ।

राजा । न खलु आर्य्येण चाणक्येन अपहृतः प्रेक्षकाणाम् (ड)

अतिशयरमणौघः चक्षुषो विषयः ?

चक्षुः । देव ! कोऽन्यो जीवितुकामो (ढ) देवस्य शासनम्
उल्लङ्घयिष्यति ?

गम्यमानाः सन्त्यः, पुण्यचर्मभराकान्तिमन्दैः विशालजवनभराक्षरैः, प्रभातैः गतिभिः,
रघ्याः राजमार्गान्, न अलङ्घुर्बन्ति नैव शोभयन्ति । विच्छेति चायं, पौरमुख्याः पुरवासिनां
श्रिताः, स्वामिनः गृहस्वामिनः, गृहविभवैः गृहेन्द्र्यैः, अन्योऽन्यं परस्परं, स्पृह्यमानाः
अन्योऽन्यादाधिक्येन निधो दर्शयन्त इत्यर्थः, मुक्तशङ्काः मरणाशानुमतत्वात् निर्भीक्षाश्च
सन्तः, यतो हि कुलावलाभिः बहिःक्रीडनं विनीतमपि राजानुमत्या द्रष्टव्यमित्याशयः ;
अतः स्त्रीभिः साकं गृह, अभिलषितं वाञ्छितं, पार्वणं पर्वसमशोचितं कात्तिकपौर्ण-
मासीवभूतं, विधिं महीक्षवधीग्यमित्यर्थः, न भजन्ते न सेवन्ते । सप्तमरा इतम् ॥ १० ॥

(ज) एतत्—कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानं समावर्धितं महाराजेन, तत् एवमेव
—तथैव इत्यर्थः ।

(ट) एतत्—कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानं, किम् ?—क्यात् ? किं हेतुकम् ?
इत्यर्थः । यदा—भवता यत् ‘एवमेतत्’ उक्तं, तत्र एतत् किम् ? किमर्थकमित्यर्थः ।

(ठ) अतः,—वक्ष्यमाणात् चाणक्येन प्रतिषिद्धत्वात् हेतोः, इदं—तदननुष्ठानम् ।

(ड) अपहृतः,—प्रतिषिद्धः । प्रेक्षकाणां—दर्शकानाम् ।

(ढ) “अन्येदवश्यमः कृते नुं क्षान्तिमनसोरपि” इति कारिकावशात् जीवितुम्
इत्यस्य नकारधीपः ।

राजा । शोणोत्तरे ! उपवेष्टुम् इच्छामि ।

प्रती । देव ! एदं सिंहासनं, उपविशतु देवो । *

राजा । [नाट्येन उपविश्य] । आर्य्यवैद्यो नरे ! आर्य्यचाणक्यं
द्रष्टुम् इच्छामि ।

कचु । यत् आज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति आसनस्यः स्वभवगतः कोपाशुचिन्तां
चिन्तां नाटयन् आचक्ष्यः] ।

चाण । [आत्मगतम्] । कथं, स्पृहते मया सह दुरात्मा राक्षस-
हतकः !! (ण) कुतः ?—

कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्याय नगरात्,
यथा नन्दं हत्वा नृपतिमकरोत् मौर्य्यवृषलम् ।
तथाऽहं मौर्य्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः,
प्रभावं महुद्धरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥ ११ ॥

* देव ! एतत् सिंहासनम्, उपविशतु देवः ।

(ण) महात्मनात् सङ्गाहोऽपि स्वशत्रुपक्षमाश्रित इति रोषावेक्षात् दुरात्मेति
अर्थनम् ।

“बुद्धिर्यस्य वलं तस्य निर्वृद्धेस्तु कुतो बलम् ?” इति राक्षसाशुभोद्यमानां स्वाभि-
भवसरथं प्रकटयितुमाह, कृतागा इति ।—कृतागाः कृतं, नन्देरिति ईषः, आगः
अग्रासनात् निष्काशनरूपः अपराधः यस्य सः, कौटिल्यः भुजग इव नगरात् निर्याय
निर्गम्य, नन्दं हत्वा सचा मौर्य्यवृषलं चन्द्रगुप्तं, नृपतिम् अकरोत्, (भुजगो हि कश्चित्
दृष्ट्वा विनाशयति, कसपि शिरसि फल्गो विस्त्राये नृपतिं करोति इति प्रसिद्धेः) तथा
अहं मौर्य्येन्दोः चन्द्रगुप्तस्य, श्रियम् अपहरामि इति कृतधीः कृतबुद्धिः, एषः राक्षसः,
महुद्धेः प्रभावं महिमानम्, अतिशयितुम् अतिक्रानितुं, व्यवसितः प्रवृत्तः । अत्र
हृष्टान्तानुरोधेन “तथाऽहं मौर्य्ये हत्वा मल्लवर्केण राज्ञे स्थापयिष्यामि” इति वक्तव्ये
“श्रियमपहरामि” इत्येतावन्मार्गं राक्षससाहसम् अनुवदतयाचक्ष्य स्वमभिप्रायः,—
ममेव नाहं बुद्धिः, परन्तु मत्सरेणैव “अशक्तोऽहं गृहकारणे अशक्तोऽहं गृहमकरो” इति
व्याधेन मौर्य्यापहारमात्राच्च प्रयतमानः सन् केवलं पौरवमाश्रित्य महुद्धेः प्रवृत्तः-

[प्रत्यक्षवत् आकाशे लक्ष्यं वद ।] राक्षस ! राक्षस ! विरम्यताम्
अस्मात् दुर्व्यवसितात् । (त) —

उत्क्षिप्तः कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रो

नन्दोऽसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।

आणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते,

साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

मतिशयितुमीदृते इत्यर्थः!! अथ दुर्व्यवसितम् इति भावः । [अमीपमा-
नामालङ्कारः] । शिखरिणी इत्यम् ॥ ११ ॥

(त) दुर्व्यवसितात्—दुष्टेष्टितात्, मीर्येन्दोः प्रियोऽपहरणरूपासाध्यव्यापारात्
इत्यर्थः ।

चन्द्रगुप्तयोद्धरणस्य दुःसाध्यत्वं दर्शयितुं नन्दस्य राज्यभ्रष्टे कारणं दर्शयन्नाह,
उत्क्षिप्त इति ।—असौ नन्दः यथा उत्क्षिप्तः गर्हितः, कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रः कुसचिवैः
कुमन्त्रिभिः भवादृष्टेः, दृष्टं राज्यतन्त्रं राज्यपदं यस्य तादृशस्य, एष चन्द्रगुप्तः न भवति,
अस्मादृष्टकुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रोऽगर्हितस्यैव इत्यर्थः; गर्भ-कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रत्वयोः
राज्यसंस्कारणत्वात् नन्दस्य तत्सत्त्वेऽपि चन्द्रगुप्तस्य तदभावात् न सम्यक्सम्भूतः इति
भवदुद्यमः दुःसाध्यत्वेन दुष्ट एवेति भावः । किञ्च, सङ्कल्पितविषयनिष्पादनं
महाप्रभावान्वितेनैव कर्तुं शक्यं, तत्र तु तत्तात्वाभावात् न तस्मिन्निष्ठः इत्याह,
आणक्य इत्यादि ।—त्वमपि आणक्य, नैव, [आणक्य इत्यात्मनामकथनेन आत्मनो
महामहिमत्वं सूचितम्] तथा च, आणक्यः सङ्कल्पितविषयं साधयितुं शक्तः महा-
प्रभावत्वात्, न त्वमिति भावः । उभयोः सीसादृश्यं नास्ति इति दर्शयन्नाह, साधर्म्य-
मिति ।—प्रधानवैरं महावैरिभावः, केवलं ते तत्र, मदनुकृतेः [मदनुकृताविति
विषयसप्तम्यन्तः पाठः साधुः] मदनुकरणस्य, साधर्म्ये [समानो धर्मः समर्थः, ततः
स्वार्थे व्यञ्जः; बहुव्रीहौभावे वा] सीसादृश्यं, नापरम्, इत्यात्मनो महामहिमत्वज्ञापनाय
एव इतरस्य सादृश्यभावः दर्शितः । अनेन यथा नन्दा उन्मूलिताः, तथाऽहमपि
मीर्येन्मूलमुन्मूलयिष्यामि इति वैरमात्रेण मया सह सादृश्यं, न तु बुद्धिप्रकर्षेण इति
भावः । [अत्र नन्दस्य गर्भ-कुसचिवदृष्टराज्यतन्त्रत्वात् चन्द्रगुप्तस्य च तदभावतया,
तथा राक्षसस्य आणक्यवद्वन्द्वंशध्वंससामर्थ्याभावात् नूनतया वर्णनात् नूनत्वद्वयो
व्यतिरेकः] । प्रहृषिणी ॥ सं—“तत्रास्माभिर्भग्नजनैः प्रहृषिणीयम्” इति कञ्-
चात् ॥ १२ ॥

[विचिन्त्य] । अथवा, न अतिमात्रम् अस्मिन् वस्तुनि मया
मनः खेदयितव्यम् । कुतः ?—

मद्वृत्यैः किल नाम पर्वतसुतो व्याप्तः प्रतिष्ठान्तरैः,
उदयुक्ताश्च नियोगसाधनविधौ सिद्धान्तकाद्याः स्पृशाः ।
कृत्वा सम्प्रति कैतवेन कलहं मोर्ष्यन्तुना राक्षसं
मेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलो ह्येष प्रतीपं द्विषः ॥ ११ ॥

बभूवो । [प्रविश्य] । कष्टा खलु सेवा नाम ! कुतः ?—

मेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभात्,
अन्येभ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।

स्वस्य चभीषतीति शीघ्रं दर्शयन्नाह, मद्वृत्यैरिति ।—मद्वृत्यैः भागुरायणादिभिः,
प्रतिष्ठान्तरेः प्रतिष्ठा मत्कृताशा, अन्तरे येषां तथामृतैः, प्रतिष्ठा नामख्यानिः, अन्तरा
अन्तर्हिता येषां तेः गुप्तपेशैः इति वा, तथाभूतैः सङ्घैः, पर्वतसुतो मलयकेतुः, व्याप्तः
विशेषेणाप्तः, नया यथा आश्रित तथास्थितेः तेः परिहृत इत्यर्थः, किलेति निश्चयायमन्ययं,
नाम सत्त्वावनायाम् अन्ययम् । सिद्धान्तकाद्याः स्पृशाः चराः, (“अपसंपन्नैः स्पृशः”
इत्यमरः) नियोगसाधनविधौ मदादिदिविषयस्य, साधनविधौ निष्पादनविषये, उदयुक्ताः
प्रभृताः ; नियोगश्च मलयकेतोः राजसख्यं च भेदनं, तथोपरिष्ठात् व्यक्तीभविष्यति ।
सम्प्रति भेदकुशलः अहं कैतवेन कलहेन, मोर्ष्यन्तुना चन्द्रगुप्तेन, [सङ्घाच्च हतोया]
कलहं विवादं, कृत्वा स्वमतेन हि खलुद्वा एव, प्रतीपम् अस्मासु प्रतिकूलं, राक्षसं
द्विषः शत्रोः, मलयकेतोः सकाशात् इत्यर्थः, यथा—प्रतीपमिति विधेयं विशेषणं, द्विष
इति बभूवो ; राजसं द्विषः प्रतीपं सन्तं प्रतिकूलत्वेन आपाद्येत्यर्थः, मेत्स्यामि पृथक्
करिष्यामि । [इयं नियतातिः,—अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियतातिश्च] इति
लक्षणात्] । आर्तूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राज-राजसचिवादीनां भयोपपादकत्वेन क्लेशवहुलं सेवाधर्मं कुकुरवसितुल्यतया
मिन्दति, मेतव्यमिति ।—प्रकृते च राजसचिवात् चाचक्षत् कौमुदीनकोत्सवप्रति-
षेधस्य राजसमीपे भङ्गा स्वयं लक्षणात् तच्छब्दे तस्य अपि भविष्यति इत्याशङ्क्य
इयं खेदोक्तिः इति द्रष्टव्यम् । प्रथमं नृपतेः, ततः सचिवतः प्रधानमन्त्रिणः,
ततः राज्ञः वल्लभात् प्रियजनात्, ततः अस्य राज्ञः, भवने लब्धप्रसादाः प्राप्ताशु-
यक्षाः, ये विटाः धूर्ताः, वसन्ति वसन्तो, तेभ्य अन्येभ्योऽपि मेतव्यं शङ्कितव्यम् ।

देव्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्धमायस्यतः,
 सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने खलुत्तिं विदुः ॥ १४ ॥
 [परिक्लृप्त्य अवलोक्य च] । इदम् आर्य्यचाणक्यस्य गृहं यावत्
 प्रविशामि । [नाट्येन प्रविश्य अवलोक्य च] । अहो ! राजाधिराज-
 मन्त्रिणो गृहभूतिः ॥ (थ) कुतः ?—

उपलशकलमेतत् भेदकं गोमयानां,
 वटुभिरुपहृतानां वह्निषां स्तोम एषः ।
 शरणमपि समिद्धिः शुष्यमाणाभिराभिः,
 विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥

अतः कृतधियः शिषितबुद्धयः पण्डिताः, देव्यात (दारिद्र्यात) दीनभावात्, नीच-
 प्रकृतिकत्वात्, पिण्डार्धम् अप्राप्य, उन्मुखदर्शनापलपनैः उन्मुखानि कर्धमुखाणि,
 दर्शनानि अपलपनानि काकूतयस्य (उपलपनानि राजरहस्यगोपनानि, अपचे—
 ताडनभोत्या देहसङ्कोचादौन इति दुर्गुराजः) तानि तेः चायच्छतः प्रयतमानस्य
 जनस्य, सेवां लाघवकारिणीं नीचत्वविधायिनीं, अर्थां कुरुरणीविकां, विदुः जानन्ति,
 स्थाने युक्तमेव, (“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) । [सिंहासनिवितकाव्यांगुरीषात्
 चायक्य-मोर्ध्वयोः कपटवेनस्य तथ्यत्वेनैव गृहगतः कक्षुकिनोऽयं निवेदः] । आर्टू-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ब) गृहभूतिः,—गृहेष्वप्ये, [सोपहासोक्तिरियं, राजाधिराजमन्त्रिणो वल्य-
 माद्यगृहसंस्थानानीचिन्त्यात्] ।

राजसचिवस्य चायक्यस्य व्यस्ततन्द्रं राज्यतन्त्रपट्यालोचनं जननिस्तुल्यस्य प्रति-
 पादयन्नाह, उपलशकलमिति ।—एतत् उपलशकलं प्रसरच्छब्दः, गोमयानां करीषाणां,
 शुष्काणामिति शेषः, भेदकं विदारकम् ; वेताग्रिसमिन्धनाय शुष्कगोमयपूर्णार्ध-
 मिति भावः, उपकाऽपि शक्यो न पूर्णं इत्यस्य विभूतिनैरपेक्ष्यमुक्तम् ; प्राकारो-
 पारं शीघ्रार्थे विसीर्णानि गोमयानि निर्भिषीपलच्छब्दं प्रकाशयते इति वा । एषः
 वटुभिः ब्राह्मणवाङ्मनेः, शिष्यभूतेरित्यर्थः, उपहृतानाम् आनीतानां, वह्निषां दग्धाणां,
 स्तोमः संहातः । शरणं गृहमपि, आभिः शुष्यमाणाभिः सर्माभिः विनमितपटलानाम्
 अतिनिमित्तकटिप्रालं, जीर्णकुड्यं दृश्यते ; अनेनास्य अप्रतिग्रहत्वादयः श्रीमिश्रगुचा
 उक्ताः ; तथोक्तं—“वर्गे विज्ञातव्यमानादधीमानिव भूयसान् । अप्रतिग्राहकाणां

ततः स्थाने खलु अथ ब्रह्मलो देवचन्द्रगुप्त इति । (द) कुतः ?-

स्तुवन्मन्त्रान्तास्त्राः क्षितिपतिमभूतेरपि गुणैः,

प्रवाचः कार्पण्यात् यदवितथवाचोऽपि क्षतिनः ।

प्रभावस्तृणायाः स खलु सकलः स्यादितरथा

निरीहाणामौशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

[विलोक्य समयम्] । तदयम् (ध) आर्य्यचाणक्यस्तिष्ठति ।—

यो नन्द-मौर्य्यनृपयोः परिभूय लोकां,

अस्तोदयो प्रतिदिशन्नविभिन्नकालम् ।

यो वभूव भुवि विभूतः ॥” इति । मालिनी वचनं—“नमनयययुतेयं मालिनी भोमिलोकेः” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

(द) देवः अस्माकं महाराजः, चन्द्रगुप्तः अस्य उत्तमपुत्र इति भूतिसन्तः चाणक्यस्य, ब्रह्म इति गृहपर्यपय्योक्तिः, स्थाने युक्तं, मुरागर्भलोऽयं ब्रह्म एव, किन्तु जातिगत-पदोक्तेरनामन्त्रणम् अप्रतिक्षरमपि निस्पृहतया चाणक्यः प्रयुज्यते इति भावः । [“ब्रह्मलोचः” इति पाठे—ब्रह्मलक्षणेन वदितुमर्हः । निस्पृहत्वाद्वाजानमपि तथोक्तं च भूतवत् व्यपदिशतीति भावः] ।

राजसेवनं तृणास्तेषु कमेव प्रायः, सक्तोऽपि तृणयैव हि राज्ञोऽसतो गुणस्य क्षीर्त-नाय प्रवर्तते, चाणक्यस्तु न तथा इति दर्शयन् सेवाधर्मं निन्दति, स्तुवन्तीति ।—प्रवाचः निटभाविष्यः, अवितथवाचः सत्यवादरताः, क्षतिनः साधवः अपि, कार्पण्यात् टेन्यात्, अशान्तास्त्राः अनवरतगुणकषणे अनरुद्धतमुखाः सन्तः, निरन्तरं प्रवक्तारः इत्यर्थः, अभूतेरपि अविद्यमानैरपि, गुणैः क्षितिपतिं प्रभुं, स्तुवन्ति इति यत स खलु तृणायाः अनाशायाः, सकलः सम्पूर्णः, आरोपितगुणक्षीर्तननिध्यावचनादिद्वयः, प्रभावः महिमा, स्यात्, इतरथा अन्यथा, अनाशाविरहे इत्यर्थः, निरीहाणां तुच्छीकृत-अनाशानाम्, ईशः प्रभुः, अनी इति यावत्, तृणमिव तिरस्कारविषयः अनादराख्यदम् इत्यर्थः । [अमोपमाऽलङ्कारः] । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ध) तदयमिति कर्मधारयसमासः सोऽयमिन्द्रियः ।

सर्वजनास्तन्मनोऽपि विजयजनकस्य चाणक्यतेजोमहत्त्वमुपदर्शयन्नाह, य इति । —यः चाणक्यः, लोकां राजसेव्य, परिभूय तिरस्कृत्य, अशक्त्या मोहयित्वा वा, नन्द-मौर्य्यनृपयोः (“राजानी रविशोतयू” इति व्योतिषोक्तेः महाराजयो र्व्याचन्द्रमसोः

पर्यायपातितद्विमोष्णिम सर्वंगामि

धान्नाऽतिशाययति धाम सहस्रधानः ॥ १७ ॥

[नागुष्ण! मूनी निपत्य] । जयति जयति आर्य्यः ।

आर्य्य । [नाट्येन अवलोक्य] । वैहीनरे ! किम् आगमन-
प्रयोजनम् ?

अवु । आर्य्य ! प्रणतिसम्भ्रमसमुच्चलितभूमिपालमौलि-
मणिशकलशिखापिशङ्गीकृतपादपद्मयुगलः पादपद्मयोः आर्य्यं
प्रणिपत्य देवः चन्द्रगुप्तो विज्ञापयति, क्रियान्तरम् अन्तरायम्
अन्तरेण आर्य्ये (न) द्रष्टुम् इच्छामि इति ।

आर्य्य । वृषलो मां द्रष्टुम् इच्छति ? वैहीनरे ! न खलु
वृषलस्य श्रवणमुपगतोऽयं मया कृतः कौमुदीमञ्जोत्सवप्रतिषेधः ?

अवु । आर्य्य ! अयं किम् ?

आर्य्य [सक्रोधम्] । आः ! केन कथितम् ?

अवु । [मधं नाटयित्वा] । प्रसीदतु आर्य्यः । स्वयमेव सुगाङ्ग-

इति च) अविभिन्नकालं समकालम्, असौदयौ विनाशायुदयो, प्रतिदिशन् वितरन्,
पक्षे—लोकं भुवनं लोकालोकमवलम्ब्य वा, [लोकशब्देन लोकालोकपर्यन्तो लक्षितः]
परिभूय सन्ताप्य, अतिक्रम्य वा, विभिन्नकालम् असौदयौ अदर्शनदर्शने, प्रतिदिशन्
जाना तेजसा, पर्यायपातितद्विमोष्णिम पर्यायेण क्रमेण, न तु समकालमित्यर्थः,
पातितं दत्तं, द्विमम् अविभक्ता अण्वण्वस्य येन तल्लोकं सत्, ["द्विमोष्णिमसर्वंगामि"
इति च पाठः ; तत्र—असर्वंगामि सर्वकालाख्यायि, द्विममुपपन्नः ; अन्तर्गता समानम्]
सर्वंगामि सहस्रधानः सूर्यस्य, धान तेजः, न अतिशाययति ? न अतिशय्य
वर्तते किम् ? इति काकुः, अपि तु अतिशाययत्येव । [स्मार्थे चिह्नम् । एकदा असौदय-
करणात् विभिन्नकालमुदयासौ प्रतिपादयतः रवितोऽकाचिक्यात् अत्र व्यतिरेकाल-
ङ्कारः लोकशब्दस्य श्लिष्टतया शेषानुप्रासितः] । वसन्ततिथिर्लक्ष्य इति ॥ १७ ॥

(न) क्रियान्तरं—क्रियाविशेषः, कान्तान्तरम्, अन्तरायं—विघ्नम्, अन्तरेण—
विना, यदि कार्यविघ्नो न ज्ञातुं तदेत्यर्थः । "न वेदन्त्याख्यातिपातः" इति
शाकुनाले ।

प्रासादशिखरगतेन देवेन अवलोकितम् अप्रवृत्तकौमुदीमहोष्णं
कुसुमपुष्पम् ।

बाबु । आः ॥ ज्ञातं, तिष्ठ तावत्, भवद्भिः एव मदन्तरेण
प्रोत्साह्य (प) रोषितो वृषलः, किम् अन्यत् ?

कञ्चु । [समयं तूष्णीम् अधोमुखसिद्धतिः] ।

बाबु । अहो ! राजपरिजनस्य चाणक्यस्य उपरि विद्वेष-
पक्षपातः । अथ कीं वृषलः तिष्ठति ?

कञ्चु । [मयं नाटयन्] । आर्य्य ! सुगाङ्गप्रासादगतेन देवेन
अहम् आर्य्यपादमूलं प्रेषितः ।

बाबु । [उल्लास्य] । कञ्चुकिन् ! सुगाङ्गप्रासादमार्गमादेशय !

कञ्चु । इत इत आर्य्यः । [इति उभो परिक्रानतः] ।

कञ्चु । अयं सुगाङ्गप्रासादः, शनैः आरोढुमर्हति आर्य्यः ।

बाबु । [नाट्येन चारुद्वयं अवलोक्य च सहर्षम् आत्मगतम्] । अये !

सिंहासनमध्यास्ते (फ) वृषलः । साधु साधु ।—

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजवृत्तैः,

अध्यासितञ्च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।

सिंहासनं सदृशपार्थिवसङ्गतञ्च,

प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममेतैः ॥ १८ ॥

(प) मदन्तरेण—मा विना, मन अप्रसन्नचित्तं प्राप्य इत्यर्थः । प्रोत्साह्य—मेह-
वचनैः उत्तुष्ट इत्यर्थः ।

(फ) सिंहासनं—सिंहशान्कितम् आसनम् (इति शाकपाणिनिद्वितीयात्
उत्तरपदलोपो समासः । "अधिशोङ्क्षासां कर्म" (१।४।४६ पा०) इति आचारल्ल
कर्मता] ।

नन्दराजसिंहासने चन्द्रगुप्तप्रतिष्ठितत्वेन सञ्जातानन्दशाक्यः सगुणोत्कर्षे दम्य-
माह, नन्दैरिति ।—अनपेक्षितराजवृत्तैः अनादृशराजव्यवहारेः, ["अनपेक्षितराज-
राजेः" इति पाठे—वृषीकृतकुक्षेः, "राजराजो वनाधिपः" इत्यमरः] नन्दैः वियुक्तं
पुष्पादिकसहितयोगानन्देन विरहितं, विरयुत्वमिति यावत्, सिंहासनं राज्ञां वृषेण

[उपसृष्टम्] । विजयतां वृषलः । (व)

राजा । [सिंहासनादुत्थाय आचक्ष्वत् पादो गृहीत्वा] । आर्य्य !

चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

प्राच । [पादो गृहीत्वा] । उत्तिष्ठोतिष्ठ वत्स !—

आ शैलेन्द्राच्छिलान्मस्त्रलितसुरधुनीशोकरासारशीतात्,

आ तीराक्षैकरागस्फुरितमणिकुचो दक्षिणस्यार्णवस्य ।

आगत्यागत्य भीतिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्तां,

नृडारत्नांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ १८ ॥

श्लेष्टेन, वृषलेन चन्द्रगुप्तेन, चक्ष्यासितं, तत्र सदृशपाणिवसकृतं दृष्टोक्तसकलराज-
गुणान् कुर्वेददतिधनाख्यानं वा नव गन्तान् इत्यादि तत्पदे यः कश्चिदयोग्यो न स्थापितः,
किन्तु गन्तेभ्योऽतिशयितः शीरोदात्तत्वादिमङ्गाराण्युत्पत्तयश्चन्द्रगुप्तोऽभिषेचितः, अतः
सिंहासनं योग्यपाणिवसकृतं जातम्, इत्यतः एते मम गुणाः गन्ताडारवादिषाचक्षा
इत्यर्थः, मम परा भीतिं प्रगुणयन्ति बर्हयन्ति । [अत्र समालङ्कारः,—“समं योग्यतया
योगो यदि सम्भावितः कृषित” इति लक्षणात्] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(व) विजयतां—सर्वोत्कर्षेण वसन्ताम् । [“विपराब्धां जैः” (१।३-१८ पा०)
इति तङ्] ।

अतिविनयाचारं प्रकृत्यैव गृहीतात्मचरणयुगलं राजानं पाचिभ्यां गृह्णन् आचक्ष्वः
स्वाभिमतेन च आश्रया अभिनन्दयन्नाह, आ-शैलेन्द्रादिति ।—शिलान्मस्त्रलितसुरधुनी-
शोकरासारशीतात् शिलान्मातृ पर्वतावयवभूतप्रस्तरप्रान्ताभागात्, स्त्रलितयाः
पतितयाः, सुरधुन्याः गङ्गायाः, शोकरा जलकणाः एव, आसाराः चारासम्पाताः,
(“शोकरोऽन्तुकणाः क्षुताः” “चारासम्पात आसारः” इत्युभयनाम्नरः) तेः शीतात्
सङ्कलशीतादपि गङ्गाजलस्यर्थादतिशीतादित्यर्थः, आ-शैलेन्द्रात् आ-दिमालयात्,
[गङ्गाजलचरणकणानां शैलेन्द्रो हिमवान् गम्यते] तथा नेकरागस्फुरितमणिकुचः
अनेकविधभास्वरमणिजालियुतात्, दक्षिणस्य अर्णवस्य समुद्रस्य, आ-तीरात् आ-
कुलात्, आगत्य आगत्य भीतिप्रणतनृपशतैः भीत्या प्रणतानां नृपाणां शतैः, बहुभिर्वृष्टे-
इत्यर्थः, शश्वदेव सततमेव, तव चरणयुगस्य पादद्वयस्य, अङ्गुलीरन्ध्रभागाः अङ्गुलि-
च्छिद्रप्रदेशाः, नृडारत्नांशुगर्भाः सुकटकरवक्त्रिणोऽज्ञासितान्तराभाः, क्रियन्तां
इत्याशौः । अन्धरा वृत्तम् ॥ १८ ॥

राजा । आर्य्यप्रसादात् अनुभूयते एवैतत् नाऽऽशास्यते ।
उपविशतु आर्य्यः । [इति उभौ यथासनम् उपविष्टौ] ।

चाच । वृषल ! किमर्थं वयम् आहूताः ?

राजा । आर्य्यस्य दर्शनेन आत्मानम् अनुग्राहयितुम् । (भ)

चाच । [स्मितं कृत्वा] । वृषल ! अलम् अनेन प्रश्रयेण, न
निष्प्रयोजनम् अधिकारवन्तः प्रभुभिः आह्वयन्ते ; (म) तत्
प्रयोजनम् अभिधीयताम् ।

राजा । आर्य्य ! कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलम्
आर्य्यः पश्यति ?

चाच । [स्मितं कृत्वा] । वृषल ! उपालब्धं (य) तर्हि वयम्
आहूताः ?

राजा । आर्य्य ! न उपालब्धम् ।

चाच । किं तर्हि ?

राजा । विज्ञापयितुम् । (र)

चाच । वृषल ! यदि एवं, तर्हि विज्ञापनीयानाम् अवश्यं
शिष्येण रुचयोऽनुरोद्धव्याः । (ल)

(भ) अनुग्राहयितुम्—अनुगृह्यन्तं कर्तुम् । [“आहूताः” इति पूर्वोक्त-
क्रियाऽन्वयित्वात् “तुमुन्नुवन्तौ क्रियाया क्रियावाधानम्” (३।३।१० पा०) इति भावे
प्रविष्यति काले च तुमुन्] ।

(म) प्रश्रयेण—विमर्शेन । अधिकारवन्तः,—अधिकृताः, जात्येषु नियुक्ताः
क्षमात्यादयः, निष्प्रयोजनं नाह्वयन्ते इत्यन्वयः ।

(य) उपालब्धं—तिरस्कृतम् ।

(र) विज्ञापयितुम्—माम् अवबोधयितुम् इत्यर्थः । [सर्वत्र पूर्ववत् तुमुन्] ।

(ल) विज्ञापनीयानां—गुरुणाम् । रुचयः,—अभिप्रायाः । अनुरोद्धव्याः,—
अनुसरणीयाः, प्रतिपाल्याः इत्यर्थः । [“स्तेरुचयो न निरोद्धव्याः” इति पाठे—
स्तेरुचयः,—सततम् गुरुवः, न निर्बलानीयाः, अत्यवसानुयोज्या इति] ।

राजा । आर्य्य ! कः सन्देहः ? किन्तु न कदाचिदपि आर्य्यस्य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिः, इति अस्ति नः प्रश्नावकाशः ।

चाण । हृषल ! सम्यक् गृह्यैतवानसि मदाश्रयम् । न हि प्रयोजनम् अनपेक्षमाणः स्वप्नेऽपि चाणक्यः चेष्टते ।

राजा । आर्य्य ! अत एव मां प्रयोजनशुश्रूषा मुखरयति । (व)

चाण । हृषल ! श्रूयताम्—इह खलु अर्थशास्त्रकाराः त्रिविधां सिद्धिम् उपवर्णयन्ति । तद्यथा—राजायत्तां, सचिवायत्ताम्, उभयायत्ताञ्च इति । तत् सचिवायत्तमिदं भवतः किं फलान्वेषणेन ? (श) यतो वयमेव अत्र नियुक्ता वेत्स्यामः (ष) ।

राजा । [सकोप इव (स) मुख परिवर्तयति] ।

[ततो नेपथ्ये वैतालिको पठतः] ।

एकः ।—

आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ती,
शीतांशोरंशुजालैर्जनधरमल्लिनां क्लिन्दतौ कृत्तिमैभीम् ।

(व) मुखरयति—वाचालयति, कथनाय प्रवर्तयति इत्यर्थः ।

(ज) इतः परं कृत्तिम् “वाङ्मनसयोः खेदम् उत्पादयितुम्” इत्यधिकपाठे—वाक्—वागिन्द्रियञ्च, मनश्च “अचतुर-विचतुर—” (५ ४. ७० पा०) इति निघातनात् अच् । वाङ्मनसयोः—वाक्यचित्तयोः, खेदं—स्वस्वक्रियाया व्यापारकरणरूपमायासम्, उत्पादयितुं यत् फलञ्च—उद्देश्यञ्च, अन्वेषणम्—अनुधावनं तेन, किम् ? तत्कार्यं वाक्योत्तर्यः । अत्र फलान्वेषणेन सदैककर्तृकत्वात् तुमुन् समर्थनीयः ।

(घ) “वेत्स्यामः” इत्यत्र “वेत्स्यामः” इति पाठे—वृत्तवातीर्भविष्यति लुटि उत्तमपुरुषवद्बुधचनम् ; “न वृद्धायतुर्थः” (७।१।५८ पा०) इति इट्-निषेधः, “वृद्धाः क्लसनोः” (१।३।२२ पा०) इति परस्मैपदम् ; तत्तत्कार्यान्गुण्येन वर्तिष्यामहे इत्यर्थः ।

(ङ) चाणक्यस्यैवोपदेशेन क्लमिकोपस्य कर्तव्यतया अनेनेव हेतुना कृतकः कोपो जात इति सूचयन्नाह—सकोप इवेति ; वाक्चित्तकोपराहित्यसूचनाय इव-शब्दः ।

राज्ञः श्रेयःवागितिच्छन् शरद्भुववर्णनप्रसङ्गेन तं स्तुवन्नाह, आकाशमिति ।—काशपुष्पच्छविं काशपुष्पस्य क्षविं क्षान्तिं, यथा—काशपुष्पेण क्षविः क्षान्तिर्यस्य

कापालीमुदङ्गन्ती स्रजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा,
हासश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्लेशमैश्री शरदः ॥ २० ॥

अपि च—

प्रत्ययोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणाम्,
आत्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ।

तमित्याकाशविशेषणम् । [“—वा तु पुंस्वाकाशविहायसी” इत्यमरीक्तेः आकाशशब्दे
पुंस्त्वस्यापि सम्भवात् तद्विशेषणोऽपि पुंत्वम् ; अतः पक्षे भङ्गना इत्युपलक्षणे द्वतीया]
अभिभवता तिरस्कृता, तत्पुण्येन इत्यर्थः, भङ्गना आकाशं शुक्तयन्ती धवल्यन्ती,
श्रीताशोचन्द्रस्य, हरशिरःस्थितस्य इति शेषः, अयुजालैः किरणसमूहैः, जलधरमलिनानां
मेघश्यामाम्, ऐभ्यो गजासुरसन्ध्विभ्यो, कृत्ति चर्म, वृंशस्य परिधानभूतामित्यर्थः,
क्लिन्दतो सिञ्चन्ती, [“क्लिन्दती” इति पाठ—क्लिष्टा कुन्ती, तन्नेत्यमभिभवन्तीत्यर्थः,
“क्लिन्दतीम्” इति पाठे तु—काश.....भवता भङ्गना उपलक्षिता,.....क्लिन्दतीम्
आद्रां, ऐभ्यो कृत्तिं.....शुक्तयन्ती” इत्यन्वयः] तथा कौमुदीं कुमुदानामिमा तत्-
सन्ध्विभ्योमिव, धवलां शुभ्रा, कापालीं नरकपालनिर्मिता, स्रजं मुण्डमालाम् इत्यर्थः,
उदङ्गन्ती धारयन्ती, हासश्रीराजहंसा हासस्य श्रीः हाससम्पत्, प्रसाददं तु कदाच-
विभव इति यावत्, (“—अथ सम्पत्तिः शोभ लक्ष्मीश्च” इत्यमरः) राजहस-
जव यस्यां तनौ ताड्यो ; अत एव अपूर्वा काऽपि लोकोत्तरगुणाभिरामा, पुंशो तनुः
शिवमूर्तिरिव, भङ्गना अभिभवन्त्या काशपुष्पच्छव्या आकाशं शुक्तयन्ती [इति विभक्ति-
विपरिणामेन अन्वयः] श्रीताशोचन्द्रस्य, अयुजालैः विमलकिरणैः, शरदि तस्य
निर्मलत्वादिति भावः ; ऐभ्यो कृत्तिमिव जलधरस्य मेघस्य, मलिनानां मलिनतां,
[मलिनशब्दोऽत्र पक्षे मालिन्ये कश्चित्] क्लिन्दतो अपसारयन्ती, धवलां कापालीं
स्रजमिव कौमुदीमुदङ्गन्ती तथा हासश्रीरिव राजहंसी यस्यां ताड्यो, शरतं यो
मुष्माकं, क्लेशम् आध्यात्मिकादिदुःखवयं, पक्षे—मलयकेतु-राक्षसाभियोगजनितं
कष्टं, हरतु । [अत ऐशोतत्वा शरदः सादृश्यात् तस्या तत्तद्विशेषणानां भङ्गादोनाद्य
परम्परसाम्यप्रतीतेः उपमाऽलङ्कारः । “तनुरिव” इत्यत्र “तनुरिह” इति पाठे—
शरदि दृश्यत्वादीपसिद्धये तद्विशेषणे भङ्गादौ काशपुष्पादिसादृश्योक्तेरुपमासमुद्भासितो
रूपकालङ्कारः इति शोध्यम्] । अक्षरा उक्तम् ॥ २० ॥

“शिते द्विषुः सदाऽऽवादे कार्तिके च विबुध्यन्ते” इति आख्यातं शरदि
द्विषुनिद्राभङ्गस्य सास्त्रवर्णनत्वात् इरेर्निद्रावस्रानावस्थां वर्णयन् शरद्वर्णनेन स्वप्नाद-

नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनमुक्त्वा फणाचक्रवालोपधानं,
निद्राच्छेदाभिताम्ना चिरमवतु हरेदृष्टिराकेकरा वः ॥ २१ ॥

हितीयः ।—

सत्त्वोत्कर्षस्य धात्रा निधय इव कृताः केऽपि कस्यापि हेतोः,
जितारः स्वेन धाम्ना मदमलिलमुचां नागयूथेश्वराणाम् ।
दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपाः,
नाज्जाभङ्गं महन्ते नृवर ! नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ॥ २२ ॥

प्रत्ययेति ।—प्रत्ययेण आभनवेन, उन्मयेण उन्मोक्षनेन, जिह्वा कूषितप्रान्ता, अणं व्याप्त्य उन्मोक्षणलक्षण इत्यर्थः, रत्नद्वीपप्रभाणां शेषशिरःस्थानि रत्नान्वेव दोषाः तेषां प्रभाषासु, अनभिमुखौ असम्मुखौ, एतच्च कटिलुम्बिततः अक्षुषः तदभिमुखत्वं न सम्भवात् तत्प्रभाभिः प्रतिष्ठतत्वात् इति स्वभावोक्तिम् अनुदध्याह, न पुनः भगवतो दृष्टेः क्वचिदपि प्रतिघातोऽस्ति इति बोध्यम् ; साङ्गभङ्गे अङ्गभङ्गसङ्घतेः, देहसोढनान्वितैः इत्यर्थः, जन्मितैः आत्मविदारणहेतुकवायुविशेषव्यापारैः, जनिजललला सप्ताताश्रुकणा, जृम्भाक्षालं अक्षुषाजंलनिर्गमनस्य प्रसिद्धः ; अत एव आत्मव्यापारे दर्शनेक्रियाया, गुर्वा गृहत्वात् आचक्ष्यरहिता, मन्थरा इति यावत्, उरु महत्, फणाचक्रवालं फणामण्डलं, (“चक्रवालान्तु मण्डलम्” इत्यमरः) उपधानं यस्य तादृश, नागाङ्गम् अनन्तकोटरूपं, शयनं शय्या, मोक्तुं लोक्तुम्, इच्छोः हरेः नारायणस्य, निद्राच्छेदेन अभिताम्ना अतिरक्ता, आकेकरा इवतसङ्घुचिता, (“दृष्टिराकेकरा कश्चित् स्फुटापाङ्के प्रसारिता । भोक्षिताङ्के-पुटा लोके ताराव्यावर्तनीतरा ॥” इति नृचविलासाङ्के) दृष्टिः वः युष्मान्, चिरम् अवतु रक्षतु । तादृशदृष्टिकालत्वात् शरदि तत्त्वारोप इति द्रष्टव्यम् । एतौ श्लोकां चन्द्र-गुप्तवैतालिकेन पाठ्यौ । [अथ स्वभावोक्तिरूपकथाः संसृष्टिः] । सङ्घरा उक्तम् ॥ २१ ॥

आचक्ष्यं प्रति चन्द्रगुप्तस्य कोपमुद्घोषायितुं स्तुवन् आह, सत्त्वोत्कर्षयेति ।—
नृवर ! इ नरनाथ ! स्वेन धाम्ना तेजसा, मदमलिलमुचा मदसावित्रा गर्हितामाह,
नागयूथेश्वराणां इतिशूषपतीनां तत्सदृशानां राडाश्च, जितारः जयिनः, [“कर्तृकर्मणोः कृति” (२।१।६५ पा०) इति कर्तृश्रीमल्ललक्षण कर्मणि षष्ठौ] कस्यापि हेतोः कस्ये-
चिदपि प्रयोजनाय, [“षष्ठौ हेतुप्रयोजे” (२।१।२६ पा०) इति षष्ठौ] विपक्षधपणाय इत्यर्थः, धात्रा विधिना, सत्त्वोत्कर्षस्य और्ध्वातिशयस्य प्राणियेष्टतायाश्च, (“सत्त्वं गुणे विशाचाटौ बले द्रव्यसमावधौ । आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राणेषु नानुषु ॥” इति विश्व.) निधयः आधारा इव, [निधीयन्ते स्थाप्यन्ते एषु “कर्मण्यधिकारयो

अपि च—भूषणाद्युपभोगेन प्रभुभवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूताञ्जस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

आश । [आशब्दं आत्मगतम्] । प्रथमं तार्वाहिशिष्टदेवतास्तुति-
रूपेण प्रवृत्तशरङ्गप्रख्यापनम् आशीर्वचनम्, इदम् अपरं
किमिति न अवधारयामि । [विचिन्त्य] । आः ॥ ज्ञातम् ;
राक्षसस्य अयं प्रयोगः । आः ॥ दुरात्मन् राक्षसहृत्क ! दृश्यसे,
जागर्त्ति खलु कौटिल्यः । (हृ)

च* (३३८३ पा०) इति निपूर्वकधाधार्ताः किः] कृताः सृष्टाः, व्यक्तमानावलम्पः
व्यक्तौ प्रकटौ, मानावलम्पौ अभिमानगर्वौ येषां ते, [त्वम् इव दृश्यन्ते "त्यदादिषु दृश-
रनालोचने कञ् च" (३२६० पा०) इति कञ्] त्वादृशाः मवादृशाः, सार्वभौमाः
सर्वभूमीश्वराः, सत्तान् इत्यर्थः, नृपतयः नरेन्द्राः, स्वराजानाम् अधिपतयः सिंहाः, दंष्ट्राभङ्गं
दन्तीत्याटनम् इव, आज्ञाभङ्गम् आदेशलङ्घनं, न सङ्गते । राक्षसोपदेशात् आशब्द-
चन्द्रगुप्तयोर्भेदं जनयितुं सर्वतोऽभिभावितः प्रभोः आज्ञाभङ्गरूपापराधस्य असत्त्व-
बोधनाय राक्षसगूढप्रविधिना वैतालिकवेशधारिणा स्तनकलसेन स्तुतिव्याजिन
"सत्त्वोत्कर्षस्य" इति "भूषणाद्युपभोगेन" इति च श्लोकद्वयं पठितम् । नरेन्द्राणाम्
आज्ञाभङ्गासङ्गे प्रमाणं स्मृतिः,—“आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां विप्राणां मानखण्डनम् ।
पृथक् शय्या कुलस्त्रीणामशस्त्रविहिती वधः ॥” इति । [उपमाऽलङ्कारः, निधय इव
इत्युत्प्रेक्षा च] । सङ्घरा इति ॥ २२ ॥

इदानीम् आज्ञाभङ्गे प्रभोः प्रभुत्वमेव न भवतीति वर्णयन्नाह, भूषणाद्युपभोगे-
नेति ।—भूषणाद्युपभोगेन खलुङ्कारादिरूपश्रेष्ठवस्त्रूपभोगेन, प्रभुः निवहानुपदसमर्थो
राजा, प्रभुर्न प्रभुशब्दवाच्यः न, भवति, तस्य तत्पदशक्त्याऽनवच्छेदकत्वात् प्रभवति
स्वाश्रया इतरान् प्रवर्त्तयितुं स्वतन्त्रो भवति [इति डु] इति । आज्ञायां स्वतन्त्र-
रूपाद्यमेव प्रभुशब्दम् आशब्दे इत्याह, परैरिति ।—परैः अन्यैः, अपरिभूता अनवज्ञाता,
अभया इति यावत्, आज्ञा यस्य तादृशः अपरिभूताशः अखलतादेशः, त्वमिव
तथाभूतधर्मवस्त्रेणैव अपरोऽपि, प्रभुः उच्यते कथ्यते ; विशेषोपभोगः न प्रभुशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं, किन्तु अव्याहृताञ्जत्वमेव इति भावः । अत्र उपमाऽलङ्कारः] ।
पथ्यावक्रं इति ॥ २३ ॥

(हृ) विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण—विशेषणयुक्तदेवतास्तुत्या । प्रवृत्तेत्यादि ।—

राजा । आर्य्य वैहीनरे ! दीयताम् आभ्यां वैतालिकाभ्यां
सुवर्णशतसहस्रम् ।

कण्डु । यत् आज्ञापयति देवः । [इति उल्याय परिक्रामति] ।

बाण । [सकोधम् (क)] । वैहीनरे ! तिष्ठ तिष्ठ, न गन्तव्यम् ।
वृषल ! किम् अयमस्थाने एव महान् अर्थोत्सर्गः (ख)
क्रियते ?

राजा । आर्य्येण एवं सर्वतो निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मम बन्ध-
नम् इव राज्यं, न राज्यमिव ।

बाण । वृषल ! स्वयम् अनभियुक्तानां राज्ञाम् एते दोषा
भवन्ति । तत् यदि न सहसे, तदा स्वयमेव अभियुज्यस्व । (ग)

राजा । एते वयं स्वकर्मणि अभियुज्यामहे । (घ)

बाण । प्रियं नः, वयमपि स्वकर्मणि अभियुज्यामहे । (ङ)

प्रहतायाः उपस्थितायाः शरदः गुह्यानां प्रख्यापनं वचनं यत्र तादृशं—गुणकोर्त्तनरूपम् ।
आश्रीवंशनम्—आश्रीवाटः इत्यर्थः । यतः कौटिल्यो जागर्त्त—स्वकार्य्येऽपमनो भवति,
ततो जागरुकस्य गृहे न चोद्ये भवति इति अभिधातुमाह, दृश्यसे इति ।—
राजसव्यापारे तत्त्वरोपात्त दृश्यसे इत्युक्तम्, दर्शनन्तु तद्वापारस्येव इत्यवधेयम् ;
तथा च, त्वया यः कश्चित् व्यापारः प्रणिधिना सम्पाद्यते तत्र तत्राहं जागर्त्त,
त्वत्प्रयासो वृथा इति नृचक्षितुं राजसदृशक ! इति सम्बोधनम् ; विफलप्रयासत्वान्
हतभाग्यत्वाच्च हतक इति । [इवाथे कन् बोध्यम्] ।

(क) एतदादि राज-बाणव्यथो रोषसम्भाषणं सम्प्रेतः ।

(ख) अर्थोत्सर्गः,—अर्थानां—धनानाम्, उत्सर्गः,—व्ययः ।

(ग) स्वयम् अनभियुक्तानां—स्वातन्त्र्यमलभमानानाम्, एते दोषाः,—
गुरुजनगौरवासहनरूपाः विकाराः । अभियुज्यस्व—राजतन्त्रावेक्षणोऽभिनिविष्टो
भव, उद्युक्तो भव इत्यर्थः । [अभिपूर्वस्य देवादिकक युज्यतेः प्रेरणार्थे खोटि रूपम्] ।

(घ) एते स्वकर्मणोति ।—[इदं गुरोरवमानना कृतम्] ।

(ङ) स्वकर्मणि—असाध्यकर्मणि, राजनियोगानुसारेणैव कार्यादिकरणे,
अभिज्ञोद्भासौ वा । अभियुज्यामहे—उद्युक्ता भवान् । [अभिषन्धानोप्ये खट्] ।

राजा । यदि एवं, तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रयोजनं
श्रुतम् इच्छामि ।

बाण । वृषल ! कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनम्
इति अहमपि श्रुतम् इच्छामि ।

राजा । प्रथमं तावत् ममाज्ञाव्याघातः । (च)

बाण । वृषल ! ममापि खलु त्वदाज्ञाव्याघात एव कौमुदी-
महोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनमिति । (छ) कुतः ?—

अभोधीनां तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनानाम्,
आ पारेभ्यस्तुर्णां चटुलतिमिकुलचोभितान्तर्जलानाम् ।

अग्निहोत्रादौ इति वटिः, अनेन चपटकुलहेन राजसवशीकरचकर्मणि व्याधिया-
महे इति गूढोऽर्थः ।]

(च) आज्ञाव्याघातः,—आज्ञामङ्गः ; (ममाज्ञाव्याघातजनितो मनस्ताप एव
प्रथमफलत्वेन पर्यवसित इति सोऽनुष्ठानीति) । [“आज्ञाविधानम्” इति पाठे—
आज्ञायाः,—आदेशस्य, विधानं—पचारण, यथा आज्ञायते तथा लोकेः कियते
न वा ? इति जिज्ञासापेक्षया प्रथममाज्ञापचार इत्यर्थः । “आज्ञाऽव्याघातः” इति
पाठे—आज्ञाया अव्याघातः भवति न वा ? इत्यर्थः] ।

(छ) प्रथमम्—आद्यं, त्वं मया प्रीक्षितोऽपि राज्यमवाप्य ऐश्वर्यमदमतः
सञ्जातः न वेति परीक्षा इत्यर्थः ।

इदमेव मुख्यप्रयोजनत्वेन ज्ञाप्यतया त्वयाऽनुमत्तव्यम् इति समाधत्ते, अभोधीना-
मिति ।—तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलावनानां तमालजातनवपङ्कजेः श्यामानि
कृष्णानि, वेलावनानि तोरवनानि येषां तथोक्तानाम्, (अत्र प्रभवपदस्य आधिक्यं
दोषः) चटुलतिमिकुलचोभितान्तर्जलानां चटुलानाम् इतस्ततः सञ्चरता, तिमिकुलानां
राजमस्यविशेषाणां, कुलेः समूहेः, चोभितं विखीडितम्, अन्तर्जलं जलमध्यं
[जलस्य अन्तः, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः] येषां तादृशानाम्, (एतेन अभोधीनां
दत्तरत्नमुक्तम्) चतुर्णाम् अभोधीनां समुद्राणाम्, आ पारेभ्यः, आगतैरिति शेषः ;
[कुतो भवानित्यादिवत् अपेक्षितक्रियाऽपादानतया पञ्चमी । अथवा “आद्यव्यादा-
वचनम्” (१।४।८८ पा०) इति सूत्रे वचनग्रहणात् अत्र अभिविध्यर्थे चाहुः कर्म-
प्रवचनान्तर्गता “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२।१।१० पा०) इति चाङ्गयोगे पञ्चमी,

मालेवाज्ञा सपुण्या नतनृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः,

सा मय्येव खलन्ती प्रथयति विनयालङ्कृतं ते प्रभुत्वम् ॥ २४ ॥

राजा । अथ अपरमपि (ज) प्रयोजनं यत् तच्छेत्तुम् इच्छामि ।

चाण । तदपि कथयामि ?

राजा । कथ्यताम् ।

चाण । शोणोत्तरे ! शोणोत्तरे ! मद्वचनात् कायस्थम् अचलदत्तं ब्रूहि, “यत् भद्रभटप्रभृतीनां लेख्यपत्रं तत्तावत् (भ) दीयताम्” इति ।

तदर्थैरपोत्थः, नतनृपतिशतैः नताना नृपतीनां शतैः कर्त्तृभिः, शिरोभिः, शरणेन सपुण्या मालेव या तव याज्ञा उह्यते अक्षिरेण चारयिष्यते, [वर्त्तमानसमीपे लट्, मदाश्रया मश्रोतिवलेन च अन्वोधिपारगतानपि होवाचिपान् याज्ञाविधेयान् करिष्यसि इत्यर्थः । उह्यते इति वर्त्तमानप्रयोगेण अक्षिरेणैव मदीश्वनीतिप्रभावं लमासमुद्रचित्तोश्चो भविष्यसि इति व्यज्यते] सा मयि एव न अन्येभ्यः, खलन्ती प्रतिघातमापद्यमाना सती, ते तव, प्रभुत्वं विनयालङ्कृतम् इति प्रथयति प्रकटयति ; तवाज्ञाविघातके मयि दण्डापातनात् तव विनयातिशय्य प्रभुत्वस्य अलङ्करणाय पत्र इति भावः । यच्च तावदाज्ञा कुत्रापि न प्रतिहता, तस्माच्च मयि खलन्ती तव प्रभुत्वं विनयालङ्कृततया प्रथयति इति समुदितायः । [अत्र उपमाऽलङ्कारः । सगंधरा वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ज) अथापरमिति ।—प्रथममित्यनेन उपचित्तं प्रयोजनान्तरमस्तीति, तत् पृच्छति इत्यर्थः ।

(भ) भद्रभटप्रभृतीनां—भद्रभटादीनाम् । तत्प्रयोजनान्त—ते हि इतोऽपरज्य सक्तयकैतुम् आश्रिताः, तेषां सङ्ख्याविज्ञापनायम् अये प्रमाणलेख्यम् इत्युक्तेः इदमपि तथाऽर्थकता बोध्या । तथाचक्षणस्य चन्द्रगुप्तसमीपेऽपि मन्त्रगुप्तद्वयम्, अथवा कृतककलङ्कावसरे तथाकथनं यथाश्रयथाऽन्वेषामवबोधाश्रेम् । [वस्तुतः तेषामिति कर्त्तरि षष्ठी, तैरेव तत् पत्रं लिखितं, राज्ञः समीपे तु अन्येन लिखितमिति द्योतनायै कर्मणि षष्ठीपरत्वमुक्ते, तथा च, प्रमाणकपक्षिषायां षष्ठा अन्वयः ।] भद्रभटादयश्च चाणक्योपदेशेन चन्द्रगुप्ते अपरागमुद्योष्य इतोऽपरकस्य सक्तयकैतु-

प्रती । जं अज्जी आणवेदिं ति । [निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य] ।

अज्ज ! एदं पत्तं । *

आण । [गृहीत्वा] । वृषल ! श्रूयताम् ।

राजा । दत्तावधानोऽस्मि ।

आण । [वाचयति] । स्वस्ति, (ज) सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्रगुप्तस्य सहोदयायिनां प्रधानपुरुषाणाम् इतोऽपक्रम्य मलय-
केतुम् आश्रितानां परिमाणलेख्यपत्रम् । (ट) तत्र प्रथमं तावत्
गजाध्यक्षी भद्रभटः, अखाध्यक्षः पुरुषदत्तः, महाप्रतीहारस्य (ठ)
चन्द्रभानोर्भागिनयो हिङ्गरातः, देवस्य स्वजनगन्धो (ड) महा-
राजो बलगुप्तः, देवस्यैव कुमारसेवको (ढ) राजसेनः, सेना-
पतेः मिहबलदत्तस्य कनीयान् भ्राता भागुरायणः, (ण) मानव-

* यदाह्यं आज्ञापयति इति । आये । एदं पत्रम् ।

माश्रिताः, तस्यायं वृष्टाङ्गं स्पृष्टोभविष्यति इति । तत्तावत्—यावदस्मि तत्समस्तम्
इत्यर्थः ।

(ज) स्वकीयं प्रथमं मङ्गलमुच्यते ।

(ट) परिमाणलेख्यपत्रं—मङ्गापत्रमिति यावत् ।

(ठ) गजाध्यक्षः,—इतिना नियोगे रक्षणवेत्तयादौ च अधिकृतः । [एतदप-
हारणे राज्ञः बलवृत्तिसम्भावना प्रकटिता] । महाप्रतीहारस्य—प्रधानदौवारिकस्य ।
[एतेन स्वपुररक्षकस्याविश्वस्तत्वं, तेन च पराक्रमणस्य सुलभत्वञ्च प्रकटितम्] ।

(ड) स्वजनगन्धो—स्वजनसम्बन्धोत्थः, असन्निहृष्टज्ञातिरिति यावत् । [स्वजनः,
—आत्मोद्यजनः, तस्य गन्धः,—लेशः, सम्बन्ध इति यावत् अस्यस्य इति “अल्पा-
ख्यायान्” (५. ४. १३६ पा०) इति बहुव्रीहौ गन्धशब्दात् इत् । “गन्धो गन्धश्च आभोदे
लेशे सम्बन्धगन्धेः” इति विश्वः । एतेन स्वजनविरोधाद्वाव्यनर्थसम्भावना प्रकटिता ।]

(ढ) कुमारसेवकः,—कुमारे—शिशवे, सेवकः, चक्षुषा—आ-कुमारसेवकः ।
[एतेन रक्षकप्रकाशनादपायशङ्का द्योतिता] ।

(ण) सेनापतेः,—सेनाध्यक्षस्य, कनीयान्—कनिष्ठः, भ्राता—सौदरः, अनुज
इत्यर्थः । [एतेन सेनापतिं प्राति सन्देहः, सैन्यदोषल्लेन च परेषां हीनशक्तिलेऽपि सुखम-
राज्यास्तन्दनं दर्शितम्] ।

राजपुत्री रोहिताक्षः, चतुर्गणमुख्यतमो विजयवर्मा इति (त) ।

[आत्मगतम्] । (घ) एते वयं देवस्य कार्ये अवहिताः स्म इति ।

[प्रकाशम्] । एतावत् एतत् पत्रम् । (द)

राजा । आर्य्य ! एतेषाम् अपरागहेतून् (घ) श्रोतुम् इच्छामि ।

चाच । वृषल ! श्रूयताम्, अत्र यौ एतौ गजाध्यक्षाश्चाध्यक्षौ भद्रभट-पुरुषदत्तनामानौ, एतौ खलु स्त्रीमद्यमृगया-शीलौ हस्त्यश्वावेक्षणौ अगभियुक्तौ इति स्वाधिकाराभ्याम् अवरोप्य (न) मया स्वजौवनमात्रेणैव स्थापितौ इति अपरक्तौ गत्वा स्वेन स्वेन च अधिकारेण व्यवस्थाप्य

(त) चतुर्गणमुख्यतमः,—च'तुर्गणसमूहप्रधानः, [एतेन सहायद्योतत्वं ततः शत्रूनामुत्साहवृद्धयै प्रयुज्यते] । सर्वगतं वरिःप्रकाशनाथे, तेन च सकोपबलवाङ्मो मलयकेतुः अन्नदायको भविष्यतीति चाचक्याभिप्रायः ।

(घ) एतत्पद्यन्त राजशुभवचयोग्यम् उच्यते; पठित्वा गोप्याशम् उपाशु उद्यार्थम् इत्याह, आत्मगतम् इति । गोप्याशमेवाह, एते वयमिति ।—एते इत्यादिकं भद्रभटादीनामुक्तिः । एते—भवदुपदेशेन तत्तन्निमित्तानि घोषयित्वा चन्द्रगुप्तादपरक्ततां स्थापयन्तः अवागताः, वयं—भद्रभटादयः, देवस्य—चन्द्रगुप्तस्य, कार्यं—भवदुपदिष्ट-सङ्केतादिकं व्यापारे, अवहिताः,—अप्रमत्ताः स्मः । पत्रस्थितस्य एतदंशस्य चन्द्रगुप्तं प्रश्रयि गोपनीयतया चाचक्येनोपाशुसारणं कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

(द) प्रकृतपत्रस्थं रक्षणाशमप्रकाशयतयोपाशुसार्यं उपसंहरन् व्यक्तमाह, एतावदिति ।

(घ) चाचक्येनैतेर्दूरवगाहतया एतावत्कालपर्यन्तं भद्रभटादीनाम् अपराग-हेतुता चन्द्रगुप्तेनाज्ञानात् तज्ज्ञानाय पृच्छते, एतेषामिति ।—अपरागः,—विरागः, तस्य हेतून्—कारणानि, सर्वेषामेकविधविरागहेत्वसम्भवात् एकमात्रहेतुना विरागा-सम्भवाच्च हेतुबहुत्वमस्तीति द्योतयन् आह, हेतून्मिति ।

(न) स्वाधिकाराभ्यां—स्वस्वाधिकारात्—गजावेक्षणाय अश्ववेक्षणाय स्वस्व-कर्मव्यवसंधः, अवरोप्य—प्रचान्य, संशयित्वा इत्यर्थः, तत्तदधिकारं ताभ्यामाच्छिद्येति यावत् ।

मलयकेतुम् आश्रितौ । (प) यौ एतौ हिङ्गुरात-बलगुप्तौ, तौ अपि अत्यन्तलुब्धप्रकृतौ दत्तं धनम् अबहु मन्यमानौ (फ) तत्र बहु लभ्येत इति मलयकेतुम् आश्रितौ । योऽपि असौ भवतः कुमारसेवको राजसेनः, सोऽपि तव प्रसादात् अति-मात्रं कोषहस्त्यश्वं सहसा एव समुहदैश्वर्यम् अवाप्य पुन-रुच्छेदशङ्कया अपक्रम्य मलयकेतुम् आश्रितः । योऽयमपरः सेनापतः सिंहवल्लदत्तस्य कनौयान् भ्राता भागुरायणः, असौ अपि तत्र काले पर्वतकेन सह समुत्पन्नसौहार्दः तत्प्रोत्था च “पिता ते चाणक्येन घातितः” इति रहसि द्वासयित्वा मलय-केतुम् अपवाहितवान् ; (ब) ततो भवदपथ्यकारिषु (भ) चन्दन-दासप्रभृतिषु निगृह्यमाणेषु स्वदोषाशङ्कया अपक्रम्य मलयकेतु-माश्रितः ; तेनापि असौ “मम अनेन प्राणाः परिरक्षिताः” इति कृतज्ञताम् अनुरूप्यमानेन पैलकञ्च परिरचयम् आत्मनो-ऽन्तरम् अमात्यपदं ग्राहितः । (म) यौ तौ रोहिताक्ष-

(प) गत्वा, मलयकेतुसमीपमागतौ शेषः । स्वम् स्वनाथकारण—गजाध्यक्षता-रूपेण अज्ञाज्यक्षतारूपेण च, व्यवस्थाप्य—स्मिरीकृत्य, आत्मानमिति शेषः । मलयकेतु-माश्रितौ—तमाश्रित्य गजाध्यक्षोऽज्ञाध्यक्षश्च अभूतामित्यर्थः ।

(फ) दत्तं—पूर्वं निरूपितं, ‘चन्दनरपातजये’ सति युवाभ्यामेतत् दास्यामि’ इति यत् प्राक् अङ्गीकृतम् इति भावः । अबहु मन्यमानौ—ततोऽधिकवचनलाभेच्छया अत्यन्तेन च अपारितुष्यन्तौ ।

(ब) तत्प्रोत्था—तस्मिन्—पर्वतके नृपे, या प्रीतिः,—खेदः तथा, अपवाहित-वान्—अपसारितवान् । कण्डारमपसारितवान् ? इत्याह—दासयित्वा इति । दासप्रकारमाह, पिता ते इति ।—“परिपक्षितराज्यार्द्धदानभोरुषा चाणक्येन . तव पिता यथा घातितः, तथा तदुत्तराधिकारी त्वमपि परिपक्षितराज्यार्द्धभागी स्याः इत्याशयेन घातयिष्यसे” इति भोतिं प्रदर्श्य “अज्ञात् ख्यातात् तव पलायनमेव श्रेयस्करम्” इत्युपदिश्य अपनीतवान् इति समुदितोऽर्थः ।

(भ) भवदपथ्यकारिषु—भवदनिष्टकारिषु ।

(म) तेनापि—मलयकेतुनाऽपि, कृतज्ञता—कृतस्य—अल्पप्राणरक्षादपि-

विजयवर्माणी. तौ अत्यन्तमानित्वात् स्वदायादेभ्यः त्वया दीयमानं बहुसम्मानम् असहमानी मलयकेतुम् आश्रितौ इत्येषाम् अपरागडेतवः ।

राजा । आर्य्य ! एवम् एतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु अपि क्षिप्रमेव कस्मात् न प्रतिविहितम् आर्य्येण ?

आण । वृषल ! न पारितं प्रतिविधातुम् ।

राजा । किम् अकौशलात् ? उत प्रयोजनापेक्षितया ?

आण । कथम् अकौशलं (य) भविष्यति, नियतं प्रयोजनापेक्षितया ।

राजा । तत् अप्रतिविधानप्रयोजनम् इदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

आण । वृषल ! श्रूयताम् अवधार्य्यताञ्च ।

राजा । उभयमपि क्रियते, कथ्यताम् ।

आण । वृषल ! इह खलु विरक्तानां प्रकृतीनां द्विविधं प्रतिविधानम् ; तत् यथा, अनुग्रहो निग्रहश्च इति । अनुग्रहः तावत् आक्षिप्ताधिकारयोः भद्रभट-पुरुषदत्तयोः पुनः अधिकारारोपणम् (र) एव । अधिकारस्य पुनः तादृशेषु व्यसनदोषात्

कारणाभिज्ञतां, प्रत्युपकारितामित्यर्थः । पैटके—पिटत आगतं, परिचयं—सुहृद्भावकं चिरानुगत्यञ्च, अनुरूपमानेन—अपेक्षमाणेन, [“अनुवर्तमानेन” इति पाठान्तरम्] आत्मनोऽनन्तरम्—अव्यवहितम्, अव्यवहितोत्तरकालवर्ति इत्यर्थः । अमात्यपदं—सचिवत्वं, यादितः,—प्रापितः इत्यर्थः । [अत्र विजयवर्मणः स्वदायादेः प्रशङ्क्यत्वात् “गतिबुद्धि—” (१४१५२ पा०) इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा ।]

(य) कथमकौशलमिति ।—[कथमकौशलम् इत्यादिवचने विरोधशमनं शक्तिः । “किमकौशलात्” इति कार्याविरोधे पृष्ठे तस्य विरोधस्य शमनात्] ।

(र) आक्षिप्ताधिकारयोः,—आक्षिप्तः,—आच्छिद्य गृहीतः, अधिकारः,—स्वस्वकर्तव्याध्यक्षतादिपक्षाधिकारापः यथा; तथा, अधिकारादवरोपितयोः इत्यर्थः । अधिकारारोपणम्—अधिकारं स्थापनम् ।

अनभियुक्तेषु पुनः आरोप्यमाणः सकलस्य एव राज्यस्य मूलं
 हस्त्यस्वम् अवसादयेत् । (ल) हिङ्गरात-बलगुप्तयोः अत्यन्त-
 लुब्धप्रकृतिकयोः सकलराज्यसम्प्रदानेनापि अपरितुष्टयोः
 अनुग्रहः कथं कर्तुं शक्यः ? राजसेन-भागुरायणयोस्तु
 स्वधन-प्राणनाशभीतयोः कुतोऽनुग्रहस्य अवकाशः ? रोहि-
 ताक्ष-विजयवर्मणोरपि दायादमानप्रदानपीडितयोः मान-
 मपि अपमानं मन्यमानयोः अत्यन्तमानिनोः कौटुशोऽनुग्रहः
 श्रौतिं जनयिष्यतीति परिहृतः पूर्वं पक्षः ; (व) उत्तरो-
 ऽपि (श) खलु वयम् अचिरात् अधिगतनन्दैस्वर्याः सहोत्थायिनं
 प्रधानपुरुषवर्गेम् उद्येण दृष्टेन पौड्यन्तो नन्दकुलानुरक्तानां
 प्रकृतीनाम् अविश्वास्या भवामः (घ) इत्यतः परिहृत एव ; तत्

(ल) व्यसनदोषात्—स्त्रोमद्यस्ययादासक्तिदोषात् । अनभियुक्तेषु—स्वकार्येषु
 अनवहितेषु, अयोग्येषु इत्यर्थः, [सामान्येन कथनात् बहुवचनम्] तथाविधेषु
 पुनराप्यमात्रोऽधिकारः,—गजाद्यादिरक्षणाप्यक्षत्वम् । हस्त्यं—हस्तिनस्य अश्वस्य
 इति [“हन्तश्च प्राणितृणसेनाङ्गनाम्” (२।४ २ पा०) इति सेनाङ्गत्वात् लोकेकत्वम् ;
 तदधीनयुद्धसाध्यत्वेन तस्य तन्मूलत्वम्] । अवसादयेत्—अयं प्रापयेत् ।

(व) दायादेति ।—दायं—पैतृकं धनम्, आददते—गृह्णाति इति दायादाः,
 —ज्ञातयः, तेषां मानप्रदानं—सम्मानकरणं, तस्यात् (मानात् प्रदानात् वा)
 पीडितयोः,—दम्भहृदययोः, ज्ञातिसम्मानादिदर्शनात् ईर्ष्या ज्वलितमनसोः इत्यर्थः ।
 पूर्वं पक्षः,—प्रागुक्तयोरनुग्रहनिग्रहयोर्मध्ये पूर्वपठितः, पक्षः,—कौटिः, अनुग्रहरूपः ।
 परिहृतः,—उक्तप्रकारेण तत्कारणोऽनिष्टविशेषाशङ्कया परित्यक्तः, अनादृत इति
 यावत् ।

(श) उत्तरोऽपि—नियहरूपः पक्ष इत्यर्थः, परिहृत इत्यर्थेणात्वयः ।

(घ) नियहरूपपरिहारे हेतुमाह, अविश्वासा भवाम इति । [अत्र
 भविष्यत्कामीये खट् । “ना भुम” इति कश्चित् पाठः, तत्र “माङ्गि कुङ्” (१।१।१०५
 पा०) इति कुङ्] अविश्वास्त्ये हेतुः प्रधानपुरुषवर्गेमिति, उद्येण—तीक्ष्ण,
 नियहरूपेण, पीडयन्तः,—दुःखाकुर्वन्तः, तथा च, प्रधानपुरुषाणां पीडनमिव
 अविश्वास्त्ये हेतुरिति भावः ।

एवमनुगृहीतास्मद्वृत्त्यपक्षो राक्षसोपदेशश्चवर्णप्रवर्णो (स) मही-
यसा स्नेच्छराजबलेन (ह) परिवृतः, पिष्टबधामर्षितः (क) पर्व-
तकपुत्रो मलयकेतुः अस्मान् अभियोक्तुम् उद्यत इति, सोऽयं
व्यायामकालो न उत्सवकाल इति । (ख) अतो दुर्गसंस्कारे
आरब्धे किं कौमुदीमहोत्सवेन ? इति प्रतिषिद्धः । (ग)

राजा । आर्य्य ! बहु प्रष्टव्यमत्र ।

आर्य्य । वृषल ! विश्वम् पृच्छ, ममापि बह्माख्येयम् (घ) अत्र ।

राजा । एष पृच्छामि ।

आर्य्य । अहमपि एष कथयामि ।

राजा । योऽयम् अस्माकमस्य सर्वस्यैव अनर्थस्य हेतुर्मलय-
केतुः, स कस्मात् आर्य्येण अपक्रामन् उपेक्षितः ? (ङ)

(स) अनुगृहीतास्मद्वृत्त्यपक्षः,—अनुगृहीतः,—अनुकम्पया अवलम्बितः, अस्मद-
वृत्त्यपक्षः,—मदभटादिसंवक्तवर्गो येन तादृशः । [एतेन अस्माकं सुदृढलङ्घनत्वं, तस्य
बलादिसम्पन्नत्वं दुर्जयत्वञ्च दर्शितम्] । राक्षसोपदेशेत्यादि ।—[युक्तपात्राभात्
सुसचिवसाचिव्यात् तदनुसारित्वाच्च सुदृढेदाभावेन तस्य दुर्भेद्यत्वं व्योक्तम् । एतेन
दृष्टपक्षो निवारितः] ।

(ह) स्नेच्छेत्यादि ।—[स्नेच्छवत्सङ्गत्वात् अदृष्टत्वं दुर्जयत्वञ्च प्रकटितम्] ।

(क) दुर्जयो बलो चेत् शत्रुस्तर्हि सन्धेयतामित्याशङ्क्य तस्य सन्धेयत्वमपि
नःकोत्याह, पिष्टबधामर्षित इत्यादि ।—राज्यादिलुब्धस्यैव राज्यादिदानेन सन्धेयता,
न तु अपकारप्रतिषेधोर्षोः, तस्य च पिष्टवधप्रतिरूपस्य अस्मद्वृत्त्यैवैष्टत्वात् सन्धेयत्व-
मिति भावः । [अत्र परिकराण्युद्धारः] ।

(ख) व्यायामकालः,—व्यायामस्य—विशिष्टायासस्य सेनासङ्घ-दुर्गसंस्कारादि-
रूपस्य, कालः,—समयः, न तु उत्सवस्य कालः, आपद्रवितकाले एव तस्य अनुष्ठेय-
त्वात् इति भावः ।

(ग) कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधे यत् कारणं पृष्ट, तदभिधाय प्रकृतमनुवदति,
दृशेति ।—पूर्वोक्तहेतुनेत्यर्थः । प्रतिषिद्धः,—प्रतिबद्धः, कौमुदीमहोत्सव इति शेषः ।

(घ) आख्येयं—वक्तव्यम् ।

(ङ) अपक्रामन्—एतो बहिर्गच्छन्, उपेक्षितः,—तदपक्रामो न प्रतिकृतः इत्यर्थः ।

५-

राज । वृषल ! मलयकेतोः अपक्रमणानुपेक्षणे दधी गतिः (च) स्यात्, अनुगृह्येत निगृह्येत वा । (छ) अनुग्रहे पूर्व-
प्रतिश्रुतं राज्यार्द्धं प्रतिपाद्येत । नियहे तावत् पर्वतकोऽस्माभिः
व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वयं हस्ती दत्तः स्यात् । (ज)
प्रतिश्रुतार्द्धराज्यप्रतिपादनेऽपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्नता-
मात्रफलः स्यात् इति मलयकेतुः अपक्रामन् उपेक्षितः । (झ)
राजा । अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनः इहैव अन्तर्नगरे (ञ)
वर्त्तमान आर्येण उपेक्षितः, इत्यत्र किमुत्तरम् आर्यस्य ?

(च) अपक्रमणानुपेक्षणे—अपक्रमणम्—इतः पलायनम्, अनुपेक्षणे—उपेक्षा-
विरहे, उपेक्षायाम् अकृत्यायाम् इत्यर्थः । दधी—द्विविधा । गतिः,—उपायः,
द्विविधयोगीश्वीरेकतरा आश्रयणीया इत्यर्थः ।

(छ) एवं नियन्त्राणुग्रहो च तदुपायावित्याह, अनुगृह्येतेत्यादि ।

(ज) एवं नियन्त्राणुग्रहो च तदुपायावित्युक्ता अनुग्रहेऽनित् प्रदर्श्य नियहे दोष-
माह, नियहे इति ।—अस्य मलयकेतोः नियहे—दण्डने । कृतघ्नतायाः,—उप-
कारिणोऽपकारित्वरूपदोषस्य । हस्तः,—हस्तावलम्बनम् । स्वयम्—आत्मनेव, दत्तः
स्यात् ; तत्पुत्रनिग्रहे हि अस्माभिरिव पर्वतको इति कृतघ्नताऽपवादः अस्मासु
प्राप्तहस्तावलम्बनतया लज्जितेदिति, अन्यथा मित्रपुत्रो मलयकेतुः कथमस्माभिः इत्येत
यद्यस्माभिः पर्वतको न इतः इति लोकप्रत्ययस्य स्यादिति भावः, तथा च राजसो-
परि पातितं तदयमः परिहृतं स्यात्, तच्चानितम् ।

(झ) एवं नियहे दोषमुक्ता प्रतिश्रुतराज्यार्द्धप्रतिपादनरूपानुग्रहपक्षे दोषमाह,
प्रतिश्रुतेत्यादि ।—पर्वतकविनाशः, अस्मत्कृत इति भावः, पर्वतकस्य विनाशः,—
विनाशनं, [विपृश्नात् नञिर्ण्यन्तात् घञ्] । राज्यार्द्धप्रदाने तव कृतघ्नन्तराज्य-
स्वाभावेन उपायश्रुतौऽपि पर्वतकस्य व्यर्थः स्यात् इति । कृतघ्नतेत्यादि ।—कृतघ्नतेव
इति—कृतघ्नतामात्रं, [मयूष्यसङ्गादसमासः] तदेव फलं—प्रयोजनमुद्देश्यं यस्य
तथाभूतः स्यात्, प्रतिश्रुतराज्यार्द्धदाने पर्वतकहनं केवलं कृतघ्नतामात्रफलकं स्यात्,
तत्र सम्पूर्णनगराद्यातिप्रसक्तं न स्यादिति भावः । अतो मलयकेतुपेक्षस्यैव वरमनया
क्षेत्रिषामप्रचाल्या राजसोपसङ्गहसाधनमित्याशयः ।

(ञ) राजसोपसङ्गस्य सर्वत्राऽनुचितमिति राजस्यपक्षप्राप्तं दर्शयन्निव आह, अत्र

राजः । राजसोऽपि खलु निजस्वामिनि स्थिरानुरागि-
त्वात् सुचिरमेव अत्र सहवासाच्च शीलज्ञानां नन्दानु-
रक्तानां प्रकृतीनाम् अत्यन्तं विश्वास्यः, प्रज्ञा-पुरुषकाराभ्याम्
उपेतः, सहायसम्पदा युक्तः, कोषबलवानिहैव अन्तर्नगरे वर्त्त-
मानो महान्तं खलु अन्तःकोपम् उत्पाटयेत् । (८) दूरीकृतस्तु
बाह्यकोपम् (८) उत्पादयन्नपि न दुःखसाध्यो भविष्यति इत्यतो-
ऽपक्रामन् उपेक्षितः ।

राजा । तत् किमर्थम् इहस्थ एव उपायैः न उपक्रान्तः ? (९)

राजः । अथ कथम् अपक्रान्तो भविष्यति ? ननु उपायैः एव

भावयति ।—अत्र—सत्युष्टविषये, मलयकेतपेक्षये इत्यर्थः, तावदेवम्, उत्तरमिति शेषः ।
अन्तर्नगरे—नगरस्य मध्ये इत्यर्थः । [नगरस्य मध्ये इति अन्तर्नगरं तस्मिन् विभक्त्यर्थे
अध्ययीभावः । ततः “तृतीयासप्तम्या बहुलम्” (२४८४ पा०) इति सप्तम्या न
अन्-भावः ।] नगरलक्षणं यथा—“पुण्यतिथ्यादिनिपुणेः आतुर्धन्यजनैर्युतम् ।
अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् ॥ सर्वदेवतसम्बद्धं नगरत्वमिधीयते ॥” इति ।

(८) शीलज्ञाना—स्वभावविदाम् । प्रज्ञा-पुरुषकाराभ्या—बुद्धि पौरुषाभ्याम् ।
उपेतः,—सम्पन्नः, [एतेन तस्य बलाग्निपाह्यत्वाभावी दर्शितः] । बलादग्निपाह्यत्वे
ह्यन्तरमाह—सहायेति । तत्रापि हेतुः,—प्रकृतीनां विश्वास्यः इति । तद्विज्ञासे
हेतुमाह, नन्दानुरक्तानाम् इति ।—नन्दानुरागेणैव प्रकृतयस्तत्त्वस्थिनि ; अनुरा-
गके चिरसहवाग्निनि च राजसेऽनुरक्ताः इति तासां राजसपक्षपातित्वमिति भावः ।
सहायवती धी-पौरुषयुतस्यापि निर्दमस्तु न कार्यान्तगामित्वमिति दर्शयन्नस्य
तत्त्वस्य तिस्र्यप्याह, कोषबलव्यादि ।—तेनासौ सर्वथा तदानीं दुर्निवाह्य इत्युपेक्षित
इति भावः । किञ्चास्य न केवलं तदानीं दुर्दमता, अपि तु इह स्थितस्य प्रकृति-
भेदेन कारित्वादिकमेव अमात्यादिभेदेन सम्पादकत्वसम्भावनाऽपीति इतोऽपसारितवान्
इत्याह, महान्तमिति ।—दुर्निवार्यम् । अन्तःकोपम्—अमात्यादीनाम् अजगदुपरि
असन्तोषोत्पादनरूपं क्षोभमित्यर्थः ।

(९) बाह्यकोप—बाह्यविह्वलम् ।

(९) इहस्थे—एतन्नगरस्थे एव राजसे । उपायैः,—सामादिसिः । उपक्रान्तः,
—चेष्टितः, वशीकृतमिति शेषः ।

असौ हृदयेशयः शङ्कुरिव उद्धृत्य दूरीकृतः । (ठ) दूरीकरणस्य च उक्तं प्रयोजनम् ।

राजा । आर्य्य ! कस्मात् विक्रम्य न गृहीतः ?

राक्षसः । वृषल ! राक्षसः खलु असौ, विक्रम्य निगृह्यमाणः स्वयं वा विनश्येत्, युष्मद्वलानि वा विनाशयेत् । एवं सति सभयथाऽपि दोषः । पश्य—

स हि भृशमभियुक्तो यद्युपेयात् विनाशं,

ननु वृषल ! वियुक्तस्तादृशेनापि पुंसा ।

अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत् साऽपि पौडा,

नवगज इव तस्मात् सोऽभ्युपायैर्विनेयः ॥ २५ ॥

राजा । न शङ्कमो वयम् आर्य्यस्य वाचा वाचम् अतिशयितुं, सर्वथा अमात्यराक्षस एव अत्र प्रशस्यतरः । (ण)

(ठ) ननु—भीः । अथ—केनोपायेन, अपक्रान्तः,—अपक्रम्य इती दूरस्थः, भविष्यति ? अयमिति शेषः । इति—एवं मनसिकृत्याह, उपायैरिति ।—उपायैरेव—सामादिभिरेव । असौ—राक्षसः । हृदयेशयः,—हृदये विहः । शङ्कुः,—कोल इव । उद्धृत्य—उत्पाद्य, दूरीकृतः,—अपसारितः ; यथा हृदयविहङ्गकोलाव स्थिति-कालोऽधिकपौडादायकता, तदुद्गारे च तत्कृतवृषल मुखरोपायसाध्यता, एव-मस्मान्तकस्थित्या अधिकदोषकारित्वम्, अपक्रमणे च सुखसाध्यता इति त्रैव नावस्थस्य प्रसाधनाय यतः कृत इति भावः ।

राक्षसस्याभियुक्तत्वे दोष दर्शयन्नाह, स हीति ।—स राक्षसः, भृशम् अतिमात्रम्, अभियुक्तः अस्मद्वलैः आक्रान्तः सन्, यदि विनाशम् उपेयात् प्राप्नुयात्, ननु वृषल ! हे भौत्य्य ! अत्र तदेति पदमूढभोयम् ; तदा तादृशेन प्रभुशक्त्यातिशयशालिना, पुंसा राक्षसेन, वियुक्तः विरहितः, त्वमिति भवेरिति च अष्टाह्वार्यम् ; अथ अपक्रान्ते, यदि तव बलमुख्यान् प्रधानवलानि, नाशयेत्, साऽपि तद्वदनाशम्, [विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम्] पौडा अतिः, तस्मात् नवगजः नववृद्धः गज इव, [“नवगजः” इति च पाठः] स राक्षसः, अभ्युपायैः सामादिभिः दमनसाधनेभ्य, विनेयः दम्यः शिञ्जकोयच । [अत्र नववृद्धगजेन राक्षसस्य सादृश्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः] । मालिनी उक्तम् ॥ २५ ॥

(ण) नेति ।—मया क्वचित् कार्य्यविरोधे पृष्टे मतिवलेन वैबल्यं समाचष्टे, राक्षसोपेक्षयन् सुदंष्ट्रा अनुचितमिति भावः । प्रशस्यतरः,—श्रेष्ठः ।

चाण । [सकाशम्] । न भवान् इति वाक्यशेषः । मा तावत् (त)
एवम् । भो वृषल ! तेन किं कृतम् ?

राजा । यदि न ज्ञायते, तदा श्रूयताम् । तेन खलु
महात्मना—

लब्धायां पुरि यावदिच्छमुपितं कृत्वा पटं नो गले,
व्याघातो जयघोषणादेषु बलादस्मद्वलानां कृतः ।
अत्यर्थं विपुलैः सुजीतिविभवैः सम्मोहमापादितः
विश्वास्येष्वपि विश्वमन्ति मतयो न स्त्रेषु वर्गेषु नः ॥२६॥

१-२- राजा "राक्षस एव" इत्येव-कारेण अन्यस्य प्रशस्यतरता नास्ति इत्युक्तम्,
प्रकृतं चान्यथार्थोऽहमेवेति चाणक्यः सकीपमुपवर्णयन्नाह, न भवानिति वाक्यशेषो
माऽस्तु नाम । तस्मिन् को गुणो दृष्टः ? इति पृच्छात, मा तावत् इति ।

चाणक्यतोऽपि राजसस्य वीरचितकथमुपपादयन्नाह, लब्धायां इति ।—लब्धा-
याम् अधिकृतायाम्, अस्माभिर्गति शेषः, पुरि राजधान्या, कुसुमपुरं इत्यर्थः, नः
अस्माकं, गले कण्ठ पटं कृत्वा पादन्धाम् । १-३-चाय, अस्माननादृत्य इत्यर्थः, तवापि न
किञ्चिच्छान्ति, किन्तु यावदिच्छम् आभिलाषतकालपर्यन्तम्, उचितं स्थितं, न केवलं
स्थितं, किन्तु अस्माकं प्रातःकूलमप्याचरितम् इत्याह, व्याघात इत्यादि ।—अस्मद्वलानां
जयघोषणादेषु बलात् स्वबलमाश्रित्य, व्याघातः विघ्नः, कृतः आचरितः ।
तथा चोक्तं हतौयऽङ्क (८-७ पृष्ठ ५ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्) विराट्पुत्रेण "जयघोषणा-
व्याघातादिसाहस्रानामतान्तरगिरवादिषु" इत्यादि । विपुलैः भोजनैः, सुजीतविभवैः
मन्यकौशलैः सह, अत्यर्थं सम्मोहम् "अर्थं दृष्टा न वा ?" इति रुशय, "दृष्ट एव" इति
भवेति वा, आपादताः प्रापिताः, नः अस्माकं, मतयः मूर्खतया, विश्वास्येषु अपि स्त्रेषु
स्वकीयेषु, वर्गेषु पक्षेषु, न विश्वसान्ति ; तथा च, लब्धाधिकारा अपि वर्यं
किञ्चित् कर्तुमसमर्थो इति तस्य शक्यतरत्वमिति भावः । आकाश्याश्च
नान्कृष्टार्थस्तु—अस्माभः निदःशान्तिप्रसारतया बलवदुपनिबद्धं पुरम् असुरसं
पश्यन् अभयमस्मत्तो याचमानः इव पुरस्मादधीनं कर्तुम् अस्मद्वलानि अन्तः
प्रवेक्ष्य बलीकृताया पुरि अस्मदीयजयापादनघोषणाय प्रजान्यापि तानि बलानि
बलात् निरुद्धा वाहस्थितान् यत्रवतोऽपि अस्मान् अगच्छन् अस्मदुपाय-
वधाय विषकथानिधोऽग्नौ कृतार । अथनरुद्धानिर्वाह संसाध्यसाधनपर्यन्तम्

राक्ष । [विहस्य] । वृषल ! एतत् कृतं राक्षसेन !! (थ)

राजा । अथ किम् । एतत् कृतम् अमात्यराक्षसेन ।

राक्ष । वृषल ! मया पुनर्ज्ञातं, नन्दमिव भवन्तम् उद्धृत्य,
भवानिव भूतले मलयकेतुः अधिराज्यम् आरोपितः ।

राजा । अलम् उपालभ्य ; (द) आय्ये ! दैवेन इदम् (ध)
अनुष्ठितं, किम् अत्र आर्य्यस्य ?

राक्ष । हे मत्सरिन् ! (न)—

आरुह्यारूढकोपस्फुरणविषमिताग्राङ्गुलीमुक्तचूडां,

लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोच्छेददौर्घां प्रतिज्ञाम् ।

अन्तर्नगर एव कश्चित् कालं स्वच्छन्दम् उषितवान् ; अनन्तरम् उपाश्रित्य सुरङ्गया
सर्वांशे विद्धिमपवाह्य स्वयमपि निर्गत्य वहिः सुहृदलज्ज्याप्य पुनरप्यस्नानं अभि-
धीकृतम् उद्यतः । एवं स्वनीतिविभवैः अनेन सम्प्राप्तता अस्मन्मार्गो विश्वास्तेष्वपि
कीर्तिभिर्भाग्यरायणप्रभृतिषु स्तेषु वर्गेषु न विश्वसन्ति, यतो वयं तानपि परात्
निःसारितवन्तः ; इत्यहो ! नतिमान् अतिशूरः साहसी महात्मा राक्षसः इति । [अत्र
अरिदोष्कषं वर्णनाददातनामालङ्कारः, तथा गले पददानासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तौ-
रतिशयोक्तिः, तदभयोः संस्थापः] । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(थ) विहस्यत्यादि ।—[इदं राक्षसनीतिविभववाच्येषां सोप्रासवचनं
स्वशक्तिप्रशंसनं व्यवसायः, नन्दोद्धरणमौत्थीधिराज्यस्थापनहेतोः स्वशक्तं
प्रशंसनात्] ।

(द) अलमुपालभ्य—अलं तिरस्कारेण ? तिरस्कारं मां कुरु इत्यर्थः । [“अल-
खल्लोः” (१४।१८ पा०) इति क्ता] ।

(ध) इदमिति ।—नन्दोद्धरणम् इत्यर्थः, [इयं गुरुतिरस्कृतिः द्वयः] ।

(न) मत्सरिन्—मत्सरः, —अथशुभदेशः, सः अस्मास्तीति तत्सम्बोधने ।

स्वशक्त्या साधितं नन्दवंशध्वंसादिव्यापारं स्वगुणविशेषिणा वृपातना देवकृतमिति
व्याख्यातमाकण्ठं शोकदयेन स्वस्वातीककर्मज्ञातव्यापनपुरःसरं तस्य अनन्यसाध्यत्वं
प्रतिपादयन्नाह, आरुह्येति ।—आरुढस्य सज्जातस्य, कोपस्य स्फुरणेन विषमितायां
क्रीडनीयतया, अग्राङ्गुल्या अङ्गुल्यगमाग्रेय, मुक्ता बन्धनात् आविता, चूडा शिखा यत्र
वा, सकलरिपुकुलोच्छेददौर्घां सकलानां रिपुकुलानां अपुनरुद्गमानाम्, उच्छेदन

केनान्येनावलिप्ता नव नवतिशतद्रव्यकोटोश्चरास्ते,

नन्दाः पर्यायभूताः पश्य इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ? ॥ २७ ॥

अपि च—

गृध्रेराबद्धचक्रं वियति चलनया दीर्घनिष्क्रम्यपक्षैः,

धूमैर्ध्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः ।

नन्दानां नन्दयन्तः पितृवननिलयान् प्राणिनः पश्य चैतान्,

निर्वान्यद्यापि नैते सुतबह्वलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥ २८ ॥

राजा । अन्येनैव इदम् अनुष्ठितम् ।

दीर्घान् चतिमहतीम्, लोकप्रत्यक्षं साधारणसमस्तमित्यर्थः, अत एव उया सध्वजनव-
नन्दघातनाथत्वेन दाहणा, प्रतिज्ञां प्रपद्यन्, आरुह्य आश्रित्य, कृत्वेति यावत्, अन्येन
अपरेण, महातिरिक्तेनेत्यर्थः, केन जनेन, (इति आत्मगर्वः) पश्यतः राक्षसस्य पश्यन्तं
राक्षसमनादृत्य इत्यर्थः, [“बल्लो आनादरे” (२।३।३८ पा० इति अनादरे बल्लो)
नवतिशतद्रव्यकोटोश्चराः प्रचुरैश्चर्याशालिनः इत्यर्थः, अत एव अवलिप्ताः गर्वपुण्याः, ते
प्रसिद्धाः, नव नन्दाः पर्यायभूताः एकदामनिबद्धाः, पश्य इव क्रमेण हताः ?
नाशिताः ? न केनापीत्यर्थः । [अथ एकदामनिबद्धाः पश्यो यथा क्रमेण हन्त्यन्ते, तथा
पर्यायेण नन्दा हता इति मादृश्यांतिः उपमाऽलङ्कारः ।] सङ्ग्रहा वृत्तम् ॥ २७ ॥

गृध्रेरिति ।—वियात आकाशे, आवद्धचक्रं रचितचक्राकारवेष्टनं यथा तथा, चलनया
गत्या, दीर्घनिष्क्रम्यपक्षैः दीर्घां आयताः, निष्क्रम्याः निष्क्रमाश्च, पक्षा येषां ते, गृध्रेरेव
धूमैः चिताऽग्निधूमैः, (चिताद्यौना ज्वलदङ्गारमावशेषतया सङ्कलधूमाभावात् गृध्रेषु
धूमत्वारोपः) ध्वस्तार्कभासां तिराहतमृथाकरणानां, दिशा मण्डलं सघनं समंघमिव,
दर्शयन्तः एतान् पितृवननिलयान् स्मशानवाशिनः, (“स्मशानं स्नात् पितृवनम्”
इत्यमरः) प्राणिनः प्रतश्चमालादीनित्यर्थः नन्दयन्तः दर्शयन्तः, तत्र हेतुः, नन्दानां नवानां
सुतबह्वलवसावाहिनः देहान्, सुतप्रचुरमेदधारणः एते पुरो दृश्यमानाः, हव्यवाहाः
चिताग्रयः, ऐतकृत्यप्रत्वालितकृशानव इति यावत् अद्यापि न निर्वान्ति निर्वानं
प्राप्नुवन्ति, पश्य अवलोकय ; नन्दकुलनिर्दहनकोषोऽद्यापि न शान्ति इत्यर्थः । सपुत्र-
नन्दानां बहुलात् ताञ्छितावक्रीणा बहुलम् । [अयं बधकपी विद्रव । अतीतेऽपि विषये
रोषावेशादेतानेते इति च तुडी प्रत्यक्षीकृत्य निर्देशः, अत एव भाविकालङ्कारः, स च
गृध्रेरेव धूमैरिति व्यस्तुपपक्षे सघनमित्यर्थे यथा च संसृष्टः ।] सङ्ग्रहा वृत्तम् ॥ २८ ॥

राजा । आः ॥ केन ? (प)

राजा । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेन । (फ)

राजा । दैवम् अविद्वांसः प्रमाणयन्ति । (ब)

राजा । विद्वांसोऽपि अविकल्पना (भ) भवन्ति ।

राजा । [क्रोधं नाटयन्] । वृषल ! वृषल ! मृत्युमिव माम्

आरोढुम् इच्छामि ? (म) —

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः,

[भूमौ पादप्रहारं कृत्वा] ।

प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः ।

प्रणाशान्नन्दानां प्रथममुपयातं त्वमधुना,

परीतः कालेन ज्वलयसि पुनः क्रोधदहनम् ॥ २९ ॥

(प) आः ॥ केनेति । — [इयं तर्जनरूपा द्युतिः ।

(फ) नन्देत्यादि । — [एतदादिक्रोधसंरक्ष्यारण्योऽन्याधिचेष्टो विरोधनम्] ।

(ब) अविद्वांसः, — अपण्डिताः । दैवं — भाग्यम् । प्रमाणयन्ति — प्रमाणी-
कुर्वन्ति, कार्यसाधनतया अनुमिमन्ते इति भावः ; तथा शीतं — “दैवेन दैर्यमिति
ज्ञापकधा वदन्ति” इति ।

(भ) अविकल्पनाः, — आत्मज्ञाचारहिताः ।

(म) आरोढुमिच्छामि — अधिचेष्टुं प्रवर्त्तसे इत्यर्थः ।

वृषलवचसा अतिक्रुद्धः राज्ञः स्वामवस्थामाह, शिखामिति । — शिखां बद्धामपि
बहुमिष्टामपि, [“आशंसायां भूतवच” (३ । ३ । १३२ पा०) इति क्त-प्रत्ययः,
सप्तमाद्धे अस्या वत्सन्त्य वत्त्यमाचत्वात् ; वत्यति च “पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं
वध्यते शिखा” इति] प्रतिज्ञापारगमनादिति भावः, भोक्तुं स्वल्पधितुम्, अयं
करः पुनः धावति शेषोऽशीति मृता इति भावः ; एष चरणः प्रतिज्ञाम आरोढुं
कृत्ते, पुनः चलति ; अधुना कालेन मृत्युना, परीतः प्राप्त इव, तं नन्दानां प्रणाशात्
दाह्याभावात् इति चर्चात्, प्रथमं शान्तिम्, उपयातं, सम क्रोधदहनं क्षोषवर्जितं, पुनः
ज्वलयसि उद्दीपयसि । [उपसर्गहीनो ज्वलधातुः वैकल्पिकघटादिः] (पुनरित्युक्तिः
पूर्ववत् दाह्यसम्यक्त्या दाहकत्वसम्भावनायां) । [अत्र वीरो रसः ख्याती क्रोधेन
अनुभावेन प्रोक्तव्यं नीतः । अत्र तु कालेन परीत इव इति तात्पर्यात् प्रतीतमाना

राजा । [वाचं खगतम्] । अये ! तत् कथं सत्यमेव कुपित
आर्य्यः ॥ (य) तथा हि—

मंरन्ध्रस्यन्दिपक्ष्मचरदमलजलचालनचामयाऽपि

भ्रूमङ्गोद्देधूमं ज्वलितमिव पुनः पिङ्गया नेत्रभासा ।

मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवे संस्मरन्त्या,

सञ्ज्ञातोदयकर्म्यं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥३०॥

आण । [कृतकं कोपं संवृण्व] । वृषल ! वृषल ! अलम् उत्तरो-
त्तरेण ? यदि अस्मत्तो वरीयान् (र) राजसोऽवगम्यते, तदा

उत्पन्ना नामाखण्डारः । पादवये पुनः शब्दोपादानादनवोक्तत्वं दोषः] । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ २८ ॥

(य) मया तदाह्वया एव कार्यानुरोधकैतवेन कोपितोऽपीति वाक्यमव-
लम्बनीयम् । सत्यमेवेत्युक्तेः चाणक्योपदेशेनैव कृतककोपस्य सम्पाद्यतया कृत्वकृतदे-
वकर्मस्य सत्यकीर्तना । अतो नास्य सङ्क्षिप्ततेति भावः ।

वाचकोपविचित्रमेव दर्शयन्नाह, संरन्ध्रेति ।—मंरन्ध्रात् कोपात्, (“मंरन्ध्रः सन्ध्रमे-
कोपे” इति कोपः) स्यन्दिनः चलतः, पक्ष्मणः नेत्रलोचः, चरतः निःसरतः, चमलजलस्य
चक्षुषः, चालनेन चामया चोद्ययाऽपि, पिङ्गया अरुणया, नेत्रभासा मथनकान्त्या कर्तुयां,
भ्रूमङ्गोद्देधूमं भ्रूयोः भङ्गः भ्रूमङ्गः मूर्कटिः, तस्य उद्देध एव धूमः सञ्चिन् कर्मणि
तद्वयवा तथा, पुरोभागे ज्वलितमिव दीपमिव, [भावे क्तः । वङ्गज्वलदवस्थाया धूमः
उद्गच्छतीति वस्तुस्थितिः] ताण्डवे पौडवतृत्वाविशिषे, (“उद्गतं ताण्डवं प्रोक्तम्” इति
दशरूपकलक्षणात्) रौद्रं रसम् अभिनयतः दर्शयतः, रुद्रस्य [“अधीगयंदेशां कर्मणि”
[२।३।५२ पा० इति कर्मणि षष्ठौ] संस्मरन्त्या धरया पृथिव्या, पादघातः चाणक्य-
कृतः पादपङ्कारः, सञ्ज्ञातोदयकर्म्यं सञ्ज्ञातः उत्पन्नः, उदयः महान्, कर्म्यो यत्र तत्
यथा तथा, कथमपि धारितः इति मन्ये सम्भावयामि । [अत्र रौद्रताण्डवकारिणो
रुद्रस्य पादघात इव चतिकूरः चाणक्यपादघातः इति रौद्रो रसः वीररसोऽङ्गम् ।
इयम् उद्देजनरुपा द्युतिः । अत्र द्वितीयपादे “भ्रूमङ्गोद्देधूमम्” इत्यत्र रूपवाखण्डारः
ज्वलितमिवेति क्रियेत्येवमया, तथा तृतीयपादे “मन्ये” शब्दोत्पापितया च उत्प्रेष्यया
संस्मरन्त्येति अरणाखण्डारेण च संसृष्टः] । सङ्घरा वृत्तम् ॥ ३० ॥

(र) वरीयान्—अतीव श्रेयान् । [उरुशब्दात् ईं सुन्, वरादेशश्च] ।

इदं शस्त्रं तस्मै दौयताम् । [इति शस्त्रमुत्तृत्य सत्याय च प्रत्यक्षवत्
आकाशे कृत्यं बद्धा स्वगतम्] । राक्षस ! राक्षस ! एष एव भवतः
कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः,—

चाणक्यतः स्वन्नितभक्तिमहं सुखेन,

जेष्यामि मौर्यमिति सम्प्रति यः प्रयुक्तः ।

भेदः किलैष भवता सकलः स एव,

सम्पत्त्यते शठ ! तवैव हि दूषणाय ॥ ३१ ॥

[इति शिष्टान्तः] ।

राजा । आर्य्य ! वैहीनरे ! अद्य प्रभृति अनादृत्य चाणक्यं
चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यकार्याणि करिष्यतीति गृहीतार्थाः
प्रकृतयः क्रियन्ताम् ।

राक्षस ! [स्वगतम्] । कथं, निरुपपद (ल) एव चाणक्यः, न
आर्य्यचाणक्य इति ! हन्त ! सत्यमेव हतोऽधिकारः, अथवा,
न खलु अत्र वस्तुनि देवं दोषेण अवगन्तुम् अर्हामि—

स दोषः साक्षवस्यैव यदसत् कुरुते नृपः ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ३२ ॥

सम्प्रात आत्मबुद्धिप्रकर्षे दर्शयन् राक्षसः स्वयमेव स्वन्नित साक्षितवानित्याह,
चाणक्यत इति ।—शठ ! हे भूष । अष्ट चाणक्यतः स्वन्नितभक्तिं कृतानुरागं,
[भक्तिशब्दे परे पुंल्लङ्कारास्तु “सा खलु विदितभक्ति मा मङ्गलये निवेदयिष्यति”
इत्यभिज्ञानशकुन्तलवाक्यस्य अक्षरकृतटीकाया २१ पृष्ठे, तथा अथ नाटकस्य ६६ पृष्ठे
द्रष्टव्यः] मौर्यं चन्द्रगुप्तं, सुखेन अनायासेन, जेष्यामि इति बुद्ध्या भवता य एषः सकलः
सम्पूर्णः, भेदः प्रयुक्तः प्रयोगः कृतः, स एव तवैव हि निश्चितं, दूषणाय मलयकेतिर्भेदाय,
[“कृपि सम्पद्यमाने” (वा०) इति अतुल्ये] सम्पत्त्यते परिण्यस्यति । [इदं स्वगुणावि-
ष्कारं विचक्षणम् । चन्द्रगुप्तं चाणक्यस्य भेदसङ्कटमात्रे कृतेन उपायेन मलयकेतुना
स्वस्य भेदसाधनाय विदुषसङ्कटमकरो विषमालङ्कारः] । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(ल) निरुपपदः,—नास्ति उच्यते—अज्ञातपदं यस्य सः, गौरवसूचकं
आर्यादिपदस्य इत्यर्थः ।

दोषक दोषाभावो वदुक्तं तत् समर्थयते, स दोष इति ।—नृपः यत् वदतु

राजा । आर्य्य ! किं विचारयसि ?

कञ्चु । देव ! न किञ्चित् विचारयामि, किन्तु एतत् विज्ञापयामि, दिष्ट्या देव इदानीं देवः सहत्त (व) इति ।

राजा । [आत्मगतम्] । एवम् अस्मासु गृह्यमाणेषु (श) स्वकार्य्यमिद्विकामः सकामो (ष) भवतु आर्य्यः । [प्रकाशम्] । शोणोत्तरे ! अनेन शुष्ककलहेन शिरोवेदना मां बाधते, तत् शयनगृहम् आदेशय ।

प्रतो । एदु एदु महाराओ । *

राजा । [आसनात् उठ्याय आत्मगतम्] ।

आर्य्यन्निद्यैव मम लङ्घितगौरवस्य

बुद्धिः प्रवेष्टुमवनेर्विवरं प्रवृत्ता ।

* एतु एतु महाराजः ।

कुरुते आचरति, स वृषस्य असदाचरण, [विधेयप्राधान्यात् पंक्त्यम्] सचिवस्य मन्त्रिण एव, दोषः, न तु वृषस्य । तत्र दृष्टान्तयति—गजः यस्तुः निषादिनः, प्रसाटेन अनवधानतया, व्याल्लववाच्यतां दृष्ट्वाऽपवाद, याति प्राप्नोति ; मन्त्रिणा राजा कुपण-गमनात् निवारयितव्यः, तदन्तरणे तस्येव दोषभार्गित्वं न तु राज्ञ इति भावः । [अत्र सधर्मस्य वस्तुनो गजस्य प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्तो नामालङ्कारः] । पथ्यावन्नं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(व) देवः रुद्रजः,—देवपदवाच्यः जात इत्यर्थः, पराधीनताया मुक्तत्वादिति भावः ।

(श) एवम् आवयोः कृतकेऽपि विरोधे लोकेऽस्त्यत्वेन गृहीते आर्य्यचिकीर्षितो मलयकेतु-राजस्योः भेदः सुष्ठु सम्पत्त्यते इति भावः । [इदं सिद्धवद्भावविशेषः—कथनं प्रतीचना] ।

(ष) सकामः,—सफलमनोरथः ।

गुरोरावक्यत्वावमानाकरणे आत्मनोऽविनयमाशङ्क्य आह, आर्य्यन्निद्यैवेति ।—आर्य्यस्य आचक्यस्य, आशया एव आदेशेन एव, (न तु स्वबुद्ध्या) लङ्घितगौरवस्य लङ्घितम् अतिहान्तं, गौरवं सम्माननं येन ग्राह्यस्य, मम बुद्धिः अनेनः प्रविष्ट्याः, विवरं

ये सत्यमेव न गुरुन् प्रतिमानयन्ति

तेषां कथं न हृदयं न भिनन्ति लज्जा ? ॥ ३३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

किं, प्रवेष्टुं प्रवृत्ता सद्यता, लज्जयति शेषः । एवमात्मनोऽविनये आर्याज्ञैव कारण-
मिच्छता अन्यथा गुरोरवमाननाकारणे दोषमाह, ये इति ।—ये जनाः, सत्यमेव (न तु
अहमिव मिथ्याकोपार्जनायेति भावः) गुरुन् न प्रतिमानयन्ति नाद्रियन्ते, न वितर्के,
लज्जा तेषां हृदयं कथं न भिनन्ति ? न विदारयति ? अपि तु विदारणमेव उचितम्
इति मन्ये इति भावः । तथा चोक्त—“विदुष्यशाशं स वरं प्रनष्टो यदाऽशाप
दृष्टवत् विद्युज्जः । अथ दुरापे किमुत प्रवासे न शासनेऽवास्थितो गुरुषाम् ॥”
इति । [इत्यमत्र नियताग्निः प्रदर्शिता । अथ बुद्धेः पृथिवीविवरप्रवेशं प्रति लङ्घित-
गौरवत्वञ्च हेतुविधया उपन्यासात् पदार्थहेतुकं नान्यलिङ्गमलङ्कारः] । वसन्ततिलकं
॥ ३३ ॥

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन कुलपतिकल्प “वि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासामर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुवाचविद्याभूषण-श्रीमन्नित्यवाचविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्तित-परिवर्द्धितायां सुखसौधिनो-

समाख्यायां मुद्राराक्षसस्याख्यायां

तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति अध्वगवेशः (क) पुरुषः] ।

५६। हीमाणहे !! हीमाणहे !! (ख) —

जोअणसअं समधिअं की णाम गदागदं इह करेइ ।

अत्थाणगमणगुरुइं प्पहुणी अस्सा जइ ण होइ * ॥१॥

* आसथ्येन !! आसथ्येन !!

योजनशतं समधिकं की नाम गतागतमिह करोति ।

अत्थानगमनगुरुका प्रभोराज्ञा यदि न भवति ॥

(क) अध्वगवेशः,—अध्वनि—पथि, गच्छन्ति इति अध्वगाः,—पथिकाः.
[“अन्तात्यन्ताध्व—” (३।२।४८ पा०) इति उः] तेषां वेश इव वेशः यन्त्र सः,
(“अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पात्यः पथिक् इत्यपि” इत्यमरः) । [एतद्विस्तरस्तु
उत्तररामचरितस्य अस्माकृतटीकायां द्वितीयाहुप्रारम्भे द्रष्टव्यः] ।

(ख) अथ चतुर्थोऽङ्के राजसूय-चारसंवादरूपा अस्या कथा प्रकरी कथ्यते ।
राजसादिष्टः करमकः कुसुमपुरे स्थितं लनकलसाख्यवेताक्तिकं प्रति राजसूयपदिष्ट-
कथनरूपप्रभुनिर्दिष्टाख्ये सन्त्याद्य त्वरितमेव परावृत्तः तृणं सुदूरवातायातहेतुतया
स्वानिनिर्देशं समर्थयमानः ब्रवीति, हीमाणहे इति ।—[अथम् आसथ्येतुच्छको निपातः,
आतिशय्यद्योतनाय द्विक्रतिः] ।

तदेवासथ्ये समर्थयितुमाह, योजनशतमिति ।—अत्थाने अत्थाणे, अथोग्यत्थाने
वा, गमनेन गुरुका गुर्वी, अनुकूलनीया इत्यर्थः, प्रभोः स्वामिनः, आज्ञा आदेशः,
यदि न भवति, तदा इह अस्मिन् जगति, समधिकं सकृत्समधिकं यत्र [“प्रादिभ्यो
आतुजस्व वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः” (वा०) इति उत्तरस्थ-गतपदलोपो बहुव्रीहिः]
साविकमित्यर्थः, योजनशतं व्याप्य को नाम [“जोअणसअं समधिअं” इत्यत्र
“राजसूयसोमो महिओ” इति पाठे—राजनियोगो महोयानिति संस्कृतं] गतागतं
करोति ? न कोऽपीत्यर्थः, [गतागतमिति भावे क्तः, समाहारवद्भ्यः] । प्रभो-
राज्ञयेव मया इददूः गतागतस्य इत्याशयः । [अथ प्रभोरनुकूलनीयादेशसापेक्ष
एव अनुजोविना योजनशताधिकगमनागमनप्रयासस्वीकारः इति अपस्तुतात्
सामान्यात् ममापि अस्मिन् शताधिकयोजनगमनागमनलोभलोकारे अलङ्घ्यः प्रभो-
रादेश एव निदानम् इति प्रस्तुतस्य विशेषस्य अवगमात् अपस्तुतप्रशंसाऽनुद्धारः] ॥ १ ॥

ता जाव अमच्चरक्वसस्स ज्जेव गेहं गच्छामि । [परिश्रान्तवत्
परिक्रम्य] । भो ! को एत्थ दुअरिआणं ? णिवेदेह दाव भट्टिणो
अमच्चरक्वसस्स, “एसो क्खु करहको करहक विअ कज्जं
तुवरंतो (ग) पाडलिपुत्तादो आअदो” त्ति । *

दोवारिकः । [प्रविश्य] । भद्र ! मा उच्चं मंतेहि ; एसो
क्खु भट्टा अमच्चरक्वसो कज्जचिंताजण्णिदेण जाअरेण समुप्पस-
सोसवेअणो अज्ज वि दाव ण सअणदलं मुंचदि ; ता चिट्ठ
दाव मुहुत्तअं, जाव से लद्धावसरो भविअ भवदो आअमणं
णिवेदेमि । †

५६ । भद्रमुह ! जघा दे (व) रोअदि । ‡

[ततः प्रविशति शयनगत आसनगतेन शकटदासेन

अनुनीयमानस्यनितो राक्षसः] ।

राक्ष । [आत्मगतम्] ।

मम विमृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयतां,

सहजकुटिलां कीटिष्यस्य प्रचिन्तयतां मतिम् ।

* तत् यावत् अमात्यराक्षसस्यैव गेहं गच्छामि । भो ! कोऽत्र दोवारिकाणाम् ?
निवेदय तावत् भर्तुः अमात्यराक्षसस्य “एष खलु करभकः करभक इव कार्ये त्वरयन्
पाटलिपुत्रादागतः” इति ।

† भद्र ! मा उच्चैः मन्त्रय ; एष खलु भर्ता अमात्यराक्षसः कार्यचिन्ता-
जनितेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षवेदनाऽद्यापि तावत् न शयनतलं मुञ्चति ; तस्मात् तिष्ठ
तावन्मुद्रितो, यावत् तस्य लब्धावसरो भूत्वा भवत आगमनं निवेदयामि ।

‡ भद्रमुख ! यथा ते रोचते । [“तथा करेहि” इत्यधिकपाठे—“तथा कुरु”
इति सं] ।

(ग) करभक इव—करिशावक इव । त्वरयन्—शीघ्रं सम्पादयन् ।

(ष) वे—तुभ्यम् । [“कच्यमाना शीयमाणः” (१४६:३३ पा०) इति
सप्तमहात्म्यम्] ।

नोतिशोभकेन आणकं विज्ञेयुमीदृमानः राक्षसः सर्वोत्कर्षस्यापि खनीतिप्रयोगस्य

अथ च विहिते मत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे,
कथमिदमिहेत्युन्निद्रस्य प्रथान्त्यनिशं निशाः ॥ २ ॥

अपि च—

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्,
बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्भेदयं च ।

प्रतिकूलदेववशीन व्यथेताऽनुचितनात् वेमनस्यमधिगच्छन् चाह, ममेति ।—कार्यारम्भे
कार्यारम्भादारभ्य, कार्यसाधननिमित्तं वा, विधेः देवस्य, अविधेयतां प्रतिकूलतां,
विश्वशतः सर्वे देवस्त्वेवाधीनं, न तु देवं कस्यापीति चिन्तयत इत्यर्थः, तथा सङ्ग-
कुटिलास्त्रभाषकां, दुरचिगमामित्यर्थः, कौटिल्यस्य चाणक्यस्य, मतिं प्रचिन्तयतः
तदुद्भावितान् विषयान् दृष्ट्वा लक्षयतः, अथ मत्कृत्यानां मन विषयकस्यादिरूपकपट-
कार्याणाम्, उपग्रहे प्रतीकारे, निकामं सम्यक्, विहिते कृते सति, चाणक्येनेति शेषः,
इदं कथं केन प्रकारेण, साधितमिति चिन्तया इति शेषः, उन्निद्रस्य निद्रारहितस्य, मन
इह अग्निशं निशाः रजन्त्यः, प्रथान्ति गच्छन्ति, तत्तद्विषयचिन्तया जाग्रतेव मया
वह्नी निशा याप्यन्ते इत्यर्थः । [अत्र विमर्श-चिन्तयोद्धिदत्वं प्रति हेतुत्वात् पदार्थ-
हेतुकं कार्यालिङ्गम्] । हरिणी उक्तम् ॥ २ ॥

नाटकप्रणयनसाम्येन स्वकृत्यं वयंयथाह, कार्योपक्षेपमिति ।—आदौ प्रथमं,
पञ्चान्तरे—आदौ मुख्यसन्धौ, “यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नाशरससम्भवा । प्रारम्भे च
समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥” इत्युक्तलक्षणौ नाटकारम्भे, तनुमपि स्वल्पमपि,
कार्यस्य शतशतशतशतशत, उपक्षेपम् उपायम्, [उपलक्ष्यते चारभ्यतेऽनेनेति उपक्षेपः
सानाद्युपायः तं] रचयन् प्रयुञ्जानः, पञ्चान्तरे—कार्यस्य अभिनेयाशस्य, उपक्षेपं
“कार्याशस्य समुत्पत्तिरूपक्षेप इति श्रुतः” इत्युक्तलक्षणं प्रस्तावनारूपमित्यर्थः, रचयन्
प्रणयन्, ततः तस्य कार्यस्य, विस्तारं बाहुल्यम्, इच्छन्, अन्यथा—तस्य बीजस्य, विस्तारं
व्यक्ति, “समुत्पन्नार्थबाहुल्यं त्रैयं परिकरः पुनः” इत्युक्तलक्षणं परिकरम् इत्यर्थः, प्रात-
स्तुखसन्धौ इच्छन् अभिलषन्, अथ गर्भितानां जातगर्भाणां, फलजननीन्मुखानामित्यर्थः,
बीजानां साधनानां, गूढ प्रागनभिव्यक्तत्वात् गुप्त, फलम् अतिगहनं दुर्बोधं यथा
तथा, उद्भेदयन् प्रकटयन्, अन्यथा—गर्भितानां जातगर्भाणां, दृष्टनटानामित्यर्थः,
बीजानाम् “अल्पमात्रं समुद्दिष्ट बहुधा यत् विसर्पति । फलस्य प्रथमो हेतुः बीजं
तदभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणानां फलप्रधानहेतूनाम्, अतिगहनम् अतिदुर्बोधं, फलं
गूढं यथा तथा उद्भेदयन् “फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्दिष्टस्य किञ्चन । गर्भो यत्र

कुर्वन् बुद्ध्या विमर्षे प्रसृतमपि पुनः संहरन् कार्यजातं,
कर्त्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्माद्विधौ वा ॥ ३ ॥

तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यवटुः—

दीवारिकः । [उपसृत्य] । जेटु जेटु--" * (ङ)

राक्ष । "—अभिसन्धातुं (च) शक्यः स्यात् ?—"

दीवा । "—अमञ्चो । †

राक्ष । [आमाचिष्यन्त् सूर्ययिता आत्मगतम्] । "दुरात्मा चाणक्य-

* जयति जयति ।

† अमाल्यः ।

समुद्देहो क्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥" इत्युक्तञ्चणकर्मसन्धौ कार्यरूपेण प्रकाशयन्,
बुद्ध्या विमर्षम् अनुसन्धानम्, इदमित्यं कर्त्तव्यं न वेति सन्दिग्धं तन्निर्णयाय कर्त्तव्यता-
ऽऽलोचनञ्च, कुर्वन्, तथा प्रसृतं विस्मृतमपि, कार्यजातं संहरन् प्रकाशयित्वा सङ्गीचयन्,
अन्वय—तस्यैव वीजक, "यत्र मुख्यफलोपाय उद्दिष्टो गमन्तीति विचारः । आपाद्यैः
साक्षराद्यस्य स विमर्ष इति श्रुतः ॥" इत्युक्तञ्चणके विमर्षसन्धौ बुद्ध्या विमर्षम् अनु-
सन्धानं, कुर्वन् संपादयन्, तथा प्रसृतं विस्मृतं, कार्यजातं मुख्यसन्ध्याद्यर्थजातमित्यर्थः,
संहरन् "वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् । ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं
हि तत् ॥" इत्युक्तञ्चणकनिर्वहणसन्धौ ऐकार्थ्यमुपनयन्, अस्माद्विधौ वा सन्धौ
वेत्यर्थः, नाटकानां कर्त्ता प्रचेता वा, इमं राजनीतिप्रयोगरूपं काव्याद्यैरचनारूपञ्च,
क्लेशम् अनुभवति प्राप्नोति । [एतेन कविरत्नाङ्गुतरनीतिविषयकञ्च "मुखं प्रतिमुखं
यर्धो विमर्ष उपपद्यते" इत्युक्तञ्चणकपञ्चसंस्मृतिविशेषमुत्तरञ्च स्वरचितनाटककाव्य-
प्रणयनक्लेशं राक्षसमुच्चैर्न वर्धितवानिति ध्वन्यते । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोः मन्त्रि-नाटक-
कारयोः एकधर्माभिसन्ध्यारूपतया दीपकालङ्कारः, स च श्लेषानुप्राणित इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः] । अन्धरा उक्तम् ॥ ३ ॥

(ङ) इदं तृतीयं पताकाख्यानम् । (एतदस्माभिः विवेचितम् उत्तररामचरित-
व्याख्याने ८७ उक्ते) ।

(च) अभिसन्धातुं—प्रसारयितुम् । ["अभिसन्धातुम्" इति पाठे—सञ्जो-
यितुम्] ।

वटुर्जयति, अभिसन्धातुं शक्यः स्यात् अमात्यः” इति वामाक्षि-
स्यन्दनेन प्रस्तावगतं (क) प्रतिपादयति । तथाऽपि न उद्यम-
स्त्याज्यः । [प्रकाशम्] । भद्र ! किमसि वक्तुकामः ?

दौष । अमच्च ! एसो क्वु करअहो पाडलिपुत्तादो आअदो
इच्छदि अमच्चं पेक्खिदं । *

राक्ष । अवारितं प्रवेशयैनम् ।

दौष । जं अमच्चो आणवेदि । [इति निष्क्रान्त्य पुरुषम् उपसृत्य] ।

भद्र ! एसो क्वु अमच्चो चिद्धदि, ता उपमप्प णं †

[इति निष्क्रान्ता दौषारिचः] ।

कर । [राक्षसमुपसृत्य] । जेटु जेटु अमच्चो । ‡

राक्ष । [नाट्येन अवलोक्य] । भद्र करभक ! स्वागतम् ?

उपविश्यताम् ।

कर । जं अमच्चो आणवेदि ! § [इति भूमौ उपविशति] ।

राक्ष । [खगतम्] । अथ कस्मिन् प्रयोजने मयाऽयं
प्रणिधिः प्रहित इति प्रभूतत्वात् (ज) प्रयोजनानां न खलु
अवधारयामि । [इति चित्वा नाट्यप्रति] । (झ)

* अमात्य । एष खलु करभकः पाटलिपुत्रादागतः इच्छति अमात्यं प्रश्चितुम् ।

† यदमात्य आज्ञापयति । भद्र ! एष खलु अमात्यस्तिष्ठति, तदुपसर्प एनम् ।

‡ जयति जयति अमात्यः ।

§ यदमात्य आज्ञापयति ।

(क) इति—पूर्वोक्तं वचनजातं, [कर्तुं] वामाक्षिस्यन्दनेन हेतुभूतेन, प्रस्ताव-
गतं—प्रसङ्गगतं, विषयमिति शेषः, मम उद्योगवैफल्यमित्यर्थः । [अथ “वामोद्वरी
प्रस्तावगता” इति पाठे—वामोद्वरी—उपश्रुतिरूपा, वामाक्षिस्यन्दनेन प्रस्तावं—संवादं,
गता—प्राप्ता सती, पूर्वोक्तमर्थं सूचयतीत्यर्थः । तत्र तु इदं काव्ये सङ्गृह्यम् आदानं नाम
विमर्षसन्धेरन्यमङ्गम् । आणक्यकर्तृकस्य राक्षसाभिसन्धानरूपस्य काव्यस्य राक्षसेनैव
दुष्टपञ्चतिदुःशकुनप्रतिपादनद्वारा सङ्गृह्यतात्] ।

(ज) प्रभूतत्वात्—बाहुल्यात् ।

(झ) राक्षस करभकसंवादानसरे भागुरायणेन मन्त्रयकैतुमभिसन्धातुं तयोः

[ततः प्रविशति वेवपाणिः अपरः पुरुषः] ।

पुरु। ओसलध अज्जा ! ओसलध । अबेध, माणहे अबेध । (ज) किं ण पेक्खि ?—

दूले पच्चासत्तो दंमणमवि दुल्लहं अधस्सेहिं ।

कल्याणकुलधराणं देवाणं अ मणुस्सदेवाणं * ॥ ४ ॥

[आकाशे] । अज्जा ! किं भण्णध, किं णिमित्तं एसा ओसालणा करीअदि ? अज्जा ! एमो कवु कुमालो मलअकेटू समुप्पस्ससीमवेअणं अमच्चरक्खसं सुणिअ पेक्खिटं इह ज्जेव आअच्छदि । एदिणा कालणेण ओसालणा करीअदि । †

[इति निष्क्रान्तः पुरुषः] ।

* अपसरत आर्याः । अपसरत । अपेत मान्याः ! अपेत । किं न पश्यत ?—

दूरे प्रत्यासत्तिदर्शनमपि दुर्लभमधन्यैः ।

कल्याणकुलगृहाणा देवानाञ्च मनुष्यदेवानाम् ॥

† आर्याः । किं भण्य, किं निमित्तमेषा अपसारणा क्रियते ? आर्याः ! एष खलु कुमारो मलयकैतुः समुत्पन्नश्चैवैदं नम्रमात्यराक्षसं श्रुत्वा प्रक्षिप्तम् इह एव आगच्छति । एतेन कारणेन अपसारणा क्रियते ।

प्रवेशावसरदानाय राक्षसचिन्तानाटने कावना उपनिबडामिति दृष्टव्यम् । [इदमङ्गावतरणम्, अत्र राक्षसं प्रति करभकेण वक्ष्यमाणस्य मोक्ष्य-वाणक्याः मिथो विरोधस्य पूर्वकाव्यानुसङ्गतत्वात्] ।

(ज) अपेत—अपगच्छत । [अप + इप् + लोट् त । सञ्भ्रमे हिरुक्तिः] ।

दूरे इति ।—कल्याणकुलगृहाणां निखिलमङ्गलालयानां, देवानां देवतानां, मनुष्य-देवानां राज्ञाञ्च, अधन्यैः अपुण्यबाह्विः नरैः, प्रत्यासत्तिः नेकग्यसम्बन्धः, दूरे, आसामिति शेषः, दर्शनमपि दुर्लभम् । [अत्र नृप देवयोः भक्तताप्रकृतयोरेकधर्मसम्बन्धाद्दोषकाल-हारः । “कल्याणकुलधराणं देवाण विष-मणुस्सदेवाण” इति पाठे—“कल्याण-कुलधराणां देवानामिव मनुष्यदेवानाम्” इति संस्कृतं, तदग्रस्तु—कल्याणकुलं धरतीति कल्याणकुलधराः मङ्गोन्नतवंशाः, मनुष्यदेवाः राजानः ; देवपत्नी—कल्याणः सुवर्णमयः, कुलधरः कुलपर्वतः मेरुर्येषामित्यर्थो ज्ञेयः] । आर्या इति ॥ ४ ॥

[ततः प्रविशति भागुरायणन कञ्चुकिना च
अनुगम्यमानो मलयकेतुः] ।

मल । [निश्चल आत्मगतम्] । अद्य दशमो मासस्तातस्य
उपरतस्य । न च अस्माभिर्वृथा पुरुषकारम् उद्वहद्भिः तमुद्दिश्य
तोयाञ्जलिरपि आवर्जितः । (ट) अथवा, प्रतिज्ञातम् एतत्
पुरस्तात्—

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं
हाहेत्युच्चरितार्त्तनाटककणं भूरेणुरुत्तानकम् ।
ताट्टाट्टजनस्य शोकजनितं सम्प्रत्यवस्थान्तरं,
शत्रुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥५॥
तत् किम् इह बहुना—

उद्यच्छता धुरमकापुरुषानुरुपां
गन्तव्यमाजिविहितेन पितुः पथा वा ।

(ट) उपरतस्य—मृतस्य । आवर्जितः,—दत्तः ।

पितरि शत्रुकृतमत्याचारं संख्यते प्रतिहिंसाऽनलदग्धः एतावताऽपि काचित् प्रती-
काराकरणात् खिद्यमान आह, वक्ष इति ।—मया माट्टजनस्य शोकजनितं वक्ष-
स्ताडनेन भिन्नानि भग्नानि, रत्नवलयानि यत्र ताट्टाट्ट, तथा भष्ट स्वस्थानात् खलितम्,
उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रं यस्मिन् बत, तथा हाहा इति उच्चरितेन आर्त्तनाटेन
कणं दीनं, तथा भूरेणुभिः शूलभिः, कदा अचिक्रुषाः, अलकाः चूर्णकृतलाः यत्र
तथोक्तम्, (“अलकाचूर्णकृतलाः” इत्यमरः) ताट्टक् अवस्थान्तरं दशावर्षं, सम्प्रति
शत्रुस्त्रीषु विषये विधाय कृत्वा, गुरवे पित्रे, निवापाञ्जलिः श्राद्धार्पणमित्यर्थः,
(“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः) देयः । [अत्र शत्रुभिः माट्टजनेष्विवाक्याभिः
विपक्षावरोधेषु दण्डः पातनीय इति समविनिमयरूपः परिहृतिरलङ्कारः] । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ॥ ५ ॥

वीरः स्वशौर्येण शत्रून् पराभवेत्, तदव्यथा प्राधान्येन विमुञ्चेदिति मनसि चिन्तय-
न्निदानीं स्वकर्तव्यमाह, उद्यच्छतेति ।—अकापुरुषानुरुपा वीरजनोचितां, धुरं भारतम्,
उद्यच्छता उद्वहता, [“समुदाङ्ग्यो यमोऽयम्ये” (१।१।७५ पा०) इति वृत्तेन
प्राधान्येपदस्य अन्वयात्तेऽपि “स्तरितजितः” (१।१।७९ पा०) इति वृत्ते कर्त्तृभिप्राय

आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो

नेयो मया रिपुवधूनयनानि बाध्यः ॥ ६ ॥

[प्रकाशम्] । आर्य्यं जाजले ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् अनुयायिनो राजानः, “एक एव अहम् अमात्यराक्षसस्य अतर्कितागमनेन (ठ) प्रीतिम् उत्पादयितुम् इच्छामि, अतः कृतम् अनुगमनक्लेशेन” (ड) इति ।

बभु । यत् आज्ञापयति कुमारः । [परिक्रम्य बाकाशे] । भो भो राजानः ! कुमारः समाज्ञापयति, “न खलु अहं केनचित् अनुगन्तव्यः” इति । [विलोक्य सङ्घम्] । कुमार ! कुमार ! एते भवदाज्ञासमनन्तरमेव प्रतिनिहत्ताः सर्व एव राजानः । पश्यतु कुमारः,—

सोत्सेधः स्कन्धदेशैः खरतरकविकाकर्षणात्यर्थभुग्नैः

अश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात् ।

इत्युक्तेः स्वपौरुषोद्यमरूपक्रियाफलस्य जननीवाप्यापनयनरूपस्य रिपुवधूनयनगामित्वा-
श्रयेण कर्त्तृभिप्रायत्वाभावादत्र परस्त्रेपदं प्रयुक्तमित्याशयः] मया आजिबिदितेन
रक्षकतेन, पितुः पद्या पितृगतेन पद्या मरणादपेक्ष, गन्तव्यं वा, पितुराजिमरणाभावेऽपि
तस्य मरणादपेक्ष इह विवक्षितः स्वमरणाप्रकारकथनाद्येव आजिबिदितेनेत्युक्तम् ;
स्वजननीजनलोचनेभ्यः स्वमातृजननेभ्यः, आच्छिद्य बाक्यस्य, बाध्यः रिपुवधूनयनानि
मृतरमण्यलोचनानि, नेयः प्रापणीयः वा, [नयतेः हि कर्मकृतात् “प्रधानकर्मण्याः ख्ये
खादीनाहुर्हि कर्मणाम्” इत्युक्तेः मुख्यकर्मणि यत्] युद्धं कृत्वा मरिष्यामि अथवा
रिपून् जित्वा मातृशोकमपनेष्यामि इति मे स्थिरः सङ्कल्पः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥६॥

(ठ) अतर्कितागमनेन—सङ्क्षोपस्थित्या ।

(ड) कृतमिति अलमर्थः ; अनुगमनक्लेशेन साध्यं नासीत्यर्थः । [अत्र साधनक्रिया
प्रति करणत्वात् तृतीया] ।

मलयकेतुमनुगन्तुमुद्युक्ताणां पुनः तदाज्ञया प्रतिनिहत्तानाम् अश्वाद्यादृढभुवालानां
तदानीन्तनमवस्थां वर्णयन्नाह, सोत्सेधेरिति ।—कैश्चित् भूमिपालैः, खरतराणां
तोच्छलोद्धक्यट्टकलीतानां, कविज्ञानां खलीनाणां, (“कविका तु खलीनो-
ऽस्मी” इत्यमरः) आकर्षणेन अकर्षमुपेः अतिवक्तेः, अत एव सोत्सेधेः वृत्ततेः,

केचिन्मातङ्गमुख्येर्विहृतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ताः,

मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव ! नोन्नद्धयन्ति ॥७॥

मल । आर्य्य जाजले ! त्वमपि सपरिजनो निवर्त्तस्व ।

भागुरायण एक एव माम् अनुगच्छतु ।

बभ्रु । यत् आज्ञापयति कुमारः ।

[इति सपरिजनो निष्क्रान्तः] ।

मल । सखे भागुरायण ! विज्ञापितोऽहम् इह आगच्छद्भिः भद्रभटप्रभृतिभिः, यथा “न वयम् अमात्यराक्षसद्वारेण कुमारम् आश्रयामहे, किन्तु कुमारस्य सेनापतिं शिखरसेनं द्वारोक्तव्यं दुष्टामात्यपरिगृहीतात् चन्द्रगुप्तात् अपरक्ताः सन्तः कुमारम् आभिरामिकगुणयोगादाश्रयणीयम् आश्रयामहे” इति, तन्न मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोऽधिगतः । (ठ)

भाग । कुमार ! नैव अयम् अत्यन्तदुर्वोधोऽर्थः । पश्य,

स्तम्भद्वयेः उपलब्धिताः, [“इत्यभूत्तल्लघणे” (२।३.२२ पा०) इति विश्वशेषे दृतीया] तथा खुरपट्टेः पुरस्तात् खम्ब आकाशं, खण्डयन् इव अश्वः निवृद्धाः ; (सवेगगमनशाले हि सङ्घाता खलोनाकषण्ये कृते पश्चात्पादद्वयं भूमौ निधाय आश्रयावपादद्वयस्य ऊर्ध्वोक्तव्यं पूर्वकायेन दण्डायमाना इव अश्वः व्याप्तमपि मुखम् उत्तमस्य लुब्धोक्तयोवादेशतया पृष्ठभागे स्वशिरः प्रवेश्य इव अवतिष्ठमाना गतिं निवारयन्ति इति तेषां अभावः) । केचित् भूपालाः, विहृतजवतया विघ्नित-वेगतया, मूकघण्टैः निःशब्दघण्टारवैः, मातङ्गमुख्यैः हकीन्दैः, निवृत्ताः ; अतः हे देव ! जलधयः वेलामिव भूमिपालाः ते तव, मर्यादां आश्रयं नोन्नद्धयन्ति न अतिक्रान्तिः ; अप्रतिहताञ्जतया सर्वेऽपि ते वशीभूता इति भावः । [अत्र मातङ्गाश्वदोगां अभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः खमिव इत्युत्प्रेक्षा, जलधय इव इत्युपमया च संसृज्यते] । अन्धरा इतम् ॥ ७ ॥

(ठ) द्वारोक्तव्यं—उपायोक्तव्यं, अवलम्ब्य इत्यर्थः । आभिरामिकगुणयोगात्—अमनीयगुणशालित्वात् । (दुष्टामात्येति आभिरामिकगुणेति च यथाक्रमं आश्रय-मौख्येणोः दूषणाय इति ज्ञेयम्) । अधिगतः,—ज्ञातः । [अतः परं भागुरायणस्य मलयकेतुमिसन्धानवचनं सर्वे योजावच्छादयन्मन्त्रम्] ।

विजिगीषुम् आत्मगुणसम्पन्नः प्रियहितदारेण आश्रयणीयम्
आश्रयेदिति ननु न्याय्य एव अयम् ।

नल । सखे भागुरायण ! ननु अस्माकम् अमात्यराक्षसः
प्रियतमो हिततमश्च ।

भाग । कुमार ! एवमेतत्, किन्तु अमात्यराक्षसः चाणक्ये
बद्धवैरो न तु चन्द्रगुप्ते ; तत् यदि कदाचित् चन्द्रगुप्तः चाणक्यम्
अतिजितकाशिनम् असहमानः साचिव्यात् अवरोपयेत्, ततो
नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय एव अयमिति कृत्वा, सम्पत्कुहज्जना-
पेक्षया (ण) च अमात्यराक्षसः चन्द्रगुप्तेन सह सन्धीत ।
चन्द्रगुप्तोऽपि पितृपारम्पर्यागत एव अयमिति कृत्वा सन्धिम्
अनुमन्येत ; एवं सति अस्मासु अपि कुमारो न विश्वसेत् इति
अयम् एषां वाक्यार्थः ।

नल । युज्यते । सखे भागुरायण ! अमात्यराक्षसस्य
गृहमार्गम् आदेशय ।

भाग । इत इतः कुमारः । [इति उभो परिक्रामतः] । कुमार !
इदम् अमात्यराक्षसस्य गृहं, प्रविशतु कुमारः ।

नल । एष प्रविशामि । [इति उभो प्रवेशन नाटयतः] ।

राक्ष । [आत्मगतम्] । आः ! स्मृतम् । [प्रकाश्यम्] । भद्र !
अपि दृष्टः त्वया कुसुमपुरे वैतालिकः स्तनकलसः ?

वर । अमञ्च ! अध इ । *

नल । सखे ! भागुरायण ! कुसुमपुरवृत्तान्तो वर्त्तते,
तन्नोपसर्पावः, (त) शृणुवस्तावत्—

* अमात्य ! अथ किम् ।

(ष) सुहज्जनेति ।—सुहज्जनाः,—चन्द्रगुप्त-शशङ्कदासादयः, तेषाम्
अपेक्षया—अगुरोर्ध्वेन, तैः सह मिलनाकाङ्क्षायां तेषां जीवन्मरणान्काङ्क्षायां वेत्तव्यं ।

(त) नोपसर्पावः,—न समीपं गच्छावः ।

मन्त्रभङ्गभयाद्राज्ञा कथयन्त्यन्यथा पुरः ।

अन्यथा विवृतार्थेषु स्त्रैराज्ञापेषु मन्त्रिणः ॥ ८ ॥

भागु । यत् आज्ञापयति कुमारः ।

राच । भद्र ! अपि तत् कार्यं सिद्धम् ?

कर । अमच्चस्स प्यसाएण मिद्धम् । *

मन्त्र । सखे भागुरायण ! किं तत् कार्यम् ?

भागु । कुमार ! गहनः खलु सचिववृत्तान्तो न एतावता परिच्छेत्तुं शक्यते । अवहितस्तावत् श्रोतुमर्हति कुमारः ।

राच । भद्र ! विस्तरेण श्रोतुम् इच्छामि ।

कर । सुणादु अमच्चो, अत्थि दाव अहं अमच्चेणाणत्तो जधा—‘करभअ ! कुसुमपुरं गच्छिअ भणिदब्बो मम वअ-
णेण तुए वैअालिओ त्यणकलसो, जधा, ‘चाणक्कहदएण तेसुं
तेसुं अस्साभंगेसुं अणुचिट्ठीअमाणेसुं चंदउत्तो समुत्तेअणसम-
त्य्हिं सिलोएहिं उवसिलोअइदब्बो’ त्ति ।’ † (थ)

राच । ततस्ततः ?

* अमात्यस्य प्रसादेन सिद्धम् ।

† श्रयोतु अमात्यः, अत्थि तावत् अहममात्येन आज्ञतो यथा—‘करभक !
कुसुमपुरं गत्वा मम वचनेन त्वया भणितव्यो वैतालिकः कलकलसः, यथा ‘चाणक्य-
कृतकेन तेषु तेषु आज्ञाभङ्गेषु अनुश्रीयमानेषु अन्तर्गुप्तः समुत्तेजनसमर्थः शीकोरुप-
ज्ञाकथितव्यः’ इति’ ।

तदानीं तवानुपसृत्य रक्षसि स्थित्वा कुसुमपुरवृत्तान्तप्रवणे हेतुमाह, मन्त्रभङ्ग-
भयादिति ।—मन्त्रिणः सचिवाः, मन्त्रभङ्गभयात् मन्त्रितार्थस्य प्रकाशभयात्, राज्ञां
प्रभुणां, पुरः समक्षम्, अन्यथा प्रकारान्तरेण, कथयन्ति ; तथा विवृतः प्रकटितः, अर्थो
येषु परस्परविरुद्धार्थेषु, स्त्रैराज्ञापेषु स्वच्छन्दाज्ञापेषु, अन्यथा अन्येन प्रकारेण, कथयन्ति
यथायमेव भाषन्ते इत्यर्थः, अन्यथास्थितवस्तुनो नृपसमीपे अन्यथाकथनमेव अमात्य-
भ्रमं इति भावः । पद्यावकां वृत्तम् ॥ ८ ॥

(थ) समुत्तेजनसमर्थः,—समुद्दीपनकरः । उपशोक्तव्यः,—शीकोः कोतव्यः ।

र। तदो मए पाङलिउत्तं गच्छिअ सुणाविदो अम-
लस्स संदेसं वैआलिओ त्यणकलसो । *

राक्ष। ततस्ततः ?

र। पत्यंतरे णंदकुलविणासदुम्भणस्स पीरजणस्स परि-
ओसं समुप्पाअंतेण चंदउत्तेण आओसिदो कुसुमउरे कौमुदी-
महोसवो । सोवि चिरआलपवत्तमाणो (द) जणिदपरिओसो
अहिमदबंधुजणसमागमो विअ ससिणेहं बहुमाणिदो अअर
जणेण । †

राक्ष। [सवाचम] । हा देव ! नन्द !—

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कौटुशी मति चन्द्रेऽपि नृपचन्द्र ! त्वया विना ॥ ८ ॥

* ततो मया पाङलिपुत्रं गत्वा आश्रितः अनामकः सन्दंशं वेतालिकः
स्तनकलसः ।

+ अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदुम्भणः पीरजनस्य परितोषं ससुत्यादयता
चन्द्रगुप्तेन आश्रितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः । सोऽपि चिरकालप्रवर्त्तमानो
जनितपरितोषः अभिमतबन्धुजनसमागम एव सन्नेहं बहुमानितः नगरकलेन ।

(द) चिरकालप्रवर्त्तमानः,—बहोः कालात् परम अनुष्ठेयमानः ।

अरमकवाक्यश्रवणेन संसृतनन्दवंशहत्यातः राक्षसः तमेव नन्दम् उद्दिश्य विषप-
याह, कौमुदीति ।—हे नृपचन्द्र ! जगदानन्दहेतुना त्वया विना कुमुदानन्दे कुमुदानां
कैरवाणां, कुक्षितामोदवतां कुजनागाध, आनन्दे प्रकाशकत्वात् रञ्जनाञ्च आनन्दजनके,
यथा—ओः पृथिव्याः, सुदं प्रीतिम्, आनन्दयति समर्थयति इति कुमुदानन्दे
स्वाधिकृतदेशानन्दजनके इत्यर्थः, चन्द्रे चन्द्रमसि चन्द्रगुप्ते च, सत्यपि कौमुदी
क्योत्सा, कौमुदीमहोत्सवश्च, कौटुशी ? किम्पकारा ? न सुखावहा इत्यर्थः । चन्द्र-
गुप्तेऽपि कुक्षितार्थवतां अदेशवातिनां वा दर्पकारकत्वात् चन्द्रस्य च कुमुदानामानन्द-
जनकत्वात् तत्र च सकलजगदानन्दहेतुत्वात् ताभ्यामतीव ते वैषम्यमिति भावः ।
[एव उपमानात् चन्द्रात् उपमेयस्य नन्दस्य उत्कर्षाधिक्यकथनात् व्यतिरेकावधारः ;
स च चन्द्र-कौमुदीचन्द्रशीः श्लेषात् श्लेषेण "त्वया विना" इति विनोक्त्या च अनु-
प्राश्रितः] । अनुष्टुप् ॥ ८ ॥

भद्र ! ततस्ततः ?

कर । अमच्च ! तदो सो लोअलोअणणंदभूदो अणि-
च्छंतस्स ज्जेव आअरजणस्स (ध) णिवारिदो चाणक्कहटण
कौमुदौमहोस्सवो । एत्थंतरे त्यणकलसेण पउत्ता चंदउत्तस्स
समुत्तेअणसमत्था सिलोअपरिवाटी । *

राच । कौटुशी मा ?

कर । ["सत्त्वोत्कर्षस्य" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति] ।

राच । [सदर्पस] । माधु सखे स्तनकलम ! माधु । काले
भेदबीजमुत्तमम् अवश्यमेव फलम् उपदर्शयिष्यति । यतः,—

सद्यः क्रोडारमच्छेदं प्राकृतोऽपि न मर्षयेत् ।

किमु लोकाधिकं धाम बिभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

मल । एवमेतत् ।

राच । ततस्ततः ?

कर । तदो चंदउत्तेण आस्साभंगकलुसिटहिअणण सुइरं
अमच्चगुणं प्पसंसिअ प्पड्ढंसिदो अहिआरादो चाणक्कहटओ । †

* अर्थात् ! ततः स लोकोलौकिकानन्दभूतोऽनिच्छत एव नागरजनस्य निवारत-
त्याणक्यदतकेन कौमुदीमहोत्सवः । अत्रान्तरे स्तनकलसेन प्रवर्तिता चन्द्रगुप्तस्य
समुत्तेजनसमर्था श्रीकपरिवाटी ।

† ततश्चन्द्रगुप्तेन आशामङ्गकलुषितदृढयेन सुचिरम् अमाल्यगुणं प्रशस्य
प्रभंशितोऽधिकारात् चाणक्यदतकः ।

(ध) अनिच्छत इति—अनिच्छन्तं नागरजनम् अनादृत्येत्यर्थः । ["बल्लो
वानादरे" (२। १। ३८ पा०) इति वल्ली] ।

स्वीक्रे फलावश्यभावे हेतुमाह, सद्य इति ।—प्राकृतः क्षुद्रोऽपि जनः, सद्यः विना
कारणं, दृढादित्यर्थः, क्रोडारमच्छेदं क्रोडायां धी रसः रागः, तस्य छेदः भङ्गः तं, न
मर्षयेत् सहेत, लोकाधिकम् अलौकिकं, धाम तेजः, बिभ्राणः धारयन्, पृथिवीपतिः
राजा, किमु मर्षयेत् ? अपि तु नैव सहेत इत्यर्थः । [अत्र कैमुतिकन्यायन
अर्थान्तरावगमात्, अर्थाभितरलङ्कारः] । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

मल । सखे भागुरायण ! गुणप्रशंसया दर्शितः चन्द्रगुप्तेन
राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

भाग । कुमार ! न तथा गुणप्रशंसया, यथा चाणक्यवटोऽ
निराकरणेन । (न)

राक्ष । भद्र ! किम् अयमेव एकः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः
चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणम् ? उत अन्यदपि अस्ति ?

मल । सखे भागुरायण ! चन्द्रगुप्तस्य अपरकोपकार-
णान्वेषणे किं फलमेष पश्यति ?

भाग । कुमार ! एतत् फलं पश्यति—अतिमतिमान्
चाणक्यः निष्प्रयोजनमेव किमिति चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति । न
च कृतवेदो चन्द्रगुप्त एतावता गौरवम् उल्लङ्घयिष्यति । सर्वथा
चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात् कारणात् यो विशेष उत्पद्येत
स आत्यन्तिको (प) भविष्यति इति ।

कर । अमच्च । अत्यि असं पि चंदउत्तस्स कोवकारणं
चाणके । *

राक्ष । किं किम् ?

कर । जधा पढमं दाव उवेक्खिदो अणेण अवक्कमंतो
कुमारो मलअकंदू अमच्चरक्खमो अ । †

राक्ष । [सर्षपम्] । सखे शकटदास ! हन्त !! हस्ततलगतः
मे सम्प्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।

* अमात्य ! अति अन्यदपि कोपकारणं चाणक्यं ।

† यथा प्रथमं तावदुपेक्षितः अनेन अपक्रान्तं कुमारो मलयकेतुः अमात्य-
राक्षसम् ।

(न) न तथेति ।—गुणवत्तमेनमेव सङ्गृहीतं चाणक्यवटुरनेन निराकृत इत्यर्थः ।

(प) कृतवेदो—कृतज्ञः । पुष्कलम्—महत्तः । विशेषः—भेदः । आत्यन्तिकः—
हृदयः, अस्मिन्निहित इति सूचकम् ।

शब । इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनाम्नोक्तः, भवतां च पुत्रदारैः सह समागमः, जीवमिद्विप्रभूतीनां क्लेशच्छेदः ।

भागु । [आत्मगतम्] । जातः सत्यं जीवसिद्धेः क्लेशच्छेदः । (फ)

शब । सखे भागुरायण ! 'हस्ततलगतो मे सम्प्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति' इति व्याहरतः, (ब) कोऽयमस्य अभिप्रायः ?

भागु । किम् अन्यत् ? चाणक्यात् अपक्वष्टस्य चन्द्रगुप्तस्य उद्धरणान्न किञ्चित्कार्यम् अवश्य पश्यति । (भ)

राच । भद्र ! हृताधिकारः साम्प्रतं क्व असौ वटुः ?

कर । तर्हि जीव पाटलिपुत्रे प्पडिबसदि । *

राच । [सावेगम्] भद्र ! तत्रैव प्रतिवसति !! न तपोवनं गतः !! प्रतिज्ञां वा न पुनः समारुढवान् !! ?

कर । अमञ्च ! तपोवनं गमिस्सदि त्ति सुणीअदि । †

राच । सावेगम् । (म) शकटदास ! न इदमुपपद्यते ।

पश्य—

* तस्मिन्नेव पाटलिपुत्रे प्रतिवसति ।

† अनाथ ! तपोवनं गमिष्यतीति श्रूयते ।

(फ) जात इति ।—तत्कार्यस्य निष्पत्त्यायत्वादिति भावः ।

(ब) व्याहरतः,—कथयतः, ("व्याहार उक्तिर्लपितम्" इत्यमरः) ।

(भ) सचिवायतसिद्धिचन्द्रगुप्तः सचिवविरोधे हस्ततलगतः सुखेन जेयो भविष्यति इति राजसस्य निष्कर्षोऽपि अभिप्रायो भागुरायणेन अन्यथा व्याख्यायते, चाणक्यादिति ।—चन्द्रगुप्तकोद्धरणान्न—उन्मूलनात् । राजसः किञ्चित्—किमपि, कार्यं—करणीयम्, अवश्य न पश्यति, तेन नात्यान्तिकामोदविद्विरिति भावः । हस्ततलगतलोकाश्च वश्यत्वं प्रतीयते, तेन च स्वस्य सचिव्यप्राप्ता चन्दनदासादीनामापत्तिरित्यान्तिकोऽप्यर्थविद्विरित्यस्य अभिसन्धिः ।

(म) सावेगमिति ।—तत्रैव अवस्थाने औद्योग्यप्रतिज्ञाया अकरणे वा कदाचित् पुनः सन्ध्यादिति सावेगः ।

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
साऽय्यासनापगयजा निष्कतिर्न सोढा ।
सोऽयं स्वयङ्मतनराधिपतेर्मनस्वी,
मौर्यात् कथं नु परिभूतिमिमां सहेत १ ॥ ११ ॥

मल । सखे भागुरायण ! चाणक्यस्य तपोवनगमने पुनः
प्रतिन्नारोहणे वा का अस्य स्वार्थसिद्धिः ?

भाग । कुमार ! न अयम् अत्यन्तदुर्बोधोऽर्थः, यावत् यावत्
निरपेक्षः चाणक्यहतकः चन्द्रगुप्तात् दूरीभवति, तावत् तावत्
अस्य स्वार्थसिद्धिः (य) ।

शक । अमात्य ! अलम् अत्यन्तविकल्पितेन, (र) एतत्
उपपद्यते एव । कुतः ? पश्यतु अमात्यः,—
राज्ञां चूडामणीन्दुतिखचितशिखे मूर्द्ध्नि विन्यस्तपादः
खैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषदते मौर्य आज्ञाविघातम् ? ।

स्वीकृतमनुपपात्तमेव युक्त्या समश्रयमान आह, टवस्थानात्,—यत्र चाणक्येन,
पृथिवीतलवासवस्य भूलोकेन्दुस्य, देवस्य नन्दस्य, [“कर्त्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५
पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी, तरङ्गता इत्यर्थः] अय्यासनापगयजा अय्यात् श्रेष्ठ्यात्,
आसनात् आङ्गभोजनाद्येकाल्पितासनादित्यर्थः, यः अपगयः निष्काशनं, तस्मात् जाता
सा निष्कृतिः अवमानना, न सोढा, मनस्वी प्रशस्तमतिः, अभिमानी इत्यर्थः, सः अयं
चाणक्यः, स्वयङ्मतनराधिपतेः स्वयंदत्तराज्यात्, मौर्यात् इमा परिभूति कथं नु सहेत ?
भूमौन्दुक्तपरामर्शम असिद्धिः खदत्तराज्यात् नृपतेः परामर्शसङ्गं न कथमपि
सम्भवंदित्यर्थः । [अत्र परामर्शेन्द्यात् नन्दादपि निष्कृतिमसङ्गमनः चाणक्यः स्वयंदत्त-
राज्यान्मौर्यात् कथं कथमपि न सहेत एव इत्यर्थस्यापतनादभाषितरत्नकारः “पृथिवी-
तलवासवस्य” इत्यञ्जी जायमानयाऽतिशयोक्त्या संसृष्टः] । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ ११ ॥

(य) निरपेक्षः,—अपेक्षायुक्तः, उदासीन इत्यर्थः । स्वार्थसिद्धिः,—साधित्व-
पदवाचः ।

(र) अत्यन्तविकल्पितेन—अतिसन्देहेन ।

कौटिल्यस्य मौर्यपरिभूतिसङ्गने उपपात्तं दर्शयितुमाह, राजानिति ।—मौर्यः
चन्द्रगुप्तः, राज्ञाम् अवीननृपाणां, चूडामणीन्दुतिखचितशिखे कृडायां निषक्ता ये

कौटिल्यः कोपनोऽपि स्वयमाभचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां,
देवात् पूर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिज्यानिभीतः ॥ १२ ॥

राच । सखे शकटदास ! एवमेतत्, तद्वच्छ, विश्रामय
करभकम् ।

शक । यत् आज्ञापयति अमात्यः । [इति करभकेण सह निष्क्रान्तः] ।

राच । अहमापि कुमारं द्रष्टुम् इच्छामि ।

मल । अहमेव आर्य्यं द्रष्टुम् आगतः ।

राच । [नाय्यन च वक्ष्यामि] । अये ! कुमार एव आगतः ॥

[आसनात् उत्याय] । इदम् आसनम्, उपवेश्य अर्हते कुमारः ।

मल । अहम् उपविशामि ; उपविशत आर्य्यः । [इति उभौ
यथासनम् उपविष्टौ] । आर्य्य ! अपि मज्झा शिरोवेदना ?

मन्थः ते इन्द्र इव उज्ज्वलत्वादिति भावः, तथा सुनिभः दीप्तिभिः, खचित्ता
सख्यदा, शिखा यत् तादृशी मूर्द्धा शरणि, व्यस्तपादः अपतचरणः, तथा शक्तिता
इत्यर्थः, अतः स्तैरेव जनैः उत्पाद्यमानं क्रियमाणम्, आज्ञाविघातम् आज्ञाभङ्गं,
किमिति कथं विषदते ? न कथमपीत्यर्थः । कौटिल्यः आणक्यः, कोपनोऽपि अभि-
चरणे "आणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे ररुः । कथा विषाय सप्तादात् सपुत्रो
निहतो नृपः ॥" इत्युक्तकथे अभिचारक्रियानुष्ठाने, स्वयं ज्ञातदुःखः विदितकष्टः,
अभिचारस्य अतीव कष्टमाध्यत्वादिति भावः, ["अतिचरणे" इति पाठे—प्रतिज्ञा-
ऽपूरणे । "ज्ञातदुःखप्रतिज्ञः" इति पाठे तु—ज्ञातम् अनुभूय, दुःखं केशी यत्थां
तादृशी प्रतिज्ञा यत्थ इति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः] देवात् कष्टचिदाख्येन, पूर्ण-
प्रतिज्ञः सन् इदानीम् आयतिज्यानिभीतः आयतेः उत्तरकालिकफलस्य, ज्यानेः
दानेः, ["लाम्नाज्यादानो निः" इति काशिकीतस्त्रेण क्लृप्तो न्यादेशः ; अथवा
"बो-ज्या-ज्वरिभ्यो निः" (उवा० ४ पा० ४८ सू०) इति ज्याशब्दादीनादिकः
नि-प्रत्ययः] भीतः यदि न फलतीति ज्ञातशङ्कः सन्, पुनरपि प्रतिज्ञा न करोति ;
पूर्वप्रतिज्ञायां दुःखातिशयम् अनुभूय [पाठान्तरे तु—पूर्वप्रतिज्ञाया अप्रतिपालने ।
अथत् समानम्] देवात् तस्याः पूर्णस्य सन्ध्या इदानीं देवस्य दानिशङ्कया पुनः
प्रतिज्ञां न करोतीत्याशयः । [अथ आणक्यस्य उत्तरकालीनफलदानिशङ्कया अपचा-
रणासम्भवेऽपि तत्सम्बन्धीकृतिसंशयोक्तिरखङ्कारः] । खड्गधरा व्रतम् ॥ १२ ॥

राक्ष। कुमारस्य अधिराजशब्देन अतिरुक्ते कुमारशब्दे
कुतः शिरोवेदनायाः सङ्घता ?

मल। स्वयम् उरीकृतमेतत् आर्य्येण न दुष्प्रापं भविष्यति ।
तत् कियन्तं कालम् अस्माभिः एवं सभृतबलैः अपि
शत्रुव्यसनम् अवेक्षमाणैः उदासितव्यम् ? (ल)

राक्ष। कुमार ! कुतोऽद्यापि कालहरणस्य अवकाशः ?
प्रतिष्ठस्व रिपुजयाय ।

मल। अमात्य ! अपि किञ्चित् शत्रोर्व्यसनम् उपलब्धम् ?

राक्ष। वाढम् उपलब्धम् ।

मल। कीदृशम् ?

राक्ष। सचिवव्यसनं, किम् अन्यत् । अपकष्टः चाणक्यात्
चन्द्रगुप्तः ।

मल। अमात्य ! सचिवव्यसनम् अव्यसनमेव ।

राक्ष। कुमार ! अन्येषां भूपतीनां कदाचित् अमात्य-
व्यसनम् अव्यसनमपि स्यात्, न पुनः चन्द्रगुप्तस्य ।

मल। आर्य्य ! ननु विशेषतः चन्द्रगुप्तस्य इति । (व)

राक्ष। किं कारणं यत् अस्य अमात्यव्यसनम् अव्यसनम् ?

मल। चन्द्रगुप्तप्रकृतौनां (श) हि चाणक्यदोषा एव अपराग-
हितवः । तस्मिन् निराकृतं प्रथममपि चन्द्रगुप्तानुरक्ताः प्रकृतयः
इदानीं पुनः सुतरामेव तत्र अनुरागं दर्शयिष्यन्ति ।

(ल) उरीकृतम्—अङ्गीकृतम् । शत्रुव्यसनं—शत्रोः व्यसनं—विपत्तमयमित्यर्थः,
अवेक्षमाणैः,—प्रतीक्षमाणैः, उदासितव्यं—तूष्णीं स्यातव्यम् ।

(व) नत्विति ।—एवं राक्षसेन समाहितोऽपि “अमात्यराक्षसः चाणक्ये
वृद्धवैरो न तु चन्द्रगुप्ते” (१५४ पृ. ६। ७ पङ्क्तौ) इत्यादि पूर्वोक्तेन बहुविधेन
मागुरायणोपजापेन कलुषिताशब्धौ मलयकेतुः पुनः शङ्कते ।

(श) चन्द्रगुप्तप्रकृतौनामित्ति ।—राक्षसेन मनसि विषयीकृत्य चन्द्रगुप्त-
प्रकृतौनामित्यादि ताटस्थ्यं न चकनम् ।

राच । कुमार ! न एतदेवम्, इह द्विप्रकाराः प्रकृतयः, चन्द्र-
गुप्तसहोत्पायिन्यो नन्दकुलानुरक्ताश्च । तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्पायि-
नीनां प्रकृतौना चाणक्यदोषा एव विरागहेतवः, न नन्द-
कुलानुरक्तानाम् । तास्तु खलु नन्दकुलम् अनेन पितृकुलभूतं
कृत्स्नं कृतघ्नेन घातितमिति अपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः (ष)
सत्यः स्वाश्रयम् अनभमानाः चन्द्रगुप्तम् एव अनुवर्तन्ते ।
त्वादृशं पुनः प्रतिपक्षोद्धरणे सम्भावितशक्तिम् अभियोक्तारम्
आसाद्य क्षिप्रमेव परित्यज्य त्वामिव आश्रयिष्यन्ते इति । अत्र
कुमारस्य वयमेव निदर्शनम् ।

मल । अमात्य ! किमेतत् एकैकं सचिवव्यसनम् अभियोग-
कारणं चन्द्रगुप्तस्य ? आहोस्वित अन्यदपि अस्ति ?

राच । कुमार ! किम् अन्यैः बहुभिरपि ? एतच्च तत्र
प्रधानतमम् ।

मल । अमात्य ! कथं प्रधानतमं नाम ? किमिदानीं
चन्द्रगुप्तः स्वराज्यकार्यधुराम् अन्यत्र मन्त्रिणि आत्मानि वा
समासज्य स्वयं प्रतिविधातुम् (स) असमर्थः स्यात् ?

राच । वाढम् असमर्थ एव ।

मल । किं कारणम् ?

राच । स्वायत्तमिद्विषु उभयायत्तमिद्विषु (इ) वा भूमि-

(ष) विप्रकृताः,—द्विप्रकृताः, निराकृता वा ।

(स) स्वराज्यकार्यधुरा—स्वयं—आत्मनः, राज्यकार्येष्व धू इति स्वराज्यकार्य-
धुरा ["ऋक्पुत्रः—" (५।४।७४ पा०) इति अः समासान्तः] । प्रतिविधातुम्—
अप्यदर्शितयोगं प्रतिकर्तुम् ।

(इ) स्वायत्तमिद्विषु—स्वेषु न तु मन्त्रिषु आश्रयता—स्थिता, सिद्धिः येषां ते
तथोक्तेषु, स्वाधीनस्वकार्यचिन्तनेषु इत्यर्थः । उभयायत्तमिद्विषु—उभयोः,—आत्म-
मन्त्रिणोः, [उभयशब्दोभयादेशः] आश्रयता सिद्धिः येषां तादृशेषु ।

पालेषु कदाचित् एतत् सम्भवति, (क) न तु चन्द्रगुप्ते । चन्द्र-
गुप्तसु दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धौ एव अवस्थितः चतुर्विकल
इव अप्रत्यक्षसर्वलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं
समर्थः स्यात् ? कुतः ?—

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च

विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।

सा स्त्रीस्रभावादसहा भरस्य

तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥ १३ ॥

(क) सम्भवतोक्त्यनेन सामर्थ्यस्य कदाचित्कालमुक्तम्, अभयायत्तसिद्धेरेवोत्तर-
श्लोके पाशस्य कथनात् ।

यदुक्तं स्वकाण्डधुरामन्त्र्य मन्त्रिणोति तत् परिहरति, अत्युच्छ्रिते इति ।—
श्रीः राजलक्ष्मीः, अत्युच्छ्रिते समस्तस्वतया चतुर्व्रतिं प्राप्त, ऐकमत्येन अनूनाधिकभावेन
वा एकोभावमुपगते इत्यर्थः, मन्त्रिणि पार्थिवे च पादौ विष्टभ्य एकैकस्मिन् एकैकं
पादं स्थापयित्वा, मन्दशक्ति-प्रभुशक्तिरूपं पादद्वयं समवष्टाप्य इत्यर्थः, [अत्र
“सदिरप्रतेः” (८।३।६६ पा०) इति सूत्रादुपसर्गादित्यनुवर्त्य “साम्भेः” (८।३।६७
पा०) इति चतुर्थम्] उपतिष्ठते सुखिरा सती तयोः सङ्गता भवतोक्त्यर्थः,
[“अकर्मकाश्च” (१।३।२६ पा०) इति तद्ध् । यद्यपि प्रभुमन्त्रोत्सादरुपाक्षिप्तः
शक्तयः, तथाऽपि उत्सादशक्तेरुभयानुकूलत्वेन हथोरन्तर्भावाभिप्रायेण अत्र सा न
गृहीतेति बोध्यम्] किन्तु तयोर्मन्त्रिपार्थिवयोर्द्वयोः सतीः वैमत्येन नूनाधिकभाव-
मुपेत्य द्वेषीभावेन स्थितयोः, सा श्रीः, इधी, पदयोः, सम्यगवष्टावासम्भवात् भरस्य
असहा राज्यभारं बोधुमसमर्था सती, स्त्रीस्रभावात् दौर्बल्यात् चापल्याश्च, एकतरं
मन्त्रिणं पार्थिवं वा, जहाति त्यजति ; कियत्कालं प्रभुमादमाश्रित्य स्थिताऽपि
मन्त्रिवैकल्येन, तथा मन्त्रिणमाश्रित्य स्थिताऽपि प्रभुशक्तिवैकल्येन स्वयमपि नश्यतोति
भावः । यथा नर्तको क्षापित् उच्छ्रितौ समा वंशस्तम्बाः पादाभ्यां दृढमवलम्ब्य
सुखिरा तिष्ठति, तयोर्वैषम्ये विमंष्टलपदतया देहभरं बोधुमशक्ता एकं हित्वा अन्य-
तरमवलम्ब्यमाणा तेन सह स्वयमपि पतति, तद्वत् । एवमुच्छ्रितचन्द्रगुप्तः
अत्युच्छ्रिते अन्यस्मिन् मन्त्रिणि राज्यधुरामासज्य असमर्थः स्यादित्याशयः । [अत्र
प्रस्तुतायां राजलक्ष्म्याम् अप्रस्तुतनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरवधारः] ।
अत्र इन्द्रवज्रीपेन्द्राश्रयोर्मेवनात् उपजातिः इत्यम् ॥ १३ ॥

अपि च—

नृपोऽपकृष्टः सचिवात् तदर्पणः

स्तनन्वयोऽत्यन्तशिशुः स्तनादिव ।

अट्टष्टलोकव्यवहारमूढधी-

र्महर्त्तमप्युत्सहते न वर्त्तितुम् ॥ १४ ॥

मल । [आत्मगतम्] । दिष्ट्या न सचिवायत्ततन्त्रोऽस्मि (ख) ।
[प्रकाशम्] । अमात्य ! यद्यपि एवं, तथाऽपि खलु बहुषु अभि-
योगकारणेषु (ग) सत्सु भविव्यसनम् अभियुञ्जानस्य (घ)
शत्रुम् अभियोक्तुः (ङ) न ऐकान्तिकी सिद्धिर्भवति ।

अथ आत्मनि आसज्य इत्यस्य परिहारमाह, नृप इति ।—तदर्पणः तस्मिन्नेव सचिवे, अर्पणं राज्यभारस्तेति भावः, यस्य यत् वा, तस्मिन् सचिवे राज्यतन्त्रं सर्वम् अर्पयतीति तादृशः, [नन्द्यादित्वात् ल्यः] सचिवायत्तसिद्धिरित्यर्थः, 'तथा न टटः लोकव्यवहारः येन यत् एव मूढा मन्दा, धीः यस्य तथोक्तः, [ततो विशेषणसमासः] नृपः स्तनं धयति इति स्तनन्वयः स्तनपायो, ["नासिकास्तनयोर्भाषेटीः" (१ २ । २८ पा०) इति खण्ड । "अवर्द्धित—" (६।३।६७ पा०) इति मुम] अत्यन्तशिशुः [स्तनन्वयपदं नैव अत्यन्तशिशुत्वस्मात्तदपि पुनः कृष्णं वैशिष्ट्यं नान्तरं] स्तनादिव सचिवात् अपकृष्टः सन्, मुहर्त्तमपि अत्यल्पमपि, वर्त्तितुं श्वातुं व्यवहर्त्तुं वा, न उत्सहते सचिवादपकृष्टः सन् राज्यपुरां वोढुम् असमर्थो भवति । [उपमा-
लङ्कारः] । वंशस्थविल वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ख) सचिवायत्तेति ।—सचिवस्य—मन्त्रिणः, आयत्तम्—अधीनं, तन्त्रं—
राज्यचिन्ता यस्य तादृशः, अर्पं यत् तदाभुता न, तत् दिष्ट्या—भाष्येन एव इत्यर्थः,
त्वयि विरुद्धवृत्तावपि स्वतन्त्रस्य मे नानिष्टमित्याशयः ।

(ग) अभियोगकारणेषु—असिद्धिर्कोषं या आत्मगतहेतुषु ।

(घ) सचिवव्यसनम् इति ।—“तदा यायात् चरिं जितुं व्यसने चोत्थिते रिपोः”
इति कामन्दकीयशास्त्रमवलम्ब्य उक्तवतः राजसस्य युक्तिदूषणाय “नेदं प्रवृत्ततर्-
कारणम्” इति समाधानाय मलयकैतुर्त्तिरेवेयम् । अभि—मञ्चोक्तव्य, युञ्जानस्य—
उदयोगं कुर्वतः, [“स्वराद्यन्तोपसर्गां इति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकसूत्रात् तङ्] ।

(ङ) अभियोक्तुः,—अभिषेचयतः, आक्रमणं कुर्वत इत्यर्थः ।

राज । ऐकान्तिकोमेव सिद्धिम् अवगन्तुम् अर्हति कुमारः ।

कुतः ?—

त्वय्युत्कृष्टबलेऽभियोक्तारि मृपे नन्दानुरक्ते पुरे,

चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे भौर्ये नवे राजनि ।

स्वाधीने मयि—” [इत्यर्हति लज्जा नाटयन्] ।

“—मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे,

त्वदाज्ज्ञाऽन्तरितानि सम्प्रति विभो ! तिष्ठन्ति साध्यानि नः ॥ १५ ॥

मल । अमात्य ! यदि एवम् अभियोगकालम् अमात्यः पश्यति, तत् किम् आस्यते ? (च) पश्य—

“बहूदमिदं क्लेशेन यावन्न काल आगतः । तमेव जागते काले भिन्द्यात् घटनिवाग्मना ॥” इति कामन्दकीतोः व्यसनमापन्नं शत्रुं प्राति अभिषेधेऽपि बाधाः समर्थेऽयं, तस्य चाभियोगस्य उत्साह-सहायावेव मूलम् इति प्रख्यापनाय सहाय-भूतानि वक्तुनि तावत् प्रकटयति, तथीति ।—इं विभो ! उत्कृष्टबले उत्तमसामर्थ्ये समर्थेभ्यो च, मृपे त्वयि अभियोक्तारि योद्धुमुद्यते, तथा पुरे नगरे, नन्दानुरक्ते चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे चलिताः चणिकारः राज्यचिन्ताभारः यस्मात् तस्मिन् च चाणिकारप्युते इत्यर्थः, अत एव विमुखे पराङ्मुखे, तथा भौर्ये चन्द्रगुप्ते, नवे अनभिज्ञे इत्यर्थः, राजनि, (“नन्दानुरक्ते पुरे भौर्यं नवे राजनि सति” इति केषित् अनुयानि) तथा मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे मार्गमात्रस्य युद्धपथमात्रस्य, कथनरूपव्यापार एव योग उपायः, तस्मिन् उपायो यत्रः यस्य तादृशी, सवि स्वाधीने तन्मास्वाधीने, तव वशीभूते सति इत्यर्थः, सम्प्रति नः अस्माकं, साध्यानि कार्याणि, अभीष्टानीति यावत् त्वदाज्ज्ञाऽन्तरितानि तव दाज्ज्ञा तथा एव अन्तरितानि व्यवहृतानि तादृशानि त्वदाज्ज्ञासापेक्षाधीन्यर्थः, तिष्ठन्ति, त्वदाज्ञां केवलं प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । अत्र मयीति आत्मनः स्वाधीनोपदेष्टृत्वकथनद्वारा गर्वप्रकाशः काल इत्याशङ्क्य लज्जा प्रदर्शिता । [अत्र बहूनां कारवानां हाडित्येनावतारणात् समुच्चवासद्वारः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(च) आस्यते—विदितम्, ज्ञायते ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्रुतमदसालिलाः प्रस्थन्दिंसालिलं

श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममलिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।

स्रोतःखातावसोदत्तटमुरुदशनैरुत्सादिततटाः

शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतशः ॥१६॥

अपि च—

गम्भीरगर्जितरवाः स्वमदाब्जुमिश्रम्

आसारवर्षामिव शोकरमुद्गरन्त्यः ।

वैरिपुरमर्दनाय प्रस्थानस्याप्यतत्वेऽपि कन कस्याकमणं विधेयां मात दशोयत्तं तुल्य-
रूपेण तुल्यरूपस्यैवाक्रमणं मुचितामित्यत्र तुल्यावशेषार्थान्वितस्य शोचनदब्जं तत्तुल्यमद्भुत-
पतिभिरैवाक्रमणं करिष्यत इत्याह, उत्तुङ्गा इति ।—उत्तुङ्गाः, अत्युन्नताः, स्रुतमद-
मलिनाः मदगजस्रावणः, श्यामाः कृष्णवर्णाः, अलिमुखरा, अलिभिर्भ्रमरेः, मदगन्ध-
लब्धैरिति भावः, मुखराः भृङ्गारवन्तः, उरुदशनैः वृद्धदन्तैः, उत्सादितं विध्वंसितं, तटं
येः ताटशः, ("तिथ्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणती मतः" इत्युक्तेः अतीव बलशालिनः
शिशिताय परिणताः गजाः इति बोध्यम्) सिन्दूरशोणाः सिन्दूरेः नागसम्बन्धेः
प्रसिद्धरक्तवर्णचूर्णविशेषैः, तद्वद्वर्णविरुद्धैरित्यर्थो वा, शोणाः अरुणाः, (सिन्दूरतिलकेन
गजानां प्रसाधनं लोकप्रियवर्णविभूषणं ; पञ्चाननं—मदस्रावकाले गजानां शरीरे रक्त-
वर्णानि चिह्नानि भवन्तीति पाञ्चक्याये दृष्टव्यम् ; तथा च, कालिदासः,—“भूर्जत्वचः
कुञ्जरविरुद्रशोणः” इति) मम शतशः गजपतयः तुङ्गकूलम् उत्तमतटं, प्रस्थन्दिंसालिलं
प्रवहमानलसं, श्यामा उष्णकण्ठवर्तिनां दुसाः वृक्षा यस्य ताटशं, कल्लोलमुखं कल्लोलेः
तरङ्गैः, मुखरं महाशब्दयुतं, स्रोतःखातावसोदत्तटं स्रोतसा प्रवाहेण, खातम् अत एव
अवसोदत्तं पतत्, तटं यस्य तत्राभूत्, शोणं मलयकेतुशिविरसमोपवर्तिशोचिताभजल-
विशिष्टनदविशेषं, पास्यन्ति पानेन शोषयित्वा सेव्यानां सुगमं करिष्यन्ति, तुल्यरूपत्वात्
अभिभवित्वतीत्यर्थो वा । यथा—भियोद्धा, शोणो यथा पयःपूरेण प्राक्ततटं भनक्ति, तथा
अस्मदीयसन्धेरमसृष्टाः पाटलिपुत्रनगरं भङ्गयन्ति इत्यर्थः । [अत्र गजपतीनां शोचनदब्जं
च विशेषणानां यथाक्रममन्वयात् यथासङ्गमलङ्कारः, तेन शोच गजानामुपवर्तिशोपमान-
भावः व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।] सुवदना इति—“श्रेया समश्रवणमिमेरभ-
नययुता ह्यौ गः सुवदना” इति लक्षणात् । अथ कन्दसः प्रस्तारस्तु ५६६८३३ तमः ॥१६॥

इदानीं शत्रुपुरारोपनं दर्शयति, गम्भीरैति ।—गम्भीरगर्जितरवाः मन्दगर्जन-
ध्वनयः, स्वमदाब्जुमिश्रं निजदानवारियुक्तं, शोकरं जलकण्ठम्, आसारवर्षं शारा-

विन्ध्य विकीर्णमालला इव मेघमाला

रोत्यन्ति वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥

[इति भःगुरायणेन सह निष्क्रान्तो मलयकीर्णः] ।

राक्षः । कः कीदृश भोः ? (क)

पुरुषः । [प्रविश्य] । आणवेदु अमच्चो ! *

राक्षः । प्रियंवदक ! ज्ञायतां सांवत्सरिकाणां (ज) द्वारि कः तिष्ठति ।

प्रियं । जं अमच्चो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य चपणकं दृष्ट्वा पुनः प्रविश्य च] । अमच्च ! एमो क्व संबत्सरिओ क्ववणओ—” †

राक्षः । [स्वगतम् अनिमित्तं मृशयित्वा] । कथं, प्रथममेव चपणक-दर्शनम् !!

प्रियं । “—जीवमिद्धी । ‡

राक्षः । [प्रकाशम्] । अबोभत्सदर्शनं (झ) कारयित्वा प्रवेशय । (ञ)

* आज्ञापयतु अनाथः ।

† यत् अनाथः आज्ञापयति । अनाथ ! एष खलु सावत्सरिकः चपणकः—”

‡ “—जीवमिद्धि ।

सम्पातमिव, च द्वरन्त्यः उदभन्त्यः, मदीया वारणघटाः गजमण्डाः, विकीर्णमाललाः, विविधमालाः, मेघमालाः जलदपङ्क्तयः, विन्ध्यमिव नगरं शत्रुपुरं, रोत्यन्ति । मलयमालायां प्रधानत्वात् पुनःपुनरुक्तेः । [अत्र वारण मेघमालयोः सामान्यधर्मापेक्ष्य-वाचित्वात् पूर्वोपमाऽलङ्कारः] । वसन्ततिलकं वस्त्रम् ॥ १७ ॥

(क) क इति—[“कस्त्रोऽव” इति पाठः साधोयान्, कस्त्रादित्वात् विसर्जनोपपन्नं सलोपपादनात् ; अथवा वाक्ये अपेक्षितविभक्त्याः संहितायाः पूर्वशिक्षोकारात् तदपि सिद्धम्] ।

(ज) सावत्सरिकाणां—ज्योतिर्विज्ञापनाम् । [निर्द्धारणे षष्ठी] ।

(झ) अबोभत्सदर्शनम्—अकुक्षितदर्शनं, तच्च नम्रत्वात् कन्याकौपीनादि-धारित्वात् वा इति भावः ।

(ञ) पूर्वं चपणकसामान्यबुद्ध्या विचिन्विता ; ततो जीवमिद्धिं ज्ञात्वा प्रवे-

प्रियं । जं अमञ्चो आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति चपचकः] ।

चप ।

सासणमलिहंताणं प्पडिबज्जह मोहवाहिबेज्जाणं ।

जे पढममेत्तकडुअं पच्छा पत्थं उव्वदिसंति ॥ १८ ॥

[चपचकः] । धम्मलाहो सावका ! भोटु । ‡

राव । भदन्त ! (ट) निरूप्यतां तावत् अस्माकं प्रस्थान-
योग्यदिवसः ।

* यत् अमात्य आज्ञापयति ।

† आसनमर्हता प्रतिपद्य्ध्वं मोहव्याधिबैद्यानाम् ।

ये प्रथममावकटुकं पचात् पथ्यमुपदिशन्ति ॥

‡ अर्भलाभः उपसक । भवतु ।

ज्ञानमतिः । किञ्च, आदौ चपचक इति दृश्यस्तस्या राक्षसस्य प्रकृतनीतिव्याकीर्णः
ततो जीवसिद्धिरिति स्पष्टतया मलयकेशो हनुमुद्युतोऽपि अस्य जीवसिद्धिश्च सूचिता
इत्याशयः ।

आणकगूढप्रविधिरसो स्वस्य दितकारित्वमप्रस्तुतेन वर्णयन्नाह, आसनमिति ।—
मोहव्याधिबैद्यानां मोहः अज्ञानं, स एव व्याधिः तस्य वैद्याः चिकित्सकाः, ज्ञानदानेन
निरासकाः तेवाम्, अर्हतां बौद्धविशेषाणां मान्यानां वा, [समयमेव “अर्हः
‘प्रशंसायाम्’ (३।२।१३३ पा०) इति शट्पथ्यः ; केशोल्लुञ्जनतमशिलाधिबोट्यादि
तोच्छातपसा मोक्षः इति आर्हताणां मतम्] आसनम् आदेशं, प्रतिपद्य्ध्वं प्रांतपालयत
इत्यर्थः । ये अर्हन्तः, प्रथममावकटुकं प्रथममेव कटुकम्, अभीतिकरत्वादिति भावः,
पचात् पथ्यं परिणामद्वितम्, उपदिशन्ति शिष्यन्ति । [अनेन गाद्याट्टेन महचम-
मापाततो रुचमाप परिणामे राक्षसस्य दितं भविष्यतीति सूचितम् । अत्राप्रस्तुतवैद्या-
देशपालनात् प्रस्तुतनिजादेशपालनकथनस्यावगमात् अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] ॥ १८ ॥

(ट) भदन्त इति—बौद्धव्याधिनिः सन्नुद्धिः, मान्य ! इत्यर्थः । यदा—भदन्त
इति ज्योतिषिकनाम तेरेव व्यवहृतमिति ।

क्षप । [गच्छेन चित्तायत्ना] । सावका ! णिलूविदे सुहुत्ते ।
आ-मज्झिमादी णिब्बत्तमत्तमकला मोहणा तिहो मंपुस्सचंदा
पुस्समासी, तुम्हाणं उत्तनाए दिसाए दक्खिणां दिसं प्पत्तिदाणं
दक्खिणदुवालिओ गक्खत्तओ । (ठ) अवि अ—

अथाहिमुहे सूले उट्टिटे मंपुस्समंडले चंटे ।

गमणं बुद्धस्स लग्गे उट्टिट्थामिदे अ केदुम्भि * ॥ १८ ॥

* उपासक ! निरुपतो मुहूर्तः । आ-मध्याह्नात् निवृत्तमसमकला शोभना
तिष्ठः सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी, युष्माकमुत्तरस्या । दशो दक्षिणा दिशं प्राप्यतानां
दक्षिणद्वारिकं गच्छवन् । [अथ “सावका ! णिलूविदा मए आ मज्झिमादी णिवुत्त-
कल्लकल्लाया तिहोअद कुवणे अकुत्ते” इति पाठे—“उपासक ! निरुपिता मया
आ मध्याह्नात् निवृत्तमर्कल्याया तिष्ठः.....अदक्षिणं गच्छवन्” इति संस्कृतम्] ।

अपि अ—अस्माभिमुखे शूरं उट्टिते सम्पूर्णमण्डले चन्द्रे ।

गमनं बुधस्य लघु उदतास्तमिते च केतो ॥

(ठ) आ-मध्याह्नात्—मध्याह्नकाल प्राप्य, निवृत्तं समकलं—[वाटभट्टादयः
सप्तमतिथिखण्डयत्वाः, “युक्ते पूर्वाह्णेऽष्टमोपस्यदग्धाः, भट्टा—” इत्युक्तेः पौर्णमास्याः
पूर्वाह्णे विष्टभट्टा नाम करणं प्रवर्त्तते; एतेन रावर्द्धपय्यन्तं पौर्णमासीत्यतिः
बोध्यते, तच्चाद्य मध्याह्नं प्राप्येव निवृत्तमिति “न गच्छेद्विष्टभट्टायाम्” इति
निषेधात् तदभावेन शोभनता; सा सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी शोभना शुभकारिणी,
तिष्ठः उत्तरस्या । दशः दक्षिणा दिशं प्राप्यतानां युष्माक दक्षिणद्वारिक—दक्षिण-
दिग्वर्त्ति, गच्छवं—“कर्त्तव्यायास्तु पूर्वादौ सप्त समीदताः क्रमात्” इत्युक्तेः सप्तादि-
सप्तकम् । [प्रकृते च पौर्णमास्यास्तथेमवादनचक्राणाञ्च अथाविकत्वात् तत्र गमने
अमङ्गलं, पाठलिपुत्तस्य एतत्स्थानतः दक्षिणादिकांस्थितत्वात् पौर्णमास्या मासान्तत्वात्
“पदान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्” इत्युक्तत्वाच्च यमभयं गन्तव्यमिति च
ध्वन्यते । “प्राप्यतानाम् अदक्षिणं गच्छवन्” इति पाठे—इत्य प्राप्यताना गच्छवन्—
आत्मवत्तादिकं, दक्षिणम्—अनुकूलं, न भवति, किन्तु प्रतिकूलमेवेत्यर्थः, इति राक्षसं
प्रति गुदाभसन्निवृत्तम्] ।

पर्वे तिष्ठनश्चैव उक्ता यावासमयमाह, अस्माभिमुखे इत्यादि ।—शूरे सूय्ये. (“शूरः
सूयोऽपि ज्ञादित्यः” इति हिदपञ्चोषः) अस्माभिमुखे अस्मान्ति, “अपराद्धे व्रजेदयाम्याम्”

इत्युक्तेः तथोक्तम् । एवं समयमुक्ता लघुबलमाह, उदिते इति ।—समूर्णमण्डले
 “मूर्ध्निनेन्दुर्कसौराराः” इत्यनेन अर्द्धचन्द्रस्य पापयन्त्रलोकेः तत्परोक्षाराय समूर्णमण्डले
 इत्युक्तम् ; किञ्च, पौर्णमास्यां चन्द्रस्य समूर्णत्वस्यैव सन्ध्यात् तथोक्तम् ;
 चन्द्रे उदिते सति ; इदानीं लघुविशेषमाह—बुधस्य लघे बुधस्वामिके राश्यां,
 कन्यालघे इत्यर्थात्, तस्यैव दक्षिणामृतया दक्षिणदिग्गमने प्राशस्त्यात् । यद्यपि “कुज-
 शुक्रबुधेन्दुर्क-सौम्यशुक्रावभुवान् । जीवार्कभानुजैज्यानां क्षत्राणि स्युरनादयः ॥”
 इत्युक्तेः मिथुनराशिरपि बुधस्वामिकत्वं, तथाऽपि लघुस्य चन्द्राश्रित-तदाश्रितक-
 र्गमापराह्णार्द्धांपुनर्वसुपादविक्षाणां प्रागुक्तवचनात् दक्षिणामृतमात्रेण न तद्गच्छन् ;
 एतेन सौरचैत्रस्य सायंकालो लभ्यते, मासान्तरे सायमस्यै कन्यालघोदयाभावात् ;
 ततश्च कौमुदीमहोत्सवकालात् पञ्च माम् व्यतीताः ; यतः आश्विनपौर्णमास्यामेव
 कौमुदीमहोत्सवः करणीयः । एतद्विधिस्तु भविष्योत्तरखण्डे हेमाद्रौ व्रतखण्डे वा
 दृश्येते । लघुस्य दोषराहित्यमाह, उदितेति ।—केतौ केतयद्वे च, उदितास्तमिते
 उदितात् लघात् अस्मिते सप्तमस्थाने स्थिते सति, “नेष्टाः शुक्रादवाकराकर्तनया
 राहुस्तथा भूमिजः, क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमं” इत्यनेन शुक्रादी-
 नामैव सप्तमस्थाने अरिष्टदायकलोकेः तद्भिन्नानां शुभत्वम् ; अथ च शूरे वीरे, [दन्त्य-
 मकारादिमति शूरशब्दे—सूर्यः पण्डितश्च इति अथद्वयम्] प्रकृते राक्षसे अस्माभि-
 मुखे विनाशाभमुखे, [अर्थाभमुखे इति पाठे—भौत्यनाभिश्चामुखे] चन्द्रे चन्द्रगप्त,
 समूर्णमण्डले समुद्रप्रकृतिसमण्डले, उदिते उदिते सति, बुधस्य चाणक्यस्य, लघु तदनु-
 चराणादृशदललघु, चाणक्ये तत्सङ्गहायमुद्युक्ते सतीति भावः, केतौ मल्लिकेतौ,
 उदितास्तमिते उदितीदानीं शीघ्रमलमेव्यतीति भावः, गमनं तद्वृत्तिगमनं, यदा—
 उदितेऽप्यस्तमिते आसन्नपतनत्वात् भाविनि भूतवदुपचारः, अलमयायतौ इत्यर्थः ।
 [पाठान्तरे—अस्मिन् महत्ते बुधस्य लघे इत्यर्थः, गमनमित्यध्याहारः । अथ शब्द-
 शक्तिमूलो ध्वनिः] ।

“मया आ-मध्याह्नात् निहतसर्वकल्याणां तिथिः.....चटक्षिणं नक्षत्रम्” इति
 पाठान्तरमवलितगदाश्रितैतच्छ्लोकस्य सामिप्रायम् अथवा व्याख्यानं लिख्यते ।
 तदुच्यते—आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवप्रतिवेधेन व्यायामकालस्य उक्तवान्
 तदारभ्य मासद्वयमात्रेण उभाभ्यां चाणक्यराजसाभ्याम् उपजापादिना भेदतन्त्रं
 प्रसाधितम् । अथ मार्गशीर्षे कुसुमपुरीपरीधाया प्रस्थातृक्षानेन राजसेन
 प्रस्थानदिवसे पृष्ठे जीवसिद्धिः तस्यै मुहूर्तं अच्ययितुं साधकेति ।—अथ पौर्णमासी
 पञ्चत्वारिंशद्दिना इति मध्याह्नपर्यन्तं भद्राभिधं विष्टिकरणं निहतसप्तकल्याणं

राज । भद्रम् ! तार्थिरैव तावत् न शुध्यति । (उ)

अप । सावका !—

एकगुणा ङोइ तिङ्गो चउग्गुणे ङोइ गक्खत्ते ।

चउसत्तिगुणे लग्गे एसे दौसादि ङोइसासिद्धंते * ॥ २० ॥

* उपासक !—

एकगुणा भवति तिङ्गितुर्गुणं भवति गच्छसम् ।

चतुःपादगुणं लयम एतत् दृश्यत ज्योतिषसिद्धान्ते ॥

प्रयागे निषिद्धम् । किञ्चाद्य पूर्वदिशि वर्त्तमानं स्वगशिरोनक्षत्रं दक्षिणादिशं प्रखितानाम अर्द्धाक्ष्यं वामं प्रतिकूलञ्च इति गद्यांशायः । अद्यापि त्वरया गन्तव्य-
निर्ति चेतु तत्रापि गतिनाह, अक्षाभिमुखे इति ।—साद्यं सूर्ये अस्तमिते चन्द्रोदय-
समये लग्नं मिथुनं, बुधस्तस्याधिपतिः, राहुः केतुर्वा तदा उदितास्तमितौ भविष्यति,
तस्मिन् बुधस्य लग्ने गमनं, वर्त्तव्यम् इति शेषः । राहुकेतोः सर्पाकारम् एकं
शरीरं, तत्र शिरो राहुः, पुच्छं केतुः, शिरस्युदिते पुच्छमस्तमितं भवति, पुच्छे
उदिते शिरोऽस्तमेति इति ज्योतिःशास्त्रसिद्धम् । उभयोरेकशरीरत्वात् राहुरिति
केतुरिति व्यपदेशः, अत उक्तम् “उदितास्तमिते केतो” इति । एवञ्च मिथुनं
हिस्त्रभावं धनुर्वि सप्तमकेन्द्रे स्थितेन क्रूरैव अस्तमितेन सूर्येण दृष्टं केतुना पापघट्टेण
च युक्तं प्रयार्थेऽनितम् । तथा चोक्तं—“इमूर्तं राश्यावुदयं प्रपन्ने क्रूरघट्टैर्युक्तानिरोक्षते
च । प्रयाति यद्यप्यबुधस्तदा ना निवर्त्तते शत्रुजनानिभूतः ॥” इति । एवं सन्दिग्धे
मुद्गर्ते उक्ते लग्ने इति । हिस्त्रभावात् प्रयागे निषिद्धं मिथुनं यद्यपि दुर्लभं, तथाऽपि
बुधेन सौम्यघट्टेण अवर्षितं सत् सुख्यं भवति, तदा चन्द्रवलेन गच्छन् दीर्घा चिरेण
भाविनी सिद्धिं वक्ष्यति ; अतस्तत्र गन्तव्यम् इत्यस्य गन्तव्याशः । [अत्रापि पाठे
शेषेणामिप्रेतोऽर्थो जीवसिद्धिना ध्वनितः] ॥ १९ ॥

(उ) न शुध्यतीति ।—“वह्मटभोरादशेषु न गच्छेत् विद्वन्सुशि । पूर्णिमा-
प्रतिपद्वर्ध-रिक्ताऽवमदिनेषु च ॥” इति ज्योतिषनिषेधात् ।

“तिग्गरेकगुणा मोक्ता गच्छन्तु चतुर्गुणम्” इत्युपक्रम्य “सङ्खलेवाधिकः सूर्यः
चन्द्रो लघुगुणाधिकः” इति ज्योतिषतत्त्वोक्तेः चन्द्रवल्लेखे प्रबलत्वात् तत्रलं
दर्शयितुमाह, एकगुणेति ।—तिग्गः एकगुणा भवति, शुभाशुभयोरक्षा अस्यवर्त्ति-

लग्ने होइ सुलग्ने कूलगह पलिहलिज्जासु । ।

पाविहि दीहं लाहं चंदस्स बलेण गच्छंते * ॥ २१ ॥

राज । भटन्त ! अपरैः सांवत्सरिकैः माहं संवाद्यताम (ठ) ।

अप । संवादयतु मावके । अहं णिअं गेहं (ण) गमिस्सं । †

राज । न खलु कुपितो भटन्तः ?

अप । ण कुबिदे तुम्हाणं भटंते । ‡

राज । कः तर्हि ?

* लग्नं भवति सुलग्नं कूलगहं परिहर चाशु ।

प्राप्नुहि दीहं लाभं चन्द्रस्य बलेन गच्छन् ॥

† संवादयतु उपासकः । अहं निजं गेहं गमिष्यामि ।

‡ न कुपितो यस्मात्कं भटन्तः ।

त्वात्, लक्ष्मं चतुर्गुणं भवति, तिथ्यपेक्षया अस्य चतुर्गुणफलप्रदत्वात्, लग्नं चतुःषष्टिगुणं, तिथ्यपेक्षया अस्य चतुःषष्टिगुणफलप्रदत्वात् ; ज्योतिषसिद्धान्ते एतत् दृश्यते ॥ २० ॥

लग्नमिति ।—किञ्च, लग्नं निरूप्यते सुलग्नं शुभदं, भवति ; तत्र हेतुः, कूलगहं मन्दगहयोगस्य, चाशु शीघ्रं, परिहरं परिहृय, कूलगहयोगाभावे दीवरादित्यात् लग्नं शुभदं भवतीत्यर्थः । तत्रानुगुण योगमाह, चन्द्रस्य बलेनेति ।—चन्द्रस्य बलेन गच्छन् सन् दीहं महान्तं, लाभं प्राप्नुहि । “तारास्तत्र न गच्छन्ते यत्र चन्द्रो बलान्वितः” “शुभे चन्द्रे प्रपद्यन्ति वृक्षा वज्रहता इव” “सहस्रेणाधिकः सूर्यः चन्द्रो लक्षगुणाधिकः” इत्यादिवचनेन चन्द्रबलस्येव प्राबल्यात् । [प्रकृते, हे क्रूर ! हे राजस्य । यदम् चायहं, चायक्यपराजये यत्नं, परिहर ; चन्द्रस्य चन्द्रगुणस्य, बलेन मेन्येन सह, गच्छन् त्वं दीहं लाभं चिरमनपाशिर्नो मौर्यस्य साचिव्यरूपां विहिं, प्राप्नुहि इति ध्वनिः] ॥ २१ ॥

(ठ) संवाद्यतां—सम्वाद्यताम्, एतद्विषयकसन्देहापमोदनाद्ये पर्यायाश्रयताम् इति यावन ।

(ण) गेहं—विहारं, शौहसस्यासिना वासस्थानमित्यर्थः, तेषां स्वतन्त्र्यदादि-
क्रितिनियमाभावात् ।

चप । भगवं कञ्चतो, जेण अत्तणो पक्वं उज्झिष
परपक्वं प्पमाणीकलेसि । * (त)

[इति निष्क्रान्तः चपचपः ।]

राच । प्रियंवटक ! ज्ञायतां का वेला वर्त्तते इति ? ।

प्रियं । उं अमच्चो आणवेदि । [इति निष्क्रान्त्य पुनः प्रविश्य च ।]

अत्याहिलासी भगवं सूले । † (थ)

राच । [आसनात् उठाय विलोक्य च] । अये ! अस्ताभिलाषी
भगवान् सहस्रदीधितिः । (द) तथा हि—

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः

पत्तच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।

एते तस्मिन् निवृत्ताः पुनरितरककुप्प्रान्तपथ्यस्तविश्वे

प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥ २२ ॥

[इति निष्क्रान्तः सर्वे ।]

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

* भगवान् कृतान्तः ; येन आत्मनः पञ्चमूर्ध्नि परपक्वं प्रमाणीकरोषि ।

† यत् अमान्य आज्ञापयति । अस्ताभिलाषी भगवान् सूर्यः । [पञ्चान्तरीय-
संस्कृतं यथा—“अर्वाभिलाषी भगवान् सूरः” इति] ।

(त) परपक्वम्—अन्धं सांस्कारिकम् । प्रमाणीकरोषि—विश्वात्मत्वेन अपेक्षसे
इत्यर्थः ; अतस्तथा ज्योतिःशास्त्रस्य सिद्धान्तो व्याकीर्षित इति कृतान्तः कुपित इति
निष्ठुरोक्तिः । आत्मनः पक्वं गन्दात्मजम् उपेत्य परपक्वो मलयकैतुः प्रमाणीक्रियते
अतस्तत्र आक्षेपः कुपित इति गूढम् । (“कृतान्तो यमविद्वान्तो” इत्यमरः) ।

(थ) सूर इति ।—सूरौ मलयकैतुरसौ मृगः । सूरौ राक्षसस्य अर्वाभिलाषी
इति चोपपत्तिर्ध्वनिता ।

(द) कृतान्तेन दृढपशुतिन अन्वययति—सहस्रदीधितिरिति ।

भगवती विवस्वतः उदयास्तधर्मप्रदर्शनमुखेन प्रभोः अभ्युदये सेवकानुरागः, तथा
अपगतो विरागः इति वस्तुतत्त्वं प्रदर्शयन्नाह, आविर्भूतानुरागा इति ।—उदयगिरेः

उदयाचलात्, उज्जिहानस उद्गच्छतः, भानोः सूर्यस्य, [सम्बन्धविषयया वष्टौ]
 सूर्ये इत्यर्थात्, अथ व्याप्य चाविर्भूतः अनुरागः अनुरागः तुल्यवर्णता च येषां ते,
 एते उपवनतरवः पारामवृक्षाः, [अत्र तरुव मृत्युत्वारीपः] पत्रच्छायेः उपलक्षिताः
 मन्तः, यदा—पत्रच्छायाकपेच, [“इत्यन्तलक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति विशेषणे
 द्वितीया, ‘छाया बाहुल्ये’ (२।३।२२ पा०) इति कौबलम्] पुरस्तात् पुनर्भागे,
 पुरोगामिसेवकवदित्यर्थः, दूरं गत्वा पूर्वाह्णे वृक्षच्छायाः प्रत्यक्षप्रसरन्तीति भानोः
 पुरोगामिभृत्यत्वेन उत्प्रेषिताः ; तस्मिन् सूर्ये, पुनः इतरक्तकुप्प्रान्तपथ्येति वस्तु-
 पश्चिमदिक्प्रान्तप्रसृतमण्डले सति, आद्य भोग्रमेव, न तु कालप्रतीक्षणं कृत्येत्यर्थः,
 निवृत्ताः । अपराह्णकाले हि सूर्ये चस्तोन्मुखे सति ता एव वृक्षच्छायाः तं परित्यज्य
 परावृत्ता इव दृश्यन्ते इति । [एतेन च मलयकैतद्वयस्या ध्वन्यते] तथा हि,
 सेवमाना मृत्वाः प्रचलितविभवं मन्ददिङ्मीनं, स्वामिनं प्रायः बाहुल्येन, त्यजन्ति ।
 [अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः, स च उत्प्रेक्षया अनुप्राणितः] ।
 सगधरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

इत्यंशेऽस्मात्प्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-कुलपतिकल्प “वि, ए” इत्युपमानक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यविरचितायां, तदात्मजाभ्यां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमद्विद्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

परिवर्त्तित-परिवर्द्धितायां सुखबोधिनो-

समाख्यायां मृदारारुचन्याख्यायां

चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति लेखनलङ्कारव्यलिकाश्च समुदाम् (च)

आदाय सिद्धार्थकः] ।

सिद्धा । ह्रीमाणहे (ख) ह्रीमाणहे !!—

बुद्धिजलणिज्झरेहिं मिस्रंती देसकालकलसेहिं ।

दंसइस्सटि अज्ज फलं गुरुअं चाणक्कणीदिज्जटा * ॥ १ ॥

* आश्रय्येन आश्रय्येन ॥—

बुद्धिजलनिर्भरेः मित्यमाना देशकालकलभेः ।

दर्शयिष्यति अद्य फलं गुरुकं आणक्यनोतिलता ॥

अथ फलागमकार्ययोः सम्बन्धो निर्वहणसन्धिः विभिरङ्गेरारभ्यते । तल्लक्षण-
सूक्तं—“बोजवन्तो मुखान्दृष्ट्वा विप्रकोणां यथायथम् । ऐकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं
इदं तत् ॥” इति । अन्वार्थो यथा—बोजवन्तः अनुस्यूतबोनाः, मुखमन्यादीनाम्
अर्थाः चारणबोजमन्वन्त्यादयः, यथायथं तत्तत्प्रसङ्गानुसारेण, विप्रकोणां विशकलित-
तया वदयन्तारब्धाः सन्तः, ऐकार्थम् उपनीयन्ते, तस्य फलागमशालिनः
कार्यस्य यत्र निर्वहः सिद्धिः, भवति स निर्वहणसन्धिरिति । कार्यफलागमौ
चत्तेने । अस्य अङ्गानि फलागमकार्याङ्गगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । यथा—“सन्धिर्विरोधो
यजनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्दसमयाः कथाभाषोपगूढनम् । पूर्वभाषोप-
संहारौ प्रशस्तिश्च अतुल्य ॥” इति ।

(ख) व्यलिकाम्—आधारविशेषं, (“वली” “व्याग” वा इति भाषान्तरम्) ।
[अथ व्यलिकामिति पाठे—पेटिकाम् इत्यर्थः] । समुद्रां—राजसुनामाङ्कितमुद्रया
चिह्निताम् ।

(ख) अथ निर्वहणसन्धिर्विभिरङ्गेरारभ्यते, ह्रीमाणहे इति—[विषयद्योतको
निपातः] ।

आणक्यस्य नोतिप्रयोगकौशलं प्रशंसयंस्तत्र स्वसम्बन्धं दर्शयितुमाह, बुद्धीति ।—
देशाः कालाश्च कलसाः कथा इव येषां तादृशेः, बुद्धिजलनिर्भरेः बुद्धयः जलानिव
त्रेषां निर्भरेः निजेकेः, मित्यमाना आदौक्रियमाणा, आणक्यनोतिलता आणक्यस्य
नोतिः खता इव, अद्य गुरुकं नदत्त, फलं दर्शयिष्यति, उपयुक्ते देशे काले च बुद्धि-
पूर्वकार्यकरणे अवश्यमेव फलोत्पत्तिरिति भावः । प्रसङ्गादे आणक्येन शकटदास-

गङ्गीदो मए अज्जचाणक्केण पढमलोहदो लेहो अमच्च-
रक्खमस्स मुहालांछिदो । तस्स ज्जेब्ब मुहालांछिटा इअं आह-
रणपेडिया । चलिदोहिं किल (ग) पाडलिउत्तं, ता जाव
गच्छहिं । [परिकस्य चवलीक्य च] । कहं कववणओ आअच्छदि !!
जाव मे असउणभूटं (घ) इमस्स दंसणं, ता आदित्तदंसणेण
पडिहलामि । *

[ततः प्रविशति चपणकः] ।

चप । अलिहंताणं प्पणमामो जे दे गंभीलटाए बुद्धीए ।

लोउत्तलेहिं लोए मिडिं मग्गोहं मग्गंति † ॥ २ ॥

* गङ्गीदो मया चायंचाणक्येन प्रथमलेखितो लेखः अमात्यराजसस्य मुहा-
लांछितः । तस्यैव मुहालांछिता इवम आभरणपाटका । चलिदोहिं किल
पाटलिपुत्र, तत् यावत् गच्छामि । कथं चपणकः आगच्छति !! यावन्मे
अशकुनभूतमस्य दर्शनं, तस्मादादित्यदर्शनेन प्रतिहन्मि । [“जाव मे असउणभूटं
दंसणं मइ संमटमेव्व ता च पडिहलामि” इति पाठे — “यावदस्य अशकुनभूतं दर्शनं
मम सम्यगतमेव तस्मान्न परिहरामि” इति संस्कृतम्] ।

† अहंतां प्रणमामो ये ते गन्धो रतया बुद्धेः ।

लोकोपबेर्लीकिं सिद्धिं मार्गेमार्गश्रितं ॥

कायस्थेन लेखापिती लेखः, तस्य फलम् अथैव राजसभेदरूपं फलित्यति इत्यतः
चाणक्यमोतिप्रशंसा कृता । [अत्र एकस्मिन् पक्षे साधकवाधकप्रमाणासत्तात्
उपमा-उपपत्तयोः सन्देहसङ्करः, स च फलमिति श्रुतानुप्रासितः] ॥ १ ॥

(ग) किल इत्यश्लीके, गमनमश्लीकं कृत्ररूपमित्यर्थः । [इदं बीजोप-
गमनं सन्धिर्नामाङ्गं, बीजस्य चाणक्यमोतेः, उपगमनात् चायंसिद्धार्थमन्युपगमात्
निर्देहयात्] ।

(घ) अशकुनभूतम्—अमङ्गलभूतम् इति बहिरर्थः । गूढार्थस्तु—अशकुन-
खरूपम्, एतद्दर्शनम् न किलपि शुभमशुभ वा सूचयति इति भावः । एतत्पक्षे—तदर्थ-
मादित्यदर्शनम् मङ्गलायकं, “गुह्यमग्निं तच्चा सूर्ये प्रातः पश्यत सदा बुधः” इत्युक्तेः ।

निखिञ्चश्लोकपरिभाषाबुद्धिःवधवत्स चाणक्यस्य मोतिकोशलोत्कर्षे बोद्धव्यं-
वर्णनमुखेन प्रकटयन्नाह, अहंतामिति ।—अहंतां जैनदेवाणां, “संशो जितरानादि-

विद्या । भदंत ! प्रणमामि । *

अप । सावका ! धम्मलाहो दे होदु । [सिद्धार्थकं निर्धार्य] ।
सावका ! समुद्रसन्तरणकिदब्बवसाअं (ङ) बिअ दे हिअअं
पेक्खामि । †

विद्या । कहं भदंतो जाणादि ? ‡

* भदन्त ! प्रणमामि ।

† उपासक ! धर्मलाभको भवतु । उपासक ! समुद्रसन्तरणकृतव्यवसाय-
निष्ठ ते हृदयं पश्यामि ।

‡ कथं भदन्तो जानाति ?

दोषस्तेलोक्यपूजितः । यथाविज्ञातवादी च देवोऽहं न परमेश्वरः ॥” इत्युक्तलक्षणानाम्
[अत्र गौरवं बहुवचनम्] प्रशस्यानाञ्च, [“कर्मादौगामापि सत्त्वन्वमादविवक्षायां
षष्ठेऽयम्” इति वृत्त्या “भजे अभ्योस्यत्यर्थः” इतिवत् कर्मणि षष्ठो] प्रणमामः ;
ये ते बुद्धेः सत्यादपञ्चकल्पसम्यग्ज्ञानस्य, “यथाविहिततत्त्वानां सङ्केपादितरेण वा ।
योऽवबोधस्तमन्नाहुः सम्यग्ज्ञानं मनोविषयः ॥” इति । “तच्च मातङ्गुतावधिमनः-
पर्यायकं बलभेदात् पञ्चविधम्” इति च तल्लक्षणात्, पक्ष—मनः, गभीरतया
दुर्बलतया, पक्ष—सुधीरया बुद्ध्या इत्यर्थः, लोके जगति, लोकोत्तरेः अलौकिके, मार्गेः
भोक्तृप्राप्तसाधनाचारे, पक्ष—कार्यसिद्धेः उपायेः, सिद्धिं मुक्तिं, “बन्धहेतुनिर्जराभ्यां
क्षरक्षरमविप्रभोक्षण मोक्षः” इति बौद्धशास्त्रोक्तं मोक्षमित्यर्थः, पक्ष—कार्यस्य साफल्य-
मित्यर्थः, मार्गयन्ति अनुसन्धयन्ति, पक्ष—अलिच्छन्ति, “यथा स्थापितकालेऽकृतम्
अलावुद्वयं जले अथः पतति, पुनरपेतस्त्विति वाच्यमूरे गच्छति, तथा कर्मरहित आत्मा
असङ्गतत्वात् कर्हं गच्छति, बन्धच्छंदादेरप्यबोजवञ्चोदंगतिसमावाद्याप्रतिश्रुतावत्”
इति कौशाना मतम् । [अथवा गायया गभीरबुद्धिः, आचक्ष्य एव प्रवक्तुमभिप्रेतः
इति सूचयन् । श्लेषालङ्कारः] । आर्या इत्यम् ॥ २ ॥

(ङ) समुद्रसन्तरणकृतव्यवसायं—समुद्रपारगमने कृतोद्योगं, दुष्परवार्थ-
परवोद्यतमित्यर्थः । [“समुद्रसन्तरणे” इत्यत्र—“प्रक्षालनसमुद्रहने” इति पाठा-
न्तरम्] ।

अप । साबका ! किं एय्य जाणिदब्ब ? यं एसो ज्जेव दे
मग्गणाओकस्सधारो (च) लेहो सूचेदि । *

मिडा । जाणिदं भटंतेण देसंतस्सं चलिदोम्हि । ता कधेदु
भटंतो कौटिसो अज्ज दिअसो ? †

अप । [विहस्य] । साबका ! मुंडं मुंडिअ तुमं णक्खत्ताइं
पुच्छसि ? ‡ (छ)

मिडा । भटंत ! मंपदं पि किं जादं ? (ज) ता कधेहि,
जइ अत्तणो अणुऊलं भविस्सदि, ता गमिस्सं, अस्सधा
णिबत्तिस्सं । §

* उपासक ! किमत्र ज्ञातव्यम् ? ननु एष एव ते मार्गनौकर्णधारो लेखः
सूचयति ।

+ ज्ञातं भटत्वेन देशान्तरं चलितोऽस्मि । तत् कथयतु भटन्त ! कौटिकोऽयं
दिवसः ?

‡ उपासक ! मुण्डं मुण्डयित्वा त्वं नखवाणि पुच्छसि ?

§ भटन्त ! साम्प्रतमपि किं यातम् ? तत् कथय, यदि आत्मनः अनुकूलं
भवेत्, तदा गमिष्यामि, अन्यथा निवर्तिष्ये ।

(च) मार्गनौकर्णधारः,—मार्गः,—पन्थाः, स एव नौः तत्र कर्णधारः,—नाविकः
इव, [अथ लिख्य पारकरणभामर्थ्यमस्तीति द्योत्यते । “एसो दे मग्गादेसकुसलो
सउणो करदलगदो लेहो अ सूचेदि” इति कश्चित पाठः । तत्र—“एष ते मार्गादेश-
कुशलं शकुनं करतलगतो लेखश्च सूचयति” इति संस्कृतम् । शकुनं—यावा-
कालिकप्रभायभयमुच्यते निमित्तविशेषः । अन्त्यतः पूर्ववत् ।]

(छ) अथा मुण्डनात् पूर्वमेव नखं पृच्छते, तथा त्वया यावायाः प्राक्
प्रष्टव्यमासीत्, इदानीं निर्गीत्य तच्छ पुच्छ । विफलैव इति भावः ।

(ज) साम्प्रतमिति ।—साम्प्रतम्—इदानीम् । किं यातम् ?—किं गतम् ?
इदानीमपि अहं न गतवान्, परं गन्तुकामः ; अतः त्वया श्रममुद्धर्तः अवश्यकथनीयः
इत्यर्थः ।

चप। सावकाणं संपदं एतस्मिं मलयकेतुकडए (भ)
अणुऊलेण अणुऊलेण वा अगहोतमुद्रेण न गच्छीअदि । *

विडा। भदंत ! कहेंहि, कुटो कवु अर्थ ? † (ज)

चप। सावका ! णिमामेहि, पढमं टाव एत्थ मलयकेतु-
कडए लोभस्स अणिवालिअणिकमणप्पवेसो आसी। दाणो
इतो पञ्चामसे कुसुमउरेण कोवि अमुहालंकिटो णिकमिटुं
प्पविमिटुं वा अणुमोटीअदि। ता जइ भाउराअणस्स मुहा-
लंकिटोसि, तदो गच्छ बीमत्थो ; अस्सधा णिवत्तिअ णिउक्कंठं
चिट्ठ। मा तुमं गुम्भट्टाणाधिबेहिं (ट) संजमिदकलवल्लणो
राअउलं प्पवेसीअसि । ‡

* उपासकानां साम्प्रतमेतस्मिन् मलयकेतुकटके अणुकूलेन अनणुकूलेन वा
अगहोतमुद्रेण न गम्यते ।

† भदन्त ! कथं, कुतः खलु अर्थः ?

‡ उपासक ! णिमामय, प्रथमं तावदय मलयकेतुकटके लोकात्यानिवारित-
निष्कामप्रवेशं चाशुते । इदानीं इतः प्रत्यासत्ते कुसुमपुरे न कोऽपि अमुहा-
लंकिटो निष्कामितं प्रवेष्टुं वा अनुमोदते । तत् यदि भागुरायणस्य मुहा-
लंकिटोऽसि, तदा गच्छ बीमत्थः, अथवा निवृत्त्य निरुत्कण्ठं तिष्ठ । मा त्वं
गुम्भट्टाणाधिपेः संयमितस्तरचरणो राजकुलं प्रवेश्यसे ।

(भ) मलयकेतुकटके—मलयकेताः शिविरं ।

(ज) अर्थ—नियमः । कुतः ?—कस्मात् कालादारभ्य ? किंनिदिनानि
नियमोऽयं प्रवर्तितः ? इत्यर्थः ।

(ट) गुम्भट्टाणाधिपेः,—गुम्भट्टानां—रक्षास्थानप्रदेशः, प्रहरिस्थानावास
इत्यर्थः, [घाटोति प्रसिद्धम्] तदधिपेः,—तद्रक्षणेः । ("गुम्भः सेनाघट्टमिदोः सेन-
रक्षणार्थमिदोः" इति मेदिनी) ।

सिद्धा । किं ण आणादि भदंतो, जधा अमच्चलक्खमस्स
केलिभरो अतिओ (ठ) सिद्धयपो अहं त्ति ? ता अमुहा-
लंछिटंपि मं निक्कमंतं कस्स सत्ती णिवारेदुं ? *

अप । सावका ! लक्खमस्स पिमाचस्स वा केलिभरो होहि,
णत्थि उण दे अमुहालंछिटस्स निक्कमणोवापो । †

सिद्धा । भदंत ! ण कुप्प, भण, मे कज्जमिहो होदु त्ति । ‡

अप । सावका ! गच्छ, होदु दे कज्जमिहो । अहांप भाउ-
राअणादो पाडलिउत्तं गंतुं मुहं पाडिच्छेमि । § (ड)

[इति उभो गच्छात्ते ।]

[इति प्रवेशकः (ठ)] ।

* किं न जानाति भदन्तः यथा अनाथराक्षसस्य केलिकरः अन्तिकं सिद्धा-
येकोऽङ्गमिति ? तत् अमुदालाङ्कितमपि मा निष्कामन्तं कस्य शक्तिर्विचारयितुम् ?

† उपासक ! राक्षसस्य पिमाचस्य वा केलिकरो भव, नास्ति पुनस्ते
अमुदालाङ्कितस्य निष्कामचोपासः ।

‡ भदन्त ! न कुप्य, भण, मे कार्यमिहोर्भवतु इति ।

§ उपासक ! गच्छ, भवतु ते कार्यमिहः । अहमपि भागुरायणं पाटलिपुत्रं
गन्तुं मुदा प्रतीच्छामि ।

(ठ) अन्तिकः.—समीपदर्शी, पार्श्वपर इत्यर्थः ।

(ड) अहमपीति ।—अहमपि चिकीर्षितमहाप्रयोजनमिच्छामि मुदाशासन-
व्याजिन भागुरायणं प्रति मन्यिष्यामि इति गूढम् । [इदं कार्यमार्गेण विरोधो
नामाहम्] । प्रतीच्छामि—गच्छामि ।

(ड) प्रवेशक इति ।—“प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपादप्रयोजितः । अङ्-
दयान्तविज्ञेयः शेषं विष्कम्भकं यथा ॥” इत्युक्तमर्थः । अत्र उक्तस्य प्रथमाहं आप्तकम्
लेखितपत्ररत्नात्मकं, तथा वारिष्यतायस्य भागुरायणस्य नामात् मुदायङ्गवादिभक्त्यादः
अवाप्तकं सूचयति तत्कालमिति बोध्यम् ।

५५

[ततः प्रविशति पुरुषे च अनुगम्यमाना भागुरायणः] ।

भागु । [आत्मगतम्] । अहो !! विचित्रता आर्य्यचाणक्यनीतेः ।

कृतः ?—

मुहुर्लब्धोद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना

मुहुः सम्पूर्णङ्गी मुहुरतिक्रशा कार्य्यवशतः ।

मुहुर्भ्रश्यद्वीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-

त्यहो !! चित्राकारा नियतिरिव नोतिर्नयविदः ॥ ३ ॥

सम्प्रति तदेव चाणक्यनीतेर्विचित्रं दर्शयन्नाह, मुहुरिति ।—अहो इति आर्य्ये ;
 नयविदः नीतिज्ञश्च, नीतः नयः, नियतिः देवमिव, चित्राकारा विचित्रस्वरूपा ;
 तथा हि—कार्य्यवशतः कार्य्यविशेषमुद्दिश्य, प्रयोजनवशादित्यर्थः, मुहुः वारं वारं,
 कदाचिदित्यर्थः, लब्धोद्भेदा लब्धः अनुमेयः, उद्भेदः प्रकाशो यस्याः सा, लब्धश्च
 उद्देश्यश्च, उद्भेदः सामान्यतः प्रकाशो यस्यां सा इति वा, मुहुः कदाचित्, अधिगमा-
 भावेन विशेषज्ञानाभावेन, गहना कठिना, दुर्बोधा इत्यर्थः, मुहुः कदाचित्, सम्पूर्णङ्गी
 सम्पूर्णानि अङ्गानि अवयवा यस्याः तादृशी, पटसाधना, मुहुः कदाचित्, अतिक्रशा
 अल्पसाधनोपयोग्या इत्यर्थः, मुहुः कदाचित्, भ्रश्यद्वीजा भ्रष्टत नश्यत, बीजं कारणं
 यस्याः तथाभूता, अनुद्भावितकारणेत्यर्थः, मुहुरपि बहुप्रापितफला बहु प्रचुरं यथा
 तथा, प्रापितं फलं यथा तथोक्ता, सफलित्वर्थः । प्रकृतपक्षे लब्धोद्भेदा मुखमन्वो
 अत्योद्भेदा सती बहुधा विस्तारित्वेत्यर्थः, प्रतिमुखि लब्धालब्ध्याः पुनर्यन्त्रे, गहना
 अतिक्रशा च, गर्भे मुहुर्दृष्टगटान्तेष्वन्तात् नश्यदिव बीजमुदयोगी यस्याः सा तथोक्ता,
 बिसर्गे बीजश्च स्पष्टमेव दर्शनात् सम्पूर्णङ्गी, निर्वच्ये सर्वाङ्गोपसंहारात् बहु-
 प्रापितफला च । अत्र कार्य्याणाम् विचित्राकारत्वं कारणे उपपद्यते । भाग्यस्य
 वशा फलेनैव ज्ञेयता, एवं नीतेरपि फलेनैव ज्ञेयतेति भावः । [श्लोकेऽस्मिन् एकस्यैव
 मुहुःशब्दस्य अनेकशः प्रयोगात् “सदा चरति स्वं भागुः” इत्यादि दर्पचक्रदुदाहरणवत्
 अनवीकृतत्वद्वयः । अत्र “विश्रुतिरिव” इत्यंशे उपमाऽलङ्कारः, तथा अपस्तुतात्
 सामान्यतः नीतिज्ञस्य नीतिप्रशंसनात् विशेषतः चाणक्यनीतिप्रशंसाकृपस्य प्रस्तुतस्य
 प्रतीतरप्रस्तुतप्रशंसा इति अनुशी, अलङ्कारः] । विश्रुतिरिव इति ॥ ३ ॥

[प्रकाशम्] । भद्र भासुरक ! न मां दूरोभवन्तमिच्छति (ण)
कुमारः ; अतोऽस्मिन् एव आस्थानमण्डपे विन्यस्यताम्
आसनम् ।

प्रवृत्तः । एदं आसनं, उपविनदु अज्जो । *

भाग । [उपविशत्य] । भद्र भासुरक ! यः कश्चित् मुद्रार्थी
मां द्रष्टुम् इच्छति, स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

प्रवृत्तः । जं अज्जो आणवेदि । †

[इति निष्क्रान्तः] ।

भाग । [स्वगतम्] । कष्टम् !! एवमपि माम् अयम् अस्मासु
खेदवान् कुमारो मलयकेतुरति-सन्धातव्य इति अहो !!
दुष्कारम् । अथवा (त) —

कुले लज्जायाश्च स्वयंशमि च माने च विमुखः,

शरीरं विक्रीय क्षणिकधनलाभादनवति ।

तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहितमित्येतदधुना,

विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रो विमृशति ? ॥ ४ ॥

* एतदानमम्, उपविशतु आयेः ।

† यत आये आज्ञापयति ।

(ण) दूरोभवन्तमिति । — मुदादानार्थं कटकहारि अवस्थानम् आप दूरोभवन्-
मित्यभिप्रायः ।

(त) एवमपि — क्षणमात्रं मया विरहमसहमानोऽपीत्यर्थः । अति सन्धातव्यः,
— प्रतारणीयः । स्तोत्रं चट्ट समाधत्ते — चरुवेति ।

प्रमुपरतन्त्रश्च कार्याकार्यविवेचनं त्रयैवेति पञ्चानरं समर्थयमानः आह, कुले
इति । — परतन्त्रः पराधीनो जनः, कुले यंश्च तदनुसारिचरिते इति यावत्, लज्जायाम्
अकार्य्यकरणन्याया अपार्या, स्वयंशमि स्वयं श्यामी, माने च आत्ममर्त्यादायाश्च,
विमुखः पराशुखः सन्, क्षणिकधनलाभात् क्षणिकधनप्रत्याशया, मन्त्रविनसाभ-
मुद्दिश्येति यावत्, चनवति चण्डालमिति, शरीरं विक्रीय क्षणिकेण कृते स्वतन्त्रं
दस्येत्यर्थः, तदाज्ञां तदादेशं, कुर्वाणः प्रतिपाद्यन्, सुतरां विचारातिक्रान्तः सदसद-

[ततः प्रविशति प्रतीहार्थ्यगुप्तो मलयकेतुः] ।

मल । [खलतल] । अहो ! राजसं प्रति मे विकल्पवाहु-
त्वात् (य) आकुला बुद्धिर्न निश्चयम् अधिगच्छति । कुतः ?—

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना,

किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्ख्येण सन्धास्यते ? ।

स्वैर्यं भक्तिगुणस्य वा विगणयन् किं सत्यसन्धो भवेत् ?

इत्यारुढकुलाक्षचक्रमिव मे चेतश्चिरं आस्यति ॥ ५ ॥

[प्रकाशम्] । विजये ! क्व भागुरायणः ?

विचारसरणे अपाप्तावसरः, अतिज्ञानविचारसमय इत्यर्थः । बहुना एतत् दितम्,
एतत् अदितमिति युक्तायुक्तमित्यर्थः । किमिति खल, विस्मयति ? चिन्तयति ? अन-
टववा प्ररीरब्ध विक्रयेण चत्वाधीनत्वात् न इदानीं विवेचनाऽधिकार इति भावः ।
[इदं चार्थोपप्रेषणं यत्नं, चाणक्य गल्लवर्कलतिसन्धानेन राजसवशीकरणस्य
उपप्रेषणात्] । प्रिस्वरिणो ४ तम ॥ ४ ॥

(५) विकल्पवाहुत्वात्—कन्देहमायुष्यति ।

एकतरङ्गिण् पदे कुहेरनवस्थाने युक्तिं प्रदर्शयन्नाह, भक्त्या इति ।—नन्दकुलानु-
रागदृढया नन्दकुले यः अनुरागः भोतिः, तेन दृढया प्रगाढया, भक्त्या चाणक्य-
निराकृतेन नन्दान्वयालम्बिना नन्देष्टाश्रयिना, कृतिना मौर्ख्येण चन्द्रगुप्तेन सहैक्यं,
किं सन्धास्यते ? सङ्गच्छते ? राजस इति शेषः, चाणवा भक्तिगुणस्य, जनेति शेषः, स्वैर्यं
दास्ये, विमलचन्द्रः ; यद्वा—भक्तिगुणस्य, नन्दकुले इति शेषः, स्वैर्यं विगणयन् अनचयन्,
अपेक्षो कुर्वन् इत्यर्थः । किं सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः, भवेत् ? अहं भौख्ये जित्वा तुभ्य समं
जनधरास्यं दास्यामीति या प्रतिज्ञा कृता तां सफलयेदिति यावत्, इति इत्थं, मे मन,
मनः चेतः, आरुढकुलाक्षचक्रं कुम्भकारचक्रोपरिस्थितमिव, चिरं आस्यति सान्द्रधन्
इत्यर्थः । नन्देष्टाश्रयेन नन्दकुलानुरागजनिता भक्तिः मौर्ख्ये दृढा भवितुमर्हति, सत्य-
सन्धत्वेन सति च वेदना भक्तिमयो दृढो भवितुमर्हति ; यद्वा—नन्दाभावात् देवस्य-
नन्दकुलजीयमिति कृत्वा तत्र या भक्तिज्ञानमनचयन सत्यसन्धो भवितुमर्हति इत्युभय-
कोटिकः संशयः ; तथापि भौख्यसन्धानकोटिः प्रवर्त्तते अतश्चिन्तुं चाणक्यनिराकृतेनेति
विशेषणं राजसस्य भौख्यसाधिव्याभिवाचयितुमर्हम् ; कृतिनेति च विशेषणं कृतकयो
भौख्यः दुर्विधेयचाणक्येन खल पुनर्न कन्देहोति इति सूचितुं दत्तम् । [चतुर्थाचरण-

प्रतीकारो । कुमार ! एसो क्लु कडभादो णिकमिदुकामाणं
मुहासंपदाणाधिआरे चिट्ठदि । *

मल्ल । विजये ! मुहत्तं निभृतपदसञ्चारा भव, यावदस्य
परास्सुखस्य एव पणिभ्यां नयने पिटधामि । (द)

प्रती । जं कुमारो आणवेदि । †

भासरत्तः । [प्रविश्य] । अज्ज ! एसो क्लु क्लवणओ मुहाणिमित्तं
अज्जं पेक्खिदुमिच्छदि । ‡

भाग । प्रवेशय ।

भास । जं अज्जो आणवेदि । § [इति निष्क्रान्तः] ।

अपक्कः । [प्रविश्य] । सावकाणं धम्मविही होदु । ¶

भाग । [नाट्येन अवलोक्य जगतम्] । अये ! राक्षसस्य मित्रं (ध)
जीवमिद्धिः !! [पकाशम्] । भटन्त ! न खलु (न) राक्षसस्य
प्रयोजनमेव किञ्चिदुद्दिश्य गम्यते ?

* कुमार । एव खलु कटकात्रिक्रमितुकामानां मुदासम्प्रदानाधिकारे तिष्ठति ।

† यत् कुमार आज्ञापयति ।

‡ आर्ये । एव खलु अपक्को मुदानिमित्तम् आर्ये प्रेषितुमिच्छति ।

§ यत् आर्य आज्ञापयति ।

¶ उपपासकानां धर्मव्रतिः भवतु ।

निराकृतेन" इति "कृतिना" इति च विशेषवद्गम्य सामिपायकत्वात् परिकराकृष्टारः,
स च आकटकुलाचक्रमिव हलुप्रेक्षया संसृज्यते] । आर्टूलविक्रीकृतं इत्यम् ॥ ५ ॥

(द) विजये ! मुहत्तंमिति ।—[जनेन मलयकेतोरतिवालिङ्गत्वं भागुरायणस्य
तदधीवरचप्रावीण्यञ्च ध्वनितम्] । "तेन इदानीं भटत प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति"
(२६ पृष्ठे ७ पङ्क्तौ) इति पूर्वमुपलिप्तस्य जीवमिद्धिना सम्पत्ति क्रियमाचक्ष्य मलय-
केतोरित्यन्वयानुपपन्नं महाप्रयोजनस्य अवसरदानाय च इदं कविसंविधात्मकं इत्यवश्यम् ।

(ध) राक्षसस्य मित्रमिति ।—जनेन हारेण इदानीं मलयकेतुरतिरुह्यतामव्यः
इति भावः ।

(न) न खलु इति आकाशे भवति ।

चप । [कर्णोपिवाच] । संतं पावं, संतं पावं । सावका ! तर्हि ज्जेव गमिस्स, जर्हिं लक्खसस्स पिसाचस्स वा णामं पि ण सुणीअदि । *

भाग । भदन्त ! बन्नीयांस्ते सुहृदि प्रणयकोपः । तत् किम् अपराहं राक्षसेन भदन्तस्य ?

चप । सावका ! ण मम किं-पि लक्खसेण अबलहं, सअं ज्जेव्व मंदंभाओ अत्तणो कम्मसु (प) लज्जामि । †

भाग । भदन्त ! वर्द्धयामि मे कुतूहलम्—” ।

मल । [स्नगतम्] । मम च ।

भाग । “—श्रोतुम् इच्छामि ।

मल । [स्नगतम्] । अहमपि ।

चप । सावका ! किं एदिणा असुणिदब्बेण सुदेण ? ‡

भाग । भदन्त ! यदि रहस्यं, तदा तिष्ठतु ।

चप । सावका ! ण हि रहस्सं । §

भाग । तर्हि कथ्यताम् ।

चप । सावका ! णत्थि एदं, तधावि ण कधइस्सं अदि-
णिसंमं । ¶

* शान्तं पापं, शान्तं पापम् । उपासक ! तत्रैव शनियामि, यत्र राक्षसस्य पिशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

† उपासक ! न मे किमपि राक्षसेनापराहं, स्वधमेव मन्दभाग्यः आत्मनः कर्मसु लज्जे ।

‡ उपासक ! किमेतेन अश्रोतव्येन श्रुतेन ?

§ उपासक ! न हि रहस्यम् ।

¶ उपासक ! नास्तीदं, तथाऽपि न कथयिष्यामि अतिवृशंसम् ।

(प) आत्मनः कर्मसु—मुहूर्त्तादहोपेयुः ; अनन्तरमेव अनेन राक्षसस्य पर्यंतक-
कृतत्वेन निर्देष्टव्यमाचक्ष्वादेति भावः । . .

भाग । भदन्त ! अहमपि मुद्रां न दास्यामि ।

चप । [स्वगतम्] । युक्तम् इदानीम् अर्थिनं (फ) कथयितुम् ।
[प्रकाशम्] । का गदी ? एसे णिवेटेमि, सुणादु साबको । अत्थि
टाव हगे अधस्सी, पढमं पाडलिउत्ते णिवसमाणो लक्खसस्स
मित्तत्तणं उवगटे । तहिं अबमले लक्खसेण गूढं विसक्खा-
प्पओअं समुप्पादिअ घादिदे (ब) टेवे पब्बदोसले । *

मल । [सवापमात्मगतम्] । कथं !! राक्षसेन घातितस्तातो न
चाणक्येन !!

भाग । भदन्त ! ततस्ततः ?

चप । तदो हगे लक्खसस्स मित्तं कदुअ चाणक्कड्डएण
सणिकालं णअरादो णिव्वामिदो । दाणीं पि लक्खसेण अणेअ-
अक्कज्जकुमलेण किंपि ताटिमं (भ) आलहोअदि, जेण हगे
जीअलोअरादो णिक्कामिज्जेमि । † (म)

* का गानः ? एष निवेदयामि, अर्थीतु उपासकः । अस्ति तावत् अहमधन्यः
प्रथमं पाटलिपुत्रे निवसन् राक्षसस्य मित्रत्वमुपगतः । तस्मिन्पक्षे राक्षसेन गूढं
विषकन्याप्रयोगं समुत्पाद्य घातिता देवः परितेश्वरः ।

† ततोऽहं राक्षसस्य मित्रं कृत्वा चाणक्यदूतकेन सनिकारं नगरान्निर्वासितः ।
इदानीमपि राक्षसेन अनेकाकार्यक्रुशलेन किमपि तादृशमारभ्यते, येनाहं जीव-
न्मोकात् निष्कारिष्ये ।

(फ) अर्थिनं—आदरवते भागुरायणाय, आदरेण श्रुतं सत्कथितं तत्वात्वेनैव
गृहीयादिति भावः ।

(ब) घातिग इति ।—मम दुस्तेनेति शेषः ।

(भ) तादृशमिति ।—[तादृशं—परितेश्वरघातनसदृशं मलयकैतुनिरुद्धरूपमिति
गृहीतव्यं । इदं भागुरायण-भदन्तयोर्मध्यः परिभाषणं जल्पनम्] ।

(म) जीवन्मोकात्—जगतः इत्यर्थः । पुनै हि राक्षसेन प्रयुक्तया विषकन्याया
कैवलं परितेश्वरो घातितः, अहमपि तदा चाणक्यद्वारा नगरात् निर्वासितः ;
इदानीन्तु राक्षसेन यदारब्ध, तेन न कैवलं कोऽपि घातिष्यते, अहमपि घातिष्ये ;

भाग । भदन्त ! प्रतिश्रुतराज्याहंमयच्छता चाणक्यहृतकेन
इदमकार्यमनुष्ठितं, न राजसेन इति श्रुतम् अस्माभिः ।

अप । [कर्णोपिधाय] । संतं पावं संतं पावं । सावका !
चाणक्यो विसकसाए णामंपि ण जाणादि । तेण ज्जेव दुट्टबुद्धिणा
राक्षसेण एसा अकज्जमिद्धी किटा । *

भाग । भदन्त ! कष्टमिदम् । इयं मुद्रा दीयते, एहि,
कुमारं संश्रावयावः ।

मह । श्रुतं सखे ! श्रवणविदारणं वचः

सुहृन्मृदादिपुमधिकृत्य भाषितम् ।

पितुर्वधश्चमनमिदं हि येन मे

चिरादपि द्विगुणमिवाय वर्धते ॥ ६ ॥

* शान्तं पापं शान्तं पापम् । उपासक ! चाणक्यो विषकन्याया नामापि न
जानाति । तेनैव दुट्टबुद्धिना राजसेन एसा अकार्योऽहं किता ।

“क्रियसममिहारेण विराध्यन्तं जमेत कः ?” इति सत्वाऽहं प्रथममेव नगरादध्यात्
स्नानान्तं गत्वा स्वप्राणान् चारयिष्यामि इति भावः ।

मलयकेतुरन्वितः सधे उत्तानमाकण्ठं तदेव वक्तुकामं भागुरायणं लक्ष्योक्त्य
वक्ति, श्रुतमिति ।—हे सखे । रिपुं पर्वतेऽश्रयवशात् क्लिप्तशत्रुं राजसमित्यर्थः,
अधिकृत्य आश्रित्य, भाषितं अश्रितं, श्रवणविदारणं श्रुतमावेण पोडाजनकत्वात्
अतिचटोरमित्यर्थः, वचः वाक्यं, सुहृन्मृदात् सुहृदः राजसम्येव मित्रस्य अपवकस्य,
(सुहृन्मृदयोः भेदो यथा—“अत्यागसङ्गो जन्तुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं
भवेन्मित्रं समपात्रः सखा मतः ॥” इत्युक्तेः) सुखात् श्रुतमः [सुहृन्मृदादित्यनेन अथ
वचनस्य न कष्टमन मिथ्यात्वसम्भव इति सूचितम्] । येन श्रवणेन, मे मन, इदं
पितुर्वधश्चमनं पितृविनाशजनितकष्टं, चिरादपि द्विगुणमिव पुरातनमपि अथ
प्रत्यक्षावमाचक्षता नवीकृतं कृत् द्विगुणमिव, वर्धते । [अत्र अद्विगुणेऽपि द्विगुणत्व-
व्यावृत्त्यात् उपेक्षाऽलङ्कारः] । अचिरा इतम् ॥ ६ ॥

अथ । [स्वगतम्] । अयं ! श्रुतं मलयकेतुदतकेन ॥ कृतार्थो-
ऽस्मि । (य)

[इति निष्क्रान्तः] ।

मलय । [प्रत्यक्षवत् आकाशे लयं बद्धा] । राजस ! युक्तमिदम् ।—

मित्रं ममायमिति निर्हृतचित्तवृत्तिं
विस्मयतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम् ।
तातं निपात्य मह बभ्रुजनाशितोयैः
अन्वर्थतोऽपि ननु राजस ! राजसोऽसि ॥ ७ ॥

भाग । [स्वगतम्] । रक्षणीया राजसस्य प्राणाः इति
आर्यादिशः । भवतु एवं तावत् । [प्रकाशम्] । कुमार !
अस्मत् आवेगेन ; आसनस्थं कुमारं किञ्चित् विज्ञापयितुम्
इच्छामि ।

(य) कृतार्थोऽस्मीति ।—प्रथमाह “तनेवानो महत प्रयोजनमनुष्ठयं भविष्यति”
(२६ पृष्ठे ७ पङ्क्तौ) इति पूर्वोक्तमहाप्रयोजनानुष्ठानेन कृतकर्मोऽस्मीत्यर्थः, सुष्ठुशब्दात्
रिपुसंचक्रव इत्यनेन च स्व सुष्ठुत्वेन विज्ञास्यवचनत्वात् राजसस्य रिपुत्वञ्च मलयकेतुना
मगलं दृष्टोक्तम् इति च कृतार्थता । [इदं बीजानुगुणकार्यप्रख्यापनं निश्चयः] ।

अपञ्चकमुखात् स्वकथेन विवक्ष्यमाणानां राजसकृतमाकर्ण्य विस्मयतः राजस-
मधिचिन्नाह, मित्रमिति ।—अयं राजसः, मम मित्रं मुह्यत, इति विस्मयः
विज्ञासात्, त्वयि राजसे, निवेशितसर्वकार्यं समर्पितसकलराज्यभारं, निर्हृतचित्तवृत्तिं
निश्चलमनोभावं, तात मम पितरं, बभ्रुजनाशितोयै बभ्रुजनास्तुभं, मह निपात्य, ननु
राजस । ओ कृतघ्न ! अन्वर्थतः दीनार्थतोऽपि राजसोऽसि, त्वमिति शेषः, राजसवत्
क्रूरकर्मकारित्वादिति भावः । पश्येनामेन एवं ज्ञायते यत् राजस-पक्षेऽसौः पूर्वं
महत बभ्रुत्वमासीत्, अथ चाचक्षेन राज्याहं दानप्रकोपेन राजसवादिभेदं स्वकार्य-
निष्ठये पर्येतवः सहायत्वेन प्रवचोक्त इति । तथा च, अमुपदमेव कुपितो मलय-
केतुः भागुरायणेन “तच्छान् काले सवांशसिद्धिं राजानमिच्छतः” इत्यादिना सन्दर्भेण
समाधाक्यते । [अत्र तातनिपातने बभ्रुजननयननक्षपातमादिवच्यं कथनात्
सङ्कोचरक्षणाः । “ममायम” इत्यत्र “ममेदम्” इति पाठे—विधेयप्राधान्यात्
जीवत्वम्] । वचनतिशब्धं इत्यत्र ॥ ७ ॥

नमः । [उपविश्य] । सखे ! किमसि वक्तुकामः ?

भाग । कुमार ! इह खलु अर्थशास्त्रव्यवहारिणाम् अर्थ-
वशात् अरिमित्रादासोनव्यवस्था (र) न लौकिकानाम् इव
स्वेच्छावशात् ; यतः तस्मिन् काले सवार्थसिद्धिराजानम्
इच्छतो राजसस्य चन्द्रगुप्तादपि बलीयस्तथा (ल) सुगृहोत्त-
नामा देवः पर्वतेश्वर एव अर्थपरिपन्थी (व) महान् अरातिः
आसौत् । तस्मिंश्च काले राजसेन इदम् अनुष्ठितम् इति न
अतिदोषमिव अत्र पश्यामि । पश्यतु कुमारः,—

मित्राणि शत्रुत्वमिवानयन्ती,

मित्रत्वमप्यर्थवशाच्च शत्रून् ।

नीतिर्नयत्यस्मृतपूर्ववृत्तं.

जन्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥ ८ ॥

तदत्र वस्तुनि (श) अनुपालभ्यो राजसः, आ-नन्दराज्य-

(र) अर्थवशात्—प्रयोजनवशात् । अरिमित्रादासोनव्यवस्था—अवम अरिः,—
शत्रुः, अर्थ मित्रं—सुहृत्, अयम् उदासीनः,—मध्यस्थः, इत्येवंपा व्यवस्था—
विचारः ।

(ल) बलीयस्तथा—प्राबल्येन ।

(व) अर्थपरिपन्थी—कार्यप्रतिवन्धी शत्रुः कार्यविघातकी वा ।

राजसं प्रति सन्दिग्ध मलयकेतुं स्वकायासक्तैः पुनः प्रत्याययितुं राजसक्त्यं नीति-
मूलकमिति समर्थयमान आह, ममापीति ।—नीतिः अर्थशास्त्रानयनः, अर्थवशात्
प्रयोजनवशात्, मित्राणि शत्रुत्वं शत्रून् मित्रत्वमपि आनयन्ती प्रापयन्ती इव, अत एव
जीवत एव पुंसः पुनश्चान्, अस्मृतपूर्ववृत्तम् अचिन्तितपूर्ववृत्तान्तं, जन्मान्तरं नयति
प्रापयति ; यथा जन्मान्तरे पूर्वजन्मगतं न कथ्यते, तथा जीवत एव पुंसः राजनीति-
वशात् पूर्ववृत्तादि विस्मर्यत्वेन प्रसज्यते इति भावः । [अत्र मित्रेषु शत्रुत्वप्राप-
सम्भावनात् उत्प्रेक्षा, तथा असम्बन्धे जीवती जन्मान्तरप्राप्ते तत्सम्बन्धवचनात्
अतिशयोक्त्येवमयोः संसृष्टिः] । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ८ ॥

(श) तदत्र वस्तुनीति ।—[इदं कुरितम् मलयकेतोः समाधानरूपं पर्युपासनम्] ।

लाभात् अनुग्रह्यथ, परतः तस्य परिग्रहे परित्यागे वा कुमारः
प्रमाणं भविष्यति ।

मत्त । एवं भवतु । सखे ! सम्यक् दृष्टवानसि ; अन्यथा
अमात्यस्य वधे प्रकृतिदोषः स्यात्, एवञ्च सन्दिग्धो विजयः
स्यात् अस्माकम् ।

पुरुष । [प्रविश्य] । जेट् जेट् कुमारी । अञ्जं अञ्जस्स गुम्भ-
ट्ठाणाधिकिदो टौहवक्खू अञ्जं विण्णवेदि, 'एसो क्व अम्हेहि'
कड्झादो णिक्कमंतो अगद्दीदमुद्दो सल्लेहो पुरिसो गद्दीदो,
ता पच्चक्खीकरिट्ठु णं अञ्जो' त्ति । *

भाग । भद्र ! प्रवेशय ।

पुरु । जं अञ्जो आणवेदि । † [इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति पुरुषेण अनुगम्यमानः संयतः सिद्धार्थकः] । (व)

सिद्धा । [स्वगतम्] ।—

तिप्पंतौए गुणेस्सं दोसेस्सं परंमुहं करंतीए ।

अम्हारिमज्जणणोए प्पणमामो सामिभत्तौए ‡ ॥ ८ ॥

* जयति जयति कुमारः । अयम् आर्यस्य गुणगानाधिकृतो दीर्घचक्षुः
आर्ये विज्ञापयति, 'एष खलु अस्माभिः कटकात् निष्क्रान्तः अगद्दीतमुदः सल्लेखः
पुरुषो गृहीतः, तत् प्रत्यक्षीकरोतु एतन् आर्यः' इति ।

† यदायं आज्ञापयति ।

‡ तृप्यन्ते गुणेषु दोषेषु पराङ्मुखं कर्ष्ये ।

अष्टादशजनन्ये प्रणमामः स्वामिभक्त्यै ॥

(व) अतः परम् अङ्कसमाप्तपर्यन्तं प्रथमोऽङ्कः "किमत्रामिण्डाभि" (३६ पृष्ठ
७ पङ्क्तौ) इत्यादिना "कर्णे एवमेवम्" (४१ पृष्ठ ८ पङ्क्तौ) इत्यन्तेन चत्वारः
चित्तस्य वीक्षणं चनेशवा प्रदीप्ये एवार्थोत्तरपरीजापगमनस्य एव सन्धेरङ्कस्य
प्रपञ्चः ।

प्राक्प्रतिनिधेनापि स्वामिकाये सत्पादयितुं कतारङ्गः सम्प्रति कारकं सिद्धाङ्गुलं
जाला स्वामिभक्तिमेव न निदानं सत्यमानः ता प्रथमति, तृप्यन्ते इति ।—गुणेषु,

पुत्रः । [उपसृत्य] । अज्ज ! अयं सो पुरिभो । *

भागु । [नाट्येन चण्डोक्त्य] । भद्र ! किम् अयम् आगन्तुकः ?

आहोस्वित् इहैव कस्यचित् परिग्रहः ? (स)

सिद्धा । अज्ज ! अहं क्व अमञ्जलकलमस्स सेवघो । †

भागु । भद्र ! तत् किमर्थम् अग्रहीतमुद्रः कटकात् निष्क्रामसि ?

सिद्धा । अज्ज ! कज्जगोरवेण त्वराविटोहि । ‡

भागु । कीदृशं तत् कार्यगौरवं, यत् राजशासनम् उल्लङ्घयसि ?

नव । सखे भागुरायण ! लेखम् उपानय ।

सिद्धा । [भागुरायणं लेखम् अपेयति] ।

भागु । [निहाय चङ्गलाक्षेपं गृहीत्वा मुद्रा दृष्ट्वा] । कुमार ! अयं लेखः, राक्षसनाशकित्वा इयं मुद्रा ।

नव । मुद्रां परिपालयन् (ह) उद्वाञ्च दर्शय ।

भागु । [तथा कृत्वा दर्शयति] ।

नव । [गृहीत्वा वाचयति] । “स्वस्ति, यथास्थाने कुतोऽपि, कोऽपि, कमपि, पुरुषविशेषम् अत्रगमयति । अस्माद्विपक्षं

* आर्य ! अयं स पुरुषः ।

† आर्य ! अहं क्व अमञ्जलकलमस्स सेवघः ।

‡ आर्य ! कार्यगौरवेण त्वराविटोऽहम् ।

दृष्ट्वा सक्तु इति शेषः, सत्कृतानिर्मात भावः, त्वय्यन्ते धीतिमापद्यमानाये, दास्ये सक्तु परासुखं कुर्वन्ते दूरीकर्तुन्ते, अस्माद्व्यजनन्ते पापचक्रमूलधर्मसामान्यादिति भावः, स्वानिभक्त्ये प्रणमनः । [“अथवा यममिमेति कोऽपि सप्तदानम्” (वा०) इति चतुर्थी । “तिथ्यंतोऽ” इत्यत्र “अथंतोऽ” इति पाठे—“आगन्तव्ये” इति संस्कृतम्] ॥ ८ ॥

(स) आगन्तुकः ?—स्थानान्तरादगतः ? इत्यर्थः । परिग्रहः ?—आश्रितः ? ।

(ह) परिपालयन्—संरक्षन् ; मुद्रापरिपालनं राक्षसमुद्रायाः सङ्घं संवादाद्येनिति भावः ।

निराकृत्य (क) दर्शिता काऽपि सत्यवादिता सत्यवता ।
साम्प्रतम् एषामपि प्रथममुपन्यस्तसन्धीनाम् अस्मात्सुहृदां (ख)
पूर्वप्रतिज्ञातसन्धिपरिपणक्तुप्रतिपादनप्रोत्साहनेन (ग) सत्य-
सन्धः प्रीतिम् उत्पादयितुम् अर्हति । एते हि एवमुप-
गृहीताः (घ) सन्तः स्वाश्रयविनाशेनैव उपकारिणम् आराध-
यिष्यन्ति । अविस्मृतमपि एतत् सत्यवतः स्मारयामः, (ङ)
एतेषां मध्ये केचित् अरेः कोषदन्तिभ्याम् अर्थिनः, केचित्
विषयेष इति । अस्मान् प्रति अलङ्कारत्रयञ्च यत् सत्यवता-
ऽनुप्रेषितं, तदुपगतम् । अस्माभिरपि लेखस्य अशून्यार्थं
किञ्चित् अनुप्रेषितं, (च) तदुपगमनीयं, वाचिकञ्च आसतमात्
सिद्धार्थकात् श्रोतव्यम्” इति । (क) सखे भागुरायण ! कीदृशो
लेखार्थः ? (ज)

भागु । भद्र सिद्धार्थक ! कस्य अयं लेखः ?

(क) अस्मादिति ।—अस्मादिपदं—आपक्य, तस्य निराकरणं पूर्वमेव त्वया
प्रतिज्ञातमासीत् इति तात्पर्यम् ।

(ख) अस्मात्सुहृदां—कौलूतादीनाम् ।

(ग) पूर्वैति ।—पूर्वे—प्राक्, प्रतिज्ञातस्य—प्रतिज्ञुतस्य, सन्धेः परिपणः,—
प्रतिदानभूतं, यत् वस्तु तस्य प्रतिपादनं—प्रदानं, तेन प्रोत्साहनं—निर्वाहप्राप्ति-
सुचकान्वासनं तेन ।

(घ) उपगृहीताः,—प्रीत्युत्पादनेन वशीकृता इत्यर्थः, अनुगृहीताः वा ।

(ङ) अविस्मृतमिति ।—सत्यवत्त्वात् त्वं न विस्मरसि, तथाऽपि स्मारयाम इत्यर्थः,
[वयमित्यूह्ये पदे “अस्मदी इयोच” (१।२।५८ पा०) इति बहुवचनम्] ।

(च) लेखस्येत्यादि ।—“ममेवायं लेखः, न रिपुपक्षस्य क्लृप्तचित् इति
विश्वासीत्यादनार्थं किञ्चित् प्रेषितमिति भावः ।

(क) प्रथमेव लेखः आपक्येन प्रकटदासेन लेखयित्वा तदङ्कुरीयस्त्रमुद्रया-
ऽङ्कयित्वा च सिद्धार्थकाय “एवमेवम्” इति कर्णे उपदिश्य पूर्वमपि इति अन्तव्यम् ।

(ज) भागुरायण इति ।—कं प्रति केन लिखितमिति प्रष्टव्यमिति भावः ।

सिद्धा । अज्ज ! ण आणामि । *

भाग । हे धूर्त्त ! लेखो नीयते, न च ज्ञायते कस्यायम्
इति । सर्वं तावत् तिष्ठतु, वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ? (भक्त)

सिद्धा । [भयं नाटयन्] । तुम्हेहिं (ज) । †

भाग । किमस्माभिः ?

सिद्धा । तुम्हेहिं गह्वीदो, ण आणामि का कथेति । ‡ (ट)

भाग । [सक्रोधम्] । एष ज्ञास्यसि । भद्र भासुरक !
बहिर्नीत्वा ताद्यतां तावत्, यावत् सर्वम् अनेन कथितं भवेत् ।

भासु । जं अज्जो आणवेदि । §

[इति सिद्धायकेन सह निष्क्रान्तः] ।

[पुनः प्रविश्य] । अज्ज ! इअं तस्स ताडोअमाणस्स कक्खादो
णाममुद्दालंछिदा आहरणपेडिआ णिवडिदा । ¶

भाग । [विस्मयम्] । कुमार ! इयमपि राक्षसमुद्रादितैव ।

मन्त्र । अयं लेखस्य अशून्यार्था भविष्यति । इमाम् अपि
मुद्रां परिपालयन् ब्रह्माय दर्शय ।

भाग । [तथा कृत्वा दर्शयति] ।

* आयं ! न जानामि ।

† युष्माभिः ।

‡ युष्माभिर्गह्वीतः, न जानामि का कथेति ।

§ यत् आये आत्रापयति ।

¶ आये ! इयं तस्य ताड्यमाणस्य कक्कतः नाममुद्रालंछिता आभरणपेडिआ
निपतिता ।

(भक्त) ज्ञायते, त्वयति शेषः । कथं—केन कर्मुद्दिश्य प्रेरतोऽयम् इति यावत् ।

(ज) "वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ?" इति पृष्ठे प्रस्तुतत्वाच्चन्द्रगुप्तस्य इत्यस्य
प्रसक्तत्वेऽपि युष्मच्छ्रवणशोचरोकर्तुर्मेवावसरः इत्यभिसन्धिः । तुम्हेहिं इत्यत्र
क्रीतव्यमिति वाक्यशेषो गृह्यः ।

(ट) उक्तमुत्तरं ताडनव्याज्जिनं चक्षयति—युष्माभिरिति ।

मल । [विबोधय] । अयं ! तद्विदम् आभरणं, यन्मया स्वशरीरात् अवतार्य राक्षसाय प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य अयं लेखः । (ठ)

भाग । कुमार ! एष निर्णयिते संशयः । (ड) भद्र ! पुनरपि ताड्यताम् ।

पुन । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च] । अज्ज ! एसो क्व ताडोभमाणो विस्सवेदि “कुमालस्स स्सअं ज्जेव णिवेदेमि” त्ति । *

मल । प्रवेशय ।

पुन । जं कुमालो आणवेदि । †

[इति निष्क्रम्य सिद्धांतकेन सह प्रविशति] ।

सिद्धा । [पादधोनिपत्य] । अभएण मे कुमालो प्पसादं करेदु । ‡

मल । भद्र ! भद्र ! अभयमेव परायत्तजनस्य, तन्निवेद्यतां यथाऽवस्थितम् । (ट)

* यत् आर्य आज्ञापयति । आर्य ! एष खलु ताड्यमाणो विज्ञापयति, “कुमारस्य स्वयमेव निवेदयामि” इति ।

† यत् कुमार आज्ञापयति ।

‡ अभयेन मे कुमारः प्रसादं करोतु ।

(ठ) व्यक्तनिष्क्रमादि ।—राजाङ्गीभरणप्रेषणाच्चन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन प्रेषितः इत्यर्थः ।

(ड) संशय इति ।—संशयविषय इत्यर्थः, [संशय्यते असौ इति संशयः, “एरस्” (३।३।५६ पा०) इति संपूर्वकान् ग्रीकाः अभिहितवन्] ।

(ट) “भद्र ! भद्र !” इति—[सम्भूते हितकृतिः] । यथाऽवस्थितं—यथाजातं, प्रकृतम् अनपक्रुत इत्यर्थः ।

विहा । णिनामेदु कुमालो, अहं क्वु अमच्चलक्खसेण इमं लेहं देइअ चंदउत्तमआसं प्येसिदोम्हि । *

मल । भद्र ! वाचिकमिटानीं ओतुमिच्छामि ।

विहा । कुमाल ! संटिहोम्हि अमच्चलक्खसेण, जहा—“एदे मम प्पिअवअस्सा पंच राआणो तुए सह प्पढमसमुप्पख-संधाणा ; जहा—कुलूटाहिबो चित्तवम्मा, मलअजण-बटाहिबो सिंहणादो, कस्सीरटेमणाहो पुक्करक्खो, सिंधुराओ सिंधुसेणो, पारसीआहिबटो मेडक्खो त्ति । एत्थ ज्जेव पढम-भणिटा तिस्सि राआणो मलअकेदुणो विसअं अहिलसंति इदरे दुवे कोमं हत्थिवलं अ त्ति । ता जहा चाणक्कं णिरा-करिअ महाराएण मम प्पीदी उप्पादिआ, तहा एदाणं पि प्पढमभणिदो अत्थो संपादइदब्बो” त्ति, एत्तिओ बाआसंदेसो त्ति । †

मल । [खगतम्] । कथम् !! चित्रवर्मादयोऽपि माम् अभि-
दृष्ट्वान्ति !! अत एव एतेषां राक्षसे निरतिशया प्रीतिः ।
[प्रकाशनम्] । विजये ! अमात्यराक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रतो । जं कुमालो आणवेदि । ‡ [इति निष्क्रान्ताः] ।

* निशानयतु कुमारः, अहं खलु अमात्यराक्षसेन इमं लेखं दत्त्वा चन्द्रगुप्त-
सहायं प्रेषितोऽस्मि ।

† कुमार ! सन्टिहोऽस्मि अमात्यराक्षसेन, यथा—“एते मम प्रियवयसाः पञ्च
राजानस्तथा सह प्रथमसमुत्पन्नसन्धानाः ; यथा—कुलूताधिपचित्तवर्मा, मलय-
जणपदाधिपः सिंहनादः, काश्मीरदेशाधिपः पुक्कराक्षः, सिन्धुराजः सिन्धुसेनः,
पारसीकाधिपतिर्मेघाक्ष इति । अत्रैव प्रथमभवितास्त्रयो राजानः मलयकैतोर्विषय-
मनिखपन्ति, इतरो दो ओवं हत्थिवलमेति । तदवशा चाचक्के निराकृत्य महाराजेन
मम प्रीतिरुत्पादिता, तथा एतेषामपि प्रथमभविताऽर्थः सन्पादयितव्यः” इति,
एतावान् वाक्सन्देह इति ।

‡ यत् कुमार आग्रापयति ।

[ततः प्रविशति चामनस्यः स्वमन्त्रगतः पुनरेव

चतुर्गव्यमानः सचिनो राजसः] ।

राज । [स्वगतम्] । सम्पूर्णम् अस्माकनं चन्द्रगुप्तवलेः इति
यत्, सत्यं न मे मनसः शुद्धिरस्ति । (ण) कुतः ?—

साध्ये निश्चितमन्त्रयेन घटितं बिभ्रत् सपत्ने स्थितिं,

व्यावृत्तञ्च विपक्षतो भवति यत् तत् साधनं सिद्धये ।

यत् साध्यं स्वयमेव तुल्यमभयोः पत्ने विरुद्धञ्च यत्

तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात् स्वामिनो निग्रहः ॥ १० ॥

(च) न मे इत्यादि ।—मनो मे सन्दिग्धमित्यर्थः ।

राजनोतिविशारदः राजसः सदा स्वपञ्चानुरक्तेः अपरक्तशत्रुमेवेवं जवानपि तेषु
सहसा विद्यासमन्वितानां समनुरक्तेष्वपि तेषु च विद्यासम्यक् कृतं प्रदर्शयन्नाह, साध्ये
इति ।—यत् साधनं सेत्यादि, पत्ने—विद्धिहेतुर्धूमादिलिङ्गञ्च, साध्ये निश्चये
वस्तुनि, पत्ने—सिमाशयित्वे वज्रादौ, तत्साधनायेत्यर्थः, [“निमित्तात् कर्मयोगे”
(वा०) इति सप्तमी] निश्चितं निश्चितसामर्थ्यं, पत्ने—निश्चितव्याप्तिजन्यं, अन्वयेन
आनुगत्येन, पत्ने—तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपान्वयव्याप्ता, घटितं यत्नं, सपत्ने स्वर्गं,
पत्ने—सन्दिग्धसाध्यके पर्यन्तादौ, स्थितिम् आनुकूल्यं, पत्ने—सत्त्वं, बिभ्रत्, विपक्षतः
विरुद्धपक्षात् शत्रुवर्गात्, पत्ने—साध्याभाववतो जलादेः, व्यावृत्तं निवृत्तं, पत्ने—
जलादाववर्जित्यर्थः, भवति तत् साधनं सिद्धये कार्यसाधनाय, पत्ने—साध्यानुमिति-
रूपसिद्धये भवति, यत् पुनः साधनं, स्वयमेव साध्यं भयादिप्रदर्शनेन वशीकार्यं,
न तु स्वत आशयत्नमित्यर्थः, पत्ने—अथमसिद्धत्वात् साधनान्तरेण साध्यमनुमेयम्,
अभयोः शत्रुपत्ने चात्मपत्ने च इति द्वयोः, तुल्यम् उभयपञ्चानुरक्तम्, उभयपक्षीय-
वेतनयादित्वात् समभावमित्यर्थः, पत्ने—सपत्ने पर्यन्तादौ विपक्षे जलादौ च, तुल्यम्
उभयमपि स्थितत्वात् साधारणम् ; पत्ने—आत्मवर्गं, अथवा—सन्दिग्धसाध्यकपर्यन्तादौ,
विरुद्धम् अनुरक्तं, पत्ने—साध्यवस्तुवच्छेदेन अनवस्थानात् विरोधि, तस्य
तथाविषयं सेत्यादिः, पत्ने—साधनस्य, अङ्गीकरणेन स्वीकारेण, अथवा—प्रयोगे-
त्येवम्, वादिनः तत्त्वनिर्णयायैव वादवत इव, स्वामिनः प्रभोः, निग्रहः
तिरस्करणं, पराजयश्च, स्यात् भवेत् । पर्यन्ते वज्रसाधनाय निश्चितसामर्थ्यं गृहीतान्वय-
व्याप्तिश्च धूमादिरूपं लिङ्गं सपक्षपर्यन्तादौ स्थितं, न तु विरुद्धं विपक्षान्

अथवा, तैः तैः विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोप-
जापैः आपूर्णमिति (त) न विकल्पयितुम् अर्हामि । [प्रकाशम्] ।

जलादितो व्यावृत्तम्, अत एव अनाधारत्वेन एतादृशं जलं चक्रादिसाधने वादिना
प्रयुक्तं विवक्षितं भवति । यत् साधनं स्वयमेव साध्यं, न तं सिद्धं, (तेन असिद्धिदोषः)
उभयोः न-परपक्षयोः परंत-जलयोः तुल्यं, यथा द्रव्यत्वादि ; पक्षे परंतादौ, विरुद्धं
साध्येन सह असमानाधिकरणं, तथा च तादृशहेतोः असिद्धिसाधारण्यविरोधरूप-
दासदुष्टत्वं, तत्परिगृहं वादिनी यथा निवृत्तः पराजयः, एवं तथाभूतस्यैवादे-
रङ्गीकारे स्वात्मिनः पराजय इत्यर्थः ।

सुकुमारमतोना सुखवीथनाथ इतोर्याक्षं व्याख्या स्पष्टीक्रियते—यत् साधनं
स्वयमेव साध्यं साध्याभिप्रेतं, यथा—ज्ञानं प्रमाणं तद्वति तत्प्रकारकत्वात्, अत्र साधनं
साध्येन प्रामाण्येन अभिन्नं साधनीयत्वेन समम् । यत्र साधनमुभयोः संपक्ष-विपक्षयोः
वृत्तिमत्त्वेन व्यावृत्तत्वेन वा तुल्यम् । तत्र चाद्ये उदाहरणं—शब्दपक्षकानित्यत्वसाधक-
प्रमेयत्वम् ; तत्र प्रमेयत्वं संपक्षे (निश्चितसाध्यवत्पक्षे) घटादौ, विपक्षे (निश्चितसाध्या-
भाववत्पक्षे) बाष्पाद्यादौ च वृत्तिमत्त्वेन तुल्यम् । इतोये—शब्दपक्षकानित्यत्वसाधक-
शब्दत्वम् ; तत्र संपक्षे घटादौ विपक्षे गगनादौ च व्यावृत्तत्वेन तुल्यम् । यत्र साधनं
पक्षे विरुद्धं साध्यासमानाधिकरणम् । यथा—शब्दपक्षकानित्यत्वसाधककृतकत्वम् ;
अत्र कृतकत्वं हेतुः पक्षे शब्दे विरुद्धः, साध्येन नित्यत्वेन असमानाधिकरणः,
नित्यत्वविरुद्धस्य अनित्यत्वस्य साधक इति भावः । एवम् उक्तप्रकारं विविधं यत्
साधनं हेत्वाभावः तत्र अङ्गीकरणेन वादिनो निवृत्तः पराभवः स्यात् । एवं प्रकृतैऽपि
मल्लयकेतुबलं भट्टभटादिभिराक्रान्तात्वादुभयत्र तुल्यवदाभासमानं वस्तुतः पक्षे मल्लय-
केतो भट्टभटादींश्च विरुद्धम्, अत एव स्वयमेव साध्यकोटिर्वावृत्तमस्मादष्टं साधयेत्
न वेति सन्दिग्धमिति यावत् । एतादृशवलाभासाङ्गीकरणेन स्वाभिनीं राक्षसस्य
मल्लयकेतोश्च निवृत्तौऽवश्यमावौति दार्ष्टान्तिकेऽवश्यं योजनीयम् । [अत्र साध्यसाधन-
संपक्षव्याख्यादिरूपायाम् उपमानोपमेयमतसामान्यवर्णनायाम् औपम्यवाचकैश्च शब्दस्य
वादिस्थानिकोपमानोपमेयशेषो वाच्यतया पूर्वोपमाऽलङ्कारः, स च विशेषणानां
स्मृतिरतया युक्तेषु अनुप्रासितः] । आह—विकीकृतं वक्तुम् ॥ १० ॥

(त) विश्रुतेति ।—विज्ञाताः,—इक्षितादिभिरनुमिताः, ये अपरागस्य—
चन्द्रगुप्तानुगणस्य, हेतवः ते हेतुभिः । प्राप्तिरिति ।—प्राक्—पूर्वं, परिगृहीतः,—
ज्ञातः, उपजापः,—भेदो येषां तादृशैः, प्रधानपुरुषैः भट्टभटादिभिरिति शेषः ; अतो,
न संशयितव्यमिति भावः ।

प्रियंवदक ! उच्यन्ताम् अस्मद्वचनात् कुमारानुयायिनो राजानः,
“सम्प्रति दिने दिने प्रत्यासीदति (य) कुसुमपुरम् ; अतः
परिकल्पितविभागैः (द) भवद्भिः प्रयाणे (ध) प्रस्थातव्यम् ।
कथमिति ?—

प्रस्थातव्यं पुरस्तात् खसमगधगणैर्मामनु व्यूढमैत्र्यै-
र्गात्रारैर्मध्ययाने मयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।

पश्चात् गच्छन्तु वीराः शकनरपतयः संहताश्चेदिहणैः,
कौलूताद्यश्च शिष्टः पथि परिव्रणुयाद्राजलोकः कुमारम्” ॥११॥

प्रियं । जं अमच्चो आणवेदि । * [इति निष्क्रान्तः] ।

प्रतिहारी । [पतिष्य] । जेदु जेदु अमच्चो । अमच्च ! इच्छदि
तुमं कुमानो प्येक्खिटुं । †

* यत् अमान्य आज्ञापयत् ।

† जयति जयति अमान्यः । अमान्यः । इच्छति त्वां कुमारः प्रेक्षितम् ।

(ब) प्रत्यासीदति—अभीपवर्ति भवति ।

(द) परिकल्पितविभागैः—कृतमैत्र्यविभागैः ।

(ध) प्रयाणे—सङ्ग्रामयात्रायाम् ।

पूर्वमुक्तायाम् एव युद्धयात्रायां सैन्यसमावेशप्रकारमाह. प्रस्थातव्यमिति ।—माम्
अमुं मम पश्चात्, खस-मगधगणैः खस मगधराजभिः, व्यूढं विभक्तं, सञ्जीकृतं वा.
सैन्यं येः तादृशैः सङ्घैः, पुरस्तात् आधीनसमूहसैन्यसङ्घस्य अग्रे इत्यर्थात्, प्रस्थातव्यं
गन्तव्यमित्याशयः । सयवनपतिभिः यवनपतिसङ्घैः, गात्रारैः मध्ययाने सैन्यमध्य-
भागगमने, प्रयत्नः सद्व्योमः, संविधेयः कर्तव्यः ; पश्चात् तत्पश्चात्, चेदिहणैः संहताः
सन्धिलिताः, संहिताः इत्यर्थः, वीराः शकनरपतयः गच्छन्तु । शिष्टः अवशिष्टः,
कौलूताद्यः कौलूतप्रभृतिः, [कुलूतानां जनपदानां राजा कौलूतः चित्रवर्मा, स
आधी यत्नः सः, आद्यपदेन सिंहनाद पुष्कराक्ष-चित्रसुसम-रत्न-चापा यदर्थं]
राजलोकः नरेन्द्रवर्ग, पथि कुमारं मन्त्रयकेतुं, परिव्रणुयात् परिचार्यं गच्छेत् ;
चित्रवर्मादीनाञ्च राज्यसमिपत्वेन तत्र सन्दिहाभावात् कुमारानुगमनमुक्तम्, अन्येषां
प्रायश्चन्द्रगुप्तात् विरज्य एतत्पक्षाग्रयणात् तत्र सन्दिहात् तेषामन्वयं नमनमनुशिष्ट-
मिति द्रष्टव्यम् । सगधरा इत्यम् ॥ ११ ॥

राक्ष । भद्रे ! मुहूर्तं तिष्ठ । कः कोऽत्र भोः ! ?

पुरुषः । [प्रविश्य] । आणवेदु अमञ्चो । *

राक्ष । भद्र ! उच्यतां शकटदासः, यथा “परिधापिता वयम्
आभरणं कुमारेण, तन्न युक्तम् इदानीम् अस्माभिः अनलङ्कृतैः
कुमारदर्शनम् अनुभवितुम्, अतो यत् तत् अलङ्करणत्रयं क्रीतं
तस्मध्यात् एकं दीयताम्” इति ।

पुरु । जं अमञ्चो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च] ।
अमञ्च ! इदं तं अलंकरणं । †

राक्ष । [गच्छेन अवलोक्य आत्मानम् असङ्कल्प उवाच च] । भद्रे !
राजकुलगामिनं मार्गम् आदेशय ।

प्रतो । एदु एदु अमञ्चो । ‡

राक्ष । [स्वगतम्] । अधिकारपटं (न) नाम निर्दोषस्यापि
पुरुषस्य मङ्गदाशङ्कास्थानम् । कुतः ?—

भयं तावत् सेव्यादभिनविशते सेवकजनं

ततः प्रत्यासन्नात् भवति हृदयेष्वेव निहितम् ।

* आज्ञापयतु अमात्यः ।

† यत् अमात्य आज्ञापयति । अमात्य ! इदं तदलङ्करणम् ।

‡ एतु एतु अमात्यः ।

(न) अधिकारपटं—दासत्वम् । [एतेन अस्य जन्मान्तरोद्भूतसंस्चितः
अनोपपूर्वको विपत्त्यातो ध्वन्यते ; तेन च “तस्मैतदा क्षरति जूनमवीथपूर्थे भावस्थिराणि
जनमानारमौहदानि” इति शाकुन्तलोक्तिः सङ्गच्छते] ।

उक्तमर्थे प्रतिपादयितुं दासत्वस्य विविधभोतिजनकत्वं प्रदर्शयन्नाह, भवमिति ।—
सेव्यात् जनान् आनिन इत्यर्थः, भय [कर्ण] तावत् प्रथमतोऽर्थः, सेवकजनान्
अभिनविशते सेवकजनेषु आस्थापयं तिष्ठतीत्यर्थः, [अभिनविशते इत्यत्र “निर्विशः”
(१। १। १७ पा०) इत्यात्मनेपदम् ; तथा सेवकजनान् इत्यत्र “अभिनविशस्य”
(१। ४। ४७ पा०) इत्यधिकरणस्य पाणिनीयौ कर्त्ता] ततः प्रत्यासन्नात् आनिनः पार्श्व-

अतोऽध्याकृद्गानां पदमसृजनद्वेषजननं

मतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२ ॥

प्रती । [परिकल्प्य] । अमञ्च ! अत्रं कुमाक्षो चिह्निदि, ता उप-
सप्यदु णं अमञ्चो । *

राच । [नाट्येन अवलोक्य] । अये ! अयं कुमारः तिष्ठति ;
य एषः,—

पादाये दृशमवधाय निखलनीं

शून्यत्वादपरिगृहीततद्दिशेषाम् ।

वक्त्रेन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां

काय्याणां कृतमिव गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

* अनाथ ! अयं कुमारस्तिष्ठति, तदुपसर्त्तुमनाथः ।

अत्रान्, अयं हृदयेषु अतः करणेषु एव, निहितं वदन्तु, भवति, अध्याकृद्गानां उन्नत-
पदस्थानां, भृत्यानांमति शेषः, पदं कर्म, असृजनद्वेषजननं असृजनस्य दुर्जनस्य,
द्वेषजननं द्विषावर्द्धनं, भवति ; अतः अस्मात् कारणात्, सोच्छ्रायाणाम् अत्युन्नतानां,
महानद्विषयाणिना भृत्यानां, मतिः पतनं स्वात्मनः अधोगमनम्, अनुकूलम्
अवश्यम्भावित्वेन सुलभं, कलयति चिन्तयतीत्यर्थः । “अत्याकृद्भवति महत्तममप-
भ्रंशहेतुः” इति लोकोक्तिमनुसृत्य सदा पतनमयमेवास्माकमिति भावः । [अव-
प्रथमाकर्तृत्वाक्यवर्णनार्थतयासङ्गः द्वितीयाकर्तृत्वमुन्नतपदाकृद्गानां अविवक्षारिणां
पतनं नियतवन्धनम् इत्यर्थवत्सत्वे हेतुत्वेन निरूपितः इति वाक्याद्येनतः काव्यलिङ्गात्-
कारः ; एवं स्तःसम्भाविनां समुन्नतपतनविमर्शनिर्णयवस्तुना व्यज्यमानो “राजसेवा
मनुष्याणाम् अविवक्षारवलीङ्गनम् । पञ्चाननपरिखण्डी व्यालीवदनपुष्पनम् ॥”
इत्याद्यनुपपत्त्यर्थकवस्तुवप्यस्यः इति वस्तुना वस्तुध्वनिः इत्यालङ्कारिकाः] । मिश्र-
रिचो इत्यम् ॥ १२ ॥

चिन्तामयस्य सत्ययुक्तोः तदानीन्तनीम् अवस्थां वर्णयन्नाह, पादाये इति ।—
शून्यत्वात् अनोष्ठतिराहित्यात् निरवस्थानत्वात् वा, अपरिगृहीततद्दिशेषां न परि-
गृहीतः ज्ञातः, तद्दिशेषः तस्य पादायस्य, विशेषो कृपादियंया तादृशीम्, अत एव
निखलनीं छिन्ना, विषवाकरेऽवज्जमानानित्यर्थः, इयं पादाये अवधाय ऐवायेव

[उपपद्यते] । विजयता विजयीतां कुंमारः । *

नमः । आर्य्य ! अभिषादये । इदमासनम् आस्यताम् ।

राक्षः । [उपविशति] ।

नमः । अमात्य ! चिरम् अदर्शनेन आर्य्यस्य वयम्
उद्विग्नाः । (प)

राक्षः । कुमार ! प्रयागे प्रतिविधानम् अनुतिष्ठता मया
कुमारात् अयमुपालम्भोऽधिगतः । (फ)

नमः । अमात्य ! प्रयागे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुम्
इच्छामि ।

राक्षः । कुमार ! एवमादिष्टाः कुमारस्य अनुयायिनो
राजानः । [प्रख्यातव्यमित्यादिशोकं पुनः पठति] ।

नमः । [स्वगतम्] । विज्ञायते, कथम् !! ये एव मद्दिनाशेन
चन्द्रगुप्तम् अपाराधयितुम् उद्यताः, ते एव मां परिहृणन्ति । (ब)
[प्रकाशम्] । आर्य्य ! अस्ति कश्चित् यः कुसुमपुरं प्रतिगच्छति,
तत आगच्छति वा ?

स्वापायत्वा, दुर्बलाया दुःखेन बाहु प्रक्षालना, काव्याया चित्तगोचरबलूनामित्यर्थः,
गौरवेष भारेष, नमं गतं कृतनिव, वक्रान्तं मुखचन्द्र, करेण हसेन, वदति धारयति,
तथा च, क्षरतले मुखं निवेश्य पादाय ऐकाग्र्येण दृष्टिं निधाय किमपि दुर्बलं
कार्यं चिन्तयति इत्यर्थः । [अत्र प्रगाढदुःखिना-विनतानने काव्यगौरवभाराक्रान्ता
समुत्प्रेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, स च वक्रान्तमित्युपमया संसृष्टः] । प्रहर्षिणो
वृत्तम् ॥ १३ ॥

(प) अमात्येति ।—चिरमदर्शनेन—विश्रान्तदर्शनदानेन । उद्विग्नाः,—
काव्यैत्यस्या व्यथाः इति वाक्यार्थः ; [लङ्घननिदानोन्मत्तकम् अचान्तुदम् इति
गूढम्] ।

(फ) कुमार ! प्रयागे प्रतिविधानमनुतिष्ठता इति ।—इदं नमस्कृतेः
प्रशंभिप्रायम् अजानानस्य उत्तरम् । प्रतिविधानम्—उद्दयीकम् । उपालम्भः,—तिर-
स्कारः ।

(ब) परिहृणन्ति—परिवेष्टयन्ति, कौलुणाद्याः पक्ष राजान इति भावः ।

राच । कुमार ! अवसितम् (भ) इदानीं गतागतप्रयोजनम् ।
ननु पञ्चषैः (म) अहोभिः वयमेव तत्र गन्तारः (य) ।

मल । [लङ्गतम्] । विज्ञायते । (र) [पञ्चाग्रम्] । यदि एवं,
तत् किमयम् आर्य्येण सलेखः पुरुषः कुसुमपुरं प्रस्थापितः ?

राच । [विलोक्य] । अये ! सिद्धार्थकः । भद्र ! किमिदम् ?

विहा । [सबाणं लज्जा नाटयन्] । प्रसीदतु प्रसीदतु अमञ्चो ।
अमञ्च ! अतिताडीअन्तेण मए ण पारिटं अमञ्चस्स रहस्सं
धारिटुं । *

राच । भद्र ! कौटुशं तत् रहस्यमिति न खलु अव-
गच्छामि ।

विहा । णणु विस्सवेमि, ताडीअन्तेण मए—† (ल)
[इत्यहोक्ते समयम् अघोमुखः तिष्ठति] ।

मल । भागुरायण ! स्वामिनः पुरस्तात् भीतो लज्जितश्च
नैष कथयिष्यति ; अतः स्वयमेव आर्य्याय कथय ।

* प्रसीदतु प्रसीदतु अमात्यः । अमात्य ! अतिताड्यमानेन मया न पारित-
ममात्यश्च रहस्यं धारयितुम् ।

† ननु विज्ञापयामि, ताड्यमानेन मया— ।

(भ) अवसितं—समाप्तम् ।

(म) पञ्चषेरिति ।—[पञ्च षट् वा परिमाणं येषां हेः “बहुतोहो सङ्गय्ये डल-
नङ्गुगणात्” (५।४.७३ पा०) इति ङच्] पञ्चषड्वासरागन्तरमेव गमिष्याम इत्यर्थः ।

(य) गन्तारः,—[“अनद्यतने लुट्” (३।१।१५ पा०) इति भाविष्यदन्य-
तनेऽर्थे लुट्] ।

(र) विज्ञायते इति ।—वयमेवात्र अन्दगुप्तं नियह्योक्तं गन्तारः इति
राचस्य कृत्तुमाशयः, स च समयकैवला अन्धज्ञा गृहीतः, यद्वा—“अन्दगुप्त-
ज्ञाविष्यार्थं भग्नः गन्तारः” इति विज्ञायते इति ।

(ल) अथ अर्द्धोक्तं पूरयवाक्यम् “एवम् अतिताड्यमानेन” इति वक्ष्यमाणं
द्रष्टव्यम् ।

भागु । यत् आज्ञापयति कुमारः । अमात्य ! एष कथयति,
यथा—“अहम् अमात्यराक्षसेन लेखं दत्त्वा वाचिकञ्च सन्दिग्ध
चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः” इति ।

राक्ष । भद्र सिद्धार्यक ! अपि सत्यम् ?

सिद्धा । [लज्जा नाटयन्] । “.....एवम् अतिताडोन्नतेण
मए णिवेदिदं । *

राक्ष । कुमार ! अनृतमेतत् । ताड्यमानः किं न ब्रूयात् ?

मन्त्र । भागुरायण ! दर्शय लेखं, वाचिकञ्च अयमस्मै
स्वभृत्यः कथयिष्यति ।

भागु । [लेखम् अरक्षोक्तयन्] । “स्वसि यथास्त्रावे कुतोऽपि कोऽपि क्षमपि
पुरुषविशेषम् अवगमयति” इति [(१८२।१८३ पृष्ठस्थम्) वाचयति] । (३)

राक्ष । कुमार ! कुमार ! शत्रोः प्रयोग एषः ।

मन्त्र । लेखस्य अशून्यार्थम् (श) आर्येण इदमाभरणम्
अनुप्रेषितमिति, तत् कथं शत्रोः प्रयोग एष स्यात् ? [इति आभ-
रणं दर्शयति] ।

राक्ष । [आभरणं निर्वर्ण्य] । कुमार ! न एतन्मया अनुप्रेषितम्,
एतद्दि कुमारेण मङ्गं दत्तं, मया च परितोषस्थाने सिद्धार्यकाय
दत्तम् ।

भागु । भो अमात्य ! ईदृशस्य (ष) आभरणविशेषस्य,
विशेषतः कुमारेण स्वगात्रात् अवतार्य दत्तस्य इयं परित्याग-
भूमिः ? (स)

* “.....एवम् अतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

(३) अत्र “अमात्य ! अयं लेखः । [इति दर्शयति]” अथमपि पाठो दृश्यते ।

(श) अशून्यार्थे—पूरणार्थे, सम्पूर्णविश्वासाशमित्यर्थः ।

(ष) “कुमार” इत्यादिना एवं वदता राक्षसेन समाहितेऽपि लोभुष्यम्
तद्वत्त्वमिति भागुरायणः, ईदृशस्य इत्यादिना ।

(स) परित्यागभूमिः,—दागपात्रम् ।

नञ् । वाचिकमपि प्राप्तमात् (ङ) सिद्धार्यकात् श्रोतव्यम्
इति लिखितम् आर्य्येण ।

राज् । कुतो वाचिकम् ? कस्य वा लेखः ? अयमेव (क)
अस्मदीयो न भवति । (ख)

नञ् । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ?

राज् । कुमार ! कपटमुद्रामपि उत्पादयितुं (ग) शक्नुवन्ति
धूर्त्ताः ।

भाग् । कुमार ! सम्यगमात्रो विज्ञापयति । भद्र ! सिद्धा-
श्रृङ्ग ! केन अयं लिखितो लेखः ?

सिद्धा । [राज्ञमुत्तरमप्यवलोक्य तूष्णीमपश्येमुखः तिष्ठति] ।

भाग् । अलं पुनः आत्मानं ताडयित्वा, (घ) कथय ।

सिद्धा । अज्ज ! सअड्ढासेण । *

राज् । कुमार ! यदि शकटदासेन लिखितः, तर्हि मया
एव लिखितः । (ङ)

नञ् । विजये ! शकटदासं द्रष्टुम् इच्छामि ।

* आद्य ! शकटदासेन ।

(ङ) प्राप्तमात्—अतिविश्रमात् ।

(क) अयं—लेखः सिद्धायको वा ।

(ख) “कुतो वाचिकम् ? कस्य वाचिकम् ? लेख एव अस्मदीयो न भवति”
एवमपि पाठो दृश्यते ।

(ग) कपटमुद्रा—कृत्रिममुद्राम् । उत्पादयितुं—निर्मातुम् [“शकटव—”
(शृङ्गार ५०) इत्यादिना शकटानूपपदे तमुन्] ।

(घ) ताडयित्वा—[“तड् आचाते” इति स्थाण्विज्जनात् चौरादिकात् तड्-
चातोः “इतुमति च” (शृङ्गार ५०) इति इतो चित्त्वा “अलं-खल्लोः प्रतिशेषयोः
प्राचा क्ता” (शृङ्गार ५०) इति अलं-योगे क्ता] यदि न वादिष्यसि तदा पुन-
स्ताडितो भविष्यतीत्यर्थः ।

(ङ) शकटदासः सर्वथा न लेखयतीति तस्मिन् विस्मयादेवमुक्तिः ।

प्रतो । ॐ कुमालो आणवेदि । *

भाग । [स्वगतम्] । न खलु अनिश्चितार्थम् आर्य्येचाणक्य-
प्रणिधयोऽभिधास्यन्ति । आगत्य शकटदासो वा “सोऽयं लेखः”
इति प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृत्तं (च) प्रकाशयेत् ; एवं सति
सन्दिहानो मलयकेतुः अस्मिन् प्रयोगे स्मृधादरो भवेत् ।
[प्रकाशम्] । कुमार ! न कदाचिदपि शकटदासोऽमात्य-
राक्षसस्य अग्रतो “मया लिखितः” इति प्रतिपत्त्यते ; (छ)
अतोऽन्यलिखितम् अस्य आनीयतां, यतो वर्णसंवाद एव एतत्
सर्वं विभावयिष्यति ।

मल । विजये ! एवं क्रियताम् ।

भाग । कुमार ! मुद्रामपि आनयतु इयम् (ज) ।

मल । लभ्यमपि आनीयताम् ।

प्रतो । ॐ कुमालो आणवेदि [इति निष्क्रम्य पुनः प्रतिश्रम्] ।
कुमाल ! इदं क्व तं सञ्जडासेण स्मृत्यलिखितं पत्तञ्च
मुद्रा च । †

* यत् कुमार, आशाप्रयात ।

† यत् कुमारः आशापयति । कुमार ! इदं खलु तत् शकटदासेन
स्मृत्यलिखित पत्रं, मुद्रा च ।

(च) पूर्ववृत्त—विज्ञापकद्वारेण मया लिखितमिदं पत्रमिति प्रथमाङ्के
दर्शितवृत्तात्मम् ।

(छ) आर्य्येचाणकेन केनचिद्व्यक्तिन विज्ञापकद्वारा शकटदासे वक्ष्यित्वा
तद्वक्त्रेण लिखितः स्रुथं लेखः स्यात्, अतः परं शकटदास इहानीतयेत् कुसुमपुरं
एवानेन विज्ञापकेन मङ्गलाङ्गितोऽयं लेख इति स्पष्टं वदेत्, ततः सर्वोऽप्ययं
आणक्यकूटनीतिप्रयोगः प्रकाशितः स्यादित्याशयेन प्रत्युत्पन्नमतिभागुरायणः शकट-
दासरागमनं परिचर्तुमाह, न कदाचिदिति ।—अमात्येन लिखितं स्मृतं पुनर्लिखितमपि
स्मृतिर्दाहभवाच्च वक्ष्यिष्यतीत्यर्थः ।

(ज) इहं—प्रतीकारो ।

मल । [उभयमपि नाञ्जन अवलोक्य] । आद्ये ! संवदान्त (भ)
अक्षराणि ।

राज । [स्मरन्] । संवदन्यक्षराणि, शकटदासस्तु मम
मित्रम् इति च विमं वदन्ति (अ) अक्षराणि, तत् किं शकट-
दासेन लिखितम् ?—

स्मृतं स्यात् पुत्रदाराणां विस्मृताः स्वामिभक्तयः ।

चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

अथवा, कः सन्देहः ?—

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी मिहार्थकस्तत्सुहृत्

तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं पत्रं प्रयोगाश्रयम् ।

सुव्यक्तं शकटेन भेटपटुना सन्धाय साङ्गं परैः

भर्तुः स्नेहपराङ्मुखेण कृपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥ १५ ॥

(भ) संवदान्त—तत्त्वता यानि, अनुरूपानि भवन्तीत्यर्थः ।

(अ) विमं वदन्ति—विदुष्यन्ते, शकटदासस्तु मित्रम् इत्ययमर्थो न सङ्गच्छते
इत्यर्थः ; तस्य मित्रत्वे संशयो जायते इति भावः ।

शकटदासेन मित्रेण मताऽपि यदि पत्रं लिखितं स्यात् तदा एवं स्यादिति सन्-
वदति, स्मृतांमति ।—चलेषु नश्वरेषु, अर्थेषु न तु अनपायिषु आवनश्वरेषु, यशःसु लुब्धेन
सता, शकटदासेन इति शेषः पुत्रदाराणाम् [“अनीगशं दयेशा कर्मणि” (१३।५२
पा०) इति कर्माद्यवृत्ति, सन्ध्याविवरणाय वा] स्मृतं स्मृतं कृतं, स्मृतं, स्वामिभक्तयः
विस्मृताः, स्मृः इति शेषः । स्वामिभक्तिं यशश्च लुपेत् नश्वरेष्वर्थेषु पुत्रदारादिषु
च लुब्धेन स्यादिति समुदितार्थः । [अत्र अप्रत्यक्षपूर्वकशाब्दव्यपेक्षरूपः पारसङ्गाऽङ्क-
हारः] । पठ्यावक्तं वक्तम् ॥ १४ ॥

शकटदासेन लिखितं न वेति पूर्वे संशयानोऽपि सम्प्रति तत्र सन्देहाभावमेव
समवेद्यते, मुद्रेति ।—मुद्रा तस्य शकटदासस्य, कराङ्गुलिप्रणयिनी कार्यायै सर्वदा
व्यवहारात् कार्याङ्गुलीनां विशेषपरिचिता इत्यर्थः । तस्मादपि एव आद्याः सर्वदाऽङ्क-
स्मानात् मान्यस्य तस्मात्सम्भव इति भावः, अयं मिहार्थकः तत्सुहृत् तस्य मित्रम्, अपर-
लेख्यसूचितम् अपरेण शकटदासस्यैव अन्येन, लेख्येन सूचितं संवादितं प्रयोगाश्रयं कृत-
प्रयोगविवरणम्, अभियोगसम्बद्धं वा, इदं पत्रं तस्यैव शकटदासस्यैव एवं हेतुसाक्ष्यत्वात्

नव । आर्य्य ! “सलङ्कारजयं श्रीमता यत् अनुप्रेषितं, तत्
उपगतम्” इति आर्य्येण यत्निश्चितं, तन्मध्यात् एकं किमिदम् ?
[निर्वण्यं चाक्षगतम्] । कथम् !! तातेन धृतपूर्वम् इदम् आभरणम् !!
[प्रकाशम्] । आर्य्य ! कुतोऽयमलङ्कारः ?

राज । वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः ।

नव । विजये ! अपि प्रत्यभिजानाति भवती भूषणमिदम् ?

प्रती । [निर्वण्यं सवाचम्] । कुमार ! क्वं ण पञ्चभि-
आणिस्सं ? इदं क्व सुगिहोदणामधेएण (ट) देएण पब्बदी-
सरेण धारिट्ठुब्बं । *

नव । [सवाचम्] । हा तात !—

एतानि तानि तव भूषणवज्रभस्य

गात्रोचितानि कुलभूषण ! भूषणानि ।

यैः शोभितोऽसि सुखचन्द्रकृतावभासो

नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥ १६ ॥

* कुमार ! कथं न प्रत्याभिजानाति ? इदं खलु सुगिहोतनामधेयेन देवेन
पर्वतेश्वरेण चारितपूर्वम् ।

प्राचार्थिना जीवनार्थिना, अत एव मरुः खेदपराशुखिबन्धनभक्तिशृङ्गेन, भेदपटुना
उपजापकुञ्जनेन, अकटेन परैः शत्रुभिः, सार्द्धं सङ्ग, सन्ध्याय निलिप्त्वा, सुष्यकं निश्चितं,
ऊपणं श्रुतम्, इतरजनसुखमिति यावत्, खेदितं व्यवसितम् । [अत्र पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः] । शार्दूलविकीर्णतं वचनम् ॥ १५ ॥

(ट) सुगिहोतनामधेयेन—प्रातःकारण्येन, (“स सुगिहोतनामा क्कान् यः
प्रातरनुकीर्य्यते” इत्यमरः) ।

परिचितभूषणदर्शनेन समुदोषितपिष्टकृतिः कुमारः खिद्यन्नाह, एतानीति ।—हे
कुलभूषण ! हे वंशालङ्कार ! भूषणवज्रभस्य अलङ्कारविशेषः, [वज्रभानि प्रियाणि
भूषणानि यस्य इति विग्रहे वज्रमशब्दः परनिपातः] तव गात्रोचितानि देहोप-
योगीनि, एतानि तानि पूर्वदृष्टानि, भूषणानि, यैः भूषणैः, नक्षत्रवान् तारकान्वितः,
शरत्समयप्रदोषः शारदीयनिशामुखनिव, सुखचन्द्रकृतावभासः मुखं चन्द्र इव

राच । [अगतम्] । कथम् !! पर्वतिश्च धृतपूर्वाणि इत्याह !!
[विचिन्त्य] । व्यक्तम्, एतान्यपि तेन चाणक्यप्रयुक्तेन बणिग्जनेन
अस्मासु विक्रीतानि ।

मन्त्र । आर्य्य ! तातेन धृतपूर्वाणाम् आभरणविशेषाणां
विशेषतः चन्द्रगुप्तहस्तगतानां बणिग्भ्यः क्रयात् अधिगम इति
न युज्यते ; अथवा युज्यते एव एतत्—

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतरधिकं लाभमिच्छतः ।

कल्पिता मूल्यमतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

राच । [आगतम्] । अहो ! सुस्निष्टः (ठ) अभूत् एष प्रयोगः ।

कृतः ?—

लेखोऽयं न ममेति नोत्तरमिदं मद्रा मदीया यतः

सौहार्दं शकटेन खण्डितमिति अद्भ्यसेतत् कथम् ? ।

तेन कृतः अवभासः दोषः यस्य तादृशः, तस्मात् शेषः शोभितोऽभि विराजितोऽभि,
प्राक् वर्तमानोऽभूः इत्यर्थः ; [“वर्तमाननामीप्य वर्तमानवद्वा” (३३।१३१ पा०)
इति भूतमानान्ये पाञ्चकी वक्तव्यप्रयोगः बाधु] । अन्यत्र—चन्द्रो कृतः अवभासः
प्रकाशो यस्येति विवक्षितः । [अत्र मुख-वन्द्याः मञ्जुवालङ्कारयोश्च परस्परं
सादृश्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः] । वसन्ततिथौ वसन्तम् ॥ १६ ॥

बणिग्जनानां तदलङ्कारजातानां कथाधिगमकायुक्तता प्रदर्श्य पुनः पञ्चान्तरेण
युक्तता प्रतिपादयच्छाह, चन्द्रगुप्तस्येति—क्रूरेण कृतज्ञेन भवता अधिकं लाभम्
इच्छतः कामयमानस्य, अधिकप्राप्ताश्रया इत्यर्थः, विक्रेतुश्चन्द्रगुप्तस्य तस्मै प्रदातु-
मिच्छति, एतेषां परिदृश्यमानानाम् आभरणानां वयम् अहमेवेत्यर्थः, [अत्र “अस्मादा
इथीय” (१।१।५५ पा०) इति एकत्वेऽपि बहुवचनम्] मूल्यं कल्पिताः मूल्यत्वेन
निर्दिष्टाः भवान् ; तथा च, पण्डाभरणं दत्त्वा भवतः सत्तायात् वयमेव चन्द्रगुप्तेन
क्रीताः अत्र एवास्य विक्रयचमूचितम् इति भावः । [अत्र चन्द्रगुप्तेन आभरणानि
दत्त्वा तन्मूल्यत्वेन वयं गृहीताः इति न्यूनाधिकेः विनिमयप्रतिपादनात् परिहृति-
रलङ्कारः] । पण्चावकां वसन्तम् ॥ १७ ॥

(ठ) सुस्निष्टः,—सुसम्बद्धः, सुनिपुणतया सुस्निष्ट इत्यर्थः ।

अयमकृतस्यापि लेखोऽकृतश्च घटनाविशेषप्रयोगेन दृढतया स्वकृतवत् प्रतीतेः स्वस्य

मौर्य्यं भूषणविक्रयं नरपती को नाम सम्भावयेत् ?

तस्मात् सम्प्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमत्रोत्तरम् ॥ १८ ॥

मल । एतत् आर्य्यं पृच्छामि ।

राक्ष । यः आर्य्यः तं पृच्छ ; वयम् इदानीम् अनार्य्याः (ङ)

संहृताः ।

मल ।—

मौर्य्योऽनौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो मित्रपुत्रस्तवाहं

दाता सोऽर्थस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वन्तु मह्यं ददासि ।

अत्र निश्चरतया तूष्णीभावाः एव श्रेयानिति आत्मानं बोधयन्नाह, लेख इति ।—
अयं वसन्तलेन दर्शितः, लेखः न मन इति इदम् इत्यम, उत्तरं न, युज्यते इति श्रेयः,
यतः अस्मात्, मुद्रा मदीया मदीयमुद्रया मुद्रितोऽयं लेख इत्यर्थः, अकटेन अकटदासेन,
बीडाटे मित्रत्व, खण्डितं भयम्, इति एतत् कथं श्रेयम् ? लोकेः इति श्रेयः अकट-
दासेन बीडाटे परित्यज्य इदं लिखितमिति ग्राम्य परिचारे उक्ते च; अदृश्यात् इत्यर्थः ;
को नाम नरपती राजनि, मौर्य्यं चन्द्रगुप्त, भूषणविक्रयम् अनङ्कारविक्रेतत्वं सम्भावयेत् ?
सञ्चिन्तयेत् ? न कोऽपि विशिसेत् इत्यर्थः ; तस्मात् अत्र विषये, सम्प्रतिपत्तिः
सम्प्रतिपद्यते सम्प्रत्यतेऽनयेति सम्प्रतिपत्तिर्भावेन, सम्प्रतिलक्षणत्वात् तस्याः, स्वीकारो
वा, उत्तरं वरं श्रेष्ठ, मनाक्षिप्तमित्यर्थः, ग्राम्य इतरजनोचितम् अपलापदपम,
उत्तरम् असुश्रुतमसङ्गतमुत्तरमिति यावत्, न, वरमित्यनुवक्तुः । [अत्र मौर्य्यं
भूषणविक्रेतृत्वञ्च असम्भवत्वे नरपतित्वञ्च हेतुविधया उपस्थाप्यात् काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः] । आर्दूलविक्रीडितं वक्तुम् ॥ १८ ॥

(ङ) अनार्य्या इति ।—अकर्त्तव्यकरणात् प्रकृताचारपरिभ्रंशात् आर्य्यत्वनाशः,
तेन अनार्य्यत्वम् । आर्य्यलक्षणं यथा—“कर्त्तव्यमाचरन् आर्य्यम् अकर्त्तव्यमना-
चरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः ॥” इति ।

तत्र मित्रपुत्रस्यापि मे सर्वथा त्वम्यतानुसारित्वेन तदीयभुल्लङ्घ्याच्चुल्लेऽपि
किमुद्दिश्य मौर्य्यमाश्रयतीति पृच्छन्नाह, मौर्य्य इति ।—असौ मौर्य्यः चन्द्रगुप्तः, तत्र
स्वामिपुत्रः स्वामिनी नन्दस्य, पुत्र, असवर्त्तया स्त्रियामुत्पादिनस्तनयः, अहं तत्र
परिचरणपरोः सेवरातः, मित्रपुत्र, मित्रस्य पर्वतेश्वरस्य, पुत्रः ; मित्रपुत्रत्वेऽपि अननु-
कूलत्वे देवभागनतेत्याशङ्क्य परिचरणपरो इति विशेषणम् ; स मौर्य्यः, तुभ्यम् अयं

टास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते स्वाभ्युत्थम्,
स्वार्थं कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्थं करोति ? ॥१८॥

राजः । कुमार ! एवम् अभियुक्तव्याहारिणा भवता एव
मे निर्णयो दत्तः ; कुतः ?—[“मोक्षोऽसौ स्वामिपुत्रः” इति युष्मदकादौ-
र्व्यत्ययेन पठति] । (८)

मन्त्र । [लेखमन्त्रद्वयव्याख्यास्य विनिर्दिष्टम्] । इदमिदानीं किम् ? (११)

वेतनरूपस्य धनस्य, दाता, अनुगतः अनुगामी, मम अधीनोऽपि इत्यर्थः, त्वं तु त्वं
पुनः, मन्त्रं स्वमतं व्याभिप्रायानुरूपम्, अथ मन्त्रणं वेति शेषः ददामि सचिवपद-
मधिकदोऽपि त्व राज्ञेयं माननशास्तीत्यर्थः । मन्त्र भोः । तत्र मोक्षे, ते तव, सचिवपदं
मन्त्रिपदं, सत्कारपूर्वं मन्त्रानुपूर्वम्, अधीति शेषः, टास्यं दासत्वमात्रं, पराधीनत्वात् ;
अत्र मयि तु, ते स्वाभ्युत्थं स्वाधीनत्वात् प्रभुत्वमिव, अतः कस्मिन् पुनः अधिकतरे
इतोऽप्यधिके, स्वार्थं स्वाभिलषिते विषये, समीहा इच्छा, त्वाम अनार्थम् अनाधुन,
अनार्थ्यवरितं वा, करोति ? एवं मोक्ष्यसेवामोऽप्यतिशयिते मयि तव स्वातन्त्र्ये स्थिते
इतोऽप्यधिकतरं कं स्वाशंसवत्त्वैवमनार्थो जातोऽमोक्ष्यः । तथा च, अधिक-
लाभाशयेव नृणामकार्यप्रवृत्तिर्भवेत्, परम उभयपक्षयोर्मध्ये मन्त्रणाशये एव तव
अधिकतराधीनमिदं ; तत् कथं मां विहाय विरुद्धपक्षमाश्रयसीति निष्ठुर उपालम्भः ।
सुगंधरा उत्तम ॥ १८ ॥

(८) अभियुक्तेति ।—अभियुक्तं—दीक्षितेन शङ्कितं, व्याहरति—वदतीति
तद्योक्तेन, दीक्षी अहमिति वादिना इत्यर्थः, [“अभियुक्तव्याहारिणा” इति पाठे—
अभियुक्तेन—दीक्षाप्यदतया शङ्कितेन, मया सङ्गं व्यवहारिणा—शब्दप्रयोगकारिणा,
अकार्यकरप्रत्यकारिणेति यावत्] भवता एव निर्णयः,—अभियोगशुद्धये निर्णायक-
मुत्तरम् । दत्तः,—दातुमुपदिष्टः इत्यर्थः । कथं तस्य निर्णायकत्वम् ? इत्यन्वासेप-
पूर्वकं तस्यैव वाक्यस्य निर्णायकत्वं दर्शयन् तदेव पदं युष्मदकादौर्व्यत्ययेन पठन्,
तदेव अभियोगशुद्धये निर्णायकमुक्तं मम इति कथयति, कुत इति । तथा हि—

मोक्षोऽसौ स्वामिपुत्रः परिचरन्परो मित्रपुत्रो मम त्वं

दाता सोऽर्थस्य मन्त्रं स्वमतमनुगतोऽहं तु त्वयि ददामि ।

टास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र मे स्वाभ्युत्थम्

स्वार्थं कस्मिन् समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्थं करोति ? ॥ इति ।

(११) अयं कथं दोषः ? इति अधिष्ठीपः ।

राज । [सवाचम्] । विधेर्विलम्बितमिटं, कुतः ?—

भृत्यत्वे परिभावधामनि मति स्नेहात् प्रभृतां मतां

पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियो येषामभिन्ना वयम् ।

ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभृतः पापेन येन क्षताः

तस्येदं विपुलं विधेर्विलम्बितं पुंसां प्रयत्नच्छिदः ॥ २० ॥

मल । [मकीर्षम्] । कथम् अद्यापि निष्कूशते, विधेर्विलम्बित-

मिटम् ॥ न ममेति ? अनर्थम् ।—

कन्यां तौत्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतघ्न ! त्वया

विस्रम्भप्रवणस्तदा मम पिता नीतः कथाशेषताम् ।

सवाचोपसमाधीपणेनाज्ञतमहदय विप्लववत्पुरुषकारः प्रभुस्नेहस्वरूपः सर्व-
देवमेव एतेषामभिभाव्यापाराणां देवतया निर्दिष्टप्रयोजनं भृत्यत्वे इति ।—
परिभावधामनि परिभावस्य निरुत्कारस्य, धामनि चाप्यदे, परिभावके इत्यर्थः, भृत्यत्वे
दामत्वे, अस्याकमिति भावः मति विद्यमानेऽपि, कृतधियः कृतबुद्धयः, कृतोपकार-
णकार इत्यर्थः, वयं कृतवेदिनाम् उपकाराभिज्ञाना, मतां माधुषीयानां, येषां
प्रभृतां मन्दानामित्यर्थः, स्नेहान् स्नेहम्, पुत्रेभ्यः अभिन्नाः पुत्रनिर्विशेषाः, पुत्रतुल्य-
स्नेहभाजनान् आस्य रति शेषः, लोकस्य परीक्षकाः सदमन्त्रविशेषिनः, ते प्रसिद्धाः,
क्षितिभृतः राजानः नृपा इत्यर्थः, पापेन दृष्टेन, [पापं विद्यते यस्य स पापः तेन,
पापशब्दात् अत्यर्थं अर्थ-सादित्वात् अच्] येन विक्षिन्ना, क्षताः स्य नीताः, पुंसां
पुरुषाणां, प्रयत्नच्छिदः पुरुषकारघातिनः, तस्य विधेः देवस्य, इदं विपुलं सुमहत्,
विलम्बितं खलितं, न चाप्यत्यस्य इत्यर्थः, तथा च, यथा मन्दादयोऽपि भाग्यमेव
कृताकृत्याऽहमपि तेनैव अमृतदोषान्पदं कृतः इति भावः । [अथ सन्त्याना
पुत्रभिरन्त्रेऽपि तदभिज्ञत्वाध्यायोपादतिशयोक्तिरुत्तरम्] । शार्दूलविकीकृतं
रत्नम् ॥ २० ॥

देवर्विलम्बितमिति राजकोक्तं सवा मन्त्रमानः तत्प्रतिवाक्यस्य सञ्ज्ञातकोपः तस्य
कृतज्ञता दर्शयन्नाह, कस्यामिति ।—कृतघ्न ! रे अकृतघ्न ! कृतोपकारविचारिन् !
वा, त्वया तौत्रविषप्रयोगविषमां तौत्रस्य तौत्रस्य, विषस्य कृताकृतस्य इव, प्रयोगो
यस्याः ताम्, क्षतः एव विषमा घोरा, यत्कस्याप्यभोगे हि पीरविषसेवनवत् भ्रष्टमिति
प्राचविनाशः तादृशीति ५००, कस्या कृत्वा सन्त्याय, अन्विष्य कृतविदानीय च तथा

सम्प्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपोः

प्रारब्धाः प्रणथाय मांसवटहो । विक्रेतुमेते वशम् ॥ २१ ॥

राक्ष । [स्तनगतम्] । अयम् अपरो गण्डस्थोपरि विस्फोटः । (त)

[प्रकाशं कर्णौ पिचाप] । शान्तं पापं, शान्तं पापम् । नाहं विव-
कन्याम् आरोपितवान् । अपापोऽहं पर्वतेश्वरे ।

मन्त्र । केन तर्हि व्यापादितः तातः ?

राक्ष । देवमत्र प्रष्टव्यम् । (थ)

मन्त्र । [सर्वाधनम्] । देवमत्र प्रष्टव्यं, न क्षपणको जीवसिद्धिः !!

राक्ष । [स्तनगतम्] । कथम् !! जीवसिद्धिरपि चाणक्य-
प्रणिधिः !! हन्त ! हृदयमपि मे रिपुभिः स्वीकृतम् ।

मन्त्र । [सर्वाधनम्] । भासुरक ! आन्नाप्यतां शिखरसेनः सेना-
पतिः, “ये एतेन राक्षसेन सह सौहार्दमुत्पाद्य अस्मच्छरीराभि-

सह मिलनं सन्पाद्य इत्यर्थः, तदा विश्वामित्रः त्वयि सुविश्रुताः, मम पिता
पर्वतेश्वरः, कक्षाशेषता वाक्यमात्रेण शिष्टत्वं, नीतः प्रापितः, निहत इत्यर्थः ; सम्प्रति
इदानीं, भवता त्वया, रिपोः शत्रोः अट्टगुप्तस्य, मन्त्राधिकारे मान्यपटे, आहितगौरवेण
प्राप्तमन्त्रानेन, धृताभिन्नावेच वा सता, प्रणथाय तत्प्रोत्पद्यन्तित्यर्थः, [अत्र
“किवाधोपपद्यन् च” (२।३।१४ पा०) इति चतुर्थी] एते त्वा प्रति अतिविश्रुताः,
यद्यं मानवत् कन्यनिव, विक्रतं प्रारब्धाः ; अहो ! इत्याद्यर्थः । “इदानीमपि राक्षसेन
अनेकाकार्यकुशलेन क्षमपि तादृशमारभ्यते” इति पूर्वे जीवसिद्धिना उपचितस्य
विश्वामित्रस्य अयमुद्धार इति बोध्यम् । [अत्र “मानवत्” इति इदमर्थकं वच्छब्देन
साम्यव्यवहारात् प्रीतो, तीव्रविषप्रयोगविषमाम् इति इवचोपेन सादृश्यप्रतीतेर्लुप्तं च
उपमाऽप्युद्धारः] । आर्तकविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(त) गण्डस्थ—स्फोटकस्य, स्तनी दुःखदायकस्येत्यर्थः । [उपरिब्रह्मबोधने
“वच्छ्रुतसर्वप्रत्ययेन” (२।३।३० पा०) इति वचनम्] । विस्फोटकः—दुःखान्तरदायकः
प्रवृत्तिः ; अयं पर्वतेश्वरवधामिनीगदपः अपरः शीघ्रः इति आशयः ।

(थ) देवमिति ।—[चाणक्यस्य नाम अट्टहोता देवमिति वदता स्वस्य पर-
दोषानाविष्काररूपं मनस्विलं सूचितम्] ।

द्रोहेण (द) चन्द्रगुप्तम् आराधयितुकामाः पञ्च राजानः ; तद्व्यथा,
कीलूतः (ध) चित्रवर्मा, मलयनरपतिः सिंहनाटः, काश्मीरः
पुष्काक्षः, मिथुराज सुषेणः, पारसीकाधिराजोमेघाक्ष इति,
तत्र तेषां मध्ये ये त्रयः प्रधानतमाः प्रथमा मदीयां भूमिं
कामयन्ते, ते गम्भीरश्वभ्रम (न) उपनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम्,
इतरौ तु द्वौ हस्तिवनकामौ हस्तिनैव घात्येताम्” इति ।

पुरुषः । जं कुमालो आणवेदि । * [इति निष्क्रान्तः] ।

मल । [वकीरधन] । राक्षस ! राक्षस ! नाहं विस्रम्भघाती
राक्षसः, मलयकेतुः खलु अहं, तत् गच्छ, समाश्रीयतां
सर्वात्मना चन्द्रगुप्त इति—

विष्णुगुप्तश्च मीर्यश्च सममप्यागतौ त्वया ।

उन्मूलयितुमीशोऽहं त्रिवर्गामिव दुर्नयः ॥ २२ ॥

* यत् कुमार आज्ञापयति ।

(द) अन्धकरोरम् आसदह इति व्यासवाक्य [“कषट्करोरुपसृष्टयोः कर्म”
(१।४।३८ पा०) इति सम्प्रदानस्य कर्मता, ततः “कर्तृकर्मणोः कति” (१।२।६५
पा०) इति कृदयोगात् कर्मणि षष्ठौ कृत्वा कारकषष्ठ्या सङ्घ समासनिवेधान्
सुख्यस्वविषयथा षष्ठौसमासः कार्यः] ।

(ध) कुलूतानां जनपदानां राजा कीलूतः, [“अद्वियसमानशब्दाज्जनपदानस्य
राजस्यपत्यवत” (वा०) इति अज्-प्रत्ययः] ।

(न) गम्भीरश्वभ्रम—आतनमोरगरम् ।

राक्षसापगमिनापि सर्वथा स्वस्य परपरिभयसामर्थ्ये प्रकटयितुमाह, विष्णुगुप्त-
मिति ।—दुर्नयः दुर्नीतिः, असटापरकमित्यर्थः, त्रिवर्गे त्रयाणां अद्यादीनां,
अर्नाथेकानानां वा, वर्गः समुदायः तमिव, (“अथः व्याजश्च हृदिस्य त्रिवर्गे
नीतिवेदिमान” इति “त्रिवर्गे अनेकानार्थेष्वर्तुर्गैः समोच्चकैः” इति वा अनयोक्ते)
अहं त्वया समं सङ्घ, आगतौ विष्णुगुप्तं आचक्यं, मीर्यं चन्द्रगुप्तश्च, उन्मूलयितुं समुलं
नाशयितुम्, ईशः जनपदः, अस्मीति शेषः । [अत्र दुर्-दृष्टेन स्वस्य त्रिवर्गेण आचक्य-
चन्द्रगुप्त-राक्षसानाम् उन्मूलयितुंमूलकत्वरूपसाम्यकत्वनात् उपनाऽनङ्कारः, तेन च
मलयकेतोः दुर्नीतिपरत्वं व्यज्यते] । अशुष्टु पङ्क्तयः ॥ २२ ॥

भाग । कुमार ! कृतं कालहरणेन ; शीघ्रमेव कुसुम-
पुरोपगोषाय प्रतिष्ठाप्यन्ताम अस्मद्वलानि—

गौडीनां लोभधूलीपरिमलबदलान् धूस्रयन्तः कपोलान्
क्लिश्यन्तः कृषिमानं भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।

पांशुव्यूहा बलानां तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभाः

शत्रूणामुत्तमाङ्गे गजमदसलिलाच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥ २३ ॥

[इति सपरिजनो निर्गतो मलयकेतुः] ।

राज । [सावेगम्] । हा धिक् कष्टम् ॥ तेषां हताः तप-
स्विनः चित्रवर्मादयः ॥ तत् कथं सुहृन्नाशाय राज्ञसः चेष्टते, न
रिपुविनाशाय ? तत् किमिदानीं करवाणि मन्दभाग्यः ॥—

किं गच्छामि तपोवनम् ? न तपसा शान्तिं सवेरं मनः,

किं भर्तृननुग्रामि ? जीवति रिपौ स्त्रीणामियं योग्यता ।

सम्पत्तिं प्राप्तावसरः स्वयत्तवलङ्घनमेव भटभट्टादभिर्निघादयितुं त्वरयति, गौडी-
नामिति ।—कलानाम् अस्मत्केनानां, तुरगखुरपुटचोदलव्यात्मलाभाः तुरगानाम्
लज्जानां, खुरपटैः खुरममृष्टैः, यः खोटः चूर्णनं, तेन लज्जः प्राप्तः, आत्मलाभः स्वीकृतिः
यैः तादृशाः, पांशुव्यूहाः राज्ञसङ्घाः, गौडीनां गौडदेशनिवासिभिराणां नाशोणा,
लोभधूलीपरिमलबदलान् लोभलज्ज इत्यविशेषप्राप्त्यर्थं, धूलौ पराजः, तस्य परिमलः
क्लेशजनितो गन्धविशेषः, तेन बदलान् सान्दान्, पूर्णानित्यर्थः, [गौडस्थितः कपोलान्
लोभरजोभिरलज्जुवेत्त इत्यतस्तेषां तत्परिमलबदलत्वमित्यवधारणम् । “बदलान्” इति
पाठे—शत्रूणां, लभशरीरेव शत्रूणां] कपोलान् धूस्रयन्तः धूस्रवर्णान् कुर्वन्तः, तासामेव
भ्रमरकुलरुचः भ्रमरकुलकान्तः, कृषिमानस्येत्यर्थः, कुञ्चितस्य भक्तिभूतः, अलकस्य
चूर्णकुललज्जः, [कालाव्यायामेकवचनम्] कृषिमानं कृषत्, क्लिश्यन्तः अपनयन्तः,
तथा गजमदसलिलाच्छिन्नमूलाः गजानां मदः एव सलिलानि तेः क्लिष्टं मूलं शेषं
तादृशाः सन्तः, शत्रूणां अपवृत्तान्, उत्तमाङ्गे शिरसि, पतन्तु । [अथ कपोलादीनां
स्वगुणधारावच्छादिपारिभाषिकं पाशुसन्ध्याधूस्रत्वयङ्गकथनं तदुपलक्षणम्, अथ
स्त्रीणां भ्रमरकुलरुचः इत्युपमया च सङ्कीर्णः] । सप्तपदा इति ॥ २३ ॥

सप्तपदा मलयकेतोरेतादृशमप्राप्तावधेयं भावान्तरमवगम्य स्वकृतस्य भूतपुरुष-
कारणं व्यथिता विभ्रान्त्यं न तदपरा विद्वद्भयः किं-कर्षणान्मूढवृद्धमनसि बहुधा

किंवा खड्गमखः पताम्यारबले ? नेदं न युक्त भवेत्
चेतश्चन्दनदासमीचरभसं कस्य्यात् कृतघ्नं न चेत् ॥ २४ ॥

[इति निष्क्रान्ताः चर्ये] ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

सङ्कल्पते, किं गच्छामोति ।—किं तपावनं तपस्यार्थमरय्य, गच्छामि ? न युक्तं तदित्याह, नेति ।—सर्वेणं शत्रुतावाचनसमाकुलं, मनः तपसा न शस्येत् न शान्तिं गच्छेत् । भर्तुन् स्वामिनः, परलोचयतानित्यर्थः, किम् अनुवादिन ? अनुसरानि ? मित्यर्थः, रिपौ ब्रवी, जीवति विद्यमाने सति, इयं स्त्रीया धीम्यता चक्षुवनायः, न पुरुषाणां, वेरनिर्व्यातनमक्रुत्वा स्त्रीवदनुसरणयुक्तमिति भावः । किंवा अथवा, खड्गमखः अनिनावसुहायः सन्, अरिवत् शत्रुसेनाच्छूरे, पतानि ? इदं शत्रुसेनसम्यं पतनं, युक्तं न भवेत् इति न, अपि तु युक्तमेव भवेत्, चेत् यदि, चन्दनदासमीचरभसं चन्दनदासख तन्नामकमुद्धवचित्रः, मोक्षे बन्धनागाराह विमोचने, रभसं सर्वेणं, व्यग्रमित्यर्थः, अत एव कृतघ्नं स्वामिकतोपकारविचारकं, चेत्ः मनः मनः, न कस्य्यात्, मानिति शेषः । पराकृतपक्षे चन्दनदासविषये खल्व् कृतघ्नतादोषः अपरिहायः खादिति अजाय्यमतेनापि चन्दनदासमीचनमेव अवश्वर्णमिति तत्रैव व्रथतिथ्ये इति भावः । [“नेदं न युक्तम्” इत्यत्र “नेतश्च युक्तम्” इति पाठे—एतच्च अरिवले पतनं, न युक्तं भवेत्, यतः चन्दनदासमीचरभसं चन्दनदासख परमोपकारिणः मोक्षो न भवेदिति व्यर्थं, चेत्ः कस्य्यात् आरबले पतनात् ना राहुं प्रवर्त्तेत्यर्थः, न चेत् न कस्य्यात् यदि, कृतघ्नम् अक्रुत्वा, भवेदिति शेषः इति समुदितार्थः । [अथ चेतसः चन्दनदासमीचरभसत्वं शत्रुमुद्धापतने आरवम् इति छेदोः वाक्याश्रयतया काव्यलिङ्गमवधारः] । शार्दूलविमोहितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

इत्यश्वमेधायाटवीसचरचपञ्चानन-कुलपतिवत्स-“हि, ए” इत्युपज्ञानक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्याभार मद्राचाय्यावरचिताया, तदात्मनाम्नां

श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-श्रीमद्विद्यबोधधारावाराभा

प्रतिवर्त्तित-परिवर्द्धितायां सुखवाचिनी-

समाख्यायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां

पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चण्डकूतः सङ्घर्षः विहायकः ।]

विहा । जअदि जलदणीलो केसवो केमिघाटी

जअदि सुजणदिट्ठीचंदमा चंदउत्तो ।

जअदि जअणसज्जं जा अकाऊ अ सेसं,

पडिहदपडिपक्खा अज्जचाणक्कणीटी * ॥ १ ॥

* जयति जलदनीलः केशवः कैशघाती,

जयति सुजनदृष्टचन्द्रमाचन्द्रगुप्तः ।

जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सैन्यं

प्रतिहतप्रतिपक्षा आर्यचाणक्यनीतिः ॥

इत्थं सलयकेतुर्नियतकूपम अवान्तरकाव्यनिर्दण्डं कृतम् । अतः परं राक्षस-
सङ्घकूपप्रधानकाव्यनिर्वाहार्थं चन्द्रगुप्तलोच्यैयकूपस्य महाफलस्य च सिद्धार्थं
अष्ट-सप्तमाहो आरभ्यते । तत्र तावत् कृतकाव्यतया चन्द्रगुप्तेन भुवणादिना
अलङ्कृतेन विहारिकेन इष्टदेवता-राज-चाणक्यनीतीनां जय सङ्घोष्यते, जयतीति ।—
जलं ददाति इति जलदः मेघः, [जलोपपदान् ददाते: "आतोऽनुपसर्गे कः"
(३.२.३ पा०) इति कः] तद्वनीलः सजलजलदजालश्यामस इत्यर्थः, कैशिनम्
असुरविशेषं, इतवानिति कैशघाती, ["कर्मणि ङनः" (३.२.८६ पा० इति णिनिः)
केशवः विष्णुः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । तथा सुजनानां दृष्टः चन्द्रमाः चन्द्र-
स्वरूपः, तादृशस्त्रिगुणत्वादिति भावः, चन्द्रगुप्तः अक्षरप्रपतिः, जयति । तथा या सैन्यं
जयति अनेन इति जयनं युद्धादि, [करणे ल्युट्] तदर्थं सज्जा वेशः यस्य तत्
तथाभूतम्, अकृत्वा च पवार्ये, सैन्यादिना एव यत् आर्ये तत् सर्वं स्वयमेव कृत्वा
इत्यर्थः, प्रतिहतः विनाशितः, प्रतिपक्षः शत्रुपक्षः यथा एवंविधा, आर्यस्य चाणक्यस्य
नीतिः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ; सेनासम्राट्पुत्रादिकननपेत्येव नीत्या सर्वं
राजकार्यं चाणक्यः साधितवानित्यर्थः । [अत्र विपक्षपरानयहेतुभूतं सैन्यादिसाधन-
मन्तरेणापि चाणक्यनीतिः प्रतिपक्षविदासनकूपकाव्यस्यादनात् विभावनाऽलङ्कारः,
स च "जलदनीलः" इत्यंशे उपनया, "सुजनदृष्टचन्द्रमाः" इत्यंशगतकूपकेश च

ता जाव विरस्स कालस्स पियवयस्सं सुसिद्धयञ्चं (क)
पेक्खामि । [परिकल्प्य चवचोक्त्वा च] । अञ्चं उण पियवयस्सञ्चो
सुसिद्धयञ्चो इदो ज्जेव आगच्छदि ; ता जाव उवसप्पामि । *

[ततः प्राविशति सुसिद्धाद्यकः] ।

सुसिद्धा ।

संतावेता आवापेसुं मञ्जुमवेसुं रुञ्जावेता ।

हिअअच्छिआ अवि विडवा विरहे मित्ताणं दुम्भणाञ्चंते ॥ २ ॥

सुदं अ मए जधा मलअकेदुकडआदो पियवयस्सञ्चो सिद्ध-
यञ्चो आअदो त्ति । ता जाव णं अस्सेसामि । [परिकल्प्य उपसस्य च] ।
एमो सिद्धयञ्चो । †

* तत् यावत् विरस्य कालस्य प्रियवयस्यं सुसिद्धाद्यं पश्यामि । अथ पुनः
प्रियवयस्यः सुसिद्धाद्यं इत एवागच्छति ; तत् यावदुपसपामि ।

† सन्तापयन्तः आपानेषु मञ्जुमवेषु रुञ्जायन्तः ।

हृदयस्थिता अपि विभवा विरहे मित्राणां दुर्मनायन्ते ॥

श्रुतञ्च मया यथा मलयकेतुकटकात् प्रियवयस्यः सिद्धाद्यं आगत इति । तत्
यावदङ्गमन्विष्यामि । एषः सिद्धाद्यकः ।

अनुप्राणितः, एवञ्च विभावयया नीतैरनितरसाधारणं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु-
ध्वनिः । जयति इत्यस्य विः प्रयोगादनवोक्ततादीपञ्च । आलिनी व्रतम् ॥१॥

(क) कृचित् पुस्तके “सुसिद्धाद्यकम्” इत्यत्र “समिद्धाद्यकम्” इति, तथा
पाठान्तरैषु सर्वेणैव सुसिद्धाद्यकस्थाने समिद्धाद्यञ्च इति पाठान्तरं दृश्यते ।

प्रियवयस्यस्य सिद्धाद्यकस्य सुचिरविरहेण कातरः सुहृद्विरहदुःखं वर्णयन्नाह,
सन्तापयन्त इति ।—मित्राणां सुहृदो, विरहे अदमने सति, विभवाः सर्वा अपि सन्पदः
इत्यर्थः, हृदयस्थिता अपि अतिप्रयत्नेन यन्तःकरणयता अपीत्यर्थः, (सतततद्विषयक-
भावयया बहिःस्थितेऽपि विभवानां हृदयस्थितत्वं बोध्यम्) आपानेषु पानगाष्ठेषु,
सन्तापयन्तः पाने सुहृत्सङ्घयोगाभावेन अदमिकरतया अत्यन्तं दुःखं जनयन्तः, तथा
मञ्जुमवेषु अन्येषु अत्यान्तजनकन्यापारेषु, रुञ्जायन्तः पीडयन्तः, सन्तः, दुर्मनायन्ते
दुर्मनसः कुर्वन्ति । [“कर्तुः क्वङ् सञ्चोपस” (१।१।११ पा०) इति क्वङ्कृतः
प्रादो विवक्षितः] आप्या व्रतम् ॥ ३ ॥

सिद्धा । [विलोक्य] । कथम् ॥ इदो ज्जेव पियवअस्सओ सुसिद्धत्यओ ॥ [उपगम्य] । अबि सुहं पियवअस्सस्स ? *

[उभौ अन्योन्यम् आलिङ्गतः] ।

सुसिद्धा । अहं (ख) वपस्स ! कुदो मे सुहं ॥ जस्स तुमं चिर-
आलप्यवासपच्चागदोवि अभाणिअ बुत्तंतं अस्सदो गदोसि ?
त्ति । †

सिद्धा । प्पमीटदु प्पमीटदु पियवअस्सो । अहं क्वु टिट्ठमेत्तो
ज्जेब्ब अज्जवाणक्केण आणत्तो, जधा—“सिद्धत्यअ ! गच्छ, एदं
पियअं बुत्तंतं पियअदंसणस्स देअस्स चंदसिरिणो णिवेदेहि” त्ति ।
तदो तस्स तं णिवेदिअ एब्बं अणुभूतपात्थिवप्पसादो अहं
पियवअस्स प्पेक्खिदं तुह गीहं चलिदोहि । ‡

सुसिद्धा । वअस्स ! जटि मए एदं सुणिदब्बं भोटि, ता
मंपि सुणावेहि, किं तं पियअं पियअदंसणस्स चंदसिरिणो
णिवेदिदं त्ति ? §

सिद्धा । पियवअस्स ! तुह वि किं असुणिदब्बं अत्थि ?
ता णिमामेहि, अत्थि दाव अज्जवाणक्कणोटिमोहिद-

* अथन ॥ इत एव प्रियवयस्यः सुसिद्धायेकः ॥ अपि सुहं प्रियवयस्यस्य ?

† अहं वयस्य ! कुतो मे सुखम् ॥ यस्य त्वं चिरकालप्रवासप्रत्यागतोऽपि
अज्ञापयित्वा वृत्तान्तम् अन्यतो गतोऽसि ? इति ।

‡ प्रमीटतु प्रमीटतु प्रियवयस्यः । अहं खलु दृष्टमात्र एव आर्यवाणक्येन
आश्रितः, यथा—“सिद्धायेक ! गच्छ, इमं प्रियं वृत्तान्तं प्रियदर्शनस्य देवस्य अन्तर्प्रियः
निवेदय” इति । ततस्तस्य तन्निवेद्य एवमनुभूतपार्थिकप्रसादोऽहं प्रियवयस्य प्रेक्षितं
तव गीहं चालितोऽस्मि ।

§ वयस्य ! यदि नयेदं श्रोतव्यं भवति, तन्मामपि श्रावय, किं तत् प्रियं
प्रियदर्शनस्य अन्तर्प्रियः निवेदितमिति ।

॥ प्रियवयस्य ! तथापि किमश्रोतव्यमस्ति ? तन्निश्चयम्, अस्ति तावत् आर्य-

(ख) अहं इत्यर्थं खेदः ।

मादणा मलभकेदुहटएण गिराकरिअ लक्खसं हटा चित्त-
वन्मप्पमुहा प्पहाणा पंच पात्थिवा । ततो असमिक्खकारी
एसो दुराआरो त्ति कदुअ उज्झिअ मलभकेदुकडअभूमिं
णिअभूमिकुमलदाए भअविलोलसेसतणूकदपरिवारेसु (ग)
मक्कं सकं विसअं अभिप्पात्यदेसु पात्थिवेसु भट्टभट-पुण्ड-
हिंगुरात-बलउत्त-राअसेण-भागुराअण-रोहिदक्ख-विजअवन्म-
प्पमुहेहिं संजमिदो मलभकेदू । १

सविद्या । वषस्स ! भट्टभटप्पमुहा किल देअस्स चंद-
सिरिणो अवरत्ता मलभकेदुं समास्सिदा त्ति लोए मंतो-
अटि ; ता किं णिमित्तं एदं कुक्काविणाडअस्स विअ अस्सं मुहे
अस्सं णिव्वहणे (घ) त्ति ? *

आणक्यनोतिनोहितमतिना मलयकेतुहटकेन गिराकृत्य राजसं हटाशिववर्मप्रमुखाः
प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोऽसमोत्थकारी पञ्च दुराचार इति कृत्वा उज्झिता
मलभकेतुकटभूमिं निजभूमिकुशलतया भयविलोलसेव्यतनूकतपरिवारेषु अक्षं
स्वकं विषयमभिप्रक्षितेषु पार्थिवेषु भट्टभट-पुण्ड-हिंगुरात-बलगुप्त-राजसेन-
भागुरायण-रोहिताक्ष-विजयवर्मप्रमुखैः संजमितो मलयकेतुः ।

* वयस्य ! भट्टभटप्रमुखाः किल देवस्य चन्द्रशिवः अपरत्ता मलयकेतुं समा-
श्रिता इति लोके मन्त्र्यते ; तत् किं निमित्तमेतत् कुक्काविणाटस्यैव अन्त्यत् मुखे
अन्त्यत् निर्वहणे इति ?

(ग) मलयकेतुकटभूमिं—मलयकेतोः सैन्यसन्निवेशप्रदेशम् । निजभूमिकुशल-
तया—निजराज्यस्य गिरापचासम्पादनार्थम् । भयविलोलसेव्यतनूकतपरिवारेषु—भयेन
विहीनानि—अस्त्राणि, सेनानि भयविलोलसेव्यानि, तेः तनूकताः,—अस्त्रीकृताः,
परिवाराः येषां तेषु भयवद्गुताधिकभागेषु इत्यर्थः ।

(घ) चन्द्रशिवः,—चन्द्रगुप्तस्य, चन्द्रगुप्ते इत्यर्थः, [शिवे षष्ठौ] । अपरत्ताः,—
विरत्ताः । मुखे—मुखसन्धौ, प्रारम्भे इत्यर्थः । निर्वहणे—उपसंहारे । उपक्रमोप-
संहारयोः परस्परमेकव्यपता नाटके भाव्या, कुक्काविकृतनाटके यथा तद्वैपरीत्यं दृश्यते
अत्रापि तद्वत् वैपरीत्यं लक्ष्यमिति प्रत्याशः ।

विहा । बभ्रस् ! सुणु दाव, देवगदीए बिभ्र भसुणिदगदीए
णमो भज्जचाणकणीतीए । (ङ) *

सुविहा । बभ्रस् ! तदो तदो ? †

विहा । बभ्रस् ! तदो प्पहुटि सारसाङ्गणसमुदण
इदो णिकमिभ भज्जचाणकेण पडिवसं अराभलोअं असेस-
राभवलं । (च) ‡

सुविहा । बभ्रस् ! कट्ठिं ? § (छ)

विहा । बभ्रस् ! जह्मि एदे—॥

* वयस्य ! शृणु तावत्, देवगत्ये इव असुतगत्ये नम आर्यचाणक्यनीत्ये ।

† वयस्य ! ततस्ततः ?

‡ वयस्य ! ततः प्रभृति सारसाङ्गणसमुदयेन इतो निष्क्रम्य आर्यचाणक्येन
प्रतिपन्नमराजलोचनशेखराजवल्लभम् ।

§ वयस्य ! कुत्र ?

॥ वयस्य ! यत्रैते—

(ङ) असुतगत्ये इति ।—एतत्तु विशेषवचनमुखेन आचक्रणीति-देवगत्योः
सामान्यवर्मवचनमिति बोध्यम् । [“देवगत्या इव असुतगत्या नमः आर्यचाणक्य-
नीत्या” इति पाठे—आर्यचाणक्यनीत्या इत्यत्र “नमःस्तस्मिन्नाहा—” (२।३।१६ पा० ।
इत्यादिना चतुर्थीपातावपि सत्यन्वयवचनया षष्ठी । तथा च—“अवधाने नमोयोगी
चतुर्थी नैष्यते बुधैः” इति नियमः] ।

(च) “ततः प्रभृति” इत्यत्र “ततः पश्चात्” इति पाठः समीचीनतया सङ्गच्छते ।
आर्यचाणक्येन इतः,—अस्मात् नगरात्, निष्क्रम्य सारसाङ्गणसमुदयेन—उत्कृष्टोत्कृष्ट-
सङ्क्रामोपकरणसम्पन्नादिना सह । अराजलोचं—महायन्त्रराजठण्डविरहितं, तेषां
व्यस्त्रविषयेषु प्रयत्नत्वादिति भावः, अशेखराजवलं—मलयीकैतोः समर्थं, श्रेष्ठं,
प्रतिपन्नम्—अधिकृतम् ।

(छ) कुत्रेति ।—आर्यचाणक्येन अशेखराजसैन्यमधिकृतमित्युक्तं, स आधि-
कारः कस्मिन् स्थाने संवृतः ? इत्यभिप्रायः ।

अदिसन्नगुरुणं दाणदप्येण दंती
 सजलजलदलीलां उब्बहंतो णदंति ।
 कसपहरभण जादकंपा तुरंता
 गहिदजअणसज्जा मंपदंते तुलंगा * ॥ ३ ॥

* अतिशयगुरुकेषु दानदप्येषु दन्तिनः
 सजलजलदलीलामुदहन्ती नदन्ति ।
 कशाप्रहारभयेन जातकम्पात्स्वरयन्तः
 गृहीतजयनसज्जाः सम्पद्यन्ते तुरङ्गाः ॥

“ततश्चाचक्षेन समवराजमेत्यमधिकृतम्” इति सिद्धार्थकवचनमाकथ्य “क्रम” इति कृतप्रश्नं सुविहायेकं प्रति उत्तरमाह, अतिशयेति।—दन्तिनः प्रशस्तदन्तवन्तः इतिनः, [दन्तशब्दात् प्राशस्त्ये इतिः] अतिशयगुरुकेषु अतिप्रवृत्तेन, दानदप्येषु मद-जलनयेषु, सजलजलदलीला सजलानां जलपूर्णां, वर्धकाचामित्यर्थः, जलदानां घटानां, लीलां विलासम्, उदहन्तः धारयन्तः सन्तः, नदन्ति वदन्ति, नीलाः मेवा यथा जलानि वर्धन्ति गर्जन्ति च, तथा नीलवर्णा इतिनः मदजलानि वर्धन्ति वदन्ति च इत्यर्थः, [अत्र “नीला उब्भमन्ती” “जायकपोत्तरगा” “गहिदजअणसज्जा” इति च पाठान्तरं दृश्यते, तत्र “नीला उद्भूतः” “जातकम्पोत्तरङ्गाः” “गृहीत-जयनशब्दाः” इति च संस्कृतं] तथा कशाप्रहारभयेन कशायास्ताडन्याः, प्रहारभयेन जातकम्पाः अत एव स्वरयन्तः स्वारीद्वयः त्वावतः कुर्वन्तः, तुरङ्गाः अश्वाः, गृहीतजयनसज्जाः युद्धार्थे सज्जिताः, [“गृहीतजयनशब्दाः” इति पाठे—गृहीतः ज्ञातः, जयनशब्दः जयध्वनिः येः ते तथाभूताः, जयवीर्यां श्रुत्वा सधेतः सम्पत्तन्तो-त्यर्थः] सम्पद्यन्ते सज्जहा भवन्ति । [अत्र पूर्वाद्धे इतिना सजलजलदलीलाधारणा-सम्भगात् तज्जीलासदृशलीलाधारणप्रतीतेः विन्य प्रतिविन्यताप्रत्यायनात् निदर्शना-ऽलङ्कारः, तथा द्वितीयाद्धे प्रस्तुतेषु तुरङ्गेषु अप्रस्तुतप्रहारभयभोतसज्जितश्रृङ्गाणां लोदयोगप्रकटनस्यवहारस्य समारोपचाटुपजायमानया समासीत्या, सा च कशा-प्रहारिण जातकम्पा अतः स्वरयन्त इति पदार्थहेतुत्वकाव्यलिङ्गेनानुप्रायिता] । मालिनी इत्यम् । तज्जकथं यथा—“नयुगमथ मकारो यो गयोऽथो यकारो वसु-श्रिष्टिविरामा मालिनी चित्रकाना” इति ॥ ३ ॥

सुविहा । वधस्स ! सब्बं टाव चिट्ठदु ; तद्वा सब्बलोअस्स पञ्चक्खं उज्झिआहिआरो भविअ कहं अज्जचाणक्का पुणो वि तं ज्जेव मंतिपदं आरुढो ? * (ज)

विहा । वधस्स ! आदिमुद्धो दाणीं सि तुमं, जो अमच्च-लक्खसेण अणवगाहिदपुब्बं अज्जचाणक्कबुद्धिं अवगाहिदुं इच्छसि ? † (झ)

सुविहा । वधस्स ! अध अमच्चलक्खसो दाणीं कहिं ? ‡ (ञ)

विहा । वधस्स ! सो क्व तस्मिं पल्लभकोलाहले बद्ध-माणे मल्लभकेटुकडआदो णिच्छमिअ उंदुरणामहेएण चरेण

* वयस्य । सर्वं तावत् तिष्ठतु ; तथा सर्वलोकस्य प्रत्यक्षमुक्तिविधायो भूत्वा कथमाय्येषावक्यः पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारुढः ?

† वयस्य । अतिमुग्ध इदानीमसि त्वं, यः अमात्यराजसेन अणवगृहीत-पूर्वामाय्येषावक्यबुद्धिमवगाहितुमिच्छसि ? [“अणवगाहिदपुब्बं” इति पाठे—“अणवगाहितपूर्वम्” इति संस्कृतम्] ।

‡ वयस्य ! अद्य अमात्यराजस इदानीं कुत्र ?

§ वयस्य । म खलु तस्मिन् प्रलयकोलाहले बद्धमाने मल्लभकेटुकटकात्

(ज) एवं चाणक्यस्य राजनीतिकौशलं प्रतिभाऽऽतिशयश्च विज्ञायापि स्वामिना तथाऽवमानितस्य चाणक्यस्य पुनस्तत्रैव स्वेच्छया मन्त्रित्वपदमयुक्तमात्रं मन्त्रमानः पृच्छति, वयस्येति ।—सर्वं—सकलं, नीतिकौशलप्रदर्शनं-राजवलाधिकाररूपमित्यर्थः । तिष्ठतु—तथैव आकामित्यर्थः । तथा—तादृशरूपेण, सावमानममित्यर्थः । उज्झिताधि-कारः,—परित्यक्तपदः । आरुढः,—प्राप्तः, शीकृतवानित्यर्थः ।

(झ) राजनीतिकुशलानामभिधायस्य विधेरिव दुर्भिव्यक्तया तदनुसन्धित्या तत्र मूढत्वमेव प्रतिपादयतीत्याह, अतिमुग्ध इति ।—निरतिशयमोहाच्छ्रद्धधोरित्यर्थः । अमात्यराजसेन—तादृशराजनीतिविशारदेनेति भावः । अवगाहितुं—प्रवेष्टुं, विज्ञातुमित्यर्थः ; तादृशराजनीतिप्रगल्भेन राजसेनापि निर्णेतुमशक्यस्य चाणक्य-नीतिकौशलस्य समन्वेषणसमोहा तत्र अनभिज्ञताप्रतिपादिकेति भावः ।

(ज) मुहुराक्येन प्रतिबोधितः सम्प्रति प्रश्नान्तरमुत्थापयति—चरेत्यादि ।

अणुसरतो इमं ज्वेव कुसुमडरं आपदो त्ति अज्जचाणकस्स (८)
णिवेदिदं । §

सुविडा । वयस्स ! तद्वा नाम अमन्त्रलक्षसो णंदरज्जप्पञ्चा-
णपणे किदब्बवसायो णिक्कमिच्च संपदं अकिदत्थो (८) पुणो
वि कडं इमं ज्वेव कुसुमडरं आपदो ? *

विडा । वयस्स ! तक्केमि, चंटणदासस्स सिणेहेण त्ति । † (८)

निष्क्रम्य चन्द्रनामधेयेन चरेणानुस्रियमाण इदमेव कुसुमपुरमागतः इति आर्य-
चाणक्यस्य निवेदितम् ।

* वयस्य ! तदा नाम अमन्त्राराक्षसो मन्त्राज्यप्रत्यानयने कृतव्यवसायो
निष्क्रम्य साम्प्रतमकृताद्यः पुनरपि अज्जमिदमेव कुसुमपुरमागतः ?

† वयस्य ! तर्कयानि, चन्दनदासस्य खेहेनेति ।

(८) तच्छब्द — मलयकेतुकृते इत्यर्थः । प्रलयकोलाहले — प्रलयकालिक-
कोलाहले इव अतिभीषणे जनसङ्घर्षे इत्यर्थः । [अत्र कोलाहले प्रलयकालिकत्व-
विशेषणेन प्रलाकोलाहलो यथा सर्वेषां विपत्तिमूलकः, तदा अयमपि जनसङ्घर्षः
सर्वथा मलयकेतोर्विपत्तिमेव मूलयतीत्यवगम्यते] । अनुस्रियमाणः — अनुगम्यमानः ।
आर्येति । — चाणक्यस्य — चाणक्याय इत्यर्थः । [सत्यस्य विश्रुत्या वृष्टौ] । यथा —
चाणक्यस्य — चाणकोन, [“वृष्टौ श्रेष्ठे” (२।३।५० पा०) इति कर्त्तरि वृष्टौ] ।

(८) अमन्त्राराक्षसस्य मलयकेतुवृष्टकालाग्रेऽपि पुनः कुसुमपुरप्रवेशो न युज्यते
इत्याशङ्कते, तथेति । — सर्वजनसमक्षमित्यर्थः । मन्त्राज्यप्रत्यानयने — चन्द्रगुप्तस्यैव
मन्त्राज्यम् आच्छिद्य मन्दवंशीयस्य कस्यचिदधिकारी पुनरानयने इत्यर्थः ।
कृतव्यवसायः, — कृतताद्यैः, — अकृतकार्यैः, चन्द्रगुप्तात् मन्त्राज्यम्
अप्रत्यानीयेत्यर्थः ।

(८) तर्कयानि — सत्यावयानि, मन्ये इत्यर्थः । चन्दनदासस्य खेहेन — प्रिय-
सुहृदं परमोपकारिणो चन्दनदासं प्रति अनुरागेणेत्यर्थः । मलयकेतुना विताडितः
सङ्कल्पसाधने व्यर्थप्रयत्नो राजसः सम्प्रति यदि अन्यत्र कुत्रापि यायात्, तदा उप-
कारिणः चन्दनदासस्य मुक्तिः अज्जमपि न सम्भवेदिति कृतज्ञतामवधीतः समुपेक्ष्य
लोकावशां विद्युन्व च सर्वान् आत्ममय्यादान् अज्ञातार्थेऽपि पुनरभेवागत इति
निर्गलितार्थः ।

विद्या । वयस्स ! सच्चं चंदणदासस्स सिण्हेहेण ति ? अध चंदणदासस्स मोक्ख पेक्खसि ? * (ठ)

विद्या । वयस्स ! कुटो से अधस्सस्स मोक्खो ? सो क्खु संपदं अज्जचाणक्कस्स आणत्तोए दुबेहिं पि अम्हेहिं वज्झट्ठाणं प्पवेसअ वावाइइदब्बो । † (ण)

सुविद्या । [समीपम्] । वयस्स ! किं अज्जचाणक्कस्स घादअअणो अस्सो णत्थि, जेण अम्हे इदिसे णिमंसे (त) कम्मो णिजुंजौअदि ? ‡

विद्या । वयस्स ! को जीवलोए णिवसिदुकामो अज्जचाणक्कस्स आणत्तं पडिऊलीद ? (थ) ता एहि, चंडालवेषधारिणा भविअ चंदणदासं वज्झट्ठाणं णेम्ह । §

[इत्युभौ निष्क्रान्तौ] ।

प्रवेशकः ।

* वयस्य ! सत्यं चन्दनदासस्य स्नेहेनेति ? अथ चन्दनदासस्य नाशं प्रेक्षसे ?

† वयस्य ! कुतोऽस्य अधस्यस्य मोक्षः ? स खलु साम्प्रतमाय्यचाणक्यस्य आज्ञया हास्यासपि आवाभ्यां बध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः ।

‡ वयस्य ! विनाय्यचाणक्यस्य वातकजनोऽस्यो नाति, येन आवाभ ईदृशे वृक्षंसे क्षमंति नियुज्यावहं ?

§ वयस्य ! को जीवलोके निवस्तुकामः आय्यचाणक्यस्य आज्ञां प्रतिवृत्तयति ? तदेहि, चण्डालवेशधारिको भूत्वा चन्दनदाम बध्यस्थानं नयावः ।

(ठ) अथ अवशब्दः प्रसमीधकः (“मङ्गलानन्तरारम्भप्रकाराश्चैवेषो अथ” इत्यमरः) । मोक्षं—चाणक्यद्वेषात् मुक्तिम् । प्रेक्षसे—सम्भावयसीत्यर्थः ।

(ण) अधस्यस्य—इतस्माद्यस्येत्यर्थः । आज्ञया—आदेशेन । व्यापादयितव्यः,—इत्यस्यः ।

(त) वातकजनः,—जीवनदण्डेन दण्डितस्य इति । अन्धः,—अपराः, आवाभ्यां भिन्न इत्यर्थः । ईदृशे—एवमकारे नरद्वेषादपि इत्यर्थः । वृक्षंसे—दारुणे ।

(थ) जीवलोके—जीवताम् अधिष्ठाने, संसारे इत्यर्थः । निवस्तुकामः,—स्त्रातुमनाः, [निवस्तुं कामो यस्य स तथोक्तः “लभ्येदवश्यम् कृत्वे तुहामभनसोरपि” इति तुमो शेषः] । प्रतिवृत्तयति—अप्यथा करोति ।

[ततः प्रविशति रज्जुदण्डः पुरुषः] ।

पुरु ।—

कृष्णसंजोषटिदा उवाचपरिबाडिघडिदपासमुद्धी ।

चाणक्योदिरज्जु रिडसंजमणउजुआ जअदि ॥ ४ ॥ *

[परिक्लप्यावलोक्य च] । एसो सो अज्जचाणकस्स उंदुरएण चरेण
कधिदो पदेसो, जहिं मए अज्जचाणकाणत्तीए अमच्चलक्वसो
पेक्खिदब्बो । [विलोक्य] । कहं !! एसो क्व अमच्चलक्षसो किदाव-

* वङ्गुणसंयोगदृढा उपाधपरिपाटीघटितपाशमुद्धी ।

चाणक्यनीतिरज्जु रिपुसंयमनकृतकुशा जयति ।

एष स चाय्यचाणक्यश्च उन्दुरकेच चरेच कथितः प्रदेशः, यत्र मया चाय्य-
चाणक्याश्चमया अनाथराक्षसः प्रोक्षितव्यः । कथम् !! एष खलु अनाथराक्षसः कृताव-

अथ कथास्तु अगतिवृत्तया चन्दनदासमीश्वरभसेन समायतो राक्षसः साहसी
महावीरः शस्त्रपाणिः वशयितुमशक्यः इति तत्कालं शस्त्रं त्याज्यितुं पुनराप
चाणक्येन नियुक्तः रज्जुधारी पुरुषः स्वहस्तस्थितरज्जु चाणक्यनीतित्वेन वर्णयन्नाह,
वङ्गुणसंयोगदृढेति ।—वङ्गभिः वङ्गुणितेभ्य गुणेः रज्जुभिः, सञ्ज्ञादिभिर्गुणैश्च,
(“सन्धिनां विवदो यानमासुनं देवमाश्रयः” इत्यमरः) संयोगः सम्यक् योजनं घटन,
सम्बन्धश्च यस्याः तथोक्ता, अत एव दृढा अच्येद्या, तथा उपायानां चाय्यसाधनाद्यं
चेष्टाविशेषाणां सामादौनाञ्च, (“भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्”
इत्यमरः) परिपाद्या सुष्ठुतया, घटितं धीजितं, पाशरूपं सुखं यस्याः तादृशी, अत
एव रिपुणां शूल्या, संयमने सम्यग्बन्धने, कृतकुशा सरसा, अशुकुशा इत्यर्थः,
चाणक्यनीतिरेव रज्जुः बन्धनशक्तिसाम्यादिति भावः, जयति सर्वोत्कृष्टेण वर्तते ।
अत्र समानतं राक्षसमभिसन्धातुं चाणक्यादिटोपायविशेषां करे गृहीता-
मुद्बन्धनरज्जुं चाणक्यनीतित्वेन निरूपितवान् । अस्याऽपि रज्जुः वङ्गुणरचिता दृढा
उभयतः पाशाकारयन्त्रिनती बन्धनेऽशुकुशा, इयं तु तदपेक्षयाऽपि उत्कृष्टतमः ; तथा
च, चाणक्योपदिष्टेन मया गले रज्जुदानमिषेच राक्षसः संयमनीय इति भावः ।
[अत्र समानतं राक्षसमभिसन्धातुं चाणक्यादिटोपायविशेषां करे गृहीताया-
मुद्बन्धनरज्जुं चाणक्यनीति-तादात्म्याभ्यारोपाय उपकमलवहारः, तच्च विशेषचार्गा
श्लिष्टतया श्रेष्ठानुप्राणितम् इति] । आख्यां ३ तम ॥ ४ ॥

गुंठयो इदो ज्जेव आअच्छदि ॥ ता जाव इमेहिं जिस्सुज्जाण-
पादवेहिं अबबारिदसरोरो प्येक्खामि, काहिं आसणपरिगहं
करेदि (द) । * [इति परिक्रम्य तथा जितः] ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशस्त्रो राजसः] ।

राज । [सवाचनम्] । कष्टं भोः कष्टम् !—

उत्सन्नाश्रयकातरैव कुलटा गोवान्तरं श्रीर्गता,

तामेवानुगता गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।

आप्तैरप्यनवाप्तपौरुषफलैः कार्यस्य धूर्क्काङ्क्षता,

किं कुर्वन्त्वथोत्तमाङ्गरहितैर्नागैश्चिरं स्थीयते ॥ ५ ॥

गुण्डन इत पवागच्छात् ॥ तत् यावदेभिर्जीर्णैर्दानपादपैः अपवारितशरीरः प्रेक्ष्य,
कुलासनपरिग्रहं करोतीति ।

(द) कृतावगुण्डनः,—वस्त्रेण आवृता-पादनस्तकः । जीर्णैर्दानपादपैः,—
पुरातनोदानवस्त्रैः । अपवारितशरीरः,—आच्छादितदेहः । प्रेक्षे—पश्यामि ।
आसनपरिग्रहं करोति—उपविशतीत्यर्थः ।

आणवर्णिमयेनापि स्वामिकल्याणं कामयमानः प्रतिकूलदैववशीन व्यथांशेषप्रबाधो
राजसः आमुलं पुर्वज्ञानं संस्मरन् अतिनामसः शीघ्रति, उत्सन्नेति । —उत्सन्नः
विनष्टः, आश्रयः अवलम्बनं यस्याः सा, अत एव कातरा आश्रयनाशान्दुःखितेत्यर्थः,
[उत्सन्नश्च उच्छन्न उच्छन्न इत्यपि कश्चित् पाठो दृश्यते] योः राजकुलोः, तादृशो
कुलटा स्त्रिणीव, गोवान्तरं वंशान्तरं, गता आश्रयत्वेन प्राप्ता । (यद्यपि मौख्यस्य मन्द-
जातत्वेन न गोवान्तरत्वं, तथाऽपि तस्य असवर्णाजातत्वेन स्त्रीगोत्रप्रवर्त्तकत्वाभावात्
नेकगोत्रता, “सजातोयेष्वयं भीक्तस्तनयेषु मया विधिः” इति स्मरणात् असवर्णाजातस्य
पुत्रप्रतिनिधित्वाभावादात मौख्यम्) प्रजाः प्रकृतयश्च, त्यक्तानुरागाः, सक्तपूर्वस्वाम्यनु-
रागाः, पूर्वस्वामिनं प्रति भक्तिविरहिता इत्यर्थः, गतानुगतिकाः, गण्डनिकाप्रवाहवदेक-
पथानुसारिणः इति यावत् (गतं पूर्वप्रस्थितम् अनुगच्छन्तीति गतानुगतिकाः, अथवा,
—गतस्य पूर्वैरनुसृतस्य वर्त्मन इत्यर्थः, अनुगतिः अनुगमनं यासा ताः गतानुगतिकाः)
[“शेषादिभाषा” (५४६ १५४ पा०) इति कप् प्रत्ययः] तां श्रियमेव, अनुगताः
अनुसृताः, मन्दानुराग लज्जा शीघ्रिव ताः मौख्यानुरागिण्य आसन्नित्यर्थः, आप्ते
यथावती द्विस्त्रैरपि जनेः अङ्गादृशेः, अनवाप्तपौरुषफलैः अनवाप्तमनाधिगतं, पौरुषस्य

अपि च—

पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं

गताच्छिद्रेण श्रीवृषलमविनोतिव वृषली ।

स्थिरीभूता चास्मिन् किमथ करवाम स्थिरमपि,

प्रयातं नो येषां विफलयति तैव दिषटिव ॥ ६ ॥

विक्रमस्य, फल ये; तन्नाभूतेः च प्राप्तपुरुषकारफलेः सङ्गिः इत्यर्थः, काव्यस्य स्वस्ववि-
कृतस्य कर्मस्य इत्यर्थः, भूः भावः, (“भूः स्त्री स्यात् भारविनामयोः” इत्यमरः) उज्झिता
त्यक्त्वा । यातु वा श्रीगोविन्दं, प्रजानामनुरागो वा भवतु, प्रमुक्त्याणकामिनां
विश्रासमानानान्तु कदाचित् व्यर्थोद्दोगानामपि स्वविजितभारत्यागो न युज्यते
इत्याह, किमिति ।—अथवा, ते आत्मा अपरित्यक्तभारा अपि इति शेषः, किं कर्तुं ?
(यथा—अपेति छेदः, तत्र अपि अतः परं, वाशब्दो भिन्नक्रमः) यतः उत्तमाङ्गरहितैः
मल्लकशून्यैः, श्रीर्धृतव्ययधानपुरुषविरहितैश्च, नागैः कुलीभिः सर्पां, पक्षी—तत्तल्यै-
रमितशक्तिभिः आसैश्च, चित्रं लोच्यते एव न किमपि काव्यं कर्तुं शक्यते इत्यर्थः ।
[“नागेश्वरम्” इत्यत्र “वक्त्रैरिव” इति पाठे—उत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव मल्लकशून्यै-
रङ्गैरिव, मृतेरिव इति तदर्थः । उत्तमाङ्गलङ्कारः] यथा क्वचि विषयरो वा
स्वर्वाभिभावकसामर्थ्यशाली अपि शक्त्याचारमल्लकपरिहोमयेत् त्वयमिव लोकेरुपेत्यते,
तथा अमितशक्तयः अपि आप्तपुरुषाः नायकविरहिताः लोकेरुपेक्षिताः किमपि
साधयितुं न शक्नुवन्तीति भावः । [अथ प्रथमपाठे “कुलटैव” इत्यत्र उत्तमाङ्गलङ्कारः,
द्वितीये तृतीये च पाठे त्यागक्रियादयस्य “गतागुगतिक्ताः” इति “अनवाप्तपौरुषफलैः”
इति च हेतुः वाक्यवटार्थगतत्वात् काव्यालङ्कारम् ; अतुष्टपादे तु “नाग” पदम्
“उत्तमाङ्ग” पदञ्च श्लिष्टम् ; यथा हि मल्लककोनाः सर्पाः न किमपि कर्तुं शक्नुवन्ति,
एवं बुद्धिप-उत्तमाङ्गकोनाः प्रजाः अपि अकर्मण्या भवन्तीति विद्वानुविन्वभाव-
प्रकटनात् निदर्शनाऽलङ्कारः, तदेतेषां संसृष्टिः] । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ ५ ॥

सर्वथा अनुरागभोजनं पतिं विहाय पत्यन्तरयङ्ग्येन राजश्रियो निन्दाच्छ्लेन
अत्र देवस्यैव सर्वथा अनर्थहेतुत्वमाह, पतिमिति ।—श्रीः राजलक्ष्मीः, अविनीता
दुस्वारिणी, वृषली सूदरमणी इव, कुलटैवेति यावत्, उभेः मज्जान्, अभिजनः वंशो
यस्य तं मज्जाकुलीनमित्यर्थः, भुवनपतिमशेषकोकपतिम्, [एतेन विशेषणद्वयेन मन्दस्य
परित्यागे किमपि कारणं नास्तीति सूचितम्] देवं नन्दं, पतिं त्यक्त्वा छिद्रेण क्लीन,
[“कर्तृकरयस्योच्छ्रिताया” (२११८ पा०) इति अरण्ये वृत्तीया, प्रकृत्यादिनात्

मया हि—

देवे मते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये,

शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

तस्मिन् हते तनयमस्य तथाऽप्यसिद्धिः,

देवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

वा] इवलं इव त्वमिति भावयतीति इवलः तं मौल्यं गता चाश्रिता ; न केवलं तमनुगता, अपि तु अचञ्चला सती तस्मिन् मौल्यं स्थिरोभूता च, “अप्योः प्रयोगमाशंसुः कुलदेव कुतूहलतः । तस्मिन्केऽपि स्थिता पल्लुकुलेनान्य निरीक्षते ॥” इति भावः । अथ प्रश्नः [“अहं” इति पाठे—अहेति खेदव्योतकमव्ययम् । “किमिह” इत्यपि पाठः दृश्यते] किं करयाम ? वयम् इति शेषः, येषां नः अकारणं, प्रयातं प्रयाथं कर्तुं, युद्धयायां कर्तुमित्यर्थः, स्थिरमपि निश्चिन्मपि, मन्त्रबाजातमिति शेषः, देवं द्विषादिव देवं कुर्वादिव, शत्रुवादाति यावत्, विफलयति विफलं करोति, प्रतिकूलत्वात् काव्यंजनं न करोतीति भावः । [“प्रयातम्” इत्यत्र “प्रयत्नम्” इति पाठः समीचीनः, प्रवलदेवस्य प्रयत्नमाश्रयत्वात् । अत्र प्रयत्नपादे “अविनोतेव इवली” इत्यत्र उपमा, तथा ततोऽपपादे अञ्जनाया लज्जयाः स्वीयान्मन्त्रेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेर-सम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्ताः, तथा अतुष्टपादे “द्विषादिव” इत्यत्र उत्प्रेक्षिति एतेषामलङ्काराणां सृष्टिः ; सा च इषय्या इषयानुगमनस्य युक्तत्वेऽपि अविनीतायाः स्थिरीभवन्तककृतात् हेतुवता फलोत्पत्तिमतो विभावना श्रवणयति इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः] । शिखरिणी इत्यम् ॥ ६ ॥

दुरदृष्टदुर्विधाकपरिचातरेव अस्मत्कृतानां नन्दकुलविघातप्रतीकाराणां विघातहेतुः इति प्रपञ्चयन् आह, देवे इति ।—अतद्विधमृत्युयोग्ये तद्विधस्य तादृशस्य, अनाद्य-आयक्यकृतस्य इत्यर्थः, मृत्योः मरणस्य, योग्यां न भवतीति तादृशं, देवे नन्दे, दिवं स्वर्गे, गते सति तं शैलेश्वरं परमेश्वरम्, अधिकृत्य आश्रयत्वं, प्रयत्नः वेरनिव्यातनप्रयासः, सर्वार्थसिद्धिप्रतिष्ठापनायामिति भावः, कृतः, मयेति मया कृतमिति । ततः तस्मिन् शैलेश्वरे, हते राज्यहारेपरिपचनप्रसोमनेन मत्ता विभेदं स्वावशोक्तत्वे परमेश्वरे कृपणा विषकन्यया विनाशित इत्यर्थः, आयक्येनेति शेषः, अस्य शैलेश्वरस्य, तनयं मलयवेतुम्, आधिकृत्य प्रयत्नः कृतः इति पूर्ववाक्यमवगम्यते ; तथाऽपि असािद्धः स्वाध्यासिद्धिः, वेरनिव्यातनासिद्धिः न जाता इत्यर्थः, एतत्काममवाधात्, देवमिति ।—हि यतः, देवम् एव नन्दकुलशत्रुः प्रतिकूलत्वात् घातक इव, अतो विप्रः आचक्रः, न,

अहो ! विवेकशून्यता स्नेच्छस्य मलयकेतोः । कुतः ?—

यो नष्टानपि जीवनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिनः,
तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ सन्धास्यते राक्षसः ? ।

इत्थं वस्तुविवेकमूढमतिना स्नेच्छेन नालोचितं,
दैवेनोपहृष्टस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

तत् इदानीमपि तावत् अरातिहस्तगतो विनश्येत् राक्षसः,
न तु चन्द्रगुप्तेन सह सान्धं कुर्यादिति ; अथवा मम कामम्
असत्यसन्ध इति वरम् अयशः, न पुनः शत्रुवचनपरिभूतिः । (ध)

शत्रुरित्यनुषङ्गः । देवसेव प्रवृत्तं, किमनेन ब्राह्मणमात्रेण कर्तुं शक्यम् इत्यादरेण
विप्रः इत्युक्तम् । [अथ पादद्वये चतुर्थपादवाक्यं हेतुरिति भाव्यालिङ्गं, तथा अप्रत्यक्ष-
वाचक्यव्यवच्छेदेन देवान्स्वापनात् परिसङ्गादलङ्कारः इत्यनयोः संज्ञाः] ।
वसन्ततिलकं उक्तम् ॥ ७ ॥

प्रभोर्विनाशं सति तदनुगतभृत्यस्य न युक्तम् अक्षतशरीरेण जीवितुं न वा शत्रुभिः
सङ्गतुम् इति आह, य इति ।—यो राक्षसः, नष्टान् कृतान् अपि, स्वामिनः अधुनाऽपि
जीवनाशं प्राञ्चालपय्यन्तं, [“गीर्दीप्तनाश” इत्यादिवत् भावस्य कर्मता ; यदा—
अमुल्लङ्घ्य प्रयोशः, समूलं नष्टान् इत्यर्थः] शुश्रूषते तत्कर्तव्यवैरिनिर्घातनस्य सन्धाद-
नाथ प्रवर्तमानत्वात् तदाराधनमिव करोतीति भावः, [“शास्त्रमुदृष्ट्वा सन्.” (१।३।५७
पा०) इति तङ्] अक्षतः अनाहतः, सम्पूर्णमुल्लङ्घ्यः इत्यर्थः, असौ राक्षसः, तेषां
स्वामिनां, वैरिभिः शत्रुभिः सह, कथं सन्धास्यते ? सङ्गच्छते ? न कश्चनपीत्यर्थः ।
वस्तुविवेकमूढमतिना सदसद्विवेकरहितेन, स्नेच्छेन मलयकेतुना, इत्थं पूर्वोक्तदपं, न
नालोचितं न विचारितम् ; अथवा देवेन भाग्येन, उपहृष्टस्य बुद्धिर्भ्रान्तक, हतभाग्यस्य
जनस्य इत्यर्थः, बुद्धिः पूर्वमेव विपर्यस्यति विपरीता भवात् ; “प्रायः समासस्य विपत्ति-
काले विधोऽपि पुंसां ललितौ भवति” इति भावः । [अथ ब्रह्मान्त्येन विशेषसमर्थ-
कयोऽर्थान्तरन्यासः] । सार्द्धलविकीर्णितं उक्तम् ॥ ८ ॥

(ध) असत्यसन्धः,—निष्ठाप्रतिज्ञा, पूर्वोक्तार्थपरिहारीण असत्यसन्धो जातः
इति अयशः मम कामं वरम् इत्यर्थाङ्गीकारे । शत्रुवचनपरिभूतिः,—शत्रूणां
अक्षणेन परिभूतिः,—परिभवः, निरस्कार इत्यर्थः । अयथा-अन्धः चन्द्रगुप्तेन सह
अन्धकारवात् निःसङ्कायस्य सन् तदनुगतत्वेन प्रातश्चात्प्रातश्चतुर्थत्वात् “सङ्ग-

[समन्तात् चक्षोः साक्षन] । एतास्ता देवस्य पादचङ्क्रमणपारिचय-
पवित्रीकृतस्थाः कुसुमपुरोपकण्ठभूमयः ।

इह हि—

शार्ङ्गज्याकृष्टिमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रग्रहेणात्र देशे
देवेनाकारि चित्रं प्रजविततुरगं बाणमोक्षश्लेषु ।
अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्यं
सम्प्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥८॥
तत् क खलु गच्छामि मन्दभाग्यः ? [विलोक्य] । भवतु,
दृष्टमेतज्जोर्णीद्यानम्, अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासस्य वृत्तान्तम्
उपलभ्ये । [परिक्रम्य स्वगतम्] । अहो !! अलक्षितोर्पानपाताः

प्रतिष्ठाऽयं राक्षसः” इति लोके प्रसृतमयशोऽपि मम प्रियं, न तु शत्रुभिः सह
सन्धिहरणात् तेषां मोक्षगुणतोऽप्यग्रेववाक्येन तिरस्कारसङ्गमं वरमिति बोधयति ।

महाराजनन्दः स्वगयानेपुण्यं प्रख्यापयन्नाह, शार्ङ्गज्यात् ।—अत्र देशे देवेन
नन्देन, शार्ङ्गज्या चतुषः, ज्याया मौर्व्या, या चार्काटः आकर्षणं, तथा हेतुना मुक्तः त्यक्तः,
अत एव प्रशिथिलः अट्टटः, चविकाप्रग्रहः बल्ल्याग्रहणं येन तच्चाभुतेन सता, चलेषु
चक्षुषे, प्राचक्ष्येन द्रुतपलायनादिति भावः, स्वेषु इति शेषः, प्रजविततुरग
प्रजविनः प्रकृतदेवः, स्वगानुसरणार्थमिति भावः, तुरगः यत्र तत, अत एव
चित्रं यथा तथा बाणमोक्षः शरनिक्षेपः, अकारि कृतः । [बल्ल्याग्रहणमन्तरैश्च
वेगवदवपृक्तस्त्रितेन अचक्षुष्यते शरनिक्षेपकरचम आश्चर्यजनकम् इत्यभिप्रायेण
चित्रमिति उपन्यस्तम्] । अस्याम् उद्यानराजौ उपवनप्रदेशेषु, राजभिः
सह स्थितम्, इह अस्मिन् प्रदेशे, कथितम् आक्षेपितम् ; [अभयम् भावे
निष्ठा] सम्पति इदानीं, तेः नन्देन तत्पार्श्वचरैश्च राजभिः, विना इत्थम् एवंप्रकारेण,
आलोक्यमानाः दृश्यमानाः, कुसुमपुरभुवः भूयसा आधिक्येन, दुःखयन्ति दुःखवतः
कुर्वन्ति, अस्मानिति शेषः । [दुःखवच्छब्दात् तत्करोतीत्यर्थे चिप्, शौ इष्टवद्भावात्
मनुष्यो लुक् । अत्र यथावदस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः, “स्वभावोक्तिरसो चात्र
यथावदस्तुवर्णनम्” इति सायणप्रकाशोक्तेः ; वद्भोगां क्रियाणामेककृतत्वेन दोषकं,
तथा कुसुमपुरभुवां राजभिर्विना अशोभनतया विनीतिः इत्येतेषामलङ्कारार्था
संस्पृष्टिः] । स्वधरा ७ तम ॥ ८ ॥

पुरुषाणां सम-विषमदशाविभागपरिणतयो (न) भवन्ति ।
कुतः ?—

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शनैः

यो राजिव पुरा पुराङ्गिरगमं राज्ञां सहस्रैर्वृतः ।

भूयः सम्प्रति मोऽहमेव नगरे तत्रैव बन्ध्यश्चमो

जोर्षोद्यानकमेव तस्कर इव त्रासात् विश्रामि द्रुतम् ॥१०॥

अथवा, येषां प्रसादादितम् चासीत् ते एव न सन्ति ।

(न) अक्षचितोपनिपातः,—अक्षचितः,—अतर्कितः, उपनिपातः,—आगमः
यासौ तादृशः । सम विषमदशाविभागपरिणतयः,—समाः,—समभावेन स्थिताः,
विषमाः,—तदपरोक्षः, या दशाः,—अवस्थाः, तासां विभागः तेषां परिणतयः,—
परिपाकाः ; “कटभिडिती भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः, पुरुषाणाम् अवस्थाः
कटा कीदृशः संपद्यन्ते इति केरापि न तर्कयितुं शक्यते इत्याशयः । “स्त्रियाश्चरिभं
पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः ?” इत्युक्तेः इति भावः ।

अक्षानेतिशयेन परिपतितदशान्तरमुपागतस्य स्वस्य कीदृशी अवस्था जाता इति
प्रकटयन्नाह, पौरैरिति ।—योऽहं पुरा राज्ञा सहस्रेः वृतः अत एव पौरैः पुरवालिभिः,
नवेन्दुवत् नवेन्दुना तुल्यं, [“तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” (३।१।११५ पा०) इति वृत्ति-
ग्रन्थे] नवोदितः अहं इव इत्यर्थः अङ्गुलिभिः शनैः निशब्दं यथा तथा, निर्दिश्य-
मानः सन् राजिव नृपतिरिव, पुरात् नगरात्, निरगमं निर्गतवान्, स एव अहं सम्प्रति
उदानो, बन्ध्यश्चमः, विपन्नपथावः सन्, तस्करः चौर इव, [तत् करोति इति तस्करः
“तद्वदता चर-पत्न्योश्चौर-देवतयोः सुट् तस्योपच” (वा०) इति सुट् तस्योपच] भूयः
पुनः, तत्रैव नगरे जोर्षोद्यानकमेव, न तु राजनवनं, त्रासात् भयात्, द्रुतं कश्चित्
पश्येदिति मिथ्या शीघ्रं, विश्रामि । [अत्र एकस्मिन् सति दशायाः विभागपरिपाकस्य
किमिदमेव दृष्टत्वात् प्राक् च तज्जानयन्तेः अक्षचितोपनिपात इति विशेषेण सामान्य-
समवगच्छोऽर्थात्तरन्यासः ; स च “नवेन्दुवत्” “राजिव” “तस्कर इव” एव च जाय-
मानेन उपमावशैश्च, एकस्मिन् रात्रौ पश्यामि सम-विषमदशयोर्हेतुः पश्यामिवाकृष्टारिण
च (सृज्यते) । शार्दूलविकीर्तितं इति ॥ १० ॥

[नाञ्छेन प्रविश्य विनीत्य च] । अहो ! जीर्णोद्यानस्य न अभिरम-
णीयता । (प) अत्र हि—

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं
सरः शुष्कं माधोर्द्धदयमिव नाशेन सुहृदः ।
फलैर्हीना वृक्षा विगुणविधियोगादिव नयाः
दृष्टैश्छन्ना भूमिर्मतिरिव कुनोत्था ह्यविदुषः ॥ ११ ॥

अपि च अत्र—

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदयैः क्षतिरुद्धां
रुजा कूजन्तीनामभिरतकपोतोपकृदितैः ।
स्वनिर्मोक्त्युदैः परिचितपरिक्षेपकपया
स्वसन्तः शाखानां व्रणमिव निवध्नन्ति फणिनः ॥ १२ ॥

(प) अभिरमणीयता—मनोहारित्वम् ।

प्रातःकूलतामुपगतं हि विधौ सकलानामेव भवति विपर्ययः इति वदन्त्युदाहृतः
विपर्यस्तमिताः—महारम्भरचनं महता चारम्भेन उदयोपेन, रचना बल, यदा—
बलान् चारम्भो यस्याः तादृशो रचना बल तादृश, सौधं सुधान्तर्लतं राजभवनमिति,
कुलमिव मन्दवंश इव विपर्यस्तं पतितं विनष्टम्, सरः सरसी, सुहृदः नाशेन
वन्धुबन्धनेन, माधो उदयमिव शुष्कं निर्जलम् उपतापयुक्तम् ; ["शुषः ख." (भा० २११
पा०) इति नाम्नायाः क] ; वृक्षाः विगुणविधियोगात् विगुणस्य प्रातःकूलस्य, विधेर्भाष्यस्य,
योगात्, दर्दरवशात् इत्यर्थः, नयाः नोतिप्रयोगा इव, फलैः शल्यैः क्षामैश्च, हीनाः ;
भूमिः उद्यानम्, कुनोत्था दृष्टमयेन, ह्यविदुषः अज्ञानजनस्य, मतिः बुद्धिः इव, हि
निश्चये, दृष्टेः साक्षादिभिः, छन्ना आच्छादिता । ["वा दान्तज्ञान—"(भा० २११ पा०)
इति कादयतेः निष्ठाया निपातः] मूर्खस्य मलयकेतोः बुद्धिः भागुरायणादीनाम्
असदुपदेशेनान्तं विज्ञातं गीता इति निष्कर्षः । [अत्र उपमावस्तुतया श्लेषः
तथा जीर्णोद्यानवर्णनव्याजिनं सौधकूलादीनामुपमया मन्दकुलविनाशः, तेन कूटदय-
परिशील, मलयकेतुयोगात् स्वनयवेकल्यं, मलयकेतुमतिवसोऽक्षस्य गुरायणकुनोतिश्च
इत्येतानि आज्यनि इत्यल्लङ्कारेण वस्तुध्वनिः] । अखरिचो वृत्तम् ॥ ११ ॥

ये पुनः पूर्वमुद्यानपात्रकैः सततं सयत्रमुपसेविताः, इदानीं तदभावात् तेषामपि
कीटकुटशाः प्रपन्नाः सन्नात तमेव दायां प्रकटयन्ति, क्षताङ्गानामिति—क्षयिणः

एते च तपस्विनः,—

अन्तःशरीरपरिशेषमुपाश्रयन्तः

कीटक्षतिसृतिभिरस्त्रमिवोदमन्तः ।

ह्यायावियोगमलिनाना व्यसने निमग्ना

वृद्धाः श्मशानमुपयन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

सर्पाः, उदयेः उत्थिताये, तोष्णेः निशितेः, परशुभिः कुठारेः, अताडानां हिंसाव-
यवानां, दना वचनोचया. [हेतौ वृत्तौ वा] अविरतकपोतोपकटितेः अविरतानि
कपोतानां गरावतानाम्, उपकटितानि तेः, तच्छ्लेष्म इत्यर्थः. [अपङ्कितिरकटारः]
कूजलीनाम् अव्यक्तशब्दं कुर्वतीनाम् इव, [प्रतीक्षमानोत्प्रेक्षा] चित्तिवृद्धां वृद्धाणां,
शास्त्रानां परिचितपरिक्षेपकपया परिचितानां सततवृद्धितया जातपरिचयानां,
शास्त्रानामिति भावः. परिक्षेपेन क्रोधदर्शनेन, या कृपा दद्या तया हेतुना, असन्तः
दीर्घनिश्वासनिव व्यग्नः सन्तः. [फलितं स्वाभाविकं असन्तं कृपाहेतुनेन उत्प्रेक्ष्यते]
स्त्रनिर्भीकच्छेदेः निजकषुचकषुच्येः, निजकषुचकषुचपक्षकषुचैरिति भावः, व्रथं
अतमिव, निवध्नन्ति वस्त्राधारकषुकेन वेष्टयन्ति । [यथा अतस्थाने वस्त्रवन्धनं क्लृप्तम्
कुर्वन्ति, यथा वा साधारणः कश्चित् स्वाश्रयदातुः अतमन्त्रक्रोधदर्शनदुःखानुभू-
सततीक्ष्णवाक्यं भृशं मुचन् वस्त्रकषुचैः तद्व्रथं निवध्नान्ति, तथा सर्पाः चिरपरिचित-
शास्त्रानां कृपया कुर्वन्तीव इत्युत्प्रेक्षा, तथा कपोतकटितेः इत्यपङ्किते, ते च प्रकृतेषु
कूजितकपोतसङ्घेषु वृक्षशाखादुपपत्तयेषु छेदनकालिकमहाबासकन्दनावलाचमेषाम्
उपमानवन्पटा समारोपात् सुमासीत्युद्भासिते इत्यवगमव्यं, ताभ्याश्च शोकाकुलः
शास्त्रसः सन्तदुःखमुल्लस्य कस्यापि निबन्धनसमवेदनामवेवते इति वस्तुध्वनिः] ।
प्रिखरिणो वृत्तम् ॥ १३ ॥

अन्तःशरीरेति ।—[तपस्विनः इति नयकपदमहागुणवस्त्रमीयम्] तपस्विनः हीनाः,
वृद्धाः अन्तःशरीरक शरीराभ्यन्तरम्, परिशीर्षं सविषसिकामावात शोषधम्, उपाश्रयन्तः
प्राशुधन्तः, तथा कीटक्षतिसृतिभिः कीटदंशनजरन्मृगिगंतनिर्धारेः, अस्त्रम् अक्षु, उदमन्त
इव, [तपस्विनो हि आहारादिभक्षमात शरीरं शोषयन्ति, आत्मद्वेषमासमोपे क्लृप्तः
निवेदितुं अस्त्रमपि पातयन्ति इति प्रसिद्धिः । “कीटक्षतिं शुचिनिपातशुद्धं वदन्तः”
इति पाठे तु—अतिगूढम् अतिमहतीं, शुचं शोचतिव, कीटक्षतिं कीटोपघातं, वदन्तः]
ह्यायावियोगेन निवसन्त्या आहारादन्धेन, मलिनानां शृङ्गाः अप्रसन्ना वा, अत एव

तत् यावत् आस्मिन् विषमदशापरिणामसुखभे भग्नाग्रशिला-
तले (फ) मुहूर्तम् उपविशामि । [उपविश्य वाक्यं च] । अये !
किमयम् आकास्मिकः शङ्खपटहविमिश्रो नान्दीनादः श्रूयते !!
य एषः,—

प्रकुर्वन् श्रोतॄणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात् प्रासादैः सपदि परिपीतोऽभूत् इव ।
असौ नान्दीनादः पटुपटहशङ्खध्वनिमहान्
दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

व्यसने विवाद, वैराग्यरूपे इत्यर्थः, निमग्नाः कृतवैराग्यावलम्बनाः सन्तः, यथा—
कृपाविधेयमालना आतर्कितः, व्यसने निमग्नाः 'मन्दबन्ध इव, उग्रशानं मन्दानां
पितृवन्म, उपगन्तुं मरणाद्येति भावः, प्रवृत्ता दृष्टयुक्ताः इव । [सततसुख-
रीचचराहताणाम् उद्यानतटस्था, मन्दानां शीकेनेव तान् अनुगन्तुं कृतव्यव-
सायता उपेत्यते इति उपपन्नाऽलङ्कारः ; च च आसन्नविच्छेदकातराणां लोकानां
मरणव्यवसायाचरणरूपं व्यवहारम् उल्लापयतीति समासोक्तिं ध्वनयति] । बसन्त-
तिथिकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

(फ) विषमदशापरिणामसुखभे—विषमा या दशा—अवस्था, तस्याः परिणामः,—
परिवर्तितः, श्रेष्ठभागः इति यावत्, तत्र इव सुखम् ; मम ईदृशदशायां यादृशमासुखं
सुखं भवितुमर्हति, तादृशेऽस्मिन् शिलातले इत्यर्थः । भग्नाग्रशिलातले—भग्नम्
अयं यत् तादृशं यत् शिलातलं—प्रसारखण्डः तावन् ।

शिलातलमुपावर्त्ता राचवः सङ्घासं समुत्थितं दिशु प्रसरन्तं नान्दीनादमाकलयं तमेव
विहसन्नाह, प्रकुर्वन्ति ।—गुरुतया मङ्गलतया, श्रोतॄणां श्रुतिपथं श्रवणविवरणं, असारं
नास्ति सारः बलम्, अन्धशब्दश्रवणशक्तिर्यस्य तत्र अतिदुर्बलं, पृथितया अपरश्राव्ये
अचलमित्यर्थः, यथा—नास्ति सारः प्रसारः, विसार इति यावत् बलं तत्रसारं सङ्कुचित-
मित्यर्थः, प्रकुर्वन् ["प्रकुर्वन्" इत्यत्र "प्रसङ्गम्" इति पाठः—प्रसङ्गम् पौडगम् ; यथा
सङ्कुचिते रन्तुं गुरु मुहूर्तादिः प्रविश्यन् तदुपसङ्गातिं तद्वत् इत्यर्थः] बहुत्वात् बाहुल्यात्,
प्रासादैः राजभवनैः, सपदि भ्रष्टिति, परिपीतोऽभूत् इति आदौ परिपीतः पश्चात्
उत्क्रान्तः परित्यक्तः, उद्यमान इवेति यावत्, बहुलपीतं जलादिकं यथा लोका उद्गिरन्ति
तथा अतः अमानं नान्दीनादं प्रतिध्वनिशब्देन लोका उद्गिरन्ति इव इति भावः,

[विचिन्त्य] । आं, ज्ञातम्, एष (ब) हि मलयकेतुसंयमनकृतं राजकुलस्य -- [रत्नार्जुने साक्ष्यम्] । (भ) मौर्यकुलस्य अधिकपरितोषं पिशुनयति (म) । [ववाचम्] । कष्टं भो ! कष्टम् !! —

आवितोऽस्मि श्रियं शत्रोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्त्रे यत्नः सम्प्रति मां विधेः ॥ १५ ॥

१५ । आनीयो अश्वं । ता जाव अज्जचाणकस्स आणत्तिं संपादेमि । * [राक्षसनपश्यन्निव तस्मापतो रज्जुपाशेन बद्धम् उदध्नाति] ।

राक्ष । [विस्तीक्ष्य स्वगतम्] । अये ! कथम् !! अयमात्मानम् उदध्नाति !! नूनमयम् अहमिव दुःखितः तपस्वो । भवतु, पृच्छामि एनम् । [उपसृत्य प्रवाचम्] । भद्र ! भद्र ! किम् इदम् अनुष्ठायते ?

१६ । [ववाचम्] । अज्ज ! जं पियअवअस्सविणासदुक्खिटो अम्हारिमो मंटभाओ जणो अणुचिद्वटि । † (य)

* आसोनोऽयम् । तत् यावदाय्यवाचकत्वेन आश्रयं सन्पादयाम ।

† आर्थः । यत् प्रियवयस्यविनाशदुःखितः अस्मादृको मन्त्रभाग्या जनोऽनुतिष्ठति ।

पटपटइअह्वानमदान् पट्णा इदानी, तीव्रनादावाश्रयार्थमित्यर्थः । पटङ्गानां वाद्यमदानां, अङ्गानाञ्च ध्वनिभिः मङ्गान् अतिप्रवहः, अमो नान्दीनादः अभ्युदयार्थावैचल्यमवहः, मङ्गलतूर्यध्वनिः वा, दिशा देव्यं दष्टं सकौतूहलः कौतूहलान् इव, प्रवर्तति समन्तात् विस्तारं गच्छति । [अथ दिशाम आधामदशनाद्यै कौतुकौतुकीनां प्रवर्त इव अतिचलः नान्दीनादः दिशस्त्वलनाप्रयतीवेत्युत्पद्यते इत्युत्पत्त्याऽलङ्कारः] । शिखरिणो वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ब) एषः — नान्दीनादः ।

(भ) सास्यं — मन्त्रं । राजमन्त्रं प्रयोजकम् अस्मा — देवः, तेन सह वर्तमानम् ।

(म) पिशुनयति — सूचयति ।

आवित इति । — शत्रोः श्रियं आवितोऽस्मि ; सम्प्रति अभिनीय स्वस्वकहेतुनप-
श्यन्, माम् अनुभावयितुं अन्तमदासविषद्विभीषागुराधेन इदमिव विचित्रलाटाम्ब
जने पतिव्रत इति बोधयितुं, विधेः वक्तुं दर्शित इति मन्त्रे । [अतोत्पत्त्याऽलङ्कारः] ।
पञ्चाशत्तु वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ब) तदेवानुष्ठायते इत्युत्तराश्रयः ।

राच । [अगतम्] । प्रथममेव तावत् मया ज्ञातं, नूनम्
अहमिव अयमार्त्तः तपस्वोति । भवत्, पृच्छामि एनम् ।
[प्रकाशनम्] । भद्र ! व्यसनसन्नद्धचारिन् ! यटि न गुह्यं, न
अतिभारिकं (र) वा, ततः श्रोतुम् इच्छामि, किं ते प्राणपरि-
त्यागकारणम् ?

पुव । [निवृत्त्य] । अज्ज ! ण रड्ढसं, ण वा अतिगुरुअं,
किंतु ण सक्क णोमि प्पि प्रवअस्स विणामदुक्खिदडिअओ एत्तिअ-
मेत्तंपि मरणस्स कालहरणं काटुं । *

राच । [निवृत्त्य आगतम्] । कष्टम् !! एतेषु सुहृद्व्यसनेषु
परवत् उदासीनाः प्रत्यादिश्यामहे (ल) वयमनेन । [प्रकाशनम्] ।
भद्र ! यटि न रड्ढसं, न अतिगुरुकं वा, तत् पुनः श्रोतुम्
इच्छामि, कथ्यतां, का गतिः दुःखस्येति ? (व)

* आद्ये ! न रड्ढसं, न वा अतिगुरुकं, किन्तु न शक्नोमि प्रियवयस्य-विनाश-
दुःखिनृदय पतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

(र) व्यसनसन्नद्धचारिन् !—व्यसनेन—विपदा, सन्नद्धचारिन् !—सदाध्यायिन् ।
समानव्यसन इत्यर्थः । अतिभारिकम्—अतिमहत्, [अतिभाराद्य दितम् अति-
भारिकम्—अतिगुरुकमित्यर्थः, यदा—अतिभारः अथ अस्ति इति अतिभारिकम्
“अतः इति-ठनी” (५।२।११५ पा०) इति मत्वर्थीयः उक्तम्] ।

(ल) परवत्—परैश्च तुल्यम् । (“परम्” इति पाठ साधुतरः) उदासीनाः,—
अकृतप्रतीकारा इत्यर्थः । प्रत्यादिश्यामहे—निराक्रियामहे, तिरस्क्रियामहे इति
भावतः ; यदा—एतेषु—एवंविधेषु, सुहृद्व्यसनेषु परवत्—परैश्च तुल्यम्,
उदासीनाः तत्प्रतीकाराद्य अकृतोद्दृशोगत्वात्, अनेन—पाशदत्तपुरुषैश्च, वधं
प्रत्यादिश्यामहे—मदनुहितपदेन त्वया गतव्यम् इत्युपदिश्यामहे, परवदुदासीनतया
न श्येयम् इति निराक्रियामहे वा इत्यर्थः ।

(व) का गतिः ?—किं कारणम् ? गम्यतेऽस्मात् गतिः,—प्राप्त्युपादानं,
दुःखस्य प्रातिहारमित्यर्थः । यदा—आगतिः,—आगतम्, का—कोदृशी ? कथं
ते दुःखमागतम् ? इत्यर्थः ।

३६। अहो !! [एतद्वधो (श) अजस्रः ; का गदा, एसा
निवेदेमि, अत्य एत्य णअरे मणिभारसेट्ठी जिस्सुटामो णाम । *

राजः । [संगतम्] । अस्मि जिष्णुदासः चन्दनदासस्य परं
मित्रम् । [प्रकाशम्] । किं तस्य ?

३७। सो मम पियवयसो । †

राजः । [सङ्घर्षेण आत्मगतम्] । अये ! प्रियवयस्य इत्याह ;
अत्यन्तसन्निवृत्तमन्वयः । इत्त !! आस्यति चन्दनदासस्य वृत्ता-
न्तम् । [प्रकाशम्] । भद्र ! किं तस्य ?

३८। [समाप्यम्] । संपदं सो दौणअणदिसुविहवो जलणं
प्यविसिदुकामो णअरादो णिकतो । ता अहंपि जाव तस्स
पियवयसस्स असुणिदब्बं ण सुणेमि, ताव अत्ताणं उब्बंधिअ
बावादेमि त्ति इमं जिस्सुज्जाणं आअदो । ‡

राजः । भद्र ! अथ अग्निप्रवेशे तव सुहृदः को हेतुः ?—

किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः ?

* अहो !! निर्वन्धः आयेत्य ; का गतिः, एष निवेदयामि, अस्मि अत्र नगरे
महिकारयट्ठी जिष्णुदासो नाम ।

† स मम प्रियवयसः ।

‡ साम्प्रतं स दौर्जन्यदत्तविभवो जलणं प्रवेष्टुकामो नगरात् निष्क्रान्तः ।
तत् अहमपि यावत् तस्य प्रियवयसस्य अश्वीतव्य न श्रवामि, तावदात्मानमुद्वह्य
व्यापादयामीति इमं कीर्त्तयामासतः ।

(श) निर्वन्धः,—आपदः ।

आचिकित्सो महाव्याधिः, राजकीयः, अगम्यगुह्यदारादिषु आसक्तिः,
अप्रतिवार्यसुहृद्विनाशश्च इत्येतां आत्मघातनिमित्तानि, तेषु किं सञ्जातम् इति
ज्ञातुं नाम आह, किमौषधपथातिगैरिति ।—औषधपथातिगैः औषधपथम् औषधप्रतो-
द्यायैतादृशम् उपपन्नम्, अतिगच्छति इति तादृशैः औषधाप्रतिनिधेयैः, महा-
व्याधिभिः अत्युत्कटरोगैः, उपहतः आक्रान्तः, किम् ? अप्रतोद्यायैरोगस्य अवध्यतया

१५ । अज्ज ! ण हि ण हि । * (घ)

राघ । किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा ? ।

१६ । अज्ज ! संतं पावं, संतं पावं । चंदउत्तस्स जण-
बदेसु अणिसंसा पाडवत्ती । † (स)

राघ । अलभ्यमनुरक्तवान् किमयमन्यनारीजनम् ?

१७ । [कर्णो विधाय] । अज्ज ! संतं पावं, संतं पावं ।
अभूमौ क्खु एमो विणअणिधानस्स सिट्ठिजणस्स, विसेसदो
जिण्णुदासस्स । ‡ (ङ)

राघ । किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशो विषम् ? ॥१६॥

* आर्य्ये ! न हि न हि ।

† आर्य्ये ! ज्ञानं पापं, ज्ञानं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जलपट्टेषु अटुशंसा प्रतिपत्तिः ।

‡ आर्य्ये ! ज्ञानं पापं, ज्ञानं पापम् । अभूमिः खलु एव विनयनिधानस्य
ब्रह्मिजनस्य, विशेषतो जिण्णुदासस्य ।

तटाकालस्य मरणव्यवसायसम्भवादिति भावः । इति प्रथमचरणेनैवः प्रश्नः, एव-
मुत्तरचरणत्रयेणापि प्रश्नवयन ।—

(घ) न ह्येति ।—दीगाकालतया तस्य न मरणव्यवसाय इत्यर्थः ।

किमिति ।—अग्निविषकल्पया अग्निपुच्छाया विषतुल्यया च, नरपतेः राघः, क्रुधा
कोपेन, निरस्तः प्रताडितः, किम् ? गुरुवरराजदण्डभयादपि लोकात् मरणप्रवृत्ति-
दर्शनादिति भावः ।—

(स) चन्द्रगुप्तेति ।—जलपट्टेषु चन्द्रगुप्तस्य प्रतिपत्तिः,—व्यवहारः, अटुशंसा—
अघातका, लोकादिंसाजनकत्वाभावात् तदव्यवहारस्य ।

अलभ्यमिति ।—अयं तत्र बन्धुः, अलभ्य दुर्लभम्, अन्धनारीजनं परकीयां
ज्ञानान्, अनुरक्तवान् किम् ? यदासक्तजनसंसदप्राप्तौ मनोदुःखिनापि मरणप्रवृत्ति-
सम्भवादिति भावः ।—

(ङ) विनयनिधानस्य ब्रह्मिजनस्य एव,—परनारीजनानुरागः, अभूमिः,—
अविषयः खलु ।

किमिति ।—यथा भवतः तव, सुहृदो मित्रस्य जिण्णुदासस्य, नात्र एव

५४। अज्ज ! अध दं । * (क)

राच । [सावेगम आत्मगतम्] । चन्दनदासोऽस्य सुहृदः प्रिय-
सुहृत्तमः, तस्य प्रियसुहृदुविनाश एव अग्निप्रवेशहेतुरिति
यत् समाकुलित एव आस्य सुहृत्स्त्रेहपक्षपातिना हृदयेन ।
[प्रकाशम्] । भद्र ! तस्यापि तव सुहृदः सुचरितं विस्तरेण
श्रोतुम् इच्छामि ।

५५। अज्ज ! षटो भवरं ण सक्कणोमि मंदभाणो मर-
णस्य बिग्घमुप्पादेदं । †

राच । अवधौया कथां कथयतु भद्रसुखः ।

५६। का गदो ; एसो क्व णिवेदमि, णिसामेदु अज्जो । ‡

राच । भद्र ! दत्तावधानोऽस्मि ।

५७। अत्थि, जाणादि अज्जो, एत्थ णअरे मणिभारसेट्ठो
चंदणदासो णाम ? §

राच । [सविषादन आत्मगतम्] । एतत् तदपाहतमस्माद्विनाश-
दौष्ट्याप्रकाशदारं देवेन । (ख) हृदय ! स्थिरोभव, किमपि ते
कष्टतरम् आकर्षणोद्यम् । [प्रकाशम्] । भद्र ! श्रूयते मित्रवत्सलः
स साधुः । किं तस्य ?

* आर्य ! अध किम् ?

† आर्य । अतोऽपरं न शक्नोमि मन्दभाग्यो मरणस्य विघ्नमुत्पादयितुम् ।

‡ का गतिः ; एष खलु निवेदयामि, निश्रामयतु आर्यः ।

§ अस्मि, जानाति आर्यः, अत्र नगरे मन्त्रिकारयेष्टो चन्दनदासो नाम ?

विषं मरणहेतुः, तदा अस्यापि जणुदासस्य, सुहृदनारस्य नामः विप्रमेव किम् ?
[“नाशोऽवशः” इति पाठ—अप्रतीकार्य इति तदर्थः । उपमाऽनुप्रासितं रूपकम् ।
“अवशः” इति पाठे—उपमेव] ॥ १६ ॥

(क) अथेति ।—सुहृद्भावं एव मरणहेतुः इत्यर्थः ।

(ख) अज्जदिति ।—अस्माद्विनाशस्य दौष्ट्याः,—उपदेशस्य, प्रकाशद्वारे—
महिषारम्, आत्मगतमार्गे ज्ञातं यावत्, देवेन—भाग्येन, एतदपाहतम्—उदाटितम् ।

५६। सो एतस्म जिष्णुदासस्म पिप्रबधस्मो ङादि । *

राज । [स्वगतम्] । अयमभ्यर्थः (ग) शोकवज्रपातो हृदयस्य ।

[प्रकाशम्] । ततस्ततः ?

५६। ततो जिष्णुदासेष पिप्रबधस्मस्म सिण्णहसरिसं अज्ज
विस्सत्तो चंदउत्तो । †

राज । कथय किमिति ?

५६। देव ! अस्मि मे गेहे कुटुम्बभरणपज्जतो अत्थो,
तस्म विणिमएण मुंचिज्जदु मे पिप्रबधस्मो चंदणदासो
त्ति । ‡ (घ)

राज । [स्वगतम्] । साधु जिष्णुदास ! साधु । अहो !
दर्शितो मित्रस्नेहः । कुतः ?—

पितॄन् पुत्राः पुत्रान् परवदभिहिंसन्ति पितरो

यदर्थं भौहार्दं सुहृदि च समुज्जन्ति सुहृदः ।

* स एतस्म जिष्णुदासस्म प्रियवयस्यो भवति ।

† ततो जिष्णुदासेन प्रियवयस्यस्य खेदसदृशमद्य विज्रतयन्दगुप्तः ।

‡ देव ! अस्मि मे गेहे कुटुम्बभरणपय्याप्तोऽर्थः, तस्म विनिमयेन मुच्यतां मे प्रियवयस्ययन्दगदास इति ।

(ग) अभ्यर्थः,—वासप्रः, शोत्रभाषीत्यर्थः । [अभिपूर्वात् अदन्तः त-प्रत्यये कृते “अभिसाविदूय्ये” (७।१।२५ पा०) इति इडभावे “रदाभ्यां निहातो नः पूर्वस्य च दः” (८।२।४२ पा०) इति दकारतकारयोः नत्वे “रषाभ्यां नो षः समानपठे” (८।४।१ पा०) इति पूर्वस्य “एना एः” (८।४।४१ पा०) इति परस्य च नत्वे “इलो यमा यमि खोपः” (८।४।६४ पा०) इत्यनेन पाणिन्ये ‘व’लोपे चत्वर्थ इति पठं सिद्धम्] ।

(घ) कुटुम्बभरणपय्याप्तो न चविकः, तेन तस्म अत्थान्यत्वेऽपि सुहृन्मोचमाद्य दातव्यताकथनात् अतीवात्मनः सुहृद्विपटुङ्कारेण प्रवचता स्यात्ता ।

स्वाथपरशर्डाकान् जगति विणिजाऽप जिष्णुदासस्य कटीपाजितसर्वविशविनि-
लयेन निवृत्ताचविकीर्षा निश्वाशातावाक्यतो राजसः अथस्म माङ्गान्मभर्ष्य स्वविक्रयं

प्रियं सद्यस्त्यक्तं व्यसननि वयस्ये व्यसितः

कृतार्थोऽयं सोऽर्थस्तव सति बणिजोऽपि बणिजः ॥१०॥

[वखायन] । भद्र ! ततस्तथाऽभिहितेन सता किं प्रतिपन्नं मीर्येण ?

पुनः । अज्ज ! तदो एवं भणिदेण चंदउत्तेण प्पडिभणिदो सेट्ठो जिण्डासो, "जिण्डास ! ण मए अत्थस्स कालणेण सेट्ठो चंदणदासो संजमिदो, किंदु प्पच्छादिदो अणेण अमच्चलक्खसस्स घरअणो. बहुमो जाचिदेणावि ण समप्पिटो त्ति । ता जइ अमच्चलक्खसस्स घरअणं समप्पोदि. तदो आत्थ से मोक्खो ; अस्सधा प्पाणहरो से दंडो अम्हकोपं प्पडिमाणेदु

* आर्य ! तत एवं भचितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभचितः श्रेष्ठो जिण्डासः, "जिण्डास ! न मया वयस्य कारणेन श्रेष्ठो चन्दनदासः समितः, किन्तु प्रच्छादिनाऽनेन वनात्यराक्षसस्य गृहजनः, बहुमो याचितेनापि न समर्पित इति । तत् यदि वनात्यराक्षसस्य गृहजन समर्पयति, ततोऽस्ति चस्य भोचः ; अथवा प्राणहरोऽप्य

समर्पयमान आह, पिदूनिति ।—यदर्थे यस्मै अर्पयन्नाय इदं यदर्थं यद्वर्णनमित्तमित्यर्थः, [निवाविशेषवर्णनं] पुत्राः पिदून्, पितरः पुत्रान्, परवत् परेषु तुल्यम्, अभिहितं च अन्तोऽन्तं सूचीत्यर्थः, ["अभिसन्धाह" इति पाठे—प्रताप्ये] सुहृदो निवावि च, यदर्थं सुहृदि मित्रे, सौहार्दे स्नेहं, [सुहृदो भावः सौहार्दे "दृढगमिसन्तुत्तं पूर्वपदस्य च" (१ । ३ । १८ पा०) इत्युभयपदद्वयः] समुष्कान्ति त्यजन्ति, वयस्ये प्रियसुहृदि, व्यसननि विपत्ते सति, प्रियम्, अपि तन्न अद्यम् इत्युच्चारणं चन्वयः आर्यः, सद्यः सहसा, त्वत्तुं व्यवसित उद्यतः, त्वामिति शेषः ; अतः बणिजः तव बणिजो सत्यपि, बणिजजनस्य अद्यसमताया दुष्परिहाय्यत्वादिति भावः, सः अद्यम् अर्थः कृतायः अफल इत्यर्थः, [अथ अद्यमपादे "परवत्" इति वत्प्रत्ययात् उपमा, अतुष्टपादे अथस्य कृतार्थता प्रति इतीवपादगतवाक्याश्रयं हेतुतया काव्यविकृति, तत्रा "बणिजोऽपि" इत्यपि-कारेण अथस्यविरोधविच्छेदशब्देन विरोधोत्पत्त्यात् विरोधस्य इत्येतेषाम् अचक्षुराणां परस्परनिर्पेक्षतया संकटिः] । शिखरिणी इत्यम् ॥ १० ॥

“नित्ति, अन्धो वि जणा जधा एव ण करिस्सट्ठि” त्ति भणिअ
वज्झङ्गाणं आणौटो चंदणदामो । तटो “जाव प्पिअवअस्सस्स
चंदणदासस्स असुणिटब्बं ण सुणेमि, दाव ज्जेव अत्ताणअं
वावादेमि” त्ति ज्जलणे प्पबिमिट्ठकामो सेट्ठो जिस्सुदामो
अभराटो णिग्गटो । अहं वि जाव प्पिअवअस्सस्स जिस्सुदामस्स
असुणिटब्बं ण सुणेमि, दाव उब्बंधिअ अत्ताणं वावादेमि
त्ति इदं जिस्सुज्जाणं आअटो म्हि । *

राज । न खलु व्यापादितः चन्दनदासः ?

पुत्र । अज्ज ! ण दाव वावादौअटि । मो क्खु मंप्पटं पुणो
पुणो अमच्चलक्खमस्स घरजणं जाचौअटि । ण मो मित्तवच्छल-
टाए जाचौअंतोवि तं समप्पेदि । ता एदिणा कालणेण होदि
से मरणस्स कालइलणं । †

राज । [सङ्घेन आत्मगतम्] । साधु वयस्य ! चन्दनदास !

साधु साधु ।—

शिवेरिव समुद्भूतं शरणागतरक्षया ।

विचीयते त्वया साधो ! यशोऽपि सुहृदा विना ॥ १८ ॥

संखोऽस्मत्कोपं प्रतिमानयतु इति, अन्धोऽपि जनो यथा एव न करिष्यति” इति
अचिता वज्झङ्गानमानोतः चन्दनदासः । ततो “यावत् प्रियवयस्य चन्दनदासस्य
अत्रोत्तमं न अणोमि, तावदेवात्मानं व्यापादयामि” इति ज्वलने प्रवेष्टुमानः श्रेष्ठो
जिस्सुदामो नगराभिर्गतः । अहमपि यावत् प्रियवयस्य जिस्सुदामस्य अत्रोत्तमं न
अणोमि, तावदुद्वय आत्मानं व्यापादयामि इति इदं जीर्णोद्यमानगतोऽस्मि ।

† आर्ये ! न तावत् व्यापाद्यते । स खलु साम्प्रतं पुनः पुनः अनार-
राजस्य गृहजनं याच्यते । न स मित्रवत्सलतया याच्यमानोऽपि तं समर्पयति ।
तदेतेन कारणेन भवति च स मरणस्य कालइलणम् ।

चन्दनदासस्य सुहृदं प्रति कर्तव्यज्ञानमाकर्ण्य प्राक्प्रतिनिवृत्तेनापि सुहृदपक्षेऽभय-
निष्ठता तेन शोके चिरञ्जीवि ययः समुपाजितमित्याहुः शिवेरिवेति ।—अत्र इह-अन्धो

[प्रकाशम्] । भद्र ! भद्र ! गच्छ शौचमिदानीं, जिष्णुदासं
ज्वलनप्रवेशात् निवारय । अहमपि चन्दनदासं मरणात् (ङ)
मोचयामि ।

पृष्ठ । अध केण उण उवाएण अज्जो चंदणदासं मरणादो
मोचेदि ? *

राच । [खड्गम आकृष्य] । ननु अनेन व्यवसायमहासुहृदा
निस्त्रिंशेन । (च) ननु पश्य—

निस्त्रिंशोऽयं विगतजलदव्योमसङ्काशमूर्तिः

युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसख्यः करेण ।

* अथ केन पुनरुपायेन आर्यैः चन्दनदासं मरणात्मोचयति ?

भिक्षकस्यः यशसा सन्त्यज्यते, एवम् अपि-कारीऽपि भिक्षकस्यः विना-शन्देन
अन्वीयते । सार्धं ! ई सतस्सम्भाव ! त्वया सुहृदा विनाऽपि निवस्य नम
अनुपस्थितावपीत्यर्थः । शरणागतस्य शरणागतस्य मत्परिजनस्य, रक्षया रक्षणेन
हेतुना, आत्मविनाशेनापीति भावः, शिवेः शिवराजस्य, ("शिवेनेव" इति तृतीयान्तः
पाठः सुगमः) समुद्रतम सत्यम्, यत्रः इव वज्रः विचरति उपार्ज्यते । [अथ
शिवेरिवैत्युपमा, तथा सुहृदा विना इति कथनेन— "शिविना शरणागतस्य
अधिधौ स्वविनाशोऽभ्युपगतः, त्वया तु नम असन्निधानेऽपि इत्यर्थः ! त्वं शिवेरपि
अधिकगुणः श्लाघ्यतरस्यासि" इति व्यतिरेकात्कारण इत्यनयोः संस्थाः] । पथ्यावर्कं
उक्तम् ॥ १८ ॥

(ङ) ज्वलनप्रवेशादिति ।—["वारणाशानामोष्ठितः" (१ । ४ । २० पा०)
इत्युपादानत्वात् पञ्चमी, तथा मरणात् इत्यत्र "भोत्राशानां भयहेतुः" (१ । ४ । २५
पा०) इत्युपादानत्वात् पञ्चमी बोध्या] ।

(च) व्यवसायमहासुहृदेति ।—व्यवसायः,—उत्साहः, पौरुषमिति वाच्यम्,
महान् सुहृन् यस्मात्तादृशेन, तदंशसहायेनेत्यर्थः, निस्त्रिंशेन—खड्गेन, सर्वे भौत्यैकान्
उत्साहं सुहृदं मोचयामि इति भावः । [अतः "व्यसनमहासुहृदा" इत्यपि पाठः
सङ्गच्छते] ।

पुनरेव चन्दनदासरक्षणीपाद्यं पृष्टः राक्षसः स्वरक्षितं निशितं निस्त्रिंशमेव उपायं
निश्चारयन् तमेव बर्धयति, निस्त्रिंश इति ।—विगतजलदव्योमसङ्काशमूर्तिः विगतः

सत्त्वोत्कर्षात् समरनिकषे दृष्टमारः परैर्मै

मित्रस्नेहात् विवशमधुना साहसे मां नियुङ्क्ते ॥ १८ ॥

पु० । अज्ज ! एवं सेट्टिचंदणदामजीविदं होदि त्ति सुणिदं, विवसमटमाविभाअपरिणामपडिदो ण सक्कणोमि णिच्चिदपदं पडिबत्तुं । [विवसमटमाविभाअपरिणामपडिदो ण सक्कणोमि णिच्चिदपदं पडिबत्तुं ।] अध सुगिहोद-
णामधेअ ममच्चलक्खसपादा तुम्हे त्ति ? ता करेहि मे प्यसादं संदेहणिसुएण । *

* आर्य ! एवं सेट्टिचन्दनदामजीवितं भवतीति श्रुतं, विवसमटमाविभाग-
परिणामपतितो न शक्नोति निश्चितपदं प्राप्तपनुम । अथ सुगृहीतनामधेया अमात्य-
राक्षसपादा गूयमिति ? तत् कुरु मे प्रसादं संदेहनिर्णयेन ।

अपगतः, जलदः यस्मात् तादृशं मेघावरणयूथमिच्छति, यत् व्योम आकाशं,
शरतकालिकम् इत्यर्थः, तत्तद्वशात् तत्पुत्र्या, मूर्तिः यस्य तद्योक्तः, मोक्षार्थं इत्यर्थः,
[निभादिवत् मङ्गाग्रशब्दोऽपि अस्त्वपदविषयः । “मन्त्रजलदस्योम” इति पाठो
न मनोरमः] युद्धशङ्कापुलकित इव युद्धशङ्कया सकृसादरेण, पुलकितः जातरोमाश्च
इव, सन्पुलकश्चक्षुर्निस्त्रिंशोपरि पतितसूर्यकरप्रतिफलनात् जातस्य आलक्ष्यस्य
पुलकसायसम्भवादिति भावः, मे मम, करेण हस्तेन, प्राप्तमर्थः, सञ्जातस्नेहः, मम
करस्यापि युद्धशङ्कया सञ्जातपुलकत्वेन अभयोः सास्यात् चिरपरिचितत्वाच्च इति भावः,
तथा सत्त्वोत्कर्षात् सत्त्वस्य दम्यस्य, सपादानदम्यस्य इत्यर्थः, उत्कर्षात् उत्कृष्टत्वात्,
सपादानलोहस्य उत्कृष्टत्वेन दृढताया, तोष्णतायाश्च आधिक्यादित्यर्थः, परैः शत्रुभिः,
समरनिकषे समरः एव निकषः परीक्षाप्रकारविशेषः, परीक्षाद्वैतत्वात्, तस्मिन् दृष्टः
सारः बलं यस्य तादृशः, बहुशः कुण्ठशक्तित्वेन अनुभूत इत्यर्थः, अयं निश्चिन्तः
खङ्गः, [निर्गतः शिञ्जतोऽङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रयः “रुद्रायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः” (वा०)
इति समासनाः उक्] अधुना मित्रस्नेहात् चन्दनदामं प्रति स्नेहाधिक्यात्,
विवशं व्याकुलं, मित्रस्नेहाधीनतया स्वायत्तार्थविवहाराविमुखमिच्छति, मां साहसे
बलसाध्यकार्यं, युद्धस्यापारे इत्यर्थः, “द्विताडितानपेक्ष यत् कर्म तत् साहसं
विदुः” इत्यन्ते, नियुङ्क्ते प्रेरयति । [“स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्” (वा०)
इति तत्त्वं अथ “युद्धशङ्कापुलकित इव” इति अन्तेऽप्युक्तं प्रथमशङ्कतया

राक्ष । भद्र ! सोऽहम् अनुभूतभर्तृवंशविनाशः सुहृदिनाश-
हेतुः अनार्यो दुर्गृहीतनामा यथार्थो राक्षसः ।

पुत्र । [सङ्घे पुनः पादधोर्निषण्णम्] । प्यसीदध प्यसीदध ।
हौमाणहे ! दिष्टिआ कदत्थोम्ह । *

राक्ष । भद्र ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, कृतमिदानीं कालहरणेन ।
निवेद्यतां जिष्णुदासाय यथा “एष राक्षसः चन्दनदासं मरणात्
मोचयति । [इति “निस्त्रिंशोऽयम्” इत्यादि पठन् आकृष्टकण्डः परिक्रामति] ।

पुत्र । [पादधोर्निषण्णम्] । प्यसीदंतु प्यसीदंतु अमञ्जसक्वस-
पादाः । अत्थि दाव एत्थ णअरे प्पदमं चंदउत्तहदएण अज्ज-
सअडदासस्स (छ) बधो आणत्तो । सो अ केणावि बज्झट्टाणादो
अवहरिअ देसंतरं अववाहिदो । तदो चंदउत्तहदएण “कौस
प्पमादो किदो”त्ति अज्जसअडदामवधवंचणाए समुज्जलितो
रोसगो घादअजणवधजलेण णिव्वाविदो । तदो प्पहुदि
घादआ जं कं-पि गहोदसत्थं अपुब्बं पुक्खं अग्गदो पञ्चादो
वा पेक्खंति, तदो अहवधे ज्जेव अत्तणो जौविदं परिरक्खंतो

* प्रसीदध प्रसीदध । आर्य्यम् ! दिष्ट्या कृतार्थोऽसि ।

+ प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु अनार्याश्चसपादाः । अस्मि तावदत्र नगरे प्रथमं चन्द-
गुप्तकैनेन आर्य्यशकटदासस्य वध आश्रयः । स च केनापि बज्ज्यानादपहृत्य
देवान्तरमपवाह्यतः । ततश्चन्दगुप्तकैनेन “कञ्जात् प्रमादः कृतः” इति आर्य्यशकट-
दासवधवचनया समुज्ज्वलितो रोवाग्रघातकजनवधजलेन निर्वापितः । ततः प्रभृति
घातका यं कनपि गृहीतशस्त्रम् अपूर्वं पुक्खमयतः पञ्चाश प्रवृत्ते, तदा अक्षुप्ये

ज्योमसङ्काश्लुपमया, समरनिक्षेपे इति समरे सारपरोक्षालसाधर्य्येण निक्षेप-
तादात्म्यारोपाद्रूपकेण च संलज्यते] । मन्दाक्रान्ता इत—“मन्दाक्रान्ताऽप्युधरस-
नमेभो भनो तो नय्यमन” इति अक्षवात् ॥ १८ ॥

(छ) “चन्दगुप्तकैनेन” इति “आर्य्यशकटदासस्य” इति च वचनं अत्र
चन्दगुप्तकैनेनचित्तव्योक्तवचनम् ।

अप्यमत्ता एदे अप्यात्तवज्जट्टाणं बज्जं बाबादंति । ता एब्बं
गह्घीदसत्थेहिं अमच्चपादेहिं तहिं गच्छंतेहिं सेट्ठिचंदणदासस्स
बहो तुवराइदो होदि । १

[इति निष्क्रान्तः] ।

राज । [स्वगतम्] । अहो ! दुर्बोधस्याणक्यवटोर्नीतिमार्गः ।
कुतः ?—

यदि स शकटो नीतः शत्रोर्मतेन ममान्तिकं

किमिति निहतस्तेन क्रोधात् बधाधिकृतो जनः ? ।

अथ न कृतकं तादृग्लेखं कथं नु विभावये-

दिति मम मतिस्तर्कादृढा न पश्यति निश्चयम् ॥ २० ॥

एवात्मनो जीवतं परिरचतोऽप्रमत्ता एते अप्रामवध्यव्याप्तं वध्यं व्यापादयन्ति । तस्मादेवं
गृहीतशस्त्रैः अमान्यपादैः तव गच्छन्ति अस्मिन्चन्दनदासस्य वधः त्वरायितो भवति ।

पुरुषसुखात् श्रुतसर्ववृत्तान्तः चाप्यन्योनैरासद्वरवगाहत्त्व विभावयन् किंकर्तव्य-
विमृष्टलक्षयति, वदोति ।—यदि शत्रोः सौम्यस्य चाचक्यस्य वा, मतेन अभिप्रायेण, स
शकटः मम अन्तिकं समीपं, नीतः, गृहचारेण सिद्धार्थकेन वध्यव्याप्तात् अपवाद्या इति
श्रेयः, तदा क्रोधात् तदपसारणप्रभाटगणितादिति भावः, तेन चाचक्येन तत्पण्डितेन
चन्दनसेन वा, बधाधिकृतः जनः घातकः, किमिति कथं, निहतः ? स्वाभिप्राय-
सम्पादनेन घातकस्य अपराधाभावात् घातकवधपण्यवसायो क्रोधावेशो न घटेत इति
भावः, तथा च, सिद्धार्थकः न तस्य गृहचरः इति प्रथमसंशयः । अथ पचान्तरं,
घातकवधस्य अन्यथाऽनुपपत्त्या, तादृक् लेखं मम मुद्राङ्कितं शकटदासस्य स्वहस्तलिखितं
पत्रं, कृतकं कृतवर्मं, न, शकटदास एव तस्य लेखकः, एतत् कथं नु केन वा प्रकारेण,
विभावयेत् ? चिन्तयेत् ? मम मतिरिति श्रेयः, नन्दवंशानुरागो मम सुहृत् शकटदास
हृदये गह्रितं काव्यं कुप्यादिति चिन्तयितुमपि न पारयेदित्यर्थः ; यथा—कृतकं जेति
तदीयं पलाय्यागमनं कष्टरूपं न भवति, यदि परमायेत एव शकटदासः सिद्धार्थकस्य
साहाय्येन पलाय्य गतः स्यात्, तदा तादृक् लेखं स्वहस्तलेखमुद्राङ्कनादिरूपं, कथं नु
विभावयेत् ? कर्तव्यत्वेन चिन्तयेत् ? आचरेत् ? इत्यर्थः ; चिन्तनमपि तस्य अनुचितं,
किमुत आचरणम् ? इति भावः ; नु वितर्के, तथा च, तस्य तत्त्वत्वे एव तथाऽऽचरणं,
नान्यथा इत्यर्थः ; मम मतिः इति इत्थं, तस्मादृढा संशयापनोदनाये तर्कमनुसरन्तो

[विचिन्त्य] । तस्मात्—

नायं निस्त्रिंशकालः प्रथममिह कृते घातकानां विघाते
नोतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तथा काव्यमत्र ? ।

औटासीन्धं न युक्तं प्रियसुहृदि गते मत्कृते चातिघोरां
व्यापत्तिं ज्ञातमस्य स्वतनुमहमिमां निष्कृत्यं कल्पयामि ॥२१॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति पञ्चोऽङ्कः ॥ ६ ॥

कतो, निश्चयं न पश्यति अपुनाऽपि सन्देहदीक्षामागोऽतीत्यर्थः । [अत्र हि
निश्चयाभावदपवस्तुनस्तर्कादटमनित्वरूपस्य हेतोः वाक्यगतत्वात् काव्यलिङ्गमन्व-
हारः] । हरिश्चोदयः ॥ २० ॥

एवं बहुधा विचिन्त्यं पञ्चान्तरेषु दोषप्रदर्शनपुरःसरम् आत्मानमेव परमोप-
कारिणः चन्दनदासस्य मोक्षमुख्यं निश्चिन्तयन्नहं, नायमिति ।—इह चन्दनदासमोक्षन-
विषये, प्रथमं पूर्वं, घातकानां, [कर्मणि षष्ठी] अकटदासस्येति शेषः, विघाते कृतं सति,
कृततः परमार्थतो वा इति भावः, अयं निस्त्रिंशकालः निस्त्रिंशत् तद्वापारस्य, कालः
समयः, न, चन्दनदासघातनप्रसक्तिमयात् इति भावः ; यद्वा—इह एतच्छिन् विषये,
अयं निस्त्रिंशत् तद्वापारस्य, कालः न ; प्रथमं मतवृत्त्यापारात् पूर्वं, घातकानां
घातकैः, [कर्मणि षष्ठी] विघाते घातने कृते सति, चन्दनदासस्येति शेषः, तेन किं
काव्यमिह उपलब्धः । अथ नोतिरेव अवलम्बनीया इत्याशङ्क्य आह, नोतिः नोतिशब्दोक्त-
सामादुपायप्रयोग इत्यर्थः, कालान्तरेण अन्यः कालः कालान्तरं तेन, न सद्यः
इति भावः, [“अपवर्गे तृतीया” (२१।२६ पा०) इति तृतीया] फलं प्रकटयति, अथ
अस्मिन् चन्दनदासमोक्षविषये, तथा नोत्या, किं काव्यम् ? फलम् ? न विमर्शित्वं ।
एवञ्चेन तदा औटासीन्धमेव अवलम्ब्यताम् इत्याशङ्क्य ज्ञेयाह, मत्कृते मम निमित्तं,
प्रियसुहृदि अतिघोरा व्यापत्तिं विपदं, गते प्राप्ते सति, औटासीन्धं तटस्थतया अव-
लम्बनम्, न युक्तं बोधितम् । एवं सशयं कर्तव्यनिश्चयमभिगच्छति, ज्ञातमिति ।—ज्ञातं
कर्तव्यव्यापारो निश्चित इत्यर्थः, किं तदिदं—अतः अहम् इमां स्वतनुं निगमयोरमं,
अथ चन्दनदासस्य, निष्कृत्यं मोक्षमुख्यं, कल्पयामि विहरीकरीमि, ददामीत्यर्थः ।
निष्कृत्यभावाद्यस्तु—प्रथमं कृततः परमार्थतो वा घातकानां विघाते कृतं त्वरितत-
चन्दनदासघातनप्रसक्तिमयात् निस्त्रिंशत्तद्वापारस्य अनुचितम् ; नोत्याचरन्त्यु “शिरसि

अयं दूर तत्प्रतीकारः” इति न्यायेन अनुपपन्नम् ; मुहूर्तादौपत्येन कृतज्ञतादि-
महादोषमापादयेत् ; अतः चन्दनदासस्य निष्कयत्वेन चन्द्रगुप्ताय बध्यभावेन आत्मानं
समर्प्य तद्विनीचन न्याय्यत्वेन गत्वे पतितम् इति ज्ञातमिति । [अत्र क्षत्रोरमृत्यु-
प्रियमुहूर्तौ मोक्षनात् परिहातनामास्तुताः । तद्वचनं यथा—“पारहातार्वानमयः
समन्तनाथकेभवेत्” इति, स च प्रथमतः पादमये क्लमयः वर्तमानकाले निस्त्रयव्यव-
हारायोग्यता प्रति घातकावनाशश्च, नीतेरकार्यकारित्वे कात्यायनरक्षदाहत्वश्च, तथा
औदासीन्यस्य अयुक्तत्वे मुहूर्तापदः हेतुविधया कथ्यमात् काव्यलिङ्गप्रयेण अनुप्राणितः] ।
सम्भरा ७ तम् ॥ २१ ॥

इत्यर्शवशाद्वाटबोसचरचपद्यानन कुलपतिवत्स्य “वि. ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागर-महाचार्यविरचिताया, तदात्मनाम्ना

श्रीमदागबोधविद्याभूषण-श्रीमन्मन्वाडविद्यारत्नाम्ना

परिवर्तित-पारवार्जिताया सुखसाधनो-

समाख्याया मुद्राराजसन्ध्याख्याया

षष्ठाऽङ्कः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चण्डालः] ।

चण्डाल ! ओसलध अज्जा ! ओसलध, अबेध माणहे !
अवेध—

जइ लक्खिटुं मण्णहं प्पाणे विहवे कुले कलत्ते अ ।
पल्लिहल्लध ता बिमं बिअ लाभापत्थं प्पअंतेण * ॥ १ ॥

* अपहरत चाय्याः ! अपहरत, अपेत मात्माः ! अपेत—

यदि रक्षितुं मन्ध्वं प्राचान् विभवान् कुलानि कलत्राणि च ।
परिहरत तस्मात् विवर्धनं राजापथं प्रयत्नम् ॥ १ ॥

इत्य षष्ठेनाङ्केन राजसुवशीकरचरुपं प्रधानकाव्ये वीरवह्नः यथावयं विप्र-
कीर्णैः चमैकार्थोभावनं उपगोरेः मुखमन्यायर्थैः निर्व्यूढम् । अथ राजसेन
चन्द्रगुप्तसावित्र्यपदचक्षुरा तल्लज्जोत्तरोत्तरचरुपं नाटकस्य प्रधानतमं फल-
मुपगमयितुं सप्तमोऽङ्क आरभ्यते । पूर्वाङ्के रक्षुडकेन पुरुषेण निवेदितां चन्दन-
दासस्य वन्यज्जाननयनं सुता राजसुः ससम्भ्रमं शस्त्रमुत्सृज्य बन्धुस्थानं प्रति निष्क्रान्त
इत्युक्तम् ; सम्प्रति स एव चन्दनदासकृतान्त्रोऽस्मिन् अङ्के प्रपद्यते इति ।
इदमहावतरणं—“यस्य आदुतराहायः पूर्वाहायांनुवहतः” इति लक्षणात् ।

अथ राजसुवशीकरचरीकं राजसमित्तस्य सपुत्रकलत्रस्य चन्दनदासस्य निकारं
राजाहितकारिणो दुर्दशावर्धनमुखेन प्रकटयन् आह, यदीति।—यदि
प्राचान् जीवमानान्, विभवान् ऐश्वर्याणि, कुलानि गोत्राणि, तथा कलत्राणि
आत्मपवीत्रा, रक्षितुं यथावयं व्यापयितुं, मन्ध्वमश्न्यत, शूर्यमिति शेषः,
तस्मात् तदा इत्यर्थः, प्रयत्नेन प्रकटयेदस्या, विवर्धनं राजापथं राजाहितं, परिहरत
परिहृतम् । [रक्षितुम् इत्यत्र इच्छावर्धनेन मनपातना समानकर्तृकत्वात् “समान-
कर्तृकेषु तुमुन्” (३।१।१५८ पा०) इति तुमुन् । “मन्ध्वं” “परिहरत” इत्युभयत्र
विधौ कौट्] । “अजेदकं कुलकायं यामकार्यं कुलं त्यजेत् । यामं जनपदस्यार्थं
आकार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥” इत्युक्तमस्मात् सर्वपरित्यागेन आत्मरक्षाया अशक्य-
कर्तव्यत्वप्रतीतेः कुल विभव-कलत्रादिसहिष्णुजीवनमाश्रयं राजोऽहितम् एवागतः

अपि च—

होदि पुत्रिमस्य ज्वाही मल्लं वा सेविटे अपत्येवि ।

राजापत्य उण सेविटे हि सभलं वि कुलं मल्लदि ॥ २ ॥ *

ता जइ ण प्यात्तभाअध, तटा पेक्खध एटं लाभापत्य-
कास्सिणं सिद्धचंदणदासं वज्झङ्गाणं आणीयमाणं सपुत्तकल्लं ।
[आवासी] । अज्जा ! किं भणध ? अस्सि किं चंदणदासस्स

* अपि च—भवति पुरुषस्य व्याधिर्भरणं वा सेविते अपत्येऽपि ।

राजापत्ये पुन सेविते हि सकलमपि कुलं म्रियते ॥ २ ॥

† तत यदि न प्रत्ययध्व, तटा प्रेक्ष्यन् एतं राजापत्यकारिणं श्रेष्ठचन्दनदामं
वज्झङ्गणमाभियमानं सपुत्तकल्लम । आयां । किं भणध ? अस्ति किं
परिहरणीयम् इति भावः । [अत्र हि विषसेविनी जनस्य कादाचित्कन्यायत्त
मरणं भवति न भवति वा, मरणे च तस्यैकस्य एव, न तु तत्कुलानिभवकल्लमादेः,
परं राजापत्यसेविनः कुलादिमदितस्य विनाशकत्वात् उपमानभूतात् विधात्
उपमेयस्य राजापत्यस्य आधिक्यप्रकटनात् व्यतिरेकाकारः, स च हेतोर्नीतत्वात्
ततीयः, तच्चक्षुष यथा दर्पणे—“आधिक्यमुपमेयलोपमानाद्गुणताऽववा । व्यतिरेक
एक लोके हेतोर्नीते स च विधा ॥” इति] । आयां उक्तम् ॥ १ ॥

पुनस्तदेव दटयति, भवतीति ।—पक्षः भग्नकूलव्यापारवतो बन्धुन इत्यर्थः, अत्रपेतं
पथं [“धर्मपथ्यं न्यायादमपेतं” (भा० २२ पा०) इति यत्] न पथ्यम् अपथ्यम्
अद्वितकं तस्मिन् अपथ्ये, दंडस्य इति शेषः, सेविते भुक्ते आचरिते वा सति,
अपि निश्चये, पुरुषस्य जनस्य, व्याधिः विप्रिष्टः आधिः मनःपोडा यस्मात् इति
व्युत्पत्तिमान् पदार्थः, रोग इत्यर्थः, मरणं विनाशः वा, भवति, अपथ्यसेविनः एकस्य एव
व्याधिः मरणं वा भवति इत्यर्थः, राजापत्ये राजाद्वितकदे प्रकाशे, सेविते राजाविद्वेहादौ
कृते सति, पुनः साक्षात्कारे, हि निश्चये, सकलमपि कुलं म्रियते राजराशात् सर्वमपि
विनाशो भवति । [अत्रापि उपमानोभूतात् साधारणापत्यात् राजापत्यस्य अविधा-
कस्याचकारितकत्वात् व्यतिरेकाकारः, तेन च दंडविप्रकारिणः अपथ्यसेविनस्य
कल्पभुक्ता तस्यैव उपमानत्वकल्पनात् द्वितीयप्रतीपात्कारः, अन्वये इत्यलङ्कारे-
वाचकारण्यः । द्वितीयप्रतीपात्तयं यथा दर्पणे—“उज्जा आत्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य
बन्धुनः । अत्यन्तमुपपादयति प्रतीप कालदूतरे ॥” इति । आयां उक्तम् ॥ २ ॥

मोक्खीवाओ त्ति ? कुटो से अधसस्स (क) मोक्खीवाओ ?
 एदं उण अत्थि, सो जइ अमच्चलक्खसस्स चरअणं समप्पेदि ।
 [पुनरावासे] । किं भणाध ? एसे सत्तणाअटवच्छुले अत्तणी
 जीविटस्स कालणेण ईरिसं अकज्जं ण कल्लिस्सटि त्ति ? (ख)
 अज्जा ! जइ एब्बं, तेण हि पवधानेध से सुभगदि । (ग) किं
 दाणीं तुम्हायं प्पडोआलविआरेण ? १

[ततः प्रविशति द्वितीयचण्डालानुगतो बज्रध्वजधारी शुल कान्धेन आदाय

कुटुम्बिका (घ) पुनश्च च अनुगम्यमानः चन्द्रनदासः] ।

चन्दन । हड्डी !! हड्डी !! अम्हारिमाणं वि कधं गित्तचानित्त-
 भंगभोरूणं चोएजणाणं विअ मलणं प्पात्तं त्ति । गमो गमो ।

चन्दनदासस्य मोक्षीपाय इति ? कुतोऽस्य अधसस्य मोक्षीपायः ? एतन् पुनरस्ति.
 स यदि चमालराक्षसस्य गृहजनं समर्पयति । किं भवत्य ? एव शरणागतवत्सलः
 आत्मनो जीवितस्य कारणेन हृदयमन्त्राद्ये न करिष्यतीति ? आर्याः ! यद्येवं,
 तेन हि अत्रयत्न यस्य शुभगतिसि । किम इदानीं यस्मात् प्रतीकारविचारश्च ?

* हा धिक् !! हा धिक् !! अथाह्वयानामपि कथं विचारितमनुभूयतां

(क) अधसस्य—धनं—पुण्यादिदणं वस्तु प्रयोजनमस्य इति यतः । चन्धः,—
 पुण्यवान्, न चन्धः अधसः,—दुर्भाग्य इत्यर्थः तस्य, (“सुकृतो पुण्यवान् चन्धः”
 इत्यमरः) ।

(ख) शरणागतेत्यादि ।—पतत्योरवचनेन अस्य शरणागतरक्षणविरुद्धं लिखित-
 पठितत्वेन सकललोकप्रासङ्गिकमिह भवति ।

(ग) शुभगतिर्नाति ।—शुभगति—शरणागतरक्षणपुण्येन उत्तमलोकप्राप्तिम्
 इति वदिरथः, राक्षसप्राप्ता बन्धनभीषणात् सुखप्राप्तिमिति यूद्धम् । सोलुण्ठभोक्तिर्वा,
 क्षयवन्धनभीषणदया परमा गतिमित्यर्थः ।

(घ) कुटुम्बिकी—पुत्रादिमतो गृहस्थिता रमणी तथा । (“—ज्ञात् तु
 कुटुम्बिकी । सुखी—” इत्यमरः) ।

किदंतस्य । अथवा यः पिसंसायं उदासीयेसुं इदरेसुं वा
बिसेसी अस्ति ? (ङ) तथा हि—

मोहणं चामिसाहं मल्लभरणं तिणेहिं जीवन्तो ।

वाह्यं मुग्धहरिणं हंतुं को नाम निर्वन्धो ? * ॥ ३ ॥

चौरजनानिब मरणं प्राप्तमात । ममो नमः कृतान्तस्य । अथवा न नृशंखानां
उदासीनेषु इतरेषु वा विशेषोऽस्ति । तथा हि—

* मुक्ता चामिषाणि मरणभयेन तृणेर्जीवतः ।

व्याधाना मुग्धहरिणान् हन्तुं को नाम निर्वन्धः ? ॥

(ङ) नृशंखाना—दुर्जनानाम् । उदासीनेषु—तटस्थेषु, निःस्पृहैतया अथ-
१ स्त्रितेषु इत्यर्थः, निरीक्ष्य इति यावत् । इतरेषु—सदोषेषु इत्यर्थः । [अथ अति-
दुर्जनश्च चापक्यश्च नास्ति हि सावधौ सदाधनिर्दोषविचार इति विशेषे प्रयुक्ते वक्तव्ये
नृशंखानानित्यादौ सामान्यनामप्रयुक्तनामभधानादप्रयुक्तप्रशंसाऽलङ्कारः ।]

नृशंखानाम् उपकारकापकारकानिवंशेष्वेव अनिष्टकारकत्वमुक्तम्, इदानीं
तदेवोदाहरणप्रदर्शनपुरःसरं समवयमान आह, मुक्तेति ।—मरणभयेन चामिषाणि
मासादीनि, मुक्ता तृणेर्जीवतः जीवका कुर्वन्तः, (चामिषमल्लभणविषयो यथा मनु-
संहिताया पञ्चमऽध्याये ४८ श्लोके—“नाकृत्वा प्राणिनां देसा मांसमुपघते क्रावत् । न
च प्राविष्यः स्वर्ग्यश्चान्द्राश्च विवर्जयेत् ॥” इति । भागवत पञ्चमस्कन्धे—“ये त्विह वै
पुरुषाः पुरुषमंघ्रेण यजन्ते, याच स्त्रियो नृपयन् खादान्, तास्य ताच ते पञ्चव इह
१ निहता यमसदने चातयन्तः रजोगथाः केनिका इव स्त्रियांताऽवदाय अष्टक् पिबन्ति”
इति । चामिषाणाम् अणवोऽप्येतात् राजसाहारमध्ये गच्छन्ता, तेन तद्वचने रोगस्य
सञ्जायत्वान् अवश्यमेव मारकत्वं, तथा च गीता—“कटुम्लसक्त्यालुष-तोऽप्यहस्य-
विदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखमोक्षमयप्रदाः ॥” इति ।) मुग्धाः सुन्दराः,
ये हरिणः तान् मुग्धहरिणान् हन्तुं विनाशयितुं, व्याधाना को नाम निर्वन्धः ?
यज्जानित्रयः ? अतोव निर्वन्धो दृश्यते इत्यर्थः, तथा मारात्मकत्वात् इति भावः । [अन-
व्याधा यथा मुग्धहरिणान् ज्ञात्वा, तथा चापक्यऽपि निर्दोषानात् विन्य-प्रतिदिन्य-
प्रत्यामनाद्व्याधीपजायमानाप्रयुक्तप्रशंसाऽलङ्कारमूढो हृष्टालालङ्कारः; तथा हरि-
णानां मरणभयानिबलानिबलानामप्येवमपि तत्त्वान्वये, तेरतिशयोक्तिस्तदन्तेवासकाङ्क्षभावस्य
सङ्करः] । आर्या इत्यन्तः; सा च परार्धे नात्रापक्षधीयेष्टा ॥ २ ॥

[समन्तात् परीक्ष्य] । भाव ! पिप्रवयस्स ! जिष्णुदास ! कथं !!
 प्पडिबभणं वि मे ण प्पडिबज्जसि त्ति !! अधवा, दुल्लहा क्व तु
 पुरिसा, जे इमस्सिं काले दिट्ठिपधे वि चिट्ठंति । (च)
 [समापन] । एदे अहपिप्रवयस्सा अस्सुवांदमेत्तकेण किदप्पटौ-
 आरा स्ससरीरेहिं णिवत्तमाणा परिवड्ढमाणसोअदोणवदणा,
 बाप्पगुरुआए दिट्ठीए मं अणुगच्छंति । * [इति परिक्रामति] ।
 चण्डालो । [परिक्रम्य च वलीक्य च] । अज्ज चंदणदास ! आअदोसि
 वज्झट्ठाणं, ता विसज्जेहि घल्लजणं । †

चण्ड । अज्जे ! कुटुंबिणि ! णिवत्तस्स तुमं सपुत्ता । वज्झ-
 ट्ठाणं क्व एदं, अदो अबरं अभूमि (क) क्व अणुगच्छिट्ठुं । ‡

कुटु । [समापन] । परलोअं प्पत्थिदो अज्जो, ण उण देसं-
 तरं, ता अजोगो टाणीं कुलजणस्स णिवत्तिट्ठुं । § (ज)

* भाव ! प्रियवयस्य ! जिष्णुदास ! कथम् !! प्रतिवचनमपि ते न प्रतिपद्यसे
 इति !! अधवा, दुर्लभा; खलु ते एवम्; ये अस्मिन् काले दृष्टिपथेऽपि तिष्ठन्ति ।
 एतेऽप्यपिप्रवयस्या चञ्चुपातमाद्येण कृतप्रतीकाराः स्वशरीरेर्निवृत्तमानाः परिवर्द्धमान-
 शोकदोणवदनाः बाष्पगुर्या दृष्ट्वा माम् अनुगच्छन्ति ।

† आर्य्य चन्दनदास ! आगतोऽसि बध्यस्थानं, तत् विसर्जय वटज्जनम् ।

‡ आर्य्ये ! कुटुम्बिन ! निवर्त्तस्व त्वं सपुत्रा । बध्यस्थानं खलु एतत्,
 अतोऽपरम् अभूमि; खलु अनुगन्तुम् ।

§ परलोकं प्रस्थितः आर्य्यः, न पुनर्देशान्तरं, तद्दशोत्तमिदागौ कुलजनस्य
 निवर्त्तितुम् ।

(च) अथर्वेत्यादाय आचिपाककारः ।

(क) अभूमि;—चण्डालम्, अधोत्पत्यस्थानमित्यर्थः ।

(ज) देशान्तरं प्रस्थितं वस्तुं नानुगच्छेदिति आह्वयः; परलोकं प्रस्थितस्य
 तु अनुगमनमुपेत्युक्तं भावः ।

चन्द । अज्जे ! सच्च, मित्तकज्जण मम बिणासो, ण पुरिस-
दोसेण ; ता किं हरिसङ्गाणे वि रोइमि त्ति ? *

कटु । अज्ज ! जइ एब्बं, ता अणुचिदं दाणीं कुलजणेण
णिवत्तिदं । †

चन्द । अध इं ब्ववसिटं (भ) अज्जाए ? ‡

कटु [ववाचम] । भत्तुणो चलणमणुगच्छंतीए अज्जाण-
गहो होदु । §

चन्द । अज्जे ! दुब्बवसिटं एटं टे, ता दाणीं अज्जाए अअं
असुणिदलोअब्बवहारो कुमानो अणुगेण्हिटब्बो त्ति । ¶

कटु । अणुगेण्हंतु णं प्पसस्साओ भअवदीओ कुलदेव-
दाओ । जाद ! पुत्तअ ! प्पणम अपच्चिमस्स (ज) पिदुणो
पाएसं । **

पुत्त । [पादयोऽपि] । ताद ! मए तादविरहिदेण किं
अणाचिद्वटब्बं ? † †

* आर्य्य ! सत्यं, मित्रकार्य्येण मम विनाशः, न पुरुषदीपिणः ; तत् किं
हर्षस्थानेऽपि रोदिति इति ?

† आर्य्य ! यद्येवं तदनुचितम् इदानीं कुलजनेन निवर्तितम् ।

‡ अथ किं व्यवसितम् आर्य्यया ?

§ भर्तृशरणमनुगच्छन्त्याः आर्य्यानुपदी भवतु ।

¶ आर्य्य ! दुर्व्यवसितमिदं ते, तदिदानीम् आर्य्यया अथम अश्रुतलोच-
व्यवहारः कुमारोऽनुवर्त्तितव्य इति ।

** अनुगृह्यन्तु एन प्रसन्ना भगवत्यः कुलदेवताः । जात ! पुत्तव ! प्रथम
अपचिमस्य पितुः पादयोः ।

†† तात ! मया तातविरहितेन किमनुष्ठायितम् ?

(भ) किं व्यवसितम् ?—किं कर्तुम् इष्टम् ? इत्यर्थः ।

(ज) अपचिमस्य—अतःपरमप्राप्तस्य, पुनरागमनशून्यस्येति भावः ।

चन्द । पुत्र ! चाणक्यविरचिते देशे वस्तव्यम् । *

चण्डाक्षो । अज्ज ! चंदणदास ! निखादे शूले, ता दाणीं सज्जो होहि । †

कटु । अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध । ‡

चन्द । भट्मुख ! मुहुत्तअं चिट्ठ । अइ जीविटवच्छले ! किं एत्थ आकन्दसि ? (ठ) सगं गटा कवु ते देवा रांटा, जे दुक्खिटं इत्थीजणं यइदिणं अणुकंपंति । §

प्रथमश्लोकः । अले वेणुवेत्तआ ! गेण्ह इमं चंदणदामं ।
घसजणो स्सअं ज्जिव गमिस्सदि । ¶

द्वितीयश्लोकः । अले बज्जलामआ ! एसे गेण्हामि । **

* पुत्र ! चाणक्यविरचिते देशे वस्तव्यम् ।

† आर्य्य ! चन्दनदास ! निखातं शूलं, तत् दानो सज्जो भव ।

‡ आर्य्य ! परिराधय परिराधयम् ।

§ भट्मुख ! मुहुत्तै तिस्र । अयि जीवितवत्सले ! किमत्र आकन्दसि ? स्वर्गे गताः खलु ते देवाः गन्दा, ये दुःखितं स्त्रीजनं प्रतिदिनम् अनुकल्पन्ते ।

¶ अरे वेणुवेत्त ! गृह्णाथ इमं चन्दनदासम् । गृह्णन्तः स्वयमेव गमिष्यति ।

** अरे बज्जलीमक ! एष गृह्णामि ।

(ट) आचक्षेति ।—अनेन आचक्ष्य अत्यन्तं क्रौंयमुक्तम् ।

(ठ) अकन्दसि ?—परिराधाय कमपि रक्षितारमाह्वयसि ? (“आकन्दः कन्दने द्वाने” इति मेदिनी) लभेः रोदिति ? इति वा ; (“सारावे रुदिते नातय्यंकन्दः” इत्यमरः) भोकावेगेन नीचजनसङ्घो एव आकन्दनं ते अनुचित-
मिति भावः । [“सगं गटाणं दाव देवा दुक्खिअं पल्लिअथं अणुकंपंदि । अर्यं च,
मिलकज्जेव मे विपासो, च अनुत्तकज्जण, ता किं हरिमट्ठाणे वि रोदीयादि ?”
इति पाठे—“स्वर्गे गतानां तावद्देवा दुःखितं परिजनमनुकल्पन्ते । अथवा, मिलकज्जेव
मे विपासः, नायुत्तकाय्येण, तत् किं हर्षस्थानेऽपि वस्यते ?” इति संस्कृतम् । अत्र
मिलकज्जेव मरणात् स्वर्गे निश्चित इति भावः] ।

चन्द । भद्रमुह ! चिह्नं मुहुत्तत्रं, जाव पुत्तत्रं पलि-
स्समामि । [इति पुत्तं परिषज्य मूर्द्धि समाग्राह] । जाट ! पुत्तत्र !
अवस्संभविदब्बे वि विणासे मित्तकज्जं समुब्बहमाणो विणास-
मणुभवामि । * (ड)

पद्म । ताद ! एदं क्व भणिदब्बं, किं कुलकमो क्व एसो
आम्हणं ? † [इति पादयोः पतति] ।

चण्ड । अले गेण्ह वज्जलीमग्ग ! ‡

[चण्डालौ गृहीतः चन्दनदासम आरोपयितुं श्रुते] ।

कुटु । [मोरस्ताडन] । अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध । §

[पविश्य अपटोत्तरेण राजसः] । भवति ! न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

भोः भोः शूलायतनाः ! (ढ) न खलु व्यापादनोयः चन्दनदासः ।

कुतः ?—

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत् पुरा

मित्राणां व्यसने महीत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

* भद्रमुह ! तिष्ठ मुहुर्न, यावत् पुत्तकं परिषजे । जात ! पुत्तक !
अवश्यम्भविदब्बेऽपि विनासे मित्रकार्यं समुद्बहमाणो विनाशमनुभवामि ।

† तात ! इदं खलु भाणतव्यं, किं कुलकमः खलु एषोऽस्माकम् ?

‡ अरे गृहाय वज्जलीमक !

§ आर्याः । पाददायध्व परिब्रायध्वम् ।

(ड) अनुभवामिति ।—अतस्त्वया न शोचितव्यम् इति भावः । [अत्र कण्ठः
स्याथो, शोकं दीनवचनादिभिः विभावितुमावेष्टुं पुक्तेषुः] ।

(ढ) शूलायतना इति ।—शूलमायतनं—जीवनाशयो येषां ते तथोक्ताः ।

प्रियमुदरं चन्दनदासं बध्यज्जानगतं चातकोः चामुत्तबध्यसज्जमालोक्य सरभसो
राजसः जीवनविनिमयेन तं दातुताम आह, येनेति ।—येन मया, रिपोः शत्रोः,
कुलमिव विनश्यत् विनाशं गच्छत्, स्वामिकुलं स्वामिनः मन्दस्य कुलं, पुरा दृष्टं, न तव
चित्तगतमित्यर्थः, येन च मया, मित्राणां बन्धुना, व्यसने विपदि, महीत्सवे इव स्वस्थेन

आत्मा यस्य वधाय वः परिभवक्षेत्रोक्तोऽपि प्रियः

तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी बध्यस्रगावध्यताम् ॥ ४ ॥

चन्द । [विष्णोश्च सवापम] । अमच्च ! किं एदं दे ब्ववसिटं ? *

राच । त्वदौयस्य सुचरितैकदेशस्य अनुकरणं किल ।

चन्द । अमच्च ! सब्बं वि मे निष्फलं ; एदं प्यथासं करंतेण
ण मे प्पिअं अणुचिट्ठिटं अमच्चेण । †

राच । सखे चन्दनदास ! कृतमुपालभ्येन, स्वार्थप्रधानो
हि जीवलोकः । (ए) भद्रमुख ! अयमर्थो निवेद्यतां तावत्
दुरात्मन चाणक्याय ।

चण्डाणो । अध इं त्ति ? ‡

* अनाथ ! किमिदं ते व्यवसितम् ?

† अनाथ ! सर्वमपि मे निष्फलम् ; इमं प्रयासं कुर्वता न मे प्रियभग्नितम्
अनाथ्येन ।

‡ अथ किमिति ?

प्रकृतिस्थान, अकातरं इति यावत्, स्थितं न साहाय्य कृतमित्यर्थः, यस्य मनः, आत्मा
वः युष्माकः, परिभवक्षेत्रोक्तः तिरस्कारपात्रीकृतोऽपि, एतादृशं परिभवमनुभवस्य
इति यावत्, प्रियः, जात इति शेषः, न विवृज्यत इत्यर्थः, यदर्थं आणक्येन कौलूतादयः
मुद्रादृशा घातकाश्च कुलेन उवा व्यापादिताः, ईदृशपापनिदानभूतोऽपि आत्मा येन न
त्यक्त इति स्वीपास्त्यः ; तस्य मनः, कण्ठ इति शेषः, वधाय इत्तं, ["तुमथांश्च
भाववचनात्" (२३।१५ पा०) इति चतुर्थी] मृत्युलोकपदवी यमलोकगमनमार्गद्वया,
इयं बध्यस्रक् बध्यस्य चिह्नभूता माला, आवध्यताम् आसुच्यतां, [प्रार्थनायां लोट्]
चन्दनदासं विहाय को जडोति भावः । [अथ "रिवोरिव" "महोत्सव इव" इत्युपमा ।
"परिभवक्षेत्रोक्तोऽपि प्रियः" इत्यत्र विरुद्धवदवभासनादिरोधः, तथा "मृत्युपदवी"
इत्यत्र रूपकम् ; तदेतेषां संसृष्टिः] । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ॥ ४ ॥

(च) स्वविनाशेनापि मित्ररक्षणात् कौतुलाभी यथा तव स्नायः, तथा
त्वत्पररक्षणं मम आत्मरक्षणादपि प्रियतरमिति तदेव चर्तुमुपागतोऽपि, स्वार्थात्मा
आत्महितार्थमेवाशुतष्ठि, न परहितार्थम् इति भावः ।

राच ।—

दुष्कालेऽपि कलावसज्जनरुचौ प्राणैः परं रक्षता
नोतं येन यशस्विना प्रलघुतामीशौनरोयं यशः ।
बुद्धानामपि चेष्टितं सुचरितैः क्लिष्टं विशुद्धात्मना
पूजार्होऽपि स यत्कृते तव गतो बध्यत्वमेषोऽस्मि सः ॥५॥
प्रथमः । अले वेणुवेत्तया ! तुमं दाव सेट्टिचंदणदामं
गेण्हिअ इमस्स ममाणपाटबस्स काआण मुहुत्तअं चिट्ठ, जाव
अहं अज्जचाणक्कस्स णिवेदेमि, जधा गहोदो अमच्चलक्कमो
त्ति । *

* अरे वेणुवेत्तक ! त्वं तावत् श्रेष्ठचन्दनदामं गृहीत्वा अथ श्मशान-
पाटपथ कायायां मूर्हते तिष्ठ, यावदहम् आर्यचाणक्यस्य निवेदयामि, यथा
गृहीतोऽमात्यराजस इति ।

अण्डालाभ्या चाचक्राय निवेद्यमर्थं पृष्ठः राचसः स्ववक्तव्यमिष्ये प्रियमुद्धटं
चन्दनदामं लोकोत्तरभावेन प्रशंसन्नाह, दुष्कालेऽपीति ।—असज्जनरुचौ असज्जनानां
दुर्जनानां, रुचिः अनुरागः यत्र तादृशे, अमज्जने दुर्जने, रुचिः प्रीतिर्यस्मिन्
तादृशे इति वा, अत एव दुष्काले दुष्टकाले, कलौ कलियुगेऽपि, प्राणैः (नलभाष-
दानेन, परम अन्यं जनं, रक्षता येन यशस्विना कीर्तनमता चन्दनदासेन,
ओमौनरोयं शिविराजगतं, [“गङ्गादिभ्यश्च” (४।२।१३८ पा०) इति क-प्रत्ययः] यशः
प्रलघुताम अल्पलङ्घिता, क्लृप्ताम इत्यर्थः, नोतं प्रापितम् ; शिवाया सत्ययुगे
तथाऽऽचरितेऽपि कलियुगे तथाऽऽचरणं दुष्करमेवातोऽस्य शिवितोऽप्याधिक्यम् [इति
व्यतिरेकालङ्कारः] : तथा विशुद्धात्मना निर्दोषस्वभावेन, येन यशस्विनेत्युपश्रुतः,
सुचरितैः अहिंसादिभिः बुद्धानां बुद्धभोक्तमधोयानानामपि, [बुद्धभोक्ताध्ययनकर्तार
लक्षणा बुद्धशब्दावगताभ्या] चेष्टितं व्यवहारः, क्लिष्टं तिरस्कृतं, बुद्धा अतिदयालव
इति प्रासङ्गं, तेषामपि दयाशुत्वं क्लृप्तमित्यर्थः ; पूजार्हः सम्मानार्हः अपि, अ
चन्दनदावः, यत्कृते यच्च राचसस्य, कृते निर्मितं, यत्पुत्रुत्पन्नायायत्यर्थः, तव बध्यत्वं
गतः प्राप्तः, एवः अहं, स राचसः, अस्मि, बध्यस्याने उपपन्नत इति शेषः । [“एव.”
इत्यत्र “एतः” इति पाठे—एतः आगत इत्यर्थः । अतः अतुल्यपादनाकाशेनस्तुना
परिगृह्यत्वङ्गो ज्ञायते] । शार्दूलविक्रीडितं ३८३ ॥ ५ ॥

द्वितीयः । अले वज्रलोमभा ! एवं होतु । *

[इति सपुत्रदारिण्यं चन्दनदासेन सह निष्कान्तः] ।

प्रथमः । [राक्षसेन सह परिक्लृप्तः] । के के एतत् दुःखालिषाणं ?
निषेधेन दाव्यं गन्तुकुलसेनसंचयचुसणकुलिसस्य मौलिअकुल-
पादिद्विदधस्यसंचयस्य अज्जचाणक्कस्य । †

राक्षसः । [स्तब्धः] । एतदपि नाम राक्षसेन श्रोतव्यम् !!

चण्डालः । एसो क्व अज्जणीदिणिअमसंजमिदवुड्डिपुलिसअले
गह्वीटे अमच्चलक्खसे ति । ‡

[ततः प्रविशति जवनिक्कावतश्चरौ मुखमावदृश्यः सङ्घर्षः चापक्यः] ।

राक्षसः । भद्र ! कथय कथय—

केनोत्तङ्गाशखाकलापकपिलो बह्वः पटान्ते शिखी ?

पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्यः समासादिता ? ।

केनानेकपदानवासितसटः सिंहोऽर्पितः पञ्चरे ?

भीमः केन चलैकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोऽर्णवः ? ॥ ६ ॥

* अले वज्रलोमभा ! एवं भवतु ।

† कः कोऽन्यं दौवारिकाणाम् ? निषेधयत तावत् गन्तुकुलसेनसचयचुसण-
कुलिसस्य मौल्यकुलप्रतिष्ठापकधर्मसचयस्य आर्य्यचाणक्यस्य । [“गन्तुकुल-
कुलिसस्य मौलिअकुलपदिद्विदधक्कस्य” इति पाठे—“गन्तुकुलनगकुलिसस्य मौल्यकुल-
प्रतिष्ठापकस्य” इति संस्कृतम्] ।

‡ एष खलु आर्य्यनीतिनियममयमितवुड्डिपुरुषकारी गृहीतोऽनात्यराक्षस इति ।

राक्षसवशोकरणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वं भङ्गा प्रतिपादयन्नाह, केनेति । —उत्तङ्गाशखा-
कलापकपिलः सप्तशतानाम् उषतानाम्, ऊर्ध्वोद्धितानामित्यर्थः, शिखी चाग्रः, पटान्ते वसन-
ग्रान्ते, केन जनेन, बह्वः ? संयमितः ? केन पाशैः बन्धनवस्तुभिरे, सूक्ष्मालविशेषैरान-
यावत्, सदागतेः सततगमनशीलस्य पवनस्य, अगतिता गतिशून्यता, गतिनिरोध
इति यावत्, सद्यः सदृशः, समासादिता ? सम्पादिता ? कृता ? इत्यर्थः ; अनेकप-
दानवासितसटः अनेकपानां विपानां, दानेन मदसञ्चलेन, बाधिता सुरभीकृता,

चला । एवं योदिणउणवुद्धिणा अज्जेण ज्जेव । *

राज । भद्र ! मा मैवम् । नन्दकुलदेविणा दैवेन इति
ब्रूहि । (त)

राज । [विलोक्य स्वगतम्] । अये !! अयं स दुरात्मा !! अथवा
अयं स महात्मा कौटिल्यः !! यतः,—(य)

आकरः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः ।

गुणैर्न परितुष्यामी यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

* मनु नीतनिपुणवृद्धिना चाख्यं च ।

सटा जटा यत् तादृशः । ("सटा जटाकेशरयोः" इत्यमरः) सप्तकरोन्द्रघातीत्यर्थः,
सिद्धः केन जनेन, पञ्चरे अर्पितः ? स्थापितः ? चावहः ? इत्यर्थः ; चलेकनक्तमन्तरः
चलाः सञ्चरणशीला, एके मुख्याः, उडटाकारा इत्यर्थः, एके केवला वा, ("एके
मुख्यान्वकेवलाः" इत्यमरः) नक्काः मन्तराश्च यत्र तस्याभूतः, अत एव भीमः भयङ्करः,
अर्थवः समुद्रः, केन जनेन, दोभ्यां भूनाभ्याः । (न वाङ्मादिना) प्रतीर्थः ? अतिदृढस्य
राजसस्य सयमनं पटाञ्चलेन बाङ्गवन्धनमिव, रज्ज्वा वायुगतिरोधनमिव, पञ्चरे
सप्तदर्शघातिभेदावलीकरणमिव, तथा बाहुभ्यां दुष्पारसमुदात्तरणमिव दुष्करमिति
समुदायायः, राजसस्य दृढमत्वकचनेन आत्मना च तच्च दमनात् आत्मनोऽतीव
दुष्करकार्यकारित्वेन गर्भः सूचित इति भावः । [अत्र हि पटाञ्चलेन बाङ्गवन्धनवत्
राजसमंयमनमत्यसम्भवासति विष्व-प्रतिविम्बबोधनात् तद्येवापरपादवयवाकाशानाम्
असम्भवत्वद्वयमेव सादृश्यप्रतिविम्बनात् साक्षया निदर्शनाऽलङ्कारः] । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(त) नन्दकुलीति ।—नन्दवंशस्य प्रतिकूलदैववशादेव वयमेनं संशक्तं समर्थाः,
नाहमिति भावः ; प्रतिकूलदैवमेव एनमन आनीतवान्, नास्माकं नीतिनै वा
चङ्गमातः नकार्षः ।

(य) स्वयं चाचक्ष्य दुरात्मत्वमभिधाय अश्वेत्यनेन तदपीय यत् तच्च
माहात्म्यमुक्तं, तत् समर्थोयत् हेतुसुपन्थक्यति, यत इति ।

महात्मने हेतुं दर्शयितुमाह, आकर इति ।—अयं स इति गद्यस्य वाक्यमन्त्रागोच
वन्त्यः आर्यः ; अयं सः, चाचक्ष्य इति शेषः, रत्नानां सागर इव सर्वशास्त्राणां तन्-
ज्ञानानाम्, आकर खनिः, पारदमेत्यर्थः ; मत्सरिणः शुभदेविणः, वयं यस्य चाचक्ष्य,
गुणेः बाङ्गवन्धनयोगपाटवादिभिः, न परितुष्यामः परितोषं न लज्जामहे ; मत्सरिणा-
मयं स्वभावो यत् गुणैरपि दीवमारोपयन्तीति भावः । [एतेन वृत्तिर्नो राजसस्य

राच । [विलोक्य सङ्घसम्] । अये !! अयम् अमात्यराक्षसः !!
येन महात्मना—

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।

चिरमायासिता सेना वृषलस्य मतिश्च मे ॥ ८ ॥

[जवनिकाम अपनीय सपस्य च] । भो भो अमात्यराक्षस !
विष्णुगुप्तोऽभिवादयते । (८)

राच । [स्वगतम्] । अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं
विशेषणपदम् । [प्रकाशनम्] । भो भो विष्णुगुप्त ! न मां श्वपाक-
स्यर्शदूषितं (९) स्मष्टुम् अर्हसि ।

गुप्तिगुण्यता व्यज्यते, "गुप्ता गुच्येषु गुप्ता भवन्ति" इति न्यायात् । [अत्र सागरो
वशा रक्षानामाकरः, तथा चाचक्षुः सर्वशस्त्राणामभ्युपमा, तथा अयं शास्त्राणामाकर
इति आकराभिज्ञत्वेन तादात्म्यारीपाटूपक, तदनयोः संघाटः] । पथ्यावकां वृत्तम् ॥ ७ ॥

वज्रव्यानागतश्चाचक्षुः क्षणीतिान्गट्टीतमपि राक्षसमलौकिकबुद्धिभेदश्रुतेन
प्रशंसन्नाह, गुरुभिर्वात ।—दीर्घजागरहेतुभिः दीर्घजागर सततप्रतीकारचिन्ता-
हेतुत्वात् सावधानत्वे, अनालस्ये इति यावत्, अथवा—दीर्घजागरः महान्
निद्राविरामः, तस्य हेतुभिः कारणेः, गुरुभिः महारुः, कल्पनाक्लेशैः एषमिदं
आरब्धम्, एतच्च अकर्तव्यमित्येवमकारः मानसि चिन्ताजनितदुःखैः, वृषलस्य अन्ध-
गुप्तस्य, सेना मे मनः, मतिश्च चिरं दीर्घकालं व्याध, आयासिता क्रोशता, येनेति
गद्यस्य कर्तृपदमत्रान्वेत । सेनापक्षे कल्पनाक्लेशाः सदासन्नद्वन्दिहपाः, मतो
कल्पनाक्लेशा ऊहापोहादयः । तथा च, यन्मतेरौत्कर्षदेशेनात् भौत्यैस्तेन मया च
अहर्निशं महानायासोऽन्वभावि इति भावः । [इदं दुःखप्रशमनं समयः । अत्र
सेना-मन्त्रोद्धारपि प्रकृतयोरावाहितत्वकपैकधर्मसम्बन्धात् तुल्यधीगिताऽलङ्कारः] ।
पथ्यावकां वृत्तम् ॥ ८ ॥

(८) अभिवादनस्य स्तनानामुल्लेखपूर्वं कर्तव्यत्वात् "विष्णुगुप्तः" इति नामो-
ल्लेखः ; तथा च मनुः,—“अभिवादात् परो धिनो ज्यायंस्सन्निवाद्ययम् । अधो
नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥” [२ अध्या० १२२ श्लोकः] इति । एव-
मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

(९) श्वपाकस्यर्शदूषितं—श्वपाकः,—चण्डालः, तस्य स्पर्शेन दूषितः तम् ।

राज । अमात्यराजस ! नायं श्वपाकः । अयं खलु
दृष्टपूर्वं एव भवता सिद्धार्थकनामा राजपुरुषः । योऽपि
असौ द्वितीयः, सोऽपि सुसिद्धार्थकनामा राजपुरुष एव ।
एताभ्यामेव सह सौहार्दम् उत्पाद्य शकटदासोऽपि तपस्वी तं
तादृशम् अजानन् एव कपटलेखं मया एव लेखितः । (न)

राज । [आत्मगतम्] । दिष्ट्या शकटदासं प्रति अपनीतो
विकल्पः । (प)

राज । किं बहुना, सङ्केपतः कथयामि—

ये ते भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्थकः

तच्चालङ्करणत्रयं स भवतो मित्रं भदन्तः किल ।

जीर्णोद्यानगतः स चात्तेपुरुषः क्लेशः स च आश्रितः

सर्वोऽसौ मम—.....[इत्यङ्गे लेखा नाटयान्तं]

सर्वोऽसौ वृषलस्य वीर ! भवता संयोगमिच्छोनयः ॥ ८ ॥

(न) तपस्वी—अनपराधो, प्रागुक्तलेखव्याजानता तेन लेखनेन दोष-
ग्रन्थात् । मया—हेतुकत्वात्, लेखितः,—लिखितं कारितः [“हेतुमति च” (२।१।२६
पा०) इति द्वितीये षिष्] ।

(प) विकल्पः,—संशयः, शकटदासेन तथा कृतं न वा ? इत्येवमकारः ।
अपनीतः,—निरस्तः, अनन्यवाक्येन इति शेषः ।

राजसं वशीकर्तुं स्वयं विस्तारितं नीतिनालं कथयितुं स्वसहायानां गूढचराणां
स्वरूपपरिचयमाह, ये ते इति । —ये ते अन्द्रगुप्तादपरागहेतुमुक्ता मलयकेतुमाश्रिताः,
भद्रभटादयः भद्रभट आदिष्वेवा त, आदिशब्दात् भायुरायण-चिह्नरातादयः बीडव्याः,
तथा स च कतिम इत्यर्थः, लेखः, स सिद्धार्थकः, तच्च चालङ्करणत्रयं त्रयः चालङ्काराः,
स च भवतः मित्रं वृद्धत, भदन्तः व्रीहसव्यासो जीवसिद्धिः, किल प्रलीके, अलीकमिव-
मित्यर्थः, जीर्णोद्यानगतः स च आत्तेपुरुषः तन्मुद्रियोगदर्शनभयं लुब्धस्यार्थे
लब्धवसित इत्यर्थः, आश्रितः अन्द्रगुप्तास्य, स च क्लेशः त्वार्थे तन्मध्यमानयनजनित
इत्यर्थः, इत्युक्तसर्वव्यापाराणाम् आत्मकर्तृत्वतत्त्वनाय आह—“सर्वोऽसौ मम”
इति, ततः समुत्प्रेक्ष्य खोदात्तपरितवर्णनमुचितं सञ्चित्य “सर्वोऽसौ मम” इत्यङ्क-

तदेष वृषलस्त्वां द्रष्टुम् आगच्छति । पश्य एनम् । (फ)

राक्ष । [अगतम्] । का गतिः ? [प्रकाशम्] । एष पश्यामि ।

[ततः प्रविशति सेवके चतुर्नयमानो राजा] ।

राजा । [अगतम्] । विनैव युद्धात् कार्त्तिकेण पराजितं दुर्जयं
रिपुकुलमिति, यत् मयं (ब) लाज्जित इव अस्मि । मम हि—

फलयोगमवाप्य सायकानाम्

अनियोगेन विलक्षतां गतानाम् ।

न शुचेव भवत्यधोमुखानां

निजतूष्णीशयनव्रतं प्रतुष्टौ ॥ १० ॥

मुक्ता तदपङ्क्त्य च आह—“सर्वोऽसौ वृषलस्य” इत्यादि इ बोधः । [अतिशूरः
साहसी भवान् विजनादना मलयकेतवत् निपद्योत् न शक्य इति ध्वनियुः बोधात्
सन्तोषनम्] अभी उत्तरेषु, सर्वः व्यापार इत्यर्थः, भवता सह संयोगं सम्पन्नम्,
इच्छो वृषलस्य चन्द्रगुप्तस्येव, नयः नीतिः कौशलमिति यावत्, भवत्याम्नाशयेन सर्वज्ञेन
चन्द्रगुप्तेनैव कृतं, न भवेति भावाद्यः । [“सर्वोऽसौ मम” इति स्वाभीष्टसहा-
नानुकूलोक्त-पटवित्यासपक्षे—“सन्निहोर ।” इति योजनया पाठपूर्वतः । इदं
योजनया मुख्याद्यर्थानां यथातथं विप्रकीर्णानाम् ऐकार्थ्योपनयनात् निर्बन्धं नाम
अहं—“योजनया मुख्याद्यर्थां विप्रकीर्णां यथातथम् । ऐकार्थ्यमुपनोद्यन्ते यत्र
निर्बन्ध इति तत् ॥” इति तल्लक्षणात्] । आर्टलविकीर्णं इत्यम् ॥ ८ ॥

(फ) एनं—चन्द्रगुप्तम् । [“किञ्चित्कार्यं विधातुमुपायस्य कार्यान्तरं विधातुं
पुनरुपादानमन्वादेशः” (३०) इति अन्वादेशे “द्वितीयाटीः ज्ञेयः” (१४:१४ पा०)
इत्येतदः एवादेशः] ।

(ब) “सुमन्दिग्रे तु यत् सत्यम्” इत्युक्तेः यत् सत्यमसन्दिग्धमित्यर्थः ।

सायकानां रिपुवधादिकार्यानिधोगावस्था बन्धव्याह, फलयोगमिति ।—फलयोगं
फलमेव कौटुम्बिकाद्यकीलेन, योगं सत्यम्, शल्ययोगम्, अन्यम्—कार्यसिद्धिम्, अवाप्तं
साध्यं अपि, अनियोगेन स्वकार्ये रिपुवधादौ निधोगाभावेन, अवलक्षतां शरस्यशून्यताम्,
असत्यम्—अयोग्याऽवमिति चिया कार्ये निधोगाभावेन सत्यसत्यं, गतानां प्राप्तानाम्,
अस एव युद्धा कार्ये अनिशोननितत्वात्मेव, अधोमुखानां तूष्णीयतया ऊर्ध्वमुखानां
भावेनावगमायत्नेन श्रुत्यानाम्, अत्यन्त—अज्ञाननिवृत्तम्; आभेचनतमुखानां, (“मम”

अथवा—

विगुणोक्तकामुकोऽपि जेतुं

भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।

स्वपतोऽपि ममेव यच्च तन्मे

गुरवो जायति कार्यजागरुकाः ॥ ११ ॥

इति गद्यस्य पदमन्वन्ति) सायकानां वायानां, लक्ष्यथा सहायानाञ्च, निजतूषो-
शयनव्रतं निजतूष्णा स्वशरधौ, यत् शयनं निशेधभावेनावस्थानमित्यर्थः, तद्वै व्रतं
नियमः, अन्यत्र—निजतूष्णा लक्ष्यथा स्वगृहमध्ये, यत् शयनं कार्याभावात् तूष्णीभावे-
नावस्थानं, (दृश्यते च लोके शास्त्रार्थां लज्जिताश्च सदैवाधोमुखाः शरते) प्रतुष्ट्य
सन्तोषाय, न भवति । [“विधियोर्गेन विपक्षता गतानाम्” इति पाठे—विधियोर्गेन
देवगत्या, विपक्षतां विरोधिता, गतानामिति विरोधः, विधियोर्गेन विधानवशेन, बीजां
कङ्कपक्षिणां, पक्षा येषु तेषां भावः तत्तामिति विरोधपरिहारः, अन्यत्र—विधियोर्गेन
अनिच्छतामपि देववशेन, विपक्षता गतानां कार्यकालेऽपि कार्याकरणात् शत्रु-
वटाचरितवतान् ; अत एव युचेव विपक्षवदाचरणनितलज्जयेवेति हेतुत्वेष्टा ।
“स्वयुचेव भवत्यधोमुखानां निजतूषोशयनव्रतप्रतिष्ठा” इति पाठे—अनियोगेन
विलक्ष्यता गतानाम् अत एव स्वयुचा इव अधोमुखानां नम सायकानां फलेन लौक-
मयापक्षौलेन, व्रतसमाप्तिनितपुण्यादिना च, योगे सम्बन्धम्, अत्राप्यापि निज-
तूषोशयनरूपस्य व्रतस्य प्रतिष्ठा समाप्तिः, भवति । व्रतसमाप्तौ च फलप्राप्तिः
शास्त्रसिद्धा, वायानाञ्च तूषोशयनरूपे व्रते फलस्य रिपुजयस्य धीमात् प्रतिष्ठा सिद्धेव ।
अत्र युचेव इति सत्कटकोटकसम्भावनाप्रतीतेरुत्तेचाऽलङ्कारः श्रुतिविशेषमन्दिष्टा
उपमाऽलङ्कारश्च ध्वनितः] । मालभारिणो वृत्तं—“विपक्षे ससना यदा गुरु चेत्
सभरा येन तु मालभारिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

सदमात्यसहायस्य वृत्तेः विनेव लोचक्षयं सर्वत्र विजय इति न मया लज्जितव्य-
मिति पक्षान्तरमाह, विगुणेति ।—स्वपतः निद्रा गच्छतोऽपि, राज्याचिन्तापराकुल-
कापि इत्यर्थः, यस्य राज्ञः, नम इव तन्मे राज्याचिन्तायां, (“तन्मः स्वराष्ट्राचिन्तायाम्”
इति शेषः) गुरवः गुरुजनाः, कार्यजागरुकाः कार्येषु जागरुकाः अवहितः, अप्रमत्ताः
सन्तः इति यावत्, जायति यतन्मे, प्रतिप्रधानपराः तिष्ठन्ति इत्यर्थः, असौ वृषः, विगुणो-
क्तकामुकोऽपि मौर्वीश्वरपशुकोऽपि, युद्धार्थे घनुषि ज्याऽऽरोपचमकुर्धन्योत्पद्यः, सुवि-
प्रविष्टा, जेतव्यम् अस्मिं, जेतुं समर्थ एव, अस्मिन् इति शेषः । [अत्र प्रथमार्धवाक्यं

[वाचक्यम् उपसृज्य] । आर्य्य ! चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

राज । वृषल ! सम्पन्नाः ते सर्वांशिषः । तत् अभिवादयस्व
तत्रभवन्तम् अमात्यराक्षसम् ; पैटकस्तव अयम् अमात्य-
मुख्यः । (भ)

राज । [स्वगतम्] । योजितोऽनेन सम्बन्धः ।

राजा । [राक्षसम् उपसृज्य] । आर्य्य ! चन्द्रगुप्तोऽहम्
अभिवादये ।

राज । [विलोक्य स्वगतम्] । अये ! अयं चन्द्रगुप्तः !!
य एषः,—

बाल एव हि लोकेन सम्भावितमहोदयः ।

क्रमेणारूढवान् राज्यं यूथैश्चर्य्यमिव द्विपः ॥ १२ ॥

[प्रकाशम्] । राजन् ! विजयस्व । (म)

राजा । आर्य्य !—

प्रति द्वितीयार्द्धे चैतन्नात् वाक्यगतकाव्यलिङ्गं, भवेत्त्वयोपमा च, ताभ्याम्
अनुप्रासिता विजयहेताः युद्धादिव्यापारात् विनाऽपि युद्धयत्नाभ्यप्रकटनात् विभावना-
ऽलङ्कारः । इयं बाल्किताद्येप्राप्तिरानन्दः] । इति पूर्ववत् ; अथ औपच्छन्दसिकमिति
नामान्तरम् ॥ ११ ॥

(भ) पितुः आगतः पैटकः, चन्द्रगुप्तस्य मन्त्रेण मुराशामुत्पादितत्वात् तस्य
मन्त्रात्मजत्वेन तत्सम्बन्धात् पैटकत्वम् । अमात्येषु मुख्यः अयं राक्षसलोकेनम् अभि-
वादयस्व इति निष्कर्षः ।

दीर्घकालानन्तरं विजयितमधिकृतं राज्यं चन्द्रगुप्तं दृष्ट्वा तस्य श्रेयवत्कालिकलक्षणा-
दिकं अरन् प्रशंसकाङ्क्षं, बाल एवेति ।—बाल एव अगुरव, लोकेन सम्भावितमहोदयः
सम्भावितः तर्कितः, महान् उदयः उन्नतिः अथ तन्नाभुतः, वाक्यादारभ्य राजकलत्र-
चिह्नतया महोन्नतो भविष्यतीति लोके वदन्ति इत्यर्थः, अत एव यूथैश्चर्य्यं यूथपतिर्त्वं,
द्विपः उल्लिख्य इव, क्रमेण राज्यम् आरूढवान् भावः । [उपमाऽलङ्कारः] ।
पद्यावकां इति ॥ १२ ॥

(म) विजयस्व ["विपराभां जीः" (१।१.१८ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

जगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।

गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्यं चार्यं च जायति ॥ १३ ॥

राज । [स्मृतम्] । स्मृति मां कौटिल्यशिष्यो भृत्य-
भावेन ; (य) अथवा विनय एवैषः (२) चन्द्रगुप्तस्य, मत्सरस्तु मे
विपरीतं कल्पयति । (क्ष) सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः ।
कुतः ?—

द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोऽपि

नेतुर्यशस्विनं पदे नियता प्रतिष्ठा ।

राजममूढान् विनयाश्रीवांढमाकर्ण्य त्वद्विजयेन मे जगद्विजयो जात इति भङ्गा
मविनयम् आह, जगत इति ।—आर्ये गुरौ आचक्षते, च तथा, आर्ये पेटवामात्य-
त्वादमीव मान्ते त्वधि च, षाड्गुण्यचिन्ताया षड्गुणा एव षाड्गुण्यं सन्विद्विगडादि-
व्यापारः [“चतुर्वर्णादीनां स्वार्थं उपमङ्गलानम्” (बा०) इति चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थं
ष्यञ्] तस्य चिन्तायां कर्तव्याकर्तव्यत्वभावनाया, जायति यतमाने सति, मया
जगतः [“षष्ठो शोध” (२।३।५० पा०) इति षष्ठो] किं न जितम् ? अपि तु
सर्वमेव जितम् इति प्रविचिन्त्यताम् अवधार्यताम् । [“आर्यं चार्यं च” इति प्रस्तुतयोः
इथरेव समधर्मत्वकथनात् तुल्ययोगिता, एकविधार्थं कार्यविधौ सत्यपि
अपरव्यापि तत्करत्वात् समुच्चयः तथा उभयोः षाड्गुण्यचिन्ता एव सम द्विभुवन
विजयहेतुः इति पटाश्रयं कार्यान्विष्टम् इत्येतेषां संसृष्टि] पद्यावक्तं वक्तम् ॥ १३ ॥

(य) कौटिल्यन शिष्यः,—अनुश्रुत इत्यर्थः, [कार्तिकेयो विजय इत्यादिवत्
भूते कृत्यप्रत्ययः] तेनायं न स्वतो विनीतः, किन्तु परमैरित इत्याशयः । भृत्य-
भावेन—विनयेतया, मा स्मृति—तवाङ्गं विनये इत्युक्ता अवलम्बते ।

(२) आपाततः चन्द्रगुप्तस्य स्वतो विनयाभावमुक्त्वा तदपीय विजयेनेव
तथाकथनमित्याह, विनय एवैष इति ।—न आचक्षोपट्टशेनेत्येव कारव्यवच्छेदोऽर्थः ।

(क्ष) मत्सर इति ।—मे—मम, मत्सरः,—चन्द्रगुप्त यो युधमेवः, स एव तदुक्तं
विपरीतम्—अथवाचित्तमन्वयपेक्ष, कल्पयति—अवगमयति ।

गुणवत्त्वं स्वामिनसाश्रित्य अकुशलत्वापि सिद्धिम्, पतदपरीत्ये च अशिद्धिं फलतो
विज्ञाय मूर्खस्य नल्लवकेतोरनभिज्ञता एव निपुणत्वापि स्वस्य अशिद्धिनिदानमिति भङ्गा
आह, द्रव्यमिति ।—द्रव्यं सत्यात्वं, जिगीषुम् अधिगम्य प्राप्तं, जडात्मनोऽपि अकुशल-

अद्वयमित्य तु विविक्तनयोऽपि मन्त्री

श्रीर्णाश्रयः पतति कूलजह्वक्षत्त्या ॥ १४ ॥

राक्ष । अमात्यराक्षस ! अपि इष्यते चन्दनदासस्य
जीवितम् ? (व)

राक्ष । भो विष्णुगुप्त ! कुतः सन्देहः ?

राक्ष । अमात्यराक्षस ! अगृहीतशस्त्रेण भवता अनुगृह्यते
हृषल इत्यतः सन्देहः ; (श) तत् यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य
जावितमिष्यते, ततो गृह्यताम् इदं शस्त्रम् ।

राक्ष । भो विष्णुगुप्त ! मा मैवम् ; अयोग्या वयम् एतस्य
ग्रहणे, विंशतः त्वया गृहीतस्य शस्त्रस्य ।

स्यापि, किमुत कुशलस्याति भावः, नेतुः नायकस्य, उपदेष्टुरित्यर्थः, यशस्विनि यशः-
प्रदायके, पदे स्थाने, प्रातः नित्यता निश्चिता, नियतमेव यशोलाभा भवदित्यर्थः । त्वं
किन्तु मन्त्री विविक्तनयोऽपि विशुद्धनौतिप्रयोगचतुरोऽपि, अद्वयस्य अयोग्यप्राप्तं,
नोत्पन्नमिदं प्रमुनित्यर्थः, एव प्राप्य, श्रीर्णाश्रयः कन् कूलजह्वक्षत्त्या कूलजस्य तीर-
कातस्य, प्रत्यक्ष या इतिः वर्तनं, नियम इत्यर्थः तथा, वर्तति अश्रयति, अविडम्बानः
खेदातिशयं लभते इति भावः । तथा च, सत्प्राप्तत्वेन चन्दनगुप्तस्य तदाश्रयेण
चाक्षयस्य कार्यसिद्धिः यशोलाभाः, मलयकेतोः असत्प्राप्तत्वेन सुतरां तदाश्रयेण
न कार्यसिद्धिः, प्रलुप्त आत्मपतनमेव मन कातमित्याशयः । [अथ चन्दनगुप्त-
श्रयिणाचाक्षयस्य विजयः मलयकेलाश्रयिणी राक्षसस्य पराजय इति विशेषेण वक्तव्यं
सामान्येनाभिहितत्वात्प्रस्तुतप्रशंसा, तन्मूलेन सामान्येन विशेषस्य चाक्षयविजयादः
मनोधेनात् "।वचनम्यस्य" कश्चिद्वेत्त इत्यादिबद्धप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तररत्नासः,
लज्जाकर्मोऽपि इत्यत्र अर्थान्तरपतनादर्थोपपत्तिश्च, तथा कूलजह्वक्षत्त्या इत्यत्र ह्वक्ष इव
इति विष्णु-प्रतिविम्बजीवनाभिदर्शना, तदंतीर्षा सङ्करः] । वचनान्तर्गतं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(व) एवं मनसि विचारयन्तं राक्षसं चन्दनगुप्तसाचिव्याभ्युपगमाय प्रवक्ष्यति,
अमात्येत्यादि — साचिव्यमनभ्युपगम्य ताटस्थेन हृषलानुवृद्धः अप्रयोजक इति भावः ।

(श) अनुगृह्यते—अनुकूलोक्तिरयते, ज्ञातसम्मानस्य तत्प्राप्त्यैकरथाय शस्त्र-
ग्रहणस्य आवश्यकत्वात् । गृहीते च अमात्यपदवीसौकारतृचकै शस्त्रे सम्मानं
निश्चितं ज्ञात्, अगृहीते सन्देह इति भावः ।

चाच । अमात्यराजस ! योय्योऽहम् अयोय्यो भवान् ॥ इति
कथमेतत् ? पश्य—

अश्वैः सार्द्धमजस्रदत्तकविकाशामैरशुन्यामनान्

स्नानाहारविहारपानशयनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान् ।

माहात्म्यादतिपौरुषस्य भवतो हृत्सारिदर्पच्छिदः

पश्यैतान् परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छ्ववंशान् गजान् ॥ १५ ॥

अथवा किमनेन ? न खलु भवतः शस्त्रग्रहणम् अन्तरेण
चन्दनदासस्य जीवितमस्ति । (घ)

राजकीर्त्ता तदयोय्यतां स्वयोय्यतां चाकथं चाकथः तत्सङ्गृहे सेनाध्यायास-
वर्णनमुखेन तन्नीतिचातुर्यं प्रदश्य तदयोय्यतां समर्थमान आह, अश्वैरिति ।—
हृत्सारिदर्पच्छिदः हृत्सारां गर्वितानाम्, अरोषां दपे किञ्चनोति तस्य दर्पे इति शब्द-
गर्वापहारणः अतिपौरुषस्य अतिविक्रान्तस्य, भवतः माहात्म्यात् प्रभावात्, अजस्र-
दत्तकविकाशाम् अजस्रम् अनवरतं, दत्ताभिः सुखि योजिताभिः, कविकाभिः खलीनैः,
'कडिधाली' इति ख्यातेः बन्ध्यामलमालौढमयदव्यावर्शधैरित्यर्थः, ("कविका तु खलीनी-
ऽस्त्री" इत्यमरः) आमेः क्षीणेः, अक्षेः रित्यर्थः, अश्वैः वाजिभिः, सार्द्धम् अशुन्यामनान्
अशुन्यानि आनानि, निधादिनिमित्तं भावः येषां तान् युद्धार्थं सततसंज्जितानि सन्तः,
स्नानादिभिः स्वच्छासुखैः यथेच्छव्यापारैः, वर्जितान् निराकृतान्, परिकल्पनाव्यतिकर-
प्रोच्छ्ववंशान् परिकल्पनाया रणमञ्जाविशेषस्य, व्यतिकरः सम्पर्कं येषां ते, प्रोच्छ्वः
महान्, वंशो येषां ते, उत्तल्लज्जताय इत्यर्थः, ततः समन्धारयः तथाभूतान्,
यथा—परिकल्पनाया रणमञ्जाविशेषस्य, व्यतिकरेण सम्पर्कं, प्रोच्छ्वः महान्तः,
स्त्रीता इत्यर्थः, वंशः पृष्ठास्थिभागा येषां तथाभूतान् एतान् गजान् पश्य
अबलोकय, भवद्विक्रमप्रभावात् अथमपि सेनाहृदस्ययादेर्न विश्रान्तिः इति तत्र
नायोय्यता इति भावः । ["दत्तकविकेः आमेरशुन्यासनेः" इत्यपि पाठो दृश्यते ।
अत्र अश्वानां गजानाञ्च प्रकृतत्वेन पञ्चवर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽवधारः, तेन च
राजस्य वीर्योत्कर्षो व्यज्यते] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(घ) किमिति ।—यस्य परिक्रमकथनेन किं प्रयोजनम् ? साक्षिव्यपदं
भवता अवश्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति चेन्न खल्विति ।

राज । [जगतम्] ।—

नन्दखेडकथाः स्पृशन्ति हृदये भृत्योऽस्मि तद्विद्विषां

ये सिक्ताः स्वयमेव पाणिपयसा च्छेद्यास्त एव द्रुमाः ।

शस्त्रं मित्रशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया

काव्याणां गतयो विधेरपि न यान्त्यालोचनागोचरम् ॥ १६ ॥

[प्रकाशम्] । भो विष्णुगुप्त ! उपानय खड्गम् । नमः सर्व-

मित्रपावरत्नपाथे शस्त्रपङ्क्तयेऽगुरुदः स्वयं पोषितस्य मलयकेतोर्भाष्यनिष्ठाशंस
मानः अतिनिर्विषः किंलक्ष्णव्याविभूदः कसंख्यं चित्तयग्राह, नन्दखेडकथा इति ।—
नन्दखेडकथाः नन्दानां नन्देषु वा खेडस्य कथा, लेशाः, (तेषां मृतत्वात् तदन्वयस्य अन्यस्य
चच्छिन्नपात्रत्वाच्च खेडकथा इत्युक्तम्) हृदये स्पृशन्ति इदानीमपि तेषां मृतत्वेऽपि
तद्गुणस्मरणेन भक्तवत्सलत्वेन च मनसि सम्बध्नाति, तथाऽपि तेषां नन्दानां, विद्विषां भृत्यः
भरणीयः, अस्मि दासतामात्रः आनिवृत्तः, ये द्रुमाः मलयकेतुप्रभृतिरूपाः, स्वयमेव
पाणिपयसा हस्तपञ्जलेन, सिक्ताः आनिवृत्तं बर्हिताः इत्यर्थः, नन्दराज्याङ्गरण्येष्कया
सङ्घातत्वेन आणक्यकृतनीतिमयात् सर्वदा स्वयं रक्षिताः इति भावः, ते एव छेद्याः
विनाश्याः [“ये सिक्ताः स्वयमेव उल्लिख्यगमःऋक्षास्त एव द्रुमाः” इति पाठे—ये नन्दाः
गर्भनिष्क्रमणात् प्रभृति तैलदोषा निषाणादिना सङ्घाता यत्नेन मया पालिता अवल्लेन
ते सम्प्राप्तं नष्टा इति तदर्थः] ; मित्रशरीररक्षणकृते चन्द्रदासदेहराज्याथे, खड्गम्,
अनामयाह्लासति शेषः, मया व्यापारणीयं धार्यम्, अन्यथा तस्य मुक्तिर्नास्तीति भावः ।
[“शस्त्रं मित्रशरीरकेषु सर्वथा व्यापारणीयं सदा” इति पाठे—मित्राणां नन्दकुल-
वात्सलानां, शरीरकेषु देहेषु, शस्त्रं सर्वथा सक्तादिन मया, सदा सर्वेच्छान् समये, व्यापार-
णीयं युद्धादौ पातनायं, चन्द्रगुप्तपञ्चाशत्यर्थं च नन्दमित्रवशाश्मुद्रयोगः काव्यैः, स च
सर्वथाऽपि स्वयं संवर्धितश्चच्छेदनिवागुचितमिति भावः] तथा हि, विधेः देवस्य,
काव्याणां गतयः आलोचनागोचरं विचारविषयतामपि, न यान्ति, तथा च, देव-
मतिदेवान् निषामिका, मया किं विचारणीयम् ? इति भावः । [अत्र नन्दराज्याङ्गर-
प्रतिकूलतया अस्मदनभिमतमपि चन्द्रगुप्तसाधिव्यं करणीयमेव इति विशेषस्य
विधिर्भूतिः दुर्ज्ञेयविषयेति सामान्येन समसंज्ञादर्शान्तरासाधोऽलङ्कारः, तथा मलय-
केतादौ द्रुमत्वस्य तादात्म्यभावेदारीपः पादोक्तत्वाभावेदारीपे निमित्तमिति परम्परित-
रूपकमिच्छनयोः संसृष्टिः] । आद्वैतविकीर्तितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

कार्यप्रतिपत्तिहेतवे सुहृत्स्नेहाय । (स) का गतिः ? एष सज्जोऽस्मि । (ह)

राज । [सदृशं शस्त्रम् अपादित्वा] । वृषल ! वृषल ! अमात्य-
राजसेन इदानीं गृहोत्थस्त्रेण अनुगृह्योतः दिष्ट्या वर्धते
भवान् ।

राजा । आर्य्यप्रमाद एष चन्द्रगुप्तेन अनुभूयते । (क)

[प्रविश्य वृषलः] । जेदु जेदु अज्जो । अज्ज ! एमो क्व
भट्टभट-भाउराप्रणप्पमुहेहिं संजमिप्रकलचलणो मल्लप्रकेदू
प्पडिहारभूमिण अवत्थापिदो, ता एब्बं सुणिअ एत्थ अज्जो
प्पमाणं ति । *

राज । आं श्रुतम् । भद्र ! निवेद्यताम् (ख) अमात्यराजसाय,
अयम् इदानीं राजकार्य्यं करिष्यति ।

राज । [स्वगतम्] । कथम् !! टामीकस्य इदानीं विज्ञापनाय
मा मुखरोकरोति कौटिल्यः !! का गतिः ? [प्रकाशम्] । राजन् !
चन्द्रगुप्त ! विदितमेव यथा वयं मलयकंती किञ्चित् कालान्त-
रम् उषिताः, तत् परिरक्ष्यन्ताम् अस्य प्राणाः ।

राजा । [चाणक्यमुखम् अवलोकयति] ।

* जयति जयति आर्य्यः । आर्य्य । एष खलु भट्टभट भागुरायणप्रमुखैः
संयमितकरचरणो मलयकंतुः प्रतिहारभूमौ अवस्थापितः, तदिदं सुखा च व आर्य्यः
प्रसादयति ।

(स) सुहृत्स्नेहेन अतर्क्यमपि कर्तव्यं भवेत् इति भावः ।

(ह) सज्जोऽस्मीति । — [इदं प्राप्तकार्यानुमोदनम् आभावजनकम्] ।

(क) आर्य्येति । — भवदनुपदेष्टेव एतत् सर्वं तथा व्यभिचिन्तयति भावः । [इदं
व्यभिचरोक्तरणं कृतिर्गोमाह्वयम्] ।

(ख) भद्र निवेद्यतामिति । — [इदम् इदं कार्य्यदर्शनं पूर्वभाषो नानाकम्] ।

राक्षसः । वृषल ! प्रतिमानयितव्योऽयम् (ग) अमात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः । [पुरुषस्य चरणौच्य] । भद्र ! अस्मद्वचनात् (घ) उच्यन्तां भद्रभटप्रभृतयः, “अमात्यराक्षसविज्ञापितो (ङ) देवः चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे पित्रामेव । वषयम् ; अतो गच्छन्तु भवन्तः सह अनेन, प्रतिष्ठिते च अस्मिन् पुनः आगन्तव्यम्” ।

पुनः । जं अज्जो आणवेदि स्ति । *

राक्षसः । तिष्ठ तावत् भद्र !, भद्र ! एवम् अपरम् उच्यता विजयपालो दुर्गपालश्च, “अमात्यराक्षसस्य गृह्योतशस्त्रस्य प्रोत्था देवचन्द्रगुप्तः समान्नापयति, एष तावत् श्रेष्ठो चन्दनदासः पृथिव्यां सर्वेषु नगरेषु श्रेष्ठपदम आरोप्यताम्” इति ।

पुनः । जं अज्जो आणवेदि । †

[इति निष्क्रान्तः] ।

राक्षसः । भो राजन् ! चन्द्रगुप्त ! किं ते भूयः प्रियं करोमि ? (च)

राजा । किमतः परं प्रियमस्ति ?—

* यदायं आज्ञापयति इति ।

† यदायं आज्ञापयति ।

(ग) प्रतिमानयितव्य इति ।—यद्यपि “अक्षुधं न श्रेयसेन” इति शास्त्रात् मलयकेतुर्न भोजनीय इति, तथाऽपि राजसस्य साधव्यपदस्य प्रथमप्राधान्यादयं मानयितव्यत्वार्थः ।

(घ) भद्रभटादयः राजसस्य साधव्ये संशयानास्तद्वचनं न करिष्यन्ति इत्यवद्वचनादित्युक्तम् ।

(ङ) एतद्विशेषं त्वं तथाऽप्यज्ञेनापि राजसेन स्वस्मिन्नेवमुक्तमिति राजससोजनस्य लक्ष्यकैतुना वरिज्ञातव्यम् इत्यभिप्रेत्य चाचक्षेण प्रयुक्तमिति बोद्धव्यम् ।

(च) इदानीं चन्द्रगुप्तस्य राज्यस्योः स्मिन्नेवमर्थवशात् “वृषल” शब्दमपवाद “राजन् !” इति लक्ष्योपगमनम् । मलयकेतु नगरे राजससङ्घस्य प्रियं कृतम्, अतोऽधिकं पुनः किं ते प्रियं करोमि ? इत्याह—किं ते इति ।

राक्षसेन समं मैत्रो राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दाद्योन्मूलिताः सर्वे किं कर्त्तव्यमतः परम् ? ॥ १७ ॥

बाबू । विजये ! उच्यतां दुर्गपालो विजयपालश्च, “अमात्य-
राक्षसपरिग्रहेण प्रीतो देवचन्द्रगुप्तः समान्नापयति, विना
हस्त्यश्वं क्लियतां सर्वबन्धमोक्षः” इति । अथवा, अमात्यराक्षसे
नेतरि किं हस्त्यश्वेन प्रयोजनम् ? तदिदानीं—

सह बाहनहस्तिभ्यां मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।

मया पूर्णप्रतिज्ञेन केवलं बध्यते शिखा ॥ १८ ॥

[इति शिखा बध्नाति ।]

प्रतो । जं अज्जो आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्ता ।]

* यदायं आज्ञापयति ।

आश्चर्येण कर्त्तव्यावशेषं पृष्टश्चन्द्रगुप्तः त्वमेव सम्यादिताशेषकर्त्तव्यतया नापरं
किञ्चित्कृत्याह, राक्षसेनेति ।—स्य तावः शोचः । [अत्र योग्यवर्धप्रख्यातिवादेः
योग्यस्य समुपयुक्तप्रशंसानिमित्तकः समनामाऽन्वहारः, तदुक्तं विश्वनाथेन—“समं
प्रादानकथ्येन प्राप्ता योग्यस्य वस्तुनः” इति] । पथ्यावक्तं इत्यम् ॥ १७ ॥

राक्षसे मन्विषि मत्तं चत्तत् ममे निष्प्रयोजनमिति सर्वबन्धनमोक्षनाज्ञाप्रदानमुखेन
प्रतिज्ञाताशेषसिद्धेरिदानीं मे शिखावन्धनकालः समायातः इत्याह, सह बाहन-
हस्तिभ्यामिति ।—बाहनश्च हस्ती च बाहनहस्तिनौ ताभ्याम अश्वगजाम्बामित्यर्थः,
[अत्र “अ १ सेनाङ्गवन्मप्यतिमृगशकुनिचुटजन्तुषाम्पटुषाणां बहुपङ्क्तिरेव इत्येकवदिति
वाच्यम् ” (बा०) इति बहुपङ्क्तित्वाभावात् भेदबहुधावः इति बाध्यम्] सह सर्वबन्धनं
सर्वेषां बन्धनं निगडनियमनं, मुच्यतां निर्गन्धोक्लियता, क्लियन्तु पूर्णप्रतिज्ञेन नन्दान्वयो-
न्मूलनात् तीक्ष्णप्रतिज्ञावशेन, मया केवलं शिखा बध्यते । तथा नन्दोन्मूलनात् प्राक्
समुत्कृतात् इदानीं च तदुन्मूलनात् बन्धनमुचितं, नाभ्यस्य हस्त्यश्वदेवं बन्धनमपेक्षितं,
कृतकत्वत्वादिति भावः । [अत्र परस्परविरुद्धयोः बन्धनमोचनयोः सङ्घटनान्
विचलनावहारः, “विरुपथीः सङ्घटना वा च तद्विषयं नतम्” इति दर्पचकारोक्तेः]
पथ्यावक्तं इत्यम् ॥ १८ ॥

राक्ष। अमात्यराक्षस ! तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियम्
उपकरोमि ? (ह)

राक्ष। किमतः परमपि प्रियमस्ति ? यदि न परितोषः,
तदिदमस्तु—

भरतवाक्यम् । (ज)

वाराहोमात्मयोनेस्तनुमतनुवन्नामाख्यतस्यानुरूपं

यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधात्री ।

स्नेच्छैरुद्वेज्यमाना भुजयुगमधुना पीवरं राजमूर्तेः

स श्रीमहन्मृत्खशिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥ १८ ॥

[इति निष्कालाः सर्गे] ।

इति सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

(ह) मलयकेतुजीवनदान करार्यप्रतिष्ठापनरूपं चन्द्रगुप्तसद्व्यवसायसौख्यं सकल-
नगरश्रेष्ठिपटलाभरूपस्य तत्र मङ्गलं प्रियमनुष्ठितम्, एतच्चादर्शिकं किं ते भूयः
प्रियमनुष्ठितानि ? इत्याह—अमात्यराक्षस इति । [अनेन काव्यरङ्गधाररूपं निवेदयितुं
प्रदर्शितम् ; तथा च दर्पणे—“वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यरङ्गार इष्यते” इति] ।

(ज) भरतवाक्य—भरतव्यानीयेन नटेन अभिषेधमानवाक्यम् ; अभिनयावसाने
नटकोक्तेः चत्वार्यत्याजं नाट्यशास्त्रोपदेशकस्य भगवतो मध्येः भरतस्य शुभशंसन-
सूचनाश्च नटपदनपङ्कजभरतपदेनीतम् ; तथा च, वल्लभाय शोकः नटेनैव पठनीयः ।

नाटकोपरोतिमनुसृत्य वाचक्यकर्तव्यावशेषकचननिवेद्य चन्द्रगुप्तस्य शुभभाशंसनान्
आह, वाराहोमिति ।—प्रलयपरिगता प्रलयनिमग्ना, भूतधात्री भूतानां प्राचिर्णां
छात्रो प्राचवी, अनुकृपां योग्याम्, चतनुवन्ना मङ्गावला, वाराहो वराहस्य इयं
वाराहो ता भौकरो, तनुम् आख्यतस्य आश्रितस्य, यस्य आत्मधोनेः स्वशत्रुवः
आदिवराहमूर्तेर्भगवतः शोवर्णा, दन्तकोटिं दष्ट य. प्राक् पुरा, शिश्रिये श्रिता, अधुना
स्नेच्छैः स्नेच्छजातोद्यैः राजभिः, उद्वेज्यमाना उत्पद्यमाना सती, सा एव इति शेषः,
राजमूर्तेः राजा चन्द्रगुप्त एव, मूर्तिः शरीरं यस्य “ना विष्णुः पृथिवीपतिः” इति
करणादिति भावः, तथामृतस्य चन्द्रगुप्तपदमूर्तिधारिणः, तस्यैव भगवतः इति शेषः,
पीवरं कूल, भुजयुगं शिश्रिये इत्यनुवक्तः ; स विष्णुमूर्तिः वसो, पार्थिवः चन्द्रगुप्तः
श्रीमहन्मृत्खः श्रीमलः बन्धवः भूत्वाय यस्य तादृशः सन्, खिरं महीं
पृथिवीम्, चव्य रचतु । (पुरा विष्णुः प्रलयपरोक्षो निमग्नां वसुधां

नराहमूर्तिं धृत्वा ददृशुःशरीरं सज्जहार इति पौराणिकी वार्ता । “आदिमध्यान्-
मङ्गलानि आख्यायि कृतिरिति प्रसिद्धौ वीरपुरुषाख्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति” इत्यादि
श्रीमद्भगवद्गीताप्रकरणप्रारम्भपर्यन्तं ज्ञानपाठादुपशान्तं कविर्विशालदत्तोऽयं नाटके आदौ
“धन्या केयं स्मिता ते शिरसि ?” इत्यादिनाम्युक्त्युक्तयेन श्रीमद्भगवतो महेन्द्रस्य
गुणानुवादरूपमङ्गलमाचरितवान् । मध्येऽपि शरद्वर्णनादिसरे “आकाशं काशपुष्प-
च्छविम्” इति श्लोकेन भगवच्छरद्वरम्, “प्रथयिष्यामि ज्ञाना” इति श्लोकेन च भगवतो
नारायणस्य गुणानुकीर्तनरूपमङ्गलमनुज्ञितवान् । अन्ते च अनेन श्लोकेन आदिवराह-
रूपिणो भगवतो जगत्कारणस्य प्रलयपर्याप्तमिमांसायाः भुवः उदररूपगुणकीर्तनात्मकं
मङ्गलं कृतवान् । अनेन मङ्गलाचरणेन उपाख्योपासकभेदज्ञानदृष्ट्यायामपि “अभेदः
शिव-रामयोः” इत्याद्युक्त्या उपाख्ययोर्हरि-हरयोर्भेदज्ञानम आख्ययुक्तयोर्निमित्तत्वेन
श्रुति स्मृति-पुराणादिप्रसिद्धमित्युक्तं भवति । हरि हरयोर्भेदोपासनपराधि वचनानि
महाभारतादिषु दृष्टव्यानि तद्वद्वया—“तानानि तव गोविन्द ! यानि कीदृशं मङ्गलानि
च । तान्येव मन नामानि माव काव्यां विचारया ॥ त्वदुपाखा जगन्नाथ । सेवान्
मम गोपते ! । आवधीरन्तरं नास्ति शब्देरर्थेर्जगत्पते ! । यस्माद्वाट स मां दृष्टि
यस्मान्नु च मामनु ॥” इति । अतः “अथ हि धुञ्जतिः साक्षात् येन दग्धाः पुरः
कृताः” इति श्रुतिश्रुत्युक्तमङ्गलं च तादात्म्योपासकभेदकथनादुपकाशकारः । अनेन
मङ्गलानि निर्वहणशुद्धं प्रदर्शितम् ; तथा च दर्पणे—“नृपदेव्यादृशानिस्तु
प्रशस्तिरभिधीयते” इति] । सङ्घरा हतम् ॥ १८ ॥

इत्यश्वेशास्त्राटवोसञ्चरचपचानन-कुलपतिकल्प “रि, ए” इत्युपनामक-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यामानर-भट्टाचार्यविरचितायाः तदात्मजाभ्या

श्रीमदाश्वमेधविद्याभूषण श्रीमद्विद्यावार्धवाचारत्राभ्यां

परिचरित-परिचरितायाः सुखवाचिनी-

सभाख्याया मुद्राराजसव्याख्यायां

सप्तमोऽङ्कः ॥ ३ ॥

